БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

II 116

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга VII

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга VII

София • 1961

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционен комитет:

чл.-кор. Л. Андрейчин (отг. редактор), акад. Вл. Георгиев, чл.-кор. Ив. Леков, чл.-кор. К. Мирчев и проф. Ст. Стойков

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ АОРИСТА НА *-ОХ* И ВЪРХУ ГЛАГОЛНАТА СИСТЕМА НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Роже Бернар (Париж)

Колкото се отнася до окончанията, спрежението на аористите на *-ох* от типа на *бодох, боде, бодохме, бодохте, бодоха* показва преди всичко на историка на езика, че в този тип аорист, както и в другите, съвременният български език е запазил в единствено число старото спрежение, включително и съвпадението на 2 и 3 лице ед. ч., обяснимо с отпадането на крайните *-s* и *-t* в праславянски, докато в множествено число е въвел нови форми, получени от сливане на окончанията на аориста и на имперфекта. Може да се забележи във връзка с гореспоменатия тип, че старото окончание за 3 лице мн. ч. на ѡша, въпреки че е било застрашено още от XII в., значи преди другите, не само е добре запазево в някои съвременни български диалекти, но още се дава в граматики, публикувани към края на миналия век, напр. в граматиката на Радулов, който дава *плетоше* наред с *плетоха*. Но такива форми са съвсем чужди на съвременния български книжовен език, както и други форми, давани още в няколко граматики от миналия век, напр. формите на *-ѣх* или на *-ех: четѣх* (у Панаретов), *бодѣх* (у Цанков), *плетѣх* (у Груев), *идех* (пак у Груев). Такива форми може и трябва да бъдат пренебрегнати в една студия, която засяга книжовния език.

По-наложително е да определим какво е разпространението на аористите на *-ох* в съвременния език. То не е голямо и не може да се сравни с разпространението, което е имал този тип аорист в старобългарски език. Мъчно е и почти е невъзможно да съставим списък на аористите на -ѡхъ в старобългарски език. Все пак можем да определим, че са били тогава няколко десетки на брой, ако към глаголите от първо спрежение по Лескин, с корен на съскава, зъбна, устна и гърлена съгласна, прибавим и глаголите на -нѫ-тн със съгласков корен, като вднг-нѫ-тн, аор. вднг-ѡхъ, които са били многобройни, без да говорим за отделни случаи, като глаголът от III спрежение по Лескин сѣѣстн, аор. сѣѣтохъ, или атематичния глагол ѣмь, аор. ѣдѡхъ. По отношение на числеността най-чувствителна е била загубата при глаголите на -нѫ-тн със съгласков корен, където старите форми на -ѡхъ са станали жертва на обобщаването на наставката -нѫ-, вече почнато в старобългарския период, което е

имало за резултат в български език пълното изхвърляне на аориста на *-ох* в съвременните глаголи на *-н-а* без никакво изключение в книжовния език. В днешното състояние на езика аористът на *-ох* едвам се е запазил в няколко глагола, които са продължение на стари глаголи от I спрежение по Лескин, към които са се присъединили старите атематични глаголи ѣмь, ѣсн, сега *ям, ядеш,* дамь, дасн, сега *дам, дадеш,* със стария аорист *ядох* (ѣдохъ) и с по-новия аорист *дадох,* който е образуван вероятно по аналогия на ѣдохъ и във всеки случай е напълно заместил по-старата форма дахъ. Но дори в тази по-ограничена област отстъплението на аориста на *-охъ* е очевидно и в броя, и в разнообразието на типовете. Само двайсет на брой са тези глаголи в съвременния книжовен български език, които имат зъбна, съскаща или гърлена *к* в корена си. Други типове няма вече. По-точно броим: единайсет глагола със зъбна, между които четири с *-т-: метох, плетох, растох, четох;* седем с *-д-: бодох, -ведох* (само в производни), *дадох, -идох* (само в производни), *кладох, крадох, ядох;* четири глагола със съскаща, между които три със *-с-: -несох* (само в производни), *пасох, тресох;* един със *-з-: -лязох* (само в производни); пет глагола с гърлена *-к-: влякох, пекох, рекох, сякох, текох.*

Всичко двайсет глагола, много живи и употребими, всички от първо спрежение на *-е-,* включително и *дам, дадеш, ям, ядеш,* които са запазили атематичната форма за 1 лице ед. ч., която изобщо не е имала разширение в тази категория, тъй като форми като *клам, крам, излям* вм. *клада, крада, изляза* са чисто диалектни и не са имали достъп към книжовния език.

*

В първата част на тази студия ще се опитаме да докажем, че тези глаголи, числено ограничени, представят сега почти чуждо тяло в общата система на съвременния български глагол, че те се различават по няколко черти, и то основни черти, от общия вид на българското спрежение. Ще спомена измежду техните особености онези, които заслужават по-голямо внимание в сравнение с общите черти, които изтъкваме при изучаване на българския глагол. Моята документация почива главно върху около двайсет и пет на брой граматики на старобългарски език, на около двайсет на брой речници и върху анкети, които съм направил частично преди Втората световна война, частично през последните години.

Първа особеност. Глаголите с аорист на *-ох* принадлежат към един тип глаголи с ударение на окончанието в сегашно време, който има много малко разпространение в I спрежение (на *-е*) и характеризира само глаголи от особено архаични и малко живи типове. Всички глаголи с аорист на *-ох,* с изключение на *ида* и на *-ляза,* носят ударение на окончанието в сегашно време. Общият тип е *четà, бодà, текà, дам, дадèш, ям, ядèш...* и във формата на простия глагол, и във формата на производните, тъй като няколко от тях, като *-ведà, -несà,* не са употребими в живата реч освен с представки. Обаче като се изключат тези

глаголи с аорист на *-ох* и едносричните глаголи от типа на *мра, вра,* които са шест на брой, констатираме, че ударението на окончанието на сегашно време в I спрежение (на *-е*) е представено само в глаголите от типа на *берà, берèш, ковà, ковèш,* около петнайсет на брой, и в двата глагола на *-на* — *да поменà, да кълнà.* Значи, този тип ударение е представен с около четиридесет глагола от I спрежение, които принадлежат към мъртви и съвсем непроизводителни типове. Мъчно може да се определи съвсем точно броят на глаголите от I спрежение преди всичко поради голямата и почти безкрайна производителност на суфикса *-на* в глаголите от свършен вид. Все пак от моите пресмятания излиза, че I спрежение брои повече от осемстотин глагола. Значи, в първо спрежение на *-е* най-много един глагол срещу двайсет носи ударение на окончанието. Това е много малко. Изобщо ударението на окончанието в сегашно време има широко разпространение само във II спрежение (на *-и*), където характеризира голям брой глаголи с аорист на *-их* от типа на *делÿ, делйш* и всичките глаголи с аорист на *-ях,* като *вьртÿ, вьртйш,* с едно сигурно единствено изключение: *вйдя, вйдиш,* аор. *видÿх.* Това съображение, както ще видим, не е без значение.

Втора особеност. Глаголите с аорист на *-ох* се различават от всички други български глаголи с едно задължително противопоставяне на ударението между сегашното време и аориста. Тези глаголи са единствените глаголи, където в днешното състояние на езика това противопоставяне се задържа задължително между сегашното време и аориста — и в простия глагол, и в производните. Правилото за глаголите с аорист на *-ох* е, че при тези глаголи ударението пада на последната сричка в сегашно време, но на коренната сричка в аориста — и в простия глагол, и в производните: *четà, да прочетà,* аор. *чèтох, прочèтох, бодà, да убодà,* аор. *бòдох, убòдох, ям, ядèш, да изÿм, изядèш,* аор. *ÿдох, изÿдох...* Това правило е абсолютно в тази група, където допуска само едно единствено сигурно изключение: *-лÿза,* аор. *-лÿзох.* То не само че не се оспорва, но дори се потвърждава за *дòйда,* аор. *дойдòх,* който има обратно ударение, но все пак противопоставя ударението на сегашното време и на аориста, както *четà, чèтох.* Факт е обаче, че в днешното състояние на езика това противопоставяне на ударението между сегашното време и аориста (изглежда, че то е имало някога широко разпространение в български език) или не съществува, или във всеки случай не е задължително при другите типове глаголи. От една страна това противопоставяне на ударението не съществува в днешното състояние на езика в I спрежение при глаголите от типа на *вра, ковà, бÿя, играÿ, живèя* и във II спрежение при глаголите от типа на *делÿ, вьртÿ,* нито в простия глагол, нито в производните: *врÿх, завръÿх, ковÿх, заковÿх, бих, побйх, играÿх, изиграÿх, живÿх, преживÿх, делйх, поделйх, вьртÿх, завьртÿх.* От друга страна това противопоставяне на ударението не само че не е задължително, но е все повече застрашено в днешното състояние на книжовния език в останалите типове глаголи, било в глаголите от I спрежение от типа на *брÿсна, вÿя, кÿпя (пйша),* било в многобройните глаголи от II спрежение от типа на *хвÿля (вÿрша)* и в също многобройните глаголи от III спрежение от типа на *глèдам* и *стрèлям,* и не само в производните, които са обяза-

телно в книжовния език от типа на *из-брѣснах, из-вàях, о-кѣпах, напѝсах...*, но дори в простите глаголи, където все повече подчертаната тенденция на книжовния език е да запази коренното ударение на сегашното време и в аориста: *брѣснах, вàях, кѣпах, пѝсах...* Още много поясно книжовният език не се ръководи от друг архаичен тип противопоставяне на ударението между сегашното време и аориста, т. е. ударението на представката в сегашно време и ударението на глаголния корен в аориста от типа на *ỳмра,* аор. *умрѝх*, *зàпра,* аор. *запрѝх, прòзра,* аор. *прозрѝх...* — форми, отбелязани в речника на Геров и добре представени сега още в някои диалекти, но съвсем изключени от съвременния книжовен език. Това не значи, че ударението на представката е изключено изобщо от българския книжовен език. Напротив, ударението на представката е по-обикновено явление в български език, отколкото например в руски език в двусричните съществителни от типа *рàзказ, ỳдар, ѝзблик...*, както се вижда от една статия, публикувана от М. Георгиева в сп. Български език. А в днешното състояние на българския книжовен език ударението на глаголната представка е станало рядко явление, както ще видим. По този повод не е без интерес да забележим, че ударението на двусричните съществителни и изобщо на многосричните съществителни е постоянно в български език *(ỳдар,* мн. ч. *ỳдари, рàзказ,* мн. ч. *рàзкази).* А в глагол, където ударението на представката е могло да предизвика противопоставяния от типа *зàпра,* аор. *запрѝх,* българският език, за разлика от някои други славянски езици, го избягва и го свежда почти до минимум.

Тези бележки дават представа за голямото изравняване, което българският книжовен език е прокарал и продължава да върши по отношение на ударението между сегашно време и аорист. Привличал съм няколко пъти вече вниманието към това явление в „Revue des Etudes Slaves". Това развитие ми прави особено голямо впечатление като чужденец и като славист. Интересно е, че с по-голям авторитет, като българин, проф. Андрейчин прави бележки по този повод в една наскоро излязла статия и че проф. Андрейчин, като повечето от съвременните български езиковеди, но с особен авторитет като граматик, допуска ударението на коренната сричка в аориста на глаголите от типа *брѣсна, вàя, кѣпя, хвàля, глѐдам, стрѐлям,* докато повечето от старите граматици са го оспорвали, с няколко изключения все пак като Хлеборад, в чиято граматика, публикувана вече отдавна, намерих например *мѝнах, бàях, кѣпах, мóлих, дýмах...* Ако застанем на почвата на диалектологията, ще видим, че двата горепосочени типа ударение имат своето основание в новобългарските диалекти и че има дори диалекти, където не само *хвалѝх,* но и производният *по-хвалѝх* са обикновени аористни форми. Не липсват студии по този въпрос. Не липсват също исторически студии, които доказват, че опозицията на ударението между сегашно време и аорист е имала някога много широко разпространение в българския език. Така щото една наскоро излязла сравнителна граматика на славянските езици, която е малко в плен на миналото на езика, може да твърди безрезервно, че българският език е обобщил тази опозиция на ударението между сегашно време и аорист, като взема като особено красноречив и

показателен пример *мàжа,* аор. *мазàх.* Това би значило, ако се поставим на почвата на диалектологията, да изключим една важна част от новобългарските диалекти и ако се поставим на почвата на книжовния език, да вземем съвсем несигурни случаи за чиста истина, за норма и за правило.

Но такива съображения относно диалектното или историческото основание на различните типове ударение, които показват именно, че няма всеобщ тип и всеобща употреба и следователно, че не може вече и не може още да се говори за обобщаване, засягат книжовния език дотолкова, доколкото ни карат да търсим причината, поради която книжовният език, в разрез в повечето случаи със старата употреба, дава сега и все повече дава предимство на онези новобългарски диалекти, които са възприели принципа за коренното ударение в горепосочените категории глаголи. Там е въпросът според мене. Да се каже например просто, че българският книжовен език е основан предимно върху североизточните диалекти и че този тип ударение е представен осебено в тези североизточни диалекти, би значило да дадем едно благовидно, но съвсем повърхностно оправдание на едно явление, което трябва сега да бъде прието като факт, след като повечето от старите граматици са направили отчаяни опити, за да го отстранят, и не само български граматици, но и чужди граматици, за които не може да се каже като обяснение, че са били родом от Западна България. Разбира се, този въпрос би трябвало да се нюансира и има още много въпроси, които се поставят. Но най-важният от всички е според мене да се запитаме, с оглед към книжовния език, дали все по-големият успех на този тип ударение не се дължи на по-високата степен на езиково развитие в диалектите, където е представен, и на голямото опростяване, въведено от тях в българската глаголна система, която е вече стигнала с *брѐсна, брѐснах, хвàля, хвàлих...* дотам, където всеки друг тип ударение би се оказал като връщане назад. Уточнявам своето становище с един пример между много други. Явно е, ако съпоставим напр. старобългарските форми вопѣ (сѧ), аор. вра̀хъ (сѧ), че новобългарските диалекти, където *бо̀рих се* (с коренно ударение) е вече станало обикновена аористна форма, са минали по същия път, по който са минали и диалектите, където *борѝх се* (с крайно ударение) е останало обикновена аористна форма, но че първите са отишли по-далече и по-напред в същата посока; с други думи, диалектите, които са уеднаквили ударението на аориста и ударението на сегашното време, са в продължението на тенденцията, присъща на езика, който вече е уеднаквил темата на аориста и темата на сегашното време и в полза на сегашното време. И така аз наричам по-напредничави, по-еволюирали напълно в посоката на езиковото развитие и в продължението на вече отдавна проявили се тенденции онези български диалекти, които с *бо̀рих се* по *бо̀ря се, жѐнах,* по *жѐна, вдѝгнах* по *вдѝгна...* са отишли докрай по пътя, начертан от езика, т. е. опростяването на сложната система, онаследена от старобългарски, с постепенното изхвърляне на станалите вече непонятни или неудобни редувания и опозиции между сегашното време и аориста, и следователно с по-голямо приближаване на тези две времена по темите и дори по

ударението с привлекателна сила, упражнявана почти редовно от сегашното време, което междувременно е откъснало стария имперфект от орбитата на инфинитива — аориста. И именно на по-голямата еволюиралост на такива диалекти и на огромното опростяване, което са въвели в езика, аз приписвам главно експанзионната сила на техните постижения, които според мене нищо не може да спре, и то въпреки някои неудобства, които ми са познати и които са още по-добре познати на българските езиковеди, и особено случая с глаголите от типа *хва̀ля* и *глѐдам,* където е засегнато нещо второстепенно в езика, т. е. разликата между имперфекта и аориста във форми като *глѐдах, глѐдахме, глѐдахте, глѐдаха,* и нещо по-основно във всеки език, т. е. разликата между сегашното време и претерита във формите *хва̀ли, глѐда,* и то с повечето неудобства натрупани във формата за 3 лице ед. ч., която е с особено широка употреба във всеки език, ако се съди по обстоятелството, че когато един глагол или едно глаголно време отпада, най-добре се задържа в повечето случаи под тази форма. И тази опасност обяснява отрицателното отношение на някои езиковеди повече от всичко и повече, отколкото местното им произхождение. Но фактите се налагат вече. Явно е за мене, че дори при наличността на една такава опасност българският книжовен език няма да се върне назад, тъй както френският език не се е върнал назад, когато след отпадането на крайното *s* нещо не по-малко основно е било засегнато в езика, т. е. разликата между единствено число и множествено число. Изглежда, че оттогава френският език е неутрализирал тези опасни последствия спонтанно, както моят професор в Сорбоната Фердинанд Брюно изтъкваше, и косвено въз основа на още разширена и почти постоянна употреба на члена, който определя числото и впрочем отговаря на все по-подчертаната тенденция на френския език към аналитизъм. Във всеки случай, френският език не се е върнал назад. Колкото се отнася до българския език, в нарастващия успех на аористни форми от типа *бръ̀снах, къ̀пах, хва̀лих*... ме убедиха сведенията, които събрах от първото си пребиваване в България като студент, анкетите, които съм направил в различни обществени среди, или обратно, в едно и също семейство, при хора от различна възраст, също при хора от различен местен произход, живеещи в столицата, произношението на актьорите, или указанията, които дават редовно или случайно старите и по-новите книги (особено сега учебниците за чужденци, чието число нараства с интереса, който се създава в чужбина към изучаването на български език). Дори при липса на такива сведения самото отношение на българските езиковеди от новото поколение към фактите, тяхната нарастваща и според мене прекомерно голяма загриженост относно отделни случаи, съчетана с по-голяма и оправдана отстъпчивост относно самия принцип, биха били достатъчно красноречиви признаци и свидетелства, че изравняването на ударението между сегашното време и аориста, ако не е още завършило своето дело в книжовния език и в говора на образованите българи, във всеки случай го е тласнало много напред в глаголите от типа *бръ̀сна, ва̀я, къ̀пя, хва̀ля, глѐдам,* без да говорим за глаголите от типа *вра, кова̀, бѝя, игра̀я, живѐя, деля̀, въртѝя,* където противопоставянето на ударението между аориста и сегашното

време съвсем липсва. Изглежда, че типът на аориста с прехвърлено ударение *(бръснàх, ваѝх, къпàх, хвалѝх, гледàх*) може още да се задържи добре там, където не претърпява съперничеството, упражнявано от друг тип, т. е. в селските говори, но че едвам може да устои дълго там, където е изложено на съперничеството, упражнявано от друг, по-еволюирал и по-опростен тип, т. е. в книжовния език, където не може да играе първа роля, а едвам се допуска в днешното състояние на нещата. Най-малкото, което може да се заключи, е, че в днешното състояние на книжовния език противопоставянето на ударението между двете основни времена на българското спрежение или е съвсем изключено, или е само възможно там, където може още да се прояви, а никак не е задължително и е дори все повече застрашено.

Толкова по-наложително е сега да отбележим, че тази исполинска тенденция към изравняване, която се проявява и продължава неизбежно пред нашите очи, никак не засяга глаголите с аорист на *-ох* и никак не се упражнява върху тях. Тези глаголи с аорист на *-ох* в днешното състояние на книжовния език са единствената категория български глаголи, които противопоставят з а д ъ л ж и т е л н о ударението на аориста и ударението на сегашното време, и това без най-малък признак на колебание и в простия глагол, и в производните: *бòдe, убòдe* (аорист), *бодѐ, убодѐ* (сег. време), *четѐ, прочетѐ* (аор.), *четѐ, прочетѐ* (сег. вр.), *дойдѐ,* (аор.), *дойдѐ* (сег. вр.). Случаят с *(в)ляза* е, както видяхме, изолиран. А има друг, по-интересен случай, т. е. очебийният напредък на *отѝдох* по отношение на *отидòх* в говора на мнозина българи. Можем да се запитаме дали настъплението на *отѝдох* (аор.) със същото ударение като *отѝда* (сег. вр.) не е признак, че езикът губи сега или ще изгуби скоро усета за опозицията на ударението и в категорията на глаголите с аорист на *-ох.* Това би било лесно, но според мене повърхностно и погрешно тълкуване на фактите. Настъплението на *отѝдох* аз поставям по-скоро във връзка с отстъплението на аористи, ударени на *-ох,* които, с изключение на *дойдòх* и донякъде *зайдòх,* изчезват постепенно от книжовния език, който не допуска вече форми, дадени от старите граматики и речници редовно или почти редовно с крайно ударение, като *могòх, идòх, найдòх, пойдòх, уйдòх...,* и едвам допуска *бидòх,* за да не говорим за форми като *видòх, седòх,* които са се развили в някои диалекти. А от този упадък на такива форми, ударени на *-ох,* аз не заключавам, че книжовният език губи усета за противопоставянето на ударението между сегашното време и аориста в категорията на глаголите с аорист на *-ох,* а правя от този факт съвсем обратни изводи, а именно, че езикът няма да наложи на останалите форми на *-ох* това крайно ударение, от което изглежда, че сега вече е напълно отвикнал. От това излиза логично, че аористните форми на *-ох* с коренно ударение като *чѐтох, бòдох, донѐсох* не са застрашени срещу съответните форми на сегашното време *четà, бодà, донесà* според обикновения тип, от което излиза пак логично, че самата опозиция *четà — чѐтох, бодà — бòдох, донесà — донѐсох* не е застрашена, а остава съвсем жива в днешното състояние на езика. Като че ли е станал естествен подбор в книжовния език, който е вече почти напълно отстранил няколкото форми на ударено *-ох,* т. е.

изолираните форми всред тази категория на глаголите с аорист на *-ох*, която е сама изолирана и все повече изолирана, и по тази причина търпи мъчно и все по-мъчно изключения в своите предели. И действително факт е, че няма никаква категория глаголи, освен отделни случаи, между които единственият сигурен е *вѝдя* (аор. *видя̀х*), които в днешното състояние на българския книжовен език противопоставят задължително ударението на аориста и ударението на сегашното време. Значи, тази група на глаголите с аорист на *-ох* е вече станала последното убежище на тази задължителна опозиция, която изглежда да е имала по-рано широко разпространение в български език. Обаче видяхме, че тези глаголи са двайсет на брой. Значи, нито един български глагол срещу двеста или триста не противопоставя задължително ударението на аориста и ударението на сегашното време в днешното състояние на книжовния език. С други думи, аз съм твърде далече от изводите, които правят някои езиковеди, напр. проф. Ваян, който смята, че българският език е обобщил това противопоставяне на ударението между сегашното време и аориста. Двайсет глагола срещу няколко хиляди други български глаголи в говора не още на всички, но вече на мнозина българи, и особено образовани българи, аз не наричам това обобщаване, а по-скоро рядко изключение и почти капка вода в морето. Но именно интересно е, че ако тези крайно малобройни глаголи не вървят по общия път, това означава, че типът има достатъчно сила, за да запази своите особености и за да не се претопи напълно.

Трета особеност. Глаголите с аорист на *-ох* могат сега още да представят при формите на едно и също време една доста сложна игра на редуване, която върви против общата тенденция на съвременния български език и подкопава типа.

Изобщо във всички аористи на *-ох* се забелязва редуването *о—е (четох, чете, четохме..., бодох, боде, бодохме...)*, тъй като всичките усилия за уеднаквяване, напр. в полза на формата с *е* във 2—3 л. ед. ч., са останали чисто диалектни, въпреки че Груев дава в своята граматика парадигмата *идех, иде, идехме...* Но този тип спрежение, който се е наложил в горнолужишки език, според Миклошич, както и на някои български диалекти, никак не е имал достъп към съвременния български книжовен език, Обаче факт е, че редувания изобщо няма в български език в никакъв друг тип аорист. Факт е също, че това основно редуване има за последица други редувания: редуването на гърлената и на шушкавата в глаголите на *к*, като *рекох, рече, рекохме...*, редуването *е—я* от *ѣ* във *(в)лязох, (в)лезе, (в)лязохме...* и дори двете редувания, комбинирани в двата глагола *влякох, влече, влякохме..., сякох, сече, сякохме...* Друг факт е, че същите редувания се забелязват в съответните форми на сегашното време *(река, речеш... рекат; (в)ляза, (в)лезеш..., (в)лязат)* освен комбинираното редуване, което няма място в сегашното време поради крайното ударение на *влека* и *сека*.

Обаче това състояние на нещата върви срещу една обща тенденция на съвременния български език, който не представя сега нито един единствен пример на редуване в никой друг тип аорист, както и в никой

друг тип сегашно време, освен редуването *е—я* в спрежението на сегашното време на няколко глагола на *-н-а*. Видяхме вече, че дори между две различни и основни времена, като сегашното време и аориста, езикът ограничава значително разширението на старите опозиции и на старите редувания. Но доколкото ги задържа, той ги задържа по-скоро между две различни времена, отколкото в спрежението на едно и също време. Ще уточня своето становище с няколко примера. Не пречи например на езика *каża*, аор. *казах*, *пиша*, аор. *писах*, с редуванията *з—ж* и *с—ш* в такива славянски глаголи и дори в някои глаголи, взети по-късно от турски или от гръцки, като *мириша* (аор. *мирисах*). Но толкова е пречело на езика напр. вожѫ, 2 л. ед. ч. возишн, ношѫ, 2 л. ед. ч. носишн, със същите редувания, но в спрежението на едно и също време, че езикът е обобщил формата със *з* или със *с*: *возя, возиш; нося, носиш*. Не пречи на езика *лъжа* ,аор. *лъгах*, *стрижа*, аор. *стригах*. Но толкова е пречило дори по-рано същото редуване в *стрига*, 2 л. *стрижеш*, аор. *стригох*, 2 л. *стрига*, че именно такива форми не се употребяват вече. Не са застрашени форми като *плача*, аор. *плаках*, докато същото редуване *к—ч*, но при различните форми на едно и също време, напр. в *пека*, 2 л. ед. ч. *печеш, облека*, 2 л. ед. ч. *облечеш*, изглежда вече изкуствено на мнозина българи. Също силната опозиция на видовете допуска *раждам, да родя, сещам, да сетя*, докато рождѫ, 2 л. ед. ч. роднши, сѣщѫ, 2 л. ед. ч. сѣтнши са вече станали *родя, родиш, сетя, сетиш*, с пълно изравняване. Същото показва и приложението на второстепенното редуване *е—я* от ѣ в глагола. Не пречи на езика напр. *пея*, аор. *пях*, *живея*, аор. *живях*. А сигурно повече пречи на езика *дрямна*, 2 л. ед. ч. *дремнеш*, 3 л. мн. ч. *дрямнат, дяна, денеш, дянат* със същото редуване *е—я* от ѣ, но в едно и също време. И това личи по тенденцията на съвременния език да намали броя на тези перфективни форми с *я* в полза на форми с *е*, т. е. без редуване в спрежението на едно и също време. Същата тенденция към изравняване при различните форми на едно и също време се изразява в обратна посока, все пак се изразява в спрежението на аористите на *-ях* (< *-ѣхъ*), където *я* се задържа навсякъде в книжовния език, напр. при формите за 1 и 2 л. мн. ч. *вртяхме, вртяхте*, и то не само срещу общото правило *(вяра*, мн. ч. *вери*, прил. *верен)*, а срещу общата тенденция на книжовния език да ограничи разпространението на *я* в полза на *е* и където също *я* се задържа за 2 и 3 л. ед. ч.: *вртя* от вртѣ, и то въпреки че никак не е общо правило на книжовния език крайните ѣ да преминат към *я*, ако имаме пред вид напр. формите за мн. число, онаследени от старото двойнствено число, напр. *ръце* от ржцѣ, *криле* от крилѣ или формите на някои наречия като *зле* от зълѣ, *добре* от добрѣ. Значи, книжовният език е обобщил *я* навсякъде в аористите на *-ѣхъ*, въпреки че това никак не се налага от общите му тенденции. Можем да забележим същото явление при *вртяхме, вртяхте* като форми на имперфекта, където редуването е ограничено във *вртеше*,

т. е. там, където се намира същевременно пред мека съгласна и пред шушкава. Значи, книжовният език избягва колкото може това редуване *е—я* при формите на едно и също време, докато никак не го избягва в спрежението при други случаи, напр. като опозиция между сегашното време и аориста *(пея,* аор. *пях, живея,* аор. *живях*, дори *вея,* аор. *вях* по-скоро, отколкото по-старата форма *веях)*, като опозиция между видовете *(запявам, да запея, изживявам, да изживея),* нито в причастните форми, в които лицата не се различават и които се употребяват почти като прилагателни *(живял,* мн. ч. *живели, вртял,* мн. ч. *вртели).* Можем да продължим. Всичките факти отиват в същата насока. Същото констатираме напр. по повод на много важната опозиция в българския глагол, т. е. опозицията на ударението. Видяхме вече, че принципът за преместването на ударението между сегашното време и аориста, добре запазен в някои диалекти и още не изключен от книжовния език в многочислени категории глаголи, е задължителен и никак не е застрашен в книжовния език в глаголите с аорист на *-ох.* А напразно бихме търсили един единствен пример на подобно преместване в спрежението на едно и също време. Нито един единствен български глагол изобщо в книжовния език не дава приложение на този принцип, още добре запазен от руски език във форми като *вожу̀, вòзишь, сажу̀, сàдишь,* на които отговарят в българския книжовен език *вòзя, вòзиш, садя̀, садѝш,* значи — форми с коренно или с крайно ударение, а в двата случая без преместване. Средно положение няма в българския книжовен език. И това именно дава според мене много слаба опора на опита на някои езиковеди, които, докато допускат или дори препоръчват *мòлих, мòлихме, мòлиха, гледах, гледахте, гледаха* в аориста, искат все пак да въведат това преместване в полза на *молѝ, гледà* във 2 и 3 л. ед. ч. Аз не вярвам в успеха на този опит на някои граматици дори с помощта на печатарите. Общите факти на българското спрежение ме карат по-скоро да вярвам, че да допуснем *мòлих, глѐдах* като основни форми и да се опитаме да въведем *молѝ, гледà* в същото време, това би значило да повикаме един мъртвец в помощ на един тежко болен. Тежко болният е в случая, поне в книжовния език, системата на аориста с прехвърлено ударение *(молѝх, молѝ, молѝхме, гледàх, гледà, гледàхте)* — система, която най-опитните лекари не са били способни да спасят изцяло и да наложат на книжовния език като единствена норма просто защото тази система е била по-архаична, по-малко еволюирала, по-сложна и поради това обречена на отстъпление в книжовния език. А мъртвецът е още по-отживелият принцип за преместването на ударението всред едно и също време, който е разпокъсвал още повече спрежението и който следователно българският книжовен език е изгубил по-рано, но коренно и по всяка вероятност окончателно и безвъзвратно. Вярвам, че един принцип, който българският книжовен език е изоставил самоволно, няма да го възкреси по поръчка и че езикът, който ломи доста стихийно вековни и естествени пречки, няма да се примири с нови и изкуствени пречки. Впрочем самите факти на езика, както изглежда, са в подкрепа на моите дедукции. Факт е, че езикът допуска вече *делѝх, делѝ, сушѝх, сушѝ* със същите неудобства за *делѝ, сушѝ* като за *мòли* и *глѐда,* не много по-големи, въпреки че *делѝ, сушѝ* са още форми за по-

велително наклонение, а във всеки случай не по-малки, и в двата случая твърде ограничени от много широката употреба на представъчния аорист *(дели днес, раздели вчера, моли днес, помоли вчера)* — употреба, която прави особено голямо впечатление на един чужденец и съставя един вид естествена самозащита на езика независимо от самия факт, че въпросното смесване засяга само ограничени категории глаголи и че в повечето случаи общият контекст или контекстът на някой морфологично по-ясен глагол определя времето за един нормално мислещ човек. Крайни случаи съществуват, разбира се, но те интересуват вероятно повече специалистите на езика, отколкото самия език, който, като допуска *делй, сушй,* показва, че няма основание да отрече и *мо̀ли, глѐда* като аористни форми. Само че в първия случай полумерките са невъзможни и немислими, а във втория случай са мислими, а все пак според мене невъзможни.

От казаното излиза, че българският език е вече напълно или почти напълно отвикнал от всяка опозиция на гласни, съгласни, ударения при различните форми на едно и също време. Подчертаната тенденция на новобългарския език е или да уеднакви напълно цялото спрежение по тема и по ударение, като в *бо̀ря се, бо̀рих се, вдйгна, вдйгнах* и в повечето други случаи, или поне да противопостави двете основни времена, като в *пйша,* аор. *писа̀х, ка̀жа,* аор. *каза̀х,* но по цялостен и еднообразен начин. Нищо не ми се вижда по-противно на духа на съвременния език, отколкото тази разпокъсаност на форми, която е присъща на глаголите с аорист на *-ох,* особено на глаголите с гърлена, не само в спрежението на самия аорист, а и в спрежението на съответното сегашно време, и то не само в тези времена, а в цялата група, която съставят: *пека, печеш... пекат, печи, пекох, пече, пекохме, пекъл, печен.* Тенденцията към уеднаквяване и опростяване е толкова присъща на езика и толкова силна, че се упражнява и вече се е упражнявала в групата на глаголите с аорист на *-ох* и в двете гореказани наставки, било в обобщаването на палатализираната форма като *върша̀ (вършея),* аор. *върша̀х,* било в опростена система на редуване между двете основни времена, като в *стрижа,* аор. *стригах.* А в двата случая не става дума за промяна на типа, а за претопяването на засегнатите глаголи. Че в глаголите на -нти и на -ѣти рождѫ, роднш е станало *родя, родиш,* лѣштѫ, лѣтнш е станало *летя, летиш,* наричам това промяна, все пак със запазване на типа, който се е променил частично и въпреки това не се е претопил в други типове. А драмата на глаголите с аорист на *-ох* и особено на глаголите с гърлена е, че езикът или запазва един съвсем отживял и остарял тип глаголи, или, ако не допуска вече такива сложни форми, редуващи се разпокъсано, цялата постройка рухва и трябва да се построи отново по образец по-опростен и повече в съгласие с тенденциите на съвременния език. Тези вътрешни мъчнотии в същото време, всред същата група повече от всичко са подкопавали и сега още пред нашите очи подкопават глаголите с аорист на *-ох.* Факт е, че нито един глагол на *-х* или на *-г* и само пет глагола на *-к* са излезли победители досега от това изпитание.

Четвърта особеност. Глаголите с аорист на *-ох* са единствените български глаголи, където окончанието *-л* на миналото действително причастие не се прибавя към гласна — или коренна (като във *ви-л, пя-л*), или тематична (като в *къп-а-л, мол-и-л, върт-я-л*), — но се прибавя към съгласна, което предизвиква или съгласково опростяване във всичките форми, или вмъкване на *-ъ-* във формата за м. р. ед. ч., или двете явления комбинирани. Тази разлика в развитието на причастните форми, отговарящи на глаголите с аорист на *-ох,* е основна тъй, както е основна тясната връзка между причастната форма на *-л* и аориста изобщо.

Формите за миналото действително причастие са от два типа: типът *мел, бол* и типът *рекъл, донесъл.* Първият тип, който засяга глаголите със зъбна, се характеризира с преминаването на тл и дл в *л,* значи с много стара промяна, характеризираща изобщо южнославянските и източнославянските езици и вече станала архаизъм в старобългарски, където са били възстановени групите тл и дл, напр. в тлѣтн от *telti, длань от *dolni. Интересно е да отбележим, че съвременният език е запазил старото развитие от тл, дл към *л* в причастни форми като *мел, бол,* в разрез с по-нови думи от същия корен като *метла, бодлив.* Вторият тип, който характеризира глаголите с гърлена и със съскаща, по-рано и глаголите с устнена като *греба, гребах, гребъл,* е по-нов и се характеризира с вмъкването на *-ъ-* във формата за м. р. ед. ч., което е във връзка с отпадането на крайните *-ъ: рек-ъ-л* от рекл(ъ), *донес-ъ-л* от до-несл(ъ), като *храб-ъ-р* от храбр(ъ). Тъй като ъ е твърда гласна, няма палатализация в глаголите с гърлена като *рекъл, пекъл,* така щото нищо не се е променило в това отношение в групата на аориста, където формите с гърлена преобладават за разлика от групата на сегашното време. Двете явления, т. е. съгласково опростяване и гласково вмъкване, са комбинирани в *расъл* от *раста,* който представя две съгласни пред окончанието: от *растл(ъ) станало расл, с *л* от *тл* като *мел,* и после *рас-ъ-л,* с вмъкнато *-ъ-* между *с* и *л* като в *до-нес-ъ-л, пас-ъ-л.* Формите от първия тип не допускат никакво редуване в съвременния език *(мел, мела, мело, мели),* ако изключим *-шъл* или *-шел* в *дошъл* или *дошел, дошла, дошло, дошли,* където *л* е също за дл (старобълг. шьлъ от *шьдлъ, със същия корен като в ходнтн). Формите от втория тип подлежат на редуването *ъ)—нула,* напр.: *рекъл, рекла, рекло, рекли; донесъл, донесла, донесло, донесли; расъл, расла, расло, расли.* Това редуване се комбинира с редуването *е—я* от ѣ в трите причастни форми *влязъл, влязла, влязло, влезли; влякъл, влякла, влякло, влекли; сякъл, сякла, сякло, секли.* Съвсем изчезнали са старите гласни редувания от рода на старобълг. влѣкѫ, влѣшти, аор. влькъ, влькохъ, мин. действ. прич. вльклъ. Проблемата за редуването *ър—ръ* и *ъл—лъ* би се поставила за двете причастни форми *върхъл* във връзка с *върхох* и *тълкъл* във връзка с *тълкох,* ако тези аористи не бяха в пълен упадък със съответните причастни форми на *-л,* въпреки че Романски дава още в своя правописен речник

върхъл, върхла, върхло, върхли с редуването. И така, това редуване, което има широко разпространение, въпреки доста голям брой изключения в прилагателното *(пръв, първа),* в съществителното *(връх, върхът, върхове)* и в други глаголни форми *(кълва, да клъвна, държа, дръж),* няма вече приложение в причастието в днешното състояние на книжовния език.

Изобщо формите за миналото действително причастие са в особено тясна връзка с формите на аориста, което ми се вижда естествено, ако имаме пред вид, че тук причастни форми на -л(ъ) са се употребявали изключително в старобългарски в съчетание с глагола *есмь* за образуване на сложни времена и се употребяват още не изключително, а главно в новобългарски в същото съчетание с глагола *съм.* Значи, имат употреби съвсем успоредни на аориста, напр. *играх, играл съм, писах, писал съм...*, т. е. със същите колебания в книжовния език при ударението, но все пак с интимна връзка между двете форми. По-отделно стои според мене миналото страдателно причастие, като *писан,* с по-стари и нередки употреби като епитет: *писани икони, писани яйца.* По друга причина връзката не може да бъде толкова тясна между аориста и миналото страдателно причастие, т. е. практически няма аорист без съответно минало действително причастие, докато миналото страдателно причастие липсва или е рядка форма при доста голям брой глаголи. Тази солидарност между аориста и причастната форма на *-л* изпъква и във формите във връзка с глаголите с аорист на *-ох,* които носят коренното ударение на аориста: *рѐкъл, донѐсъл, рàсъл,* като *рѐкох, донѐсох, рàстох,* за да не говорим за едносрични думи като *мел, бол, чел.* Тази солидарност не се оспорва, а дори се потвърждава от обстоятелството, че мнозина българи казват същевременно *отѝдох, отѝшъл и дойдòх, дошъ̀л,* което има здрава опора в езика, ако имаме пред вид форми като *съжалѝх* и *прежàлих, отоплѝх* и *затòплих...* със съответни причастни форми *съжалѝл* и *прежàлил, отоплѝл* и *затòплил* или между производните на *вѝдя :* от една страна *завидя̀х, завидя̀л,* от друга страна *обѝдих, обѝдил* и дори колебания между *предвидя̀х* и *предвѝдих,* със съответните причастни форми *предвидя̀л* и *предвѝдил.* Това показва, че солидарността между производните на един и същ глагол, въпреки че е много тясна, не е толкова тясна, колкото между причастната форма на *-л* и аориста. А именно производните на *ида* подчертават тази солидарност в областта на глаголите с аорист на *-ох.* Можем дори да се запитаме дали книжовният език не е бил доведен да запази *дойдòх,* защото е бил принуден да запази съответната причастна форма *дошъ̀л,* която е продължение на старобългарски д҃о-шьлъ и която по тази причина не е могла да премине в книжовния език към **дòшъл,* ако държим сметка за един основен факт на книжовния език, т. е. че прехвърлянето на ударението на глаголната представка едвам се среща сега в доста редките случаи, когато засегнатият глагол представя изхвърляне или поне съкращение на нормално ударената гласна. Такъв е случаят напр. с *пòщя (по-йщя), òпна, пòчна, нàчна, спòгна, ùдрям, дòйда.* А такъв не е случаят с *дошъ̀л.* И така може да се счете за вероятно, че *дошъ̀л, зашъ̀л* са способствували за запазването на *дойдòх, зайдòх* в

книжовния език, въпреки че книжовният език е вече почти отвикнал от такива аористни форми, ударени на *-ох*, което именно би обяснило, че *отидох, отишъл*, за които условията са били други в това отношение, защото ударението не е имало нужда да се премести на представката *от-*, са могли по-лесно да бъдат привлечени в говора на мнозина българи към обичайния тип на аористите на *-ох*, т. е. типът с коренно ударение. И това би потвърдило мнението, че солидарността между причастната форма на *-л* и аориста и тенденцията на езика да избягва, освен в съвсем редки и определени случаи, ударението на глаголната представка е нещо по-основно в книжовния език, отколкото очебийната му, но все пак по-малко дълбока тенденция да избягва аористните форми, ударени на *-ох*. А има друг и по-лесно проверим факт, който в областта на глаголите с аорист на *-ох* изтъква тясната връзка и интимната солидарност между аориста и причастната форма на *-л*, т. е. че обикновено техният упадък върви почти заедно, едновременно и успоредно, ако изключим *могъл* — форма, която досега е добре устояла в книжовния език на упадъка на съответния аорист *могох*. Няма да държим сметка, понеже говорим за книжовния език, за друга причастна форма — *срел* (= сѫрѣлъ), новобълг. *срещнал*, която се е запазила в една диалектна пословица: „А *срел* га поп, а *срел* га дявол, все едно е“ според Геров и която е отбелязана от Цонев в Прилеп под форма *стрел* с примера: „Го *стрел* царот“, без да бъде спомената нито от Геров, нито от Цонев съответната аористна форма *сретох* (= старобълг. сѫрѣтоХъ). А във всеки случай това не засяга книжовния език, където единственият сигурен случай е *могъл*.

Тази разлика между два типа причастни форми — от една страна типът *мел, бол* на глаголите със зъбна, от друга страна типът *донесъл, рекъл* на глаголите със съскаща и гърлена, по-рано на глаголите с устна като *гребъл* — е от капитална важност за изучаване развитието на глаголите с аорист на *-ох*. Причастните форми от първия тип повече изолират съответните глаголи в българското спрежение. Причастните форми от втория тип повече приближават съответните глаголи до други типове. Неголяма е разликата напр. между *стригъл* и *стригал* (с *а* като *къпал*) и вече подчертаната солидарност между миналото действително причастие и аориста може тогава да повлече и *стригах, стрига*. Не е случайно, че тази втора категория на глаголите с аорист на *-ох*, т. е. глаголите с причастна форма на *-ъ-л*, прибира най-голямо число глаголи, които са проявили най-голямо непостоянство и са се отделили от първоначалната си група.

Пета особеност. Глаголите с аорист на *-ох* са единствените български глаголи, чието минало страдателно причастие на *-н(ъ)*, винаги ударено на коренната сричка, в книжовния език представя системно ударението на аориста и се противопоставя на ударението на сегашното време там, където има или поне може да има разлика между ударението на сегашното време и аориста.

Миналото страдателно причастие на глаголите с аорист на *-ох* е винаги на *-н(ъ)*, никога на *-т(ъ)*. Това *-н*, предшествувано с тематично

е, палатализира гърлените *(речен, сечен)* и тъй като произлиза от старобългарски, не се изхвърля *(четен, четена, четено)*. Но това *е* не палатализира другите съгласни нито в новобългарски, нито в старобългарски (новобълг. *четен, боден, донесен* — старобълг. ѵетенъ, бодenъ, донесенъ), за разлика от ѥнъ в глаголите на -н-тн и -ѣ-тн в старобългарски: старобълг. рождѥнъ, ношѥнъ, станали после *роден, носен* като зъв формите на сегашното време *родя, родиш, нося, носиш* от старобълг. рождѫ, роднши, ношѫ, носншн. Съвсем изчезнали са старите гласни редувания от типа на старобълг. облѣкѫ, облѣштн, облѣѵенъ.

По ударение тези причастни форми на глаголите с аорист на *-ох* се противопоставят на цялата система на българския глагол в книжовния език. Видяхме вече, че противопоставянето на ударението между сегашното време и аориста не съществува във всичките категории глаголи, с тенденция към изчезване в другите. Но ако се противопоставят по ударението според описанието на старите граматики аористите *бръснáх, вая̀х, къпáх, писáх, хвалѝх, гледáх, стреля̀х* на съответните форми на сегашното време *бръсна, вая, къпя, пиша, хваля, гледам, стрелям*, констатираме, че в тези числено много богати категории ударението на миналото страдателно причастие, т. е. *бръснат, ва̀ян, къ̀пан, пѝсан, хва̀лен, глѐдан, стрѐлян*, не е ударението на аориста, а на сегашното време, както Больо забелязва в своята граматика. Значи, връзката е изобщо по-малко тясна между миналото страдателно причастие и аориста, отколкото между миналото действително причастие и аориста. Трябва все пак да прибавим към този принцип, верен в голяма степен, че не е приложим при глаголите с аорист на *-ох*, чието минало страдателно причастие носи задължително в книжовния език коренното ударение на аориста, а не крайното ударение на сегашното време: *чѐтен, бо̀ден, донѐсен, рѐчен*, като *чѐтох, бо̀дох, донѐсох, рѐкох*, а не като *четá, бодá, донесá, рекá*. Това е първата и съществена разлика, т. е. че глаголите с аорист на *-ох* проявяват по-голяма устойчивост и задържат по-добре своите особености, отколкото гореспоменатите глаголи, защото образуват по отношение на ударението по-проста, по-логична, по-свързана система с цялостно противопоставяне групата на аориста, включително и миналото страдателно причастие, на групата на сегашното време и в простия глагол, и в производните: от една страна *четá, четя̀х* с крайно ударение, от друга страна *чѐтох, чел, чѐтен, прочѐтох, прочѐл, прочѐтен* с коренно ударение. Факт е, че тази система на глаголите с аорист на *-ох* се задържа в съвременния книжовен език, докато езикът все повече разпространява в глаголи като *къпя, хваля, гледам* коренното ударение, напр. *хва̀ля, хва̀лих, хва̀лил, хва̀лен*, което премахва старите опозиции и противоречия, като сег. време *хва̀ля*, аор. *хвалѝх;* аорист в простия глагол *хвалѝх*, но в производните *похва̀лих* със съответните причастни форми *хвалѝл* и *похва̀лил;* и пак две причастни форми от същата група с различно ударение *-хвалѝл*, но *хва̀лен*. Тази система, която е добре представена в някои диалекти и има още гражданство в книжовния език, е сложна, зле замислена, не отговаря на основните тенден-

ции на съвременния книжовен език и поради това е била обречена на остъпление, както казах, и вероятно на постепенно изчезване от книжовния език. А по-голямата устойчивост на ударението на глаголите с аорист на *-ох* е обяснима с това, че тази категория е представяла в това отношение по-голяма простота, по-голяма сплотеност в цялостното противопоставяне групата на аориста и групата на сегашното време, което отговаря на една още по-жива тенденция на езика без такива опозиции и противоречия между простия глагол и производните и всред една и съща група между двете живи причастни форми на новобългарския език.

И така постепенно пред нашите очи българският книжовен език създава в глаголната система два основни типа ударение, които обхващат почти всичките български глаголи, но не глаголите на *-ох*, които ще съставят трети тип. Първият тип ще бъде крайното или суфиксално ударение навсякъде — и в простия глагол, и в производните: *кова̀, ковѐш ковà̀х, ковà̀л, ковà̀н; вра, вреш, врях, врял, врян; игрà̀я, игрà̀еш, игрà̀х, игрà̀л, игрà̀н; живѐя, живѐеш, живя̀х, живя̀л, живя̀н; деля̀, делѝш, делѝх, делѝл, делѐн; вартя̀, вартѝш, вартя̀х, вартя̀л, вартя̀н.* Вторият тип ще бъде с коренно ударение навсякъде — и в простия глагол, и в производните: *бръ̀сна, бръ̀снеш, бръ̀снах, бръ̀снал, бръ̀снат; вя̀я, вя̀еш, вих, вил, вит; пѐя, пѐеш, пях, пял, пят (пян); къ̀пя, къ̀пеш, къ̀пах, къ̀пал, къ̀пан; пѝша, пѝшеш, пѝсах, пѝсал, пѝсан; хва̀ля, хва̀лиш, хва̀лих, хва̀лил, хва̀лен; глѐдам, глѐдаш, глѐдах, глѐдал, глѐдан; стрѐлям, стрѐляш, стрѐлях, стрѐлял, стрѐлян.*

А глаголите с аорист на *-ох* няма да влязат нито в първия тип, нито във втория. Ще съставят трети тип с противопоставяне крайното ударение на групата на сегашното време и коренното ударение на групата на аориста и в простия глагол, и в производните: *чета̀, четѐш, четя̀х — чѐтох, чел, чѐтен; сека̀, сечѐш, сечà̀х — ся̀кох, ся̀къл, сѐчен.*

Досега употребявах нарочно бъдеще време. Но онези, които имат български език за свой роден език, ще кажат дали пророчествувам или дали описвам състоянието на нещата почти осъществено в книжовния език и в говора на повечето от тях. А по този повод позволете ми да не следя примера на някои езиковеди — песимисти, — които изглеждат неутешими за някои дребни неудобства. Позволете на един чужденец да се зарадва по-скоро, като види каква проста и величествена архитектура е съумял да създаде българският език с течение на вековете за своята сложна глаголна система, която поради своята сложност позволява на българския език да предаде известни нюанси, които по-мъчно се предават в другите славянски езици, а същата причина е изискала доста голямо морфологично опростяване и изравняване. А в това отношение има великолепна последователност в многовековния план на езика, който според горепосочената схема или е уеднаквил напълно ударението из цялото спрежение, както в повечето случаи е уеднаквил основата на аориста и основата на сегашното време, или поне в по-редките случаи противопоставя изцяло ударението на групата на сегашното време и групата на аориста *(чета, четях* и *четох, чел, четен),* както другаде противопоставя изцяло основата на сегашното време и основата на аориста: *пиша, пишех* и *писах, писал, писан.* Колкото за ударението,

няма вече според тази схема преместване обикновено из цялото спрежение или поне всред двете основни групи, освен в повелителното наклонение в няколко категории глаголи *(бръсна, бръсни, кълна, купи, хваля, хвали)*, където това преместване се допуска лесно, както ще видим. Можем да измерим пътя, изминат от старобългарски, от среднобългарски и дори от близкото минало на езика. Такова величествено начинание, осъществяването на толкова грандиозен план, който е хилядолетен план на езика, изисква и заслужава няколко дребни пожертвувания — изгодно е все пак в края на краищата за езика, който се стреми към повече простота и повече хармония.

Подчертавам, че в днешното състояние на нещата правилото, което определих относно ударението на миналото страдателно причастие на глаголите с аорист на *-ох*, не допуска нито едно единствено сигурно изключение в книжовния език, който представя редовно *мѐтен, бо̀ден, донѐсен, рѐчен, сѐчен, да̀ден, я̀ден...*, успоредни с *мѐтох, бо̀дох, донѐсох, рѐкох, сѐкох, да̀дох, я̀дох...* Това правило има известно значение при изучаването на глаголите с аорист на *-ох*. Всяко преместване на ударението в тези причастни форми върви успоредно с развитието на съответния глагол в книжовния език и преминаването му в друга категория. Например явно е, че причастната форма, която е във връзка със сега отживелия аорист *нажѐгох*, е или е била *нажѐжен* — форма, дадена още в първото издание на правописния речник на Романски, и че станалата по-обикновена форма *нажежѝл* не е вече във връзка с *нажѐгох*. Също причастната форма във връзка с *гнѐтох, нагнѐтох* или е била *гнѐтен, нагнѐтен*, а форми като *гнетѐн, угнетѐн* не могат вече поне в книжовния език да се обясняват с *гнѐтох*, а с *гнетѝх, угнетѝх*. Ще имаме случай да се върнем после към тези глаголи.

Шеста особеност. Глаголите с аорист на *-ох* се отличават с една особено неустойчива форма на неопределено наклонение, което впрочем е изобщо в пълен упадък в съвременния български език.

В едно проучване, което засяга съвременния български книжовен език, може почти да не се държи сметка за инфинитива. Ако сравним в това отношение граматиките, които излизат сега, и граматиките, които са били публикувани в миналия век или в началото на нашия век, прави особено впечатление много по-широкото място, което изучаването на инфинитива заема в тези последните. В граматики като граматиката на братя Цанкови, на Радулов, на Панаретов, на Манчов, на Лавров се срещат инфинитивни форми, които новите граматики не биха дали безрезервно, като *бо* от *бода, кра* от *крада, ме* от *мета, че* от *чета, пе* от *пека, ре* от *река, доне* от *донеса*. Намират се още инфинитивни форми от друг тип в някои граматики, като граматиката на Икономов или на Момчилов, които дават напр. *убоде* от *убода, стриже* от *стрѝжа*, по-рано *стригà*, аор. *стрѝгох*. И така граматиките с тези два различни типа издават известно колебание на езика, което се отразява у разните писатели, дори и у един и същ писател, като напр. Вазов, който пише в едно стихотворение „не можете ми *да*“, а в „Немили-недраги“: „... за да могат въоръжи, *облече* и снабди с всичко четата“.

Ако се спираме малко върху такива форми, то е, защото те не са още съвсем изключени от новите граматики и защото представят известен интерес от езиково гледище. Формите от типа *облече, убоде, излезе* са поучителни за тенденцията на езика да не отделя по доста емпиричен начин инфинитивната форма от формата за 2 и 3 л. ед. ч. на аориста, с която практически винаги се смесва в другите глаголи: не мога *намери,* не можеш *каза,* не мога *търпя,* като *той намери, той каза, той търпя.* По подобие на такива форми трябва да са били образувани: не може *излезе,* може *облече* в глаголите с аорист на *-ох.* Същото е станало напр. в латински език, който е установил вторична и донякъде емпирична връзка между инфинитива и имперфекта на конюнктива. По-интересни още са от езиково гледище формите от другия тип, характеризирани с отпадането на крайната съгласна, като *бо* за *бод, ре* за *рек, доне* за *донес,* дори с отпадането на двете крайни съгласни, като *ра* за *раст* (у Радулов) и дори със свеждане до представката в *до* от *дойда,* още доста живо в израза *до ще време.* Интересът на такива почти нежизнеспособни, а все пак засвидетелствувани инфинитивни форми в новобългарския език е, че осветляват едно много по-старо явление, т. е. изхвърлянето от старобългарски език на теоретичните форми за 2 и 3 л. ед. ч. на сигматичния аорист, като **бѣ* от **бѣдѣ-с-с* (2 л.), или **бѣдѣ-с-т* (3 л.), **нѣ* от *нѣс-с-с* (2 л.), или *нѣс-с-т* (3 л.) и тяхното заменяване с по-ясните форми *бѣде, несе,* извлечени от стария тематичен аорист. Това обяснение не е мое, а се намира в някои граматики на старобългарски език, напр. граматиката на Лескин. А на мене ми прави впечатление, че новобългарският език, докато е запазил типа на аористите на *-оХъ,* но е променил своя инфинитив, пак е възстановил форми като *бо, (до), не, ре,* които са почти еднакви с теоретичните форми на сигматичния аорист **бѣ, *нѣ, рѣ,* отстранени от стария език, и които не са много нежизнеспособни. Факт е, че новобългарският език е доста затруднен от такива форми *бо, доне, ре, пе, ме...* на глаголите с аорист на *-ох,* и че тези форми изглеждат съвсем странни и отживели, ако ги сравним с други инфинитивни форми, отговарящи на други типове глаголи. Колкото и да е ограничена изобщо употребата на неопределеното наклонение в съвременния книжовен език, сигурно по-лесно се казва сега: не мога *гледа,* не можеш *ходи,* не може *търпя,* отколкото: не мога *оти,* можеш *ре,* не може *ра.* По-лесно се казва: недей *носи,* недей *казва,* недей се *хвали,* стига *пя,* отколкото: недей *пе,* недейте *че,* стига *я.* Тези инфинитивни форми като *оти, ре, ра, пе, че, я* изглеждат дори доста смешни и се поддават особено на пародична употреба като известни отживели форми на френското спрежение. И така можем да заключим, че ако употребата на инфинитива в съвременния български език е рядка изобщо, тя е още по-ограничена при глаголите с аорист на *-ох.*

Седма особеност. Глаголите с аорист на *-ох* се характеризират с особено голям брой производни от несвършен вид от архаичен тип, които са за тях принцип за запазване, и със значителен брой производни на *-н-а* от свършен вид, които са от особен жив тип и съставят за тях сериозна опасност.

Подробното изучаване на производните от несвършен вид в групата на глаголите с аорист на *-ох* изтъква малкото място, което заема наставката за несвършен вид *-ва-*, която е в днешното състояние на езика отдалече най-много употребима. Това изучаване изтъква, напротив, важното място, което заемат остарели имперфективни суфикси като *-а, -и, -я* и гласното степенуване *и*, особено в глаголите с гласна основа *е* и с корен, завършващ на зъбна или на *к*, които съставят в това отношение най-постоянната категория: *преда — -придам, плета — -плитам, мета — -митам, чета — -читам, влека — -вличам, пека — -пичам, река — -ричам, сека — -сичам, тека — -тичам.* В това отношение другите глаголи с гласна основа *е* са по-малко устойчиви. Напр. забелязваме конфликт между *-лазям* (сега архаично) и *-лизам* (по-живо сега) и обратно, между *-нисам* (сега архаично) и *-насям* (по-живо сега) и известно колебание между *-трисам* и *-тресвам.* Глаголите с друга гласна (особено *о* и *а*) не подлежат на гласни редувания в съвременния език, където напр. *убадам* е вече архаизъм по отношение на по-живата форма *убождам* с *о* като в *бода.* В днешното състояние на езика образуването на такива форми като *(про)читам* от *чета* е невъзможно и заема значително място само в глаголите с аорист на *-ох,* няколкото глагола от типа на *мра — (у)мирам, вра — (на)вирам* и в още по-малобройните глаголи от типа на *бера, (съ)бирам, дера — (съ)дирам,* значи — в най-архаичните типове на първото спрежение. Както може да се предположи, най-употребимите от тях възприемат най-добре този архаичен начин на образуване производни от несвършен вид, който сигурно способствува за тяхното запазване. Заместването на тези остарели имперфективни наставки и редувания с по-живи наставки без редуване върви обикновено успоредно с бягството на съответния глагол вън от групата на глаголите с аорист на *-ох* и с поглъщането му от други типове. Напр. заместването на *нажигам (нажижам)* от *нажежавам,* на *погрибам* от *погребвам (погребавам),* на *угнитам* от *угнетявам* е вървяло заедно с бягството от *жега(жежа), греба, гнета* вън от групата на глаголите с аорист на *-ох.*

Друга опасност, която виси над глаголите с аорист на *-ох,* е умножаването на перфективни производни на *-н-а* в простия глагол и още повече в производните. Опасността никак не е нова, понеже видяхме, че в среднобългарския период и още в старобългарския период аористни форми на -оХъ на глаголи на нѫ-ти, като двиг-оХъ от двиг-нѫ-ти, са били погълнати от аористни форми на нѫ-Хъ, като двиг-нѫ-Хъ. Тържеството на формите на -нѫ-Хъ е пълно в тази категория глаголи, които съставят второто спрежение по Лескин, и също в други глаголи, които в първоначалното състояние на езика са имали своя аорист на -оХъ, като напр. сѣдоХъ от сѧдѫ, сѣсти, лѧгоХъ от лѧгѫ, лѣшти, прн-сѧ гоХъ от прн-сѧгѫ, прн-сѣшти, прѧгоХъ от прѧгѫ, прѧшти, които са станали *седнах, легнах, при-сегнах, (в)-прегнах* с пълно уподобяване на глаголите на *-н-а.* Това развитие е вече старо, но именно то доказва постоянството

на този напредък на такива по-удобни форми на *-н-а*. Обстоятелството, че опасността е стара, не значи, че е преминала. За да се ограничим в настоящото състояние на езика или в близкото му минало, цитирам Панаретов, който в своята граматика, публикувана в 1881 г., констатира малко наивно, че известни глаголи имат, редом с това, което нарича „правилен аорист", един аорист на *-нах* „за отбелязване на еднократно или мигновено действие". И привежда няколко примера. Особеният нюанс на тези форми на *-на* се чувствува повече или по-малко според случая. Чувствува се напр. в *боднах, секнах,* цитирани от Панаретов в сравнение с *бодох, сякох,* които имат непременно друга и много по-широка употреба. Но между форми като *растох, порастох, израстох,* от една страна, и *раснах, пораснах, израснах,* от друга, също цитирани от Панаретов, сега се чувствува главно тази разлика, че вторите форми, т. е. формите на *-н-а,* се употребяват все повече и повече за сметка на първите и дори че *расна* се употребява все повече като самостоятелно сегашно време не само в говоримия език, но дори в съвременната литература има много примери. В други случаи формите на *-н-а* са се наложили още по-окончателно, като в *откраднах, прокраднах се, изкраднах се,* които са единствените възможни форми срещу *крадох,* или в *стресна, стреснах* срещу *треса, тресох.* Форми като *влязна, влязнах* са много живи, особено в говоримия език, редом с *вляза, влязох.* Често пъти тези форми на *-н-а* са излезли победителки след дълъг двубой между други форми. Напр. в течение на вековете е имало един конфликт, отразен още в речника на Геров, между *сретил* и *срел,* като първата форма отговаря на *сретя, сретиш,* а втората е извадена от стария аорист с(ъ)рѣтохъ от сѫрѣштѫ, сѫрѣстн. А сега двубоят е разрешен окончателно в полза на трета форма, т. е. *срещнах* от *срещна, срещнеш.* За да припомним друг конфликт — Геров дава *помога, поможеш,* повел. накл. *помози,* т. е. стара форма с втора палатализация, пред която Лавров в своята граматика предпочита *поможи,* т. е. по-нова форма с преминаването на гърлената в шушкава, като в съвременните форми *речи, сечи* (старобълг. рьцн, сѣцн). И в този случай вековният конфликт е разрешен в полза на една друга форма, а именно една форма на *-н-а,* понеже не се казва вече нито *поможи,* нито *помози,* освен в архаичния израз „Помози бог", а само *помогни, помогнете* от *помогна, помогнеш.* Също не се казва вече *изнемога, изнеможеш, изнемогъл,* както сочи Геров, а *изнемогна, изнемогнеш, изнемогнал.* Такива форми на *-н-а* с аорист на *-ох* не само защото ограничават тяхната област, но защото са по-живи, по-удобни, по-свойствени на езика и защото улесняват умножаването на съответни форми за несвършен вид на *-(н-у)-ва-м* от обичайния тип *тръгвам, да тръгна, избликвам, да избликна,* които днешният език развива все повече. Показно е в това отношение да констатираме, че старият славянски корен жег-, който има сега диалектен характер в български език в *жежък, жѐга* и дори в глагола *жегà (жежà),* се е запазил по-добре в книжовния език в *жегвам, да жегна.* Всеки знае, че този глагол има

особен нюанс — 'обиждам, засягам'. Но не е там въпросът. Въпросът е, че тази нова формация *жегвам, да жегна,* като *тръгвам, да тръгна,* с една опозиция съвсем жива и свойствена на съвременния език, е дала на корена повече сила, за да бъде запазен, отколкото старата и архаична формация *жега, жежеш, жегох.* И така, такива живи опозиции като *жегвам, да жегна, пораствам, да порасна, открадвам, да открадна...,* могат да се развиват значително, ако се държи сметка за почти безкрайната производителност на тези глаголни наставки, така щото с течение на времето станалите по-архаични форми могат да бъдат двойно застрашени и като задушени между тези живи опозиции, съвсем свойствени на езика, които очевидно се заякчават.

Такива изглеждат главните особености на глаголите с аорист на *-ох.* Те са важни и изпъкващи сред днешната система на българския глагол. Тъй като говоря преди всичко за особеностите и отличителните черти на тези глаголи, оставям настрана правилните форми или говоря по-бегло за тях.

Няма да говоря дълго за формите на сегашното причастие на *-щ,* които са чисто книжни, чужди или почти чужди на българския език, както преди повече от един век е забелязал Васил Априлов, които почти никога не се срещат у един български автор с много остър езиков усет, като Христо Ботев, и с които съвременният книжовен език безспорно злоупотрябява. За глаголите с аорист на *-ох* тези причастни форми не представят особен интерес, защото поставят същите изкуствени проблеми като другаде относно гласната, която трябва да стои пред *-щ,* със същите колебания на граматиците, които досега са били в противоречие помежду си и понякога със себе си, със същите несигурни случаи и със същата заплаха от заместване с русизми, като напр. *текущи* сметки, *идуща* седмица.

Малко по-интересно е изучаването на отглаголното съществително. Образуването му не е толкова просто в новобългарски език, както изглежда да е било в старобългарски език, където е било почти редовно във връзка с миналото страдателно причастие (знанїе по знанъ, пропатїе по пропатъ) дори когато съответната причастна форма е била само теоретична, напр. въскръсновенїе във връзка с теоретичната форма *въскръсновенъ или паденїе във връзка с теоретичната форма паденъ от свършен вид, докато в новобългарски отглаголното съществително е изключено при глаголите от свършен вид. А гореизказаното правило не важи в новобългарски за доста голям брой глаголи, особено за онези, които имат редовно или обикновено причастна форма на *-т (бия, бит* но *биене, плюя, плют,* но *плюене, пея, пят (пян),* но *пеене..., кисна, киснат,* но *киснене, бръсна, бръснат,* но *бръснене...),* и дори при други категории, напр. глаголите от типа *жив-е-я, изживян,* но *живеене.* А в категорията на глаголите с аорист на *-ох* отглаголните съществителни са обикновено във връзка с миналото страдателно причастие, което подчертава еднаквостта на ударението: *мѐтене, плѐтене, чѐтене, пѐчене,*

сѐчене, ядене..., като *мѐтен, плѐтен, чѐтен, пѐчен, сѐчен, ядѐн...*, не като *метà, плетà, четà, пекà, секà, ям, ядѐш...* Връзката е по-слаба, когато причастната форма е теоретична или рядка. Речниците на книжовния език дават *рáстене* и *растéне, пáсене* и *пасѐне* и дават само *йдене,* което носи ударението на *йда,* не на *идòх,* а може все пак да бъде във връзка с теоретичната форма **йден* с коренно ударение, ако се съди по диалектната форма *найден (*на-иден),* запазена като кръстно име. А това едвам засяга книжовния език.

Ще кажа няколко думи относно повелителното наклонение на глаголите с аорист на *-ох.* Изобщо образуването на това наклонение в новобългарски е доста просто и почти не допуска изключения. Правилото може да гласи така: „Повелителното наклонение принадлежи към групата на сегашното време. Окончанията са: *-й, -йте* след гласна, т. е. във всичките глаголи на третото спрежение *(гледай, стреляй)* и в няколко категории на първото спрежение *(бий, пей, играй, живей),* винаги със запазване на ударението на съответното сегашно време, освен в глаголите с гласна основа от второто спрежение *(брой, стой).* Те са на *-ѝ, -ѐте,* винаги ударени, след съгласна, т. е. в повечето категории глаголи на първото спрежение и на второто спрежение *(ври, бръсни, къпи, пиши, хвали, дели, върти).*“ Интересно е, че ударението на повелителното наклонение е самостоятелно в българската глаголна система, както вече казах, всред групата на сегашното време и че прави или може да прави изключение в това отношение. Такъв е случаят с глаголите от първо и второ спрежение, които са ударени на коренната сричка в сегашно време *(брѐсна, кѐпя, хвàля,* пов. накл. *брѐсни, кѐпи, хвалѝ)* или обратно в глаголите от второ спрежение с гласна основа и с крайно ударение *(броя́, стоя́,* пов. накл. *брòй, стòй).* А това преместване на ударението не е по-голяма пречка за езика, отколкото преместването на ударението в звателния падеж, защото повелителното наклонение, като звателния падеж, изразява воля и стои малко вън от спрежението на склонението. И така, изглежда, че *кѐпя,* пов. накл. *кѐпи, стоя́,* пов. накл. *стòй* не представят по-малко живи опозиции, отколкото напр. *женà,* зв. пад. *жѐно, сестрà,* зв. пад. *сѐстро,* дори в един език с доста опростена морфология, като новобългарски. А такова преместване на ударението няма място в глаголите с аорист на *-ох,* както изобщо в глаголите със съгласна основа и с крайно ударение в сегашно време, напр. *бодà,* пов. накл. *бòди, бодѐте, четà,* пов. накл. *четѝ, четѐте.* Проблемата за палатализацията се поставя сега само за петте глагола с гърлена *к,* където преминаването на гърлената към шушкава (напр. *река,* пов. накл. *речи, речете*), по-рано *стригà, върхà,* пов. накл. *стрижи, стрижете, върши, вършете)* е имало за последица да намали някогашната разпокъсаност всред групата на сегашното време (старобълг. ꙗрекѫ, ꙗрєчєши, пов. накл. ꙗрьци, ꙗрьцѣте) и да умножи числото на формите с шушкава в тази група, където те тържествуват почти без изключение, когато един глагол с аорист на *-ох* претърпява развитие към друг тип (напр. аор. *стригах,* сег. вр. *стрижа*). Въпреки това значително опростяване, повелителното наклонение на глаголите с аорист на *-ох* далече не съдържа само правилни форми на *-и* и на *-ете.*

Познати са две атематични форми — *яж, яжте* и *(в)лез, (в)лезте,* които са се наложили в книжовния език, докато други атематични форми, като *отнес, отнесте, поднес, поднесте...* се срещат, според моите статистики, по-малко сега в печатните текстове, отколкото правилните форми *отнеси, отнесете, поднеси, поднесете,* за да не говорим за форми като *краж, кражте* във връзка с *крам (крада),* които имат сега чисто диалектен характер. Като съвсем неправилни форми на повелително наклонение в групата на глаголите с аорист на *-ох* цитираме *дай (дайте),* която е съвсем изместила старата атематична форма даждь в старобългарски, и също формите *ела, елате* от гръцко произхождение, но сигурно влезли отдавна в българския език, както доказва присъствието им в българския диалект на Седмоградско. Излиза от тези факти, че повечето глаголи с аорист на *-ох* имат правилни форми за повелително наклонение, но че все пак никоя друга група не представя толкова голям процент на атематични или съвсем неправилни форми в това отношение.

В замяна имперфектът на глаголите с аорист на *-ох* е съвсем правилен. Изобщо няма в българското спрежение нито един единствен глагол, освен глагола *съм,* който не подлежи на правилото, което давам в няколко реда: „Имперфектът е от групата на сегашното време и носи задължително ударението на сегашното време. В третото спрежение той е на *-ах* (неударено) за глаголите на *-ам* и на *-ях* (неударено) за глаголите на *-ям: гледах, стрелях.* В първото спрежение и във второто спрежение той е на *-ех* (неударено), когато окончанието на съответното сегашно време не е ударено *(бръснех, биех, къпех, пишех, играех, живеех, хвалех, вършех).* Когато окончанието на сегашното време е ударено, имперфектът е на *-ях* с ударение *(врях, ковях, делях, въртях),* освен след шушкавите *ж, ч, ш* и след гласните, където е на *-ех* с ударение според едни *(лежех, грешех, мълчех, стоех)* и според други на *-ах* с ударение той след шушкава *(лежах, грешах, мълчах)* и на *-ях* с ударение след гласна *(стоях).* А шушкавата *щ* се различава от другите шушкави по това, че изисква *я* под ударение *(пищя,* имперф. *пищях).* Личните окончания са: *-х, -ше, -ше, -хме, -хте, -ха.* Тематичните гласни *я* и *а* (ударени) се редуват с *е* във формите за 2 и 3 л. ед. ч. *(върт-я-х, върт-е-ше, мълч-а-х, мълч-е-ше)* и се задържат в другите форми."

И така, правилото за образуване на минало несвършено време, което обхваща всичките български глаголи освен глагола *съм,* гласи в много сбита форма. Бих бил признателен на българските граматици, ако ми позволят някой ден да го изкажа в още по-сбита форма. И този ден ще настане, когато настъпи между тях съгласие относно формите на *-е-х* или на *-я-х* и на *-а-х.* Аз като чужденец съм неутрален пред този двубой между граматиците, който отразява всъщност двубой между Изток и Запад. Дори в текстовете, които се печатат сега, се забелязва известно колебание с доста подчертана тенденция все пак да се предпочитат формите на *-я-х* и на *-а-х* в скоро излезлите граматики. И това предпочитание подчертава един факт, който често пъти съм забелязвал, т. е. че българските граматици не се боят много от смесването на имперфекта и на аориста, тъй като форми като *лежех, мълчех, сушех, стоех* са

безспорно по-ясни, отколкото *лежах, мълчах, сушах, стоях*. Това отношение към фактите се дължи частично на исторически или на диалектни съображения, изложени в една статия от проф. К. Мирчев, и може да се оправдае също с известни граматически съображения, тъй като имперфектът *мълчах* е успореден на *вртях*. А именно тяхното отношение към фактите се дължи донякъде на обстоятелството, че българският език е отдавна вече свикнал на такива смесвания в глаголите от типа *вра* (имперф. и аор. *вряx*) и *вртя* (имперф. и аор. *вртях*) и все повече свиква на същото смесване в глаголите от типа *гледам* (имперф. *гледах* и аор. с коренно ударение *гледах*). Но то се дължи главно, според мене, на вече изтъкнатия от мене факт, че разликата между аориста и имперфекта е нещо второстепенно във всеки език и има много езици, които са по-малко нюансирани в израза на миналото, отколкото българският език, докато разликата между сегашното време и претерита е, както казах, нещо основно във всеки език и нещо, което се изразява доста рязко дори в езици с опростена глаголна система. И така, очевидно една единствена аористна форма като *гледа* (3 л. ед. ч.), която съвпада със съответната форма на сегашното време, ги тревожи несравнимо повече, отколкото четири аористни форми като *гледах, гледахме, гледахте, гледаха*, които съвпадат със съответните форми на имперфекта. Дори никой не се тревожи много за развитието на аориста на глагола *съм*, т. е. все повече *бях, беше, бяхме, бяхте, бяха*, който дава първия сигурен, а може би не последния пример на пълно сливане на аориста и на имперфекта, включително и във формата за 2 и 3 л. ед. ч.

Гореизказаното правило относно образуването на минало несвършено време може да се приложи при глаголите с аорист на *-ох* без никакво изключение; напр. *четях, четеше, четяхме, четяхте, четяха; бодях, плетях, ядях...* (от *чета, бода, плета, ям*, 2 л. *ядеш*), но *идех* (от *ида*), *влезех* (от *вляза*) с редуването *е—я* от ѣ като в *дрямна*, имперф. *дремнех* и със същото колебание относно формите с *а* и с *е* след шушкава във форми като *сечех (сечах), влечех (влечах)*. А самото обстоятелство, че няма нито едно изключение в тази съвсем изолирана категория глаголи с аорист на *-ох*, заслужава да бъде забелязано и подчертано. Това изтъква пълната нормализация на имперфекта в новобългарски език, което прави толкова повече впечатление, че образуването на това време е било подложено на големи мъчнотии и колебания в старобългарски език. Друго важно нещо е, че формите на имперфекта и на аориста се различават рязко в тази категория глаголи с аорист на *-ох* и че дори се различават по ударението: *четох* и *четях, бодох* и *бодях, дойдох* и *дойдех*, с изключение на *вляхох* и *влезех*. И те са единствените имперфектни форми, които в днешното състояние на езика се различават задължително от съответните аористни форми по ударението. И това е нормално и произлиза логично от това, което изтъкнах. Ако, както видяхме, имперфектът никога не се различава от сегашното време по ударението и ако аористът се различава задължително в това отношение от сегашното време само в групата на глаголите с аорист на *-ох*, излиза, че и имперфектът се различава задължително от аориста по ударението само в тази числено ограничена група и в някои отделни случаи,

между които единствено сигурен е *вѝдя*, аор. *видя́х*, имперф. *вѝдех*. Говорихме вече за исполинското изравняване на времената по темата, по окончанията, по ударението. А именно имперфектът е най-ярко свидетелство за това исполинско изравняване. Това изпъква по този красноречив факт, че въпреки че имперфектът е принадлежал първоначално в старобългарски език към темата на аориста, докато принадлежи сега безспорно към темата на сегашното време, все пак в днешното състояние на езика имперфектът прилича много повече на аориста, отколкото в старобългарски, и много по-големи са опасностите за смесване на тези времена в днешното състояние на езика, отколкото в старобългарски. Многобройни съкращения (напр. гл҃дахъ, станало *гледах*), уеднаквяването на окончанията на имперфекта и аориста в множествено число, уеднаквяването в повечето случаи на темите на аориста и на сегашното време, изравняването на ударението между аориста и сегашното време и следователно имперфекта — такива са главните причини, които са довели до този парадоксален наглед резултат. А глаголите с аорист на *-ох*, защото имат друго ударение в минало свършено и в минало несвършено време и защото имат в тези времена друга тематична гласна, която сама зависи преди всичко от ударението в минало несвършено време, поради това имат съвсем различни форми за минало свършено и за минало несвършено време. И така, въпреки че и в категорията на глаголите с аорист на *-ох* формите на аориста и на имперфекта са еволюирали, тези глаголи напомнят по-добре, отколкото другите глаголи в съвременния език, състоянието на нещата в стария език поне в това, че тази група е запазила по-добре, отколкото другите, принципа за разликата между минало свършено и минало несвършено време, която все повече намалява и се притъпява, а все пак не ми се вижда застрашена за скоро бъдеще в книжовния език, а предимно поради това, че в повечето случаи минало несвършено (напр. *ра́ждах*) е съчетано с несвършения вид на глагола и минало свършено (напр. *роди́х*) е съчетано със свършения вид, а видовете, въпреки известни колебания на езика, обикновено се различават доста ясно и остават още нещо основно в днешното състояние на българския книжовен език.

*

Представям в сбита форма класификация на българските глаголи. Тази класификация, разбира се, може да се оспорва, като всеки подобен опит за всеки език. Но мисля, че тази класификация представя известни удобства, а между другото това, че задържа принципите на Лескин, възприети от Больо, като държи повече сметка за един основен факт на българското спрежение, т. е. ударението. В сбита форма (около една страница) тя дава възможност на чужденците да индентифицират лесно българските глаголи. Указанията, които дава, са почти пълни. Нарочно оставих настрана няколко стари редувания, като *зг — жд* или *ск — щ* (в *гло́ждя, гло́зга́х, дра́щя, дра́ска́х*), които са доста остарели и нямат разпространение, тъй като отделни случаи, като *ме́ля, мля́х, ко́ля,*

ПРИЛОЖЕНИЕ

Морфологична класификация на българското спрежение

I спр. *(е)*

А. Сег. вр. на -а̀
а) чет-а̀, чет-ѐш, чѐт-о-х, чѐ-л, чѐт-е-н
нес-а̀, нес-ѐш, нѐс-о-х, нѐс-ъ-л, нѐс-е-н
рек-а̀, реч-ѐш, рѐк-о-х, рѐк-ъ-л, рѐч-е-н
б) вр-а̀, вр-ѐш, вр-я̀-х, вр-я̀-н (я<ѣ)
в) ков-а̀, ков-ѐш, ков-а̀-х, ков-а̀-н
бер-а̀, бер-ѐш, бр-а̀-х, бр-а̀-н
Б. Сег. вр. на -н-а
бръс-н-а, бръс-н-еш, бръс-н-а̀-х, (из-бръс-н-а-х), бръс-н-а-т
В. Сег. вр. на -я (> -а след шушк.)
1. Глаголи с гласна основа
а) бѝ-я, бѝ-еш, бѝ-х, бѝ-л, бѝ-т
чу̀-я, чу̀-еш, чу̀-х, чу̀-л, чу̀-т
плю̀-я, плю̀-еш, плю̀-х, плю̀-л, плю̀-т
пѐ-я, пѐ-еш, пя̀-х, пя̀-л, пя̀-т (пя̀-н) (е/я<ѣ)
б) ва̀-я, ва̀-я̀-х, (из-ва̀-я-х), ва̀-я-н
в) вли-я̀-я, вли-я̀-еш, вли-я̀-х, вли-я̀-л, вли-я̀-н
2. Глаголи със съгласна основа
а) къп-я, къп-еш, къп-а̀-х, (о-къп-а-х), къп-а-н
пла̀ч-а, пла̀ч-еш, пла̀к-а̀-х, (за-пла̀к-а-х), пла̀к-а-н; к/ч
пѝш-а, пѝш-еш, пѝс-а̀-х, (на-пѝс-а-х), пѝс-а̀-л, (на-пѝс-а-л), пѝс-а-н; с/ш
ка̀ж-а, ка̀ж-еш, ка̀з-а̀-х, (по-ка̀з-а-х), ка̀з-а-н; з/ж
лѣж-а, лѣж-еш, лѣг-а̀-х, (из-лѣг-а-х), лѣг-а-н; г/ж
б) игр-а̀-я, игр-а̀-еш, игр-а̀-х, игр-а̀-л, игр-а̀-н
жив-ѐ-я, жив-ѐ-еш, жив-я̀-х, жив-я̀-н (е/я<ѣ)
за-копч-ѐ-я, -копч-ѐ-еш, -копч-а̀-х, -копч-а̀-н

II спр. *(и)*; 1 л. ед. ч. -я (> -а след шушк.)

А. Аор. на -и-х
а) хва̀л-я, хва̀л-иш, хва̀л-ѝ-х, (по-хва̀л-и-х), хва̀л-е-н
върш-а, върш-иш, върш-ѝ-х, (за-върш-и-х), върш-е-н
б) дел-я̀, дел-ѝш, дел-ѝ-х, дел-ѐ-н
бро-я̀, бро-ѝш, бро-ѝ-х, бро-ѐ-н
суш-а̀, суш-ѝш, суш-ѝ-х, суш-ѐ-н
Б. Аор. на -я-х
върт-я̀, върт-ѝш, върт-я̀-х, върт-я̀-н (я<ѣ)
сто-я̀, сто-ѝш, сто-я̀-х
мълч-а̀, мълч-ѝш, мълч-а̀-х, -мълч-а̀-н

III спр. *(а)*

глѐд-а-м, глѐд-а-ш, глѐд-а̀-х, (из-глѐд-а-х), глѐд-а-н
стрѐл-я-м, стрѐл-я-ш, стрѐл-я̀-х, (раз-стрѐл-я-х), стрѐл-я-н

клах, кълна, клех. Има също глаголи, които са съвсем неправилни или изискват особени обяснения, като *съм, ида, видя, зная.* Във всяка граматика на всеки език се предвижда една особена рубрика за подобни глаголи, които не вървят по общия път. А числото на такива глаголи е доста ограничено в български език, повече напр., отколкото във френски език или в испански език, и това, което се отнася до тях, трябва да се уточни отделно.

Изобщо третото спрежение на *-а-* или *-я-* не поставя много проблеми в днешното състояние на езика. А тази категория е най-богата числено, тъй като съдържа всичките имперфективни производни, като *прочитам, запявам, отделям.* Второто спрежение също е доста опростено. Най-сложно е безспорно първото спрежение — на *-е-*.

В това отношение констатирам, че изучаването на българския глагол ме накара да поставя в рамките на това първо спрежение три групи, които съвпадат в едри черти с трите първи спрежения по Лескин. Рязко се различават в днешното състояние на книжовния език няколкото глагола на *-а,* ударени в окончанието, със съгласков корен, без наставка в сегашно време, с минало страдателно причастие на *-н(ъ),* които са много употребими, а съставят все пак съвсем мъртъв тип, от глаголите на *-н-а,* ударени на кореннata сричка, с гласков или съгласков корен, но в двата случая с наставка и в сегашното време, и в аориста, с причастна форма на *-т(ъ),* които съставят особено жив тип, и още по-рязко се различават от глаголите на *-я,* винаги неударено, също многобройни, които представят по-голямо разнообразие, с няколко непроизводителни типа, а с особено живия и производителен тип на глаголите на *-е-я* (*-ѣ-я*) с наставъчно *ѣ (жив-е-я),* който е редом с типа на *-н-а* най-живият тип в първото спрежение. Въпросът е по-сложен за тези глаголи на *-я.* За тях се поставя проблемата за гласната или съгласната основа, която не се поставя толкова рязко за глаголите на *-н-а,* тъй като в днешното състояние на езика няма нито най-малка разлика между един глагол на *-н-а,* със съгласна основа като *бръс-н-а, бръс-н-еш, бръс-н-а-х, бръс-н-а-л, бръс-н-а-т* и един глагол на *-н-а* с гласна основа като *ми-н-а, ми-н-еш-ми-н-а-х, ми-н-а-л, (из)-ми-н-а-т.* А за глаголите на *-я* разликата съществува и е важна между глаголите с напълно коренна основа и в сегашното време, и в аориста, които са глаголи с гласна основа на *-и, -у, -ю -ѣ (би-я, би-х, чу-я, чу-х; плю-я, плю-х; пе-я, пя-х);* между този тип и типа с напълно наставъчна основа и в сегашното време, и в аориста, който е особено развит при глаголите със съгласна основа *(игр-а-я, игр-а-х; жив-е-я, жив-я-х)* и който е едвам засвидетелствуван при глаголите с гласна основа, тъй като типът *вли-я-я, вли-я-х* има съвсем слабо разпространение; и между гореспоменатите типове и типа с коренна основа в сегашно време е наставъчна основа в аориста, който е по-смесен във всяко отношение и съдържа от една страна глаголи с гласна основа на *-а (ва-я, ва-я-х)* и от друга страна — глаголи със съгласна основа, като *къп-я, къп-а-х,* които са по-многобройни, особено ако се държи сметка за палатализирани типове, като *пиша, писах, кажа, казах,* чието спрежение е успоредно с *къпя.* Заслужава да бъде подчертана относно глаголите на

-я разликата между глаголите с наставка и глаголите без наставка. Съвсем рязко се различава напр. спрежението на *ва-я*, с гласков корен на *-а*, от спрежението на *игр-а-я*, също на *-ая*, с наставъчно *а*. По-малко рязка е разликата между глаголите на *-е-я*, като *пе-я*, с гласков корен на *ѣ*, и глаголите като *жи-в-е-я* с наставъчно *ѣ*. А все пак тази разлика съществува и се проявява по това, че при глаголите от първия тип има колебание в книжовния език между причастните форми на *-т* и на *-н* (*изпят* или *изпян*, *нагрят* или *нагрян* и дори по-често *изпят*, *нагрят*, според някои български граматици), докато тази причастна форма е задължително на *-н* в книжовния език, когато е представена в глаголите от типа *жив-е-я*, напр. *изживян*. По повод на *пея*, *живея* и няколко други типа глаголи счетох за нужно да уточня произхода на *-е-* и *-я-*, когато произлизат от *ѣ*, което има известно отражение върху спрежението, напр. *вра*, *врях*, *врял*, *врели*, *пея*, *пях*, *пял*, *пели*, *живея*, *живях*, *живял*, *живели*, *вртя*, *вртях*, *вртял*, *вртели*. В другите случаи няма редуване: *стоя*, *стоях*, *стоял*, *стояли*, *стрелям*, *стрелях*, *стрелял*, *стреляли*.

Разбира се, основните типове, които определих, не са абсолютно неподвижни. Напр. във второ спрежение има глаголи със съгласна основа, които дори в книжовния език се колебаят между типа *хва̀ля*, *върша*, с коренно ударение, и типа *деля̀*, *суша̀*, с крайно ударение, които имат същите окончания и образуват своя аорист на *-и-х*, напр. *ка̀ча* и *кача̀*. Има известен брой такива колебания дори в книжовния език и речниците не са винаги съгласни, въпреки че все повече книжовният език създава традиция и нормализира фактите, което изпъква, ако съпоставим указанията на старите речници и на по-новите речници.

Има също известни колебания между типа *деля*, *суша* и типа *вртя̀*, *мълча̀*, които имат същото крайно ударение, докато аористът на *-я̀х* (*-а̀х*) е невъзможен при глаголите от типа *хва̀ля*, *върша* с коренно ударение, и обратно, всичките български глаголи от второ спрежение с аорист на *-я̀х* имат крайно ударение в съответното сегашно време, с единственото сигурно изключение на глагола *вѝдя*, *вѝдиш*, *видя̀х*, който представя и други отличителни черти.

Обикновено глаголите от типа *деля*, *суша* са преходни глаголи, а глаголите от типа *вртя*, *мълча* са непреходни глаголи, но не обязателно и тъй като самата разлика между преходен глагол и непреходен глагол не е винаги ясна, има известни колебания. Книжовният език спазва в повечето случаи разликата между *горя*, *горих* и *горя*, *горях*. Но разликата между *звъня*, *звъних* и *звънях* напр. може да се определи само доста произволно. Има няколко такива колебания между старите типове глаголи на *-нти* и *-ѣти*.

Дори има колебания между типа от първото спрежение *къпя*, *къпеш*, *къпах*, *пиша*, *пишеш*, *писах* и типа от второто спрежение *хваля*, *хвалиш*, *хвалих*, *върша*, *вършиш*, *върших*, защото има прилики между глаголите от двата типа, т. е. глаголи с гласков корен, с коренно ударение и с доста голям брой форми (*къпя...*, *къпят*, *къпех*, *къпи*; *хваля...*, *хвалят*, *хвалех*, *хвали*). Добре познати са колебанията от рода на *бъбря*, *бъбреш*, *бъбрал* (по *къпя*) и *бъбря*, *бъбриш*, *бъбрих* (по *хваля*); *треперя*, *тре-*

перш, сега по-скоро *треперя, трепериш*, но с колебание между *трепера*х и *трепериx*. Почти редовно, когато има такова колебание и книжовният език не контролира ефикасно фактите, развитието на засегнатия глагол става от типа *къпя* към типа *хваля*, който е много по-богат числено, значи развитието почти редовно става в полза на второто спрежение, което е много по-опростено, особено за глаголите, чиято крайна съгласна подлежи на палатализация, напр. *рѐша, рѐшеш, рѝсах (ресѐх), срѝсах* според Геров, с редуване по образеца на *пиша*, успореден с *къпя*, а сега по-скоро според новите речници *рѐша, рѐшиш, рѐшйх, срѐших*, т. е. без редуване по образеца *бърша*, успореден с *хваля*. Има дори глаголи, които са били сборен пункт на трите спрежения, напр. глаголът *пощя, пощеш, посках* (първоначален образец, с редуване, даден още от повечето речници), докато някои речници, като Наръчник, дават *пощя, пощиш, пощих*, т. е. по-нов тип, преминал във второ спрежение с изхвърлянето на старото редуване, а има също *поскам, поскаш* (трето спрежение), който от една страна задържа стария аорист *посках* на *пощя, пощеш* и от друга страна изхвърля същевременно старото и вече станало неудобно редуване *ск—щ*. Във всеки случай няма никакъв тип с редуване нито във второ, нито в трето спрежение, а само съвсем отделни случаи, което обяснява отчасти напредването на тези по-опростени спрежения за сметка на първото спрежение. Но въпреки няколкото смесвания разликата между първото спрежение на *-е* и второто спрежение на *-и* ми се вижда основна. Ще покажа с няколко примера как обучавам френските студенти в Париж да идентифицират българските глаголи и да видят няколко основни факта на българското спрежение, като се опират на моята класификация в сбита форма. Може би това не е полезно за българи, особено за български учени. Но може би това представя и за тях известен интерес, за да видят как може да се използува моята класификация. Например, ако запитам един френски студент, който не знае практиката на българския език, към кое спрежение принадлежи един български глагол, който не му е познат, да кажем *хаб-я́*, т. е. един глагол на *-я* с крайно ударение, какво ще ми отговори този студент? Веднага ще ми отговори, че този глагол принадлежи към второто спрежение и че второ лице ед. ч. е *хабѝш*. Защо? По самата причина, че няма нито един тип с *-я* ударено в първото спрежение. Ако поставя на един студент същия въпрос относно непознатия му глагол *дóя*, по същата причина този студент ще ми отговори, че второто лице ед. ч. е *дойш* (второ спрежение). Този студент дори ще прибави, че книжовният език не допуска във второ спрежение никакъв глагол с гласна основа по образеца на *хва́ля*, т. е. с коренно ударение. Значи, всичките глаголи с *-я* ударено след гласна (като *до-я, безпоко-я, стро-я, кро-я, та-я*) са от второ спрежение в книжовния език и са от типа *дел-я, бро-я* в това спрежение — с два много употребими глагола *стоя, боя се*, и с порядката форма *избуя* от типа *търпя*, но във всеки случай в границите на второто спрежение. И именно по тази причина, ако запитам този студент към кое спрежение принадлежат непознатите му глаголи *грѐя, трѝя, копа́я, линѐя*, т. е. глаголи с *-я* неударено след гласна (няма значение дали е коренна, или наставъчна), той веднага ще ми отговори

„Невъзможно във второ спрежение. Тези глаголи са от първо спрежение и второто лице е *грѐеш, трѝеш, копѐеш, линѐеш,* защото окончанието *-я* след гласна не е ударено."

Мога да продължа. Напр. ако запитам един френски студент към кое спрежение принадлежи непознатият му глагол *кълвà,* той ще ми отговори, че принадлежи задължително към първото спрежение, защото *-à* е невъзможно във второ спрежение, освен след шушкава. Той ще ми отговори, че второто лице е *кълвѐш* и дори ще прибави, че този глагол е от мъртъв тип, защото не е нито глагол на *-и-а,* нито глагол на *-я.* Един френски студент ще бъде особено внимателен към тази разлика, защото принципът на класификация на френските глаголи, възприет в повечето граматики, почива върху разликата между мъртвите типове и живите типове.

А за глаголите с шушкава, ако запитам един френски студент към кое спрежение принадлежи непознатият му глагол *рушà,* той ще ми отговори: „Невъзможно в първо спрежение, където има само глаголи с *-а* неударено след шушкава *(пѝша, плàча),* защото това *-а* представя *-я,* което е винаги неударено в първо спрежение. И така *рушà* с крайно *-а* ударено след шушкава е от второ спрежение и второто лице ед. ч. е *рушѝш."* И в такъв случай няма редуване между сегашното време и аориста. Друг въпрос. Ако запитам един студент към кое спрежение принадлежи да кажем глаголът *мирѝша,* аор. *мирѝсàх,* той ще ми отговори веднага, че този глагол принадлежи задължително към първо спрежение, и че второто му лице ед. ч. е *мирѝшеш* по самата причина, че няма в рамките на второ спрежение такива редувания между шушкава и друга съгласна. Тогава ще поставя на този студент друг, малко по-мъчен въпрос. Ако един глагол, да кажем на *-га, -жеш, -гох,* излиза вън от категорията на глаголите с аорист на *-ох,* но задържа все пак редуването *г — ж* между аориста и сегашното време, какво ще стане с този глагол? Този студент ще ми отговори, ако е умен, че този глагол ще остане задължително в рамките на първото спрежение. Но ако го запитам, какво ще стане с този глагол, ако губи изцяло принципа за редуването в полза на палатализираната форма, тогава ще ми отговори, че ако този глагол не се суфиксира на *-е-я* и ако не става нещо като *-ж-ѐ-я, -жѐ-еш, -ж-à-х* по образеца на *копч-ѐ-я, копч-ѐ-еш, копч-à-х,* тогава ще мине към второто спрежение по образеца на *сушà, сушѝш, сушѝх,* или *мълчà, мълчѝш, мълчàх* с пълно изхвърляне на редуването.

Бих могъл да продължа. Но мисля, че казаното стига, за да имате представа за практичната полза, която може да се извлече от моята таблица на глаголите и как постъпвам, за да изостря изобретателността на френските студенти в Париж.

*

Но сега да се върнем към нашите глаголи с аорист на *-ох.* След като съставих списък на главните им особености, изглежда необходимо да разгледаме развитието на някои глаголи, които не принадлежат вече към групата на глаголите с аорист на *-ох.* Данните, които ще приведа,

нямат за цел да обхванат цялата история на българския език от времето на Първото българско царство до наше време. Моята задача е по-скромна и обхваща около един век. Опирам се главно на 20 граматики, излезли след граматиката на братя Цанкови, на около толкова на брой речници, преди всичко на речника на Найден Геров, съставен през втората половина на миналия век, и на няколко книги, които засягат славистиката. Изоставих умишлено чисто диалектни изследвания. Да се каже, че формите, които ще приведа, са диалектни, заслужава да бъде тълкувано и поуточнено. Тези форми действително са „диалектни" или изглеждат такива, доколкото нито една може би не е представена в съвременните български диалекти. А това именно подчертава тяхната близост. Но сигурно не са имали този диалектен характер за онези, които са ги записали в граматики, озаглавени „Граматика на българския език" или дори „Граматика на българския книжовен език". Дори ако се държи сметка за безспорния факт, че понятието за книжовния език не е било достатъчно ясно за тези стари граматици и че желанието им да запазят традицията е могло да ги доведе да цитират някои аористни форми на *-ох,* които са били вече застрашени от други, това не променя тяхното отношение към фактите, нито нормативната стойност, която са приписвали, с повече или по-малко основание, на формите, които са посочили. Дори един речник като Геровия речник, който дава толкова ценни сведения за диалектите и който е в това отношение „неизчерпаем вир", не може все пак да се счете за речник на българските диалекти в пълния смисъл на думата. Вярно е, че Геров дава много диалектни или архаични думи и форми, особено когато цитира народни песни или пословици, но сигурно той е приписал известна нормативна стойност на указанията, които дава напр. относно рода или множественото число на съществителните, относно спрежението на глаголите, дори ако неговите указания съвсем се различават от онези, които са дадени в съвременните речници. Бих могъл да цитирам доста голям брой примери. Геров напр. не дава аористни форми като *видо̀х, седо̀х,* нито причастни форми като *донѐл, отнѐл.* Сигурно такива форми са били познати на този отличен познавач на българските диалекти, но са му се виждали чисто диалектни.

Давам списък на събраните от мене аористи на *-ох,* засягащи този период, който покрива около един век. Няма да дам всичките референции, защото често граматиките се повтарят и дават ако не същите форми, то същите формули. Ще изтъкна най-изпъкващите факти.

Ето списъка, по азбучен ред, на аористите на *-ох,* които неотдавна са излезли от живата употреба на книжовния език:

1. *бѝдо̀х,* аорист на *съм,* от корена бъ-, разширен като в деепричастието *бѝдейки,* което е от диалектен произход, но е възприето в книжовния език. Повечето стари граматици дават *бѝдо̀х* обикновено с крайно ударение, напр. Икономов, Хлеборад, Радулов, М. Иванов. Дори по-скоро излязлата граматика на Л. Больо сочи *бѝдо̀х* като „много жива форма". Подробното изследване на П. Пашов (сп. Бълг. език, 1958, кн. 4—5, стр. 385—400) изтъква, че аористът *бѝдох* се среща за пръв път в пър-

вите години на XIX в., че е бил доста употребяван главно в съчетание с миналото действително причастие и главно от писатели от миналия век, родом от Западна България и от Македония, но че е губил почва след около 1880 г. и че сега е в упадък.

2. *вѐдох,* аор. на *ведà,* даден още от Момчилов и Геров като прост глагол с причастие *вел.* Този глагол, много жив в старобългарски под простата форма вєдѫ, вєсти, вєдѡхъ, но вече станал доста рядък, когато е бил зарегистриран от Геров и Момчилов, не се дава под тази проста форма в съвременните речници на книжовния език.

3. *вѐзох,* аор. на *везà.* Особено интересно е свидетелството на Момчилов, който не само цитира този глагол, а го дава като парадигма с причастните форми *вѐзъл, вѐзен* във връзка с *вѐзох.* Геров също дава този глагол с производни като *по-везà, повезѐш, повѐзох, на-веза, навезеш, навезох, до-веза, довезеш, довезох.* А книжовният език не е задържал нито простия глагол, нито някой от производните на *веза.*

4. *вѫ̀рхох,* аор. *вѫрхà.* Особено интересно е свидетелството на Момчилов, който сочи глагола под старата му форма *вѫрхà, вѫршѐш,* аор. *вѫ̀рхох,* 2 и 3 л. *вѫ̀рше,* пов. накл. *вѫ̀ршй,* прич. *вѫрхъл, вѫ̀ршен,* всички форми онаследени без промяна от старобългарски, освен формата за повелително наклонение *вѫрши* (старобълг. вρъсн), която свидетелствува за палатализацията на гърлената в шушкава. Други извори, като речника на Геров и речника на Вайганд, дават също аориста *вѫ̀рхох,* като сочат за съответна форма на сегашно време или *вѫрхà, вѫршѐш* (старобълг. вρъхѫ, вρъшєшн), или непостоянната форма *вѫршà, вѫршѐш,* дадена от Геров и от Вайганд и също сочена от Груев, Лавров и от няколко граматици и лексикографи. Тази стара аористна форма *вѫ̀рхох* е дадена още в Наръчника, публикуван през 1945 г., и в Правописния речник на Романски, тъй както съответната причастна форма *вѫрхъл,* която Романски приспособява към правилата на книжовния език, като дава *вѫрхъл, връхла, връхло, връхли,* с редуването *ър — ръ,* което има широко разпространение в книжовния език, но не характеризира вече нито една единствена причастна форма. Езикът е променил спрежението на този глагол. Речникът на съвременния български книжовен език сочи като диалектни формите *овѫ̀рхох,* 2 и 3 л. ед. ч. *овѫршѐ,* които свързва с *овѫршà,* но с препращане към *овършея, овършавам.*

5. *гнѐтох,* аор. на *гнетà, гнетѐш* даден още от Геров, който дава също производни като *за-гнета, загнетеш, загнетох, на-гнета, нагнетеш, нагнетох, из-гнета, изгнетеш, изгнетох,* със съответните производни за несвършен вид *за-гнитам, на-гнитам, из-гнитам.* Някои от горепосочените форми се срещат и в скоро излезли трудове, напр. правописния речник на Романски, който дава *гнета, гнетеш* с указание, че не трябва *гнетиш* и в граматиката на А. Т.-Балан, публикувана в 1930 г., която дава *гнета* с минало действително причастие *гнел* като пример за преминаването на *тл* в *л.* А Речникът на съвременния български книжовен език изтъква диалектния характер на *гнета, нагнитам, загнета, пригнета,* което личи и по това, че такива глаголи се дават сега в диалектни изследвания, а именно като некнижовни думи (МСб

XIX, 28, Сем. изв. IV, 363, Изв. на Инст. за бълг. ез. IV, 321). Единственият производен глагол, който добре е запазен в книжовния език, е производният с представка *у-*, а Геров вече го дава под формата *угнетя, угнетиш, угнетих*. В същност съвременният книжовен език е изместил от спрежението на *угнетя* аориста на *-ох* и всичките други форми, които са били във връзка с първото спрежение. Особено интересно е в това отношение свидетелството на правописния речник на Романски, който дава преходните и смесени форми *угнетя, угнетиш, угнетох, угнел, угнетен,* които ще тълкуваме после.

6. *грѐбох,* аор. на *гребà*. Особено интересно е свидетелството на Миклошич, който не само цитира глагола, а дава като парадигма *гребà, гребѐш,* аор. *грѐбох, грѐбъл, грѐбен* (Vergl. Gram. der slav. Spr. III, 191—192). Можем също да приведем свидетелството на някои стари граматици и лексикографи, като Момчилов и Панаретов, който цитира този глагол между онези, които се спрягат като *чета,* т. е. с аорист на *-ох,* и на Геров, който дава *греба, гребеш, гребох, гребъл* и също *по-грибам, за-грибам*. Но забелязваме колебание у Хлеборад, който сочи *греба, гребеш, гребох, гребъл,* но с указание на *гребал* и *гребан*. И Вайганд, който обикновено се държи доста близко до Геров, е вече изоставил *гребох* в полза на *гребах*. Л. Больо има основание да констатира в своята граматика, излязла в 1933 г., че *гребох* и формите, свързани с този стар аорист, са вече станали архаични, което се потвърждава от отсъствието им в съвременните граматики и речници.

7. *грѝзох,* аор. на *гризà,* даден от няколко граматици и лексикографи, между които Панаретов, Геров, Вайганд, не се употребява вече в книжовния език. *Гриза* е изоставил категорията на глаголите с аорист на *-ох* като *греба* почти едновременно и при същите условия.

8. *ѐбох,* аор. на *ебà*. Больо цитира този глагол между онези, които са свършили развитието си от аориста на *-ох* към аориста на *-ах*. За съжаление няма много сведения у старите граматици и лексикографи относно този глагол.

9. *жѐгох,* аор. на *жегà,* даден от няколко граматици и лексикографи, между които Геров, Вайганд, Больо, Романски, който го свързва с нестабилната форма *жежà, жежѐш* вече дадена от Геров редом с по-старата форма *жега, жежеш*. И този аорист е съвсем изоставен от книжовния език, тъй както причастните форми *жѐгъл, жѐжен* във връзка с него и производните за несвършен вид от типа *жигам, жижам*.

10. *идòх,* аор. на *ѝда,* е даден от няколко стари граматици и лексикографи, като Геров, Момчилов, с особено интересното свидетелство на Наръчника, който още през 1945 г. дава *ѝда,* аор. *идох*. А действително тази форма *идох,* която е много добре засвидетелствувана в народните песни и която сега още живее в някои диалекти, е съвсем изоставена от книжовния език, тъй както и повечето от многобройните представъчни производни, сочени от Геров, като *найда, найдох, нашъл, уйда, уйдох, ушъл, пройда, пройдох, прошъл, пришда, пришдох, пришъл*.

11. *могòх,* даден с крайно ударение в повечето граматики и речници, е сочен като единствена форма на аориста на *мòга* от няколко граматици и лексикографи, напр. Момчилов, който цитира *мога* между глаго-

лите, които се спрягат по образеца на *везà, вèзох.* Особено интересно е свидетелството на правописния речник на Романски, който дори във второто издание дава *могох* като обикновен и нормален аорист на *мога.* Но други, по-стари граматици и лексикографи са били по-малко изключителни, начиная от братя Цанкови, които дават редом с *могох* други аористни форми: *можàх* и *можйх.* Също Панаретов уточнява, че езикът, редом с аориста *могох,* който нарича „правилен аорист", има *можах* и *можих.* В същност нито *могох,* нито *можих* не са се задържали в книжовния език, а само причастната форма *могъл,* във връзка с *могох,* и то само в простия глагол, не в производните.

12. *нèсох,* даден още под тази проста форма като аорист на *несà* с причастията *нèсъл, нèсен* от Хлеборад, който сочи също императивната форма *несй.* Развитието на този глагол е успоредно с развитието на *веда* с този нюанс, че е малко по-добре запазен в диалектите в смисъл на „нося", даден още в диалектни студии и особено в смисъл „снасям яйца", даден в Нова българска граматика за всякого от А. Т.-Балан, св. 3, публикувана през 1958 г. Също Речникът на съвременния български книжовен език, който не дава *веда,* сочи *неса* с един пример, извлечен от К. Христов. А все пак *неса, несох* като прост глагол е в пълен упадък в книжовния език.

13. *стрйгох,* аорист, даден още от няколко стари граматици и лексикографи, между които и Момчилов, който цитира *стригà* между глаголите, които се спрягат по образеца на *веза,* аор. *везох,* и Груев, който цитира този аорист под формата *стрйгъх* с *-ъх* за *-ох,* като и сега в някои диалекти. Геров сочи смесените форми *стригà* и *стрижа* (без ударение), аор. *стрйгох* и *стригàх,* с причастната форма *стрйгъл* във връзка със *стрйгох.* Подобно колебание се забелязва у Хлеборад, който дава *стрйжа, стрйжеш, стрйгах,* но *стрйгъл,* с указание, че произношението е *стрйгал,* т. е. във връзка със *стригах,* докато дава *стрижеш,* също сочен от Икономов във връзка със *стригох,* което означава по-бавно развитие в тази причастна форма. И по-късно излезли трудове, като граматиката на Л. Больо или речникът на Вайганд, отразяват същото колебание на езика, като дават *стрига* и *стрижа,* аор. *стригох* и *стригах.* Сега граматиките и речниците са съгласни в изхвърлянето на *стригох, стригъл,* които се явяват като архаични или диалектни форми.

14. *стъргох,* аор. на *стъргà,* който е имал развитие, успоредно на *стрига* и почти едновременно, с изобщо същите референции и същите колебания на езика.

15. *тъкох,* аор. на *тъкà,* не е даден изрично от Момчилов, а може да се извлече от принципа, изразен в неговата граматика, че всичките глаголи с корен на *к* се спрягат по образеца на *бòдох.* А Геров и Вайганд дават *тъкох,* редом с по-новата аористна форма *тъкàх,* която е съвсем заместила стария аорист *тъкох* (сега ограничен в българските диалекти, тъй както причастните форми *тъкъл, тъчен* във връзка с него) и която се е наложила за сметка на друг тип приспособяване: *тк-а-я, тк-а-еш* (по образеца на *игр-а-я, игр-а-еш),* който няма вече книжовен характер.

16. *тъ̀лкох,* аор. на *тълка̀,* е даден още от Геров с причастната форма *тъ̀лкъл.* Вайганд също дава *тлъ̀кох* и *тлъкна̀х* под *тлъча̀* — нестабилна форма, произлизаща от *тълка, тълчеш,* сочена от Геров редом с *тълча, тълчеш* и *да тлъкна.* Изобщо тези форми не са се наложили на книжовния език, тъй като старият корен *тлък-,* добре представен в старобългарски от тлъкѫ, тлъштн и добре запазен в някои диалекти, е в упадък в съвременния български книжовен език, може би още повече, отколкото коренът *жег-,* за който вече говорихме.

Излиза, че гореспоменатите глаголи са 16 на брой, значи сравнително многобройни, ако имаме пред вид, че само 20 глагола с аорист на *-ох* са останали живи в съвременния книжовен език, между които няколко с ограничена употреба, които фигурират в двата списъка. Повтарям, че не съм държал сметка за чисто диалектни изследвания, където бих намерил и където действително намерих други форми. Дори избягнах да цитирам една аористна форма като *зѐдох (взех),* която е сочена от Миклошич (Vergl. Gram, III, 193), но с препращане към една народна песен от сборника на бр. Миладинови и указание, че *зедох* e ein nach serbischen Artgebildeter Aorist, т. е. с този елемент -doh, който е доста добре представен в сръбски език в аористни форми като stadoh от stati, dedoh от deti, imadoh от *имати,* znadoh от znati. Една съществена разлика между формите, които съм извлякъл от граматиките или речниците, и форми като *зедох, видох, донел, отнел* е, че тези последните не създават проблема на книжовния език. Те засягат само българската диалектология и засягат книжовния език само доколкото писатели като Т. Влайков, В. Георгиев, Ел. Пелин са ги употребявали понякога, за да дадат местен колорит на своя стил. Напротив, съществуването на гореспоменатите форми се продължава донякъде в днешния книжовен език с проблемите, които такива форми създават, за да ги изхвърли езикът в полза на други глаголи, за да ги замести с форми, взети от по-обикновени типове, или за да ги ограничи в представъчни производни, което представя, ако не пълно изхвърляне, все пак отстъпление и ограничение в тяхната употреба. Необходимо е да разгледаме проблемите, поставени от изхвърлянето, от ограничението в употребата или претопяването на тези глаголи с аорист на *-ох.*

Един аорист като *бидо̀х* практически се е изхвърлил от само себе си като излишен в полза на *бя́х.* Все по-рядко се среща *бидох,* който ми напомня някои отживели времена във френската глаголна система, като нашето passé simple и нашето imparfait du subjonctif, по това, че се поддава лесно като тях на пародични употреби, и още по това, че този аорист е станал все пак малко по-жив под формите за трето лице, отколкото под другите форми. По-лесно се казва в съвременния френски език „il fut" или „ils furent", или „je ne croyais pas qu'il fût", отколкото „nous fûmes", или „vous fûtes", или „je ne pensais pas que cela pût entraver la réalisation de ses projets", отколкото „je ne pensais pas que vous pussiez entraver la réalisation de ses projets". Има дори ученици във Франция, които, като пишат, бъркат лицата на passé simple в полза на единствената им позната форма, а именно формата за трето лице, и които пишат напр. „nous furent" или „vous furent", което значи, че когато

говорят, нищо не бъркат, защото никога не употребяват изобщо passé simple и още по-малко, ако е възможно, „imparfait du subjonctif". Но когато са поставени от учителите на Прокустовото ложе на традиционния книжовен език, понякога се улавят отчаяно за единствената форма, която им е малко позната. Тази тенденция не ми се вижда толкова подчертана за *бидох,* а все пак излиза от моята анкета, че *бидоха, биде,* малко повече се употребяват, отколкото другите форми на този доста краткотраен и вече остарял аорист. И това е в подкрепа на това, което вече казах, т. е. че когато един глагол или една глаголна форма почват да отпадат, по-добре и по-дълго се задържат обикновено под формата за трето лице. По-коренно е изчезнал от книжовния език глаголът *веза,* напълно заместен сега от *возя* не само в простия глагол, а в представъчни производни, като *да повозя, да навозя, да извозя.* Тука, в книжовния език, изхвърлянето е пълно в полза на стария итеративен каузативен глагол на *-ити,* тъй като първоначалното отношение между везѫ, вести и вожѫ, возити е било същото като между мьрѫ, мрѣти и морѭ, морити. Констатираме същата победа на итеративния каузативен глагол на *-ити,* която е същевременно победа на второто спрежение, при *водя, водиш, нося, носиш,* които са изместили *веда, ведеш, ведох, неса, несеш, несох* като прости глаголи с тази разлика, че *веда* и *неса* са добре представени още в многобройни представъчни производни от свършен вид, като *да разведа, да приведа, да изнеса, да занеса.* Но това е все пак отстъпление и толкова по-чувствително ограничение, че и *водя,* и *нося* не са изключени сега от тези представъчни производни от свършен вид, където се срещат редом с *веда* и *неса* известни нюанси и дори разлики, напр. *изнасям (да изнеса)* стоки, *изнесени* стоки и *износвам (да износя)* дрехи, *износени* дрехи, или *разведена* жена, *разводена* крава. А такава употреба е била невъзможна в старобългарски, където носити и водити не са били способни, както Мейе изтъква, да станат перфективни чрез прибавянето на една представка. Друг глагол като *ида* още повече се е ограничил в областта си. Не само *ида* в смисъл 'je viens' претърпява все повече съперничеството на *идвам,* но аористът *идох* в смисъл 'je suis allé' няма вече книжовен характер. Не по-малко чувствително ограничение е претърпял този глагол в представъчните производни. Докато списъкът на представъчните производни на *-неса, -веда* е много дълъг, за *ида* този списък се свежда сега в книжовния език до *да отида, отидох, да дойда, дойдох,* донякъде *да зайда, зайдох,* въпреки че все повече езикът предпочита очевидно „слънцето *залезе*" пред „слънцето *зайде.*" Още по-осезателно други производни на *ида* са били жертва на такъв лексикален избор, напр. *да найда,* сега заместен от *да намеря, да обида,* сега заместен от *да обходя, да обиколя.* И такава е била повече или по-малко съдбата на други глаголи с аорист на *-ох,* като *жега (жежа),* почти заместен от *пека,* и *тлъка (тлъча),* почти заместен от *чукам.* Станало е същото с тези глаголи, което е станало във френски език напр. с глагола choir с много сложно спрежение, който в съвременния език е почти напълно заместен от съвсем правилния глагол tomber, или което е станало със стария глагол issir

(= lat. exire), който е заместен от по-живия глагол sortir и който едвам се задържа в причастната форма issu, тъй както *жега* се задържа най-добре в съвременния книжовен език в причастната форма *нажежен,* за която вече говорихме. Опасността, представена от синонимите, е голяма във всеки език за глаголите, които принадлежат към архаични типове. И това може да се провери в български език не само при изоставени или полуизоставени глаголи с аорист на *-ох,* а дори при най-добре запазените от тези глаголи, където можем без мъка да намерим лексикални ограничения за сметка на тези глаголи и в полза на по-удобни типове. Напр. безспорно е, че *да река,* останал още много жив, претърпява все пак все повече и повече и в простия глагол, и в производните му съперничеството, упражнявано от други български глаголи, а главно от *да кажа* и производните му. В това отношение фактите са красноречиви, ако сравним текстовете, които са излезли през миналия век, и съвременните текстове, или българските преводи на същия текст, напр. преводите на Библията, които са били публикувани през XIX в., и по-новите преводи, за да не говорим за старобългарските преводи на Библията. При друг глагол с аорист на *-ох,* като *тека,* останал също много жив, можем да констатираме, че е отстъпил приблизително половината от първоначалната си област на *тичам,* който е от същия корен, а принадлежи към най-обикновения тип български глаголи. Тържеството на *тичам, тичаш, тичах* за сметка на *тека, течеш, текох* в смисъл на 'бягам' в книжовния език е пълно при простата форма и се ускорява все повече и в производните. Такива факти бихме могли да отбележим и при други досега добре запазени глаголи с аорист на *-ох.* Не говоря подробно по този въпрос, защото се занимавам преди всичко с онези глаголи с аорист на *-ох,* които са изчезнали или станали необикновени под тази форма в съвременния език. А именно не е без интерес да изтъкнем по повод на тези глаголи самия факт, че и други по-привилегировани глаголи показват, че дори когато не може да става дума за изчезване, може все пак и тука да стане дума за ограничение и следователно за известно отстъпление.

Поставя се проблемата за претопяването на няколко глагола. Явно е, че крайното ударение на глаголите с аорист на *-ох (четà, бодà)* много рядко в първото спрежение може да приближи въз основа на сегашното време тези глаголи до числено много по-богатата и по-жива група на глаголите от второ спрежение с крайно ударение от типа на *делѝ, делѝш, делѝх, делѝл, делѐн* или *мълчà, мълчѝш, мълчàх* особено ако имаме пред вид слабата разлика между *-а* и *-я,* вече подчертана от граматиците, които не могат без мъка да наложат спазването на правилото. Личи, че един глагол, като *гнетà,* е бил подложен на тази привлекателна сила, упражнявана от типа *делѝ, делѝш,* и фактите са особено красноречиви. Сигурно Романски, който дава в своя Правописен речник *гнетà, гнетѐш* и същевременно протестира срещу *гнетѝш,* не е протестирал напразно срещу тази форма, която е свидетелство за преминаването на глагола към второто спрежение, което вече изтъкнахме по повод на причастната форма *гнетѐн* и което се е наложило още по-очевидно в производния глагол с представката *у-.* По повод на този производен глагол, много употребим в книжовния език, особено интересно е свидетелството на

гореспоменатия речник на Романски, защото той като че ли е снел глагола в пълно развитие, със смесени форми, едни от първоначалния тип, други вече еволюирали към типа *деля*. Романски дава: *угнетѝ* (т. е. невъзможна форма в първото спрежение, където няма форма на сегашно време с ударено *-я)*; *угнетѐш* (първо спрежение); *угнѐтох* (първо спрежение); *угнѐл* (във връзка с *угнетох*, т. е. първо спрежение); *угнетѐн* (не вече във връзка в книжовния език с *угнѐтох*, което би дало *угнѐтен*, а във връзка с *угнетѝх*, както *делѐн* е във връзка с *делѝх*). А сега езикът е напълно уеднаквил тези противоречия и преодолял такива колебания. Спрежението, което се е наложило на съвременния книжовен език, е безспорно: *угнетя, угнетиш, угнетих, угнетил, угнетен* по образец на *разделя, разделиш, разделих, разделил, разделен*. Уподобяването е пълно и изпъква още повече, ако прибавим, че съответната форма за несвършен вид *угнитам* с архаичната наставка за несвършеност *-а-* и с редуването *е—и* като при *прочета, прочитам, оплета, оплитам* е изчезнала и е отстъпила в книжовния език на *угнетявам* със същата наставка за несвършеност като повечето от глаголите от второ спрежение с ударено окончание *-я́*, като напр. *коря, покорявам, уморя, умо́рявам*.

Изглежда, че *гнета* е бил най-малко употребимият от глаголите с аорист на *-ох* със зъбна и че това е способствувало за неговото почти пълно изхвърляне от книжовния език в простата форма и в няколко производни и за неговото преминаване в друга, по-богата и по-правилна категория — в *угнетявам, да угнетя*. В замяна на това форми като *крадя́, крадя́ш, крадя́х*, дадени от някои граматици, нямат сега повече книжовен характер, отколкото вече цитираните форми *крам*, аор. *крах*, пов. накл. *краж*. Интересът на форми като *крадя́, крадя́ш, крадя́х* е, че присъствието им потвърждава това, което изтъкнахме за *угнетя, угнетиш, угнетих*, че са свидетелство за същата тенденция и за същия опит на езика, и че свидетелствува, че и тука приспособяването е било опитано въз основа на сегашното време. Но изобщо глаголите със зъбна образуват доста устойчива категория в групата на глаголите с аорист на *-ох*. Прави впечатление, че глаголите със съскаща, с гърлена и с устнена са проявили много по-малка устойчивост спрямо заразата и привлекателната сила, упражнявана от други типове, и че тази категория наброява най-много глаголи, които са изменили на типа на аористите на *-ох*. Явлението е толкова поразително, че изисква обяснение. Изглежда, че тази чувствителна разлика в устойчивостта може да бъде търсена до известна степен в разликата между образуването на миналото действително причастие при глаголи с аорист на *-ох:* от една страна старите форми, запазени в причастията *мел, бол* с *л* за *тл* или *дл*, от друга страна по-нови форми като *донесъл* (донеслъ), *рекъл* (реклъ), *гребъл* (греблъ). Тази разлика е от голямо значение във връзка с общите проблеми, поставени от развитието на глаголите с аорист на *-ох*. Явно е, че този тип, който е имал известна жизненост в стария език, е в съвременния книжовен език мъртъв тип, осъден или да се затвори в границите си, или да прелее към други, по-живи типове. Обаче докато в това отношение форми като *мел, бол, чел* изолират напълно съответните

глаголи всред цялата глаголна система на новобългарския език и по тази причина именно способствуват за запазването на типа, напротив, причастни форми като *гризъл, стригъл, гребъл* приближават съответните глаголи до глаголите, които образуват причастието си на *-а-л*. Близостта е толкова голяма, че граматиците протестират често срещу многократни смесвания, напр. между *влязъл* и *влязал, рекъл* и *рекал* (напр. Родна реч, X, 30—31), и че една скоро излязла граматика прибягва до един доста емпиричен начин за различаване на тези често в практиката смесени форми на *-ъ-л* и на *-а-л*, като пише: *вляз-ъ-л* с *ъ*, защото ж. р. е *влязла*, а *къп-а-л* с *а*, защото ж. р. е *къпала*. Вероятно е, че тази почти пълна еднаквост на причастната форма на *-л* е улеснила в някои случаи едно смесване, което се е предало на цялото спрежение, и толкова по-лесно, че тези причастни форми на *-л* се употребяват много, защото помагат за образуване не само на едно сложно време, но на няколко сложни времена *(рекъл съм, рекъл бях, рекъл съм бил, бих рекъл)* и толкова повече, че са приложими при трите лица *(рекъл съм, рекъл си, рекъл е)* и че разширението на стария перфект е станало значително по-голямо, отколкото в старобългарски език поради употребата му в преизказаната реч, вероятно под турско влияние *(научих, че е рекъл)*. Ако прибавим изтъкнатата вече от нас много тясна връзка между аориста и причастната форма на *-л*, ще разберем каква роля тази причастна форма е могла да играе понякога в развитието на съответния глагол. Разбира се, това не обяснява всичко, защото именно когато тази причастна форма отпада съвсем със съответния аорист и с цялата група на аориста, приспособяването на засегнатия глагол може да бъде опитано само въз основа на сегашното време. Но все пак не може да се пренебрегне този основен факт. Показно е в това отношение да забележим, че един граматик като Хлеборад, който все още дава стария аорист *гребох*, не дава съответните причастни форми *гребъл, гребен*, още сочени от Миклошич, а дава вече *гребал, гребан*, като прави същото смесване и за други глаголи с причастни форми на *-ъ-л*. И пред нашите очи, в съвременния език, можем да констатираме, че добрите български писатели употребяват само *пасох, пасе, пасоха* като аорист на *паса*, но че дори под перото на добри съвременни писатели почваме да намираме форми като *опасал тревата, опасани ниви*. А тези „*опасани*“ *ниви*, ако не се вече „*опасени*“, могат да се окажат някой ден много „опасни“ за глагола!

И така изглежда, че глаголи като *греба, гребеш, гребох, гребъл, гребен, гриза, гризеш, гризох, гризъл, гризен* са могли да бъдат привлечени към един тип с аорист на *-а-х*, по-свойствен на езика. В тези глаголи аористните форми на *-ох* и причастните форми във връзка с тях са вече отживели и окончателно осъдени от езика. И сме достигнали до фазата на един двубой между формите от типа *кова* и формите от типа *къпя*. За сега формите от двата типа не само съществуват успоредно, но могат да се бъркат в говора на най-образованите българи и дори в страниците на един и същ меродавен речник, който може да даде, например *гризà, гребà*, но *грѝзан, грѐбан, загриза, загреба*, но *загризах, загребах...*, докато един образован българин не може да каже друго нещо освен *ковà, ковàн, заковàх*, от една страна, и *къпя, къпан*,

окъпах — от друга страна. Значи, глаголите *гриза* и *греба* не са още нормализирани. Ние сме в преходен период и фактите никак не са ясни. Най-положителното, което излиза от анкетата, която направих, е, че формите *грѐбан, грѐбане* и още повече *грйзан, грйзане,* като *къпан, къпане,* са вече спечелили почва над *гребàн, гребàне, гризàн, гризàне,* като *ковàн, ковàне.* Ако е така, формите *греба* и *гриза* с крайно ударение изглеждат застрашени по самата причина, че досега езикът не допуска един единствен сигурен пример, където ударението на сегашното време и ударението на причастната форма на *-н* не са еднакви, освен в категорията на глаголите с аорист на *-ох,* вече изоставена от въпросните глаголи. В подкрепа на тази логична дедукция има един факт, т. е. очебийният напредък на форми като *грѐбя (огрѐбя), грйзя (огрйзя),* който личи по това, че според анкетата, която направих, повече се употребяват от младото софийско поколение, отколкото от по-възрастните хора, които правят сега речниците на книжовния език и който личи още по това, че самите речници, които излизат сега, почват да дават такива форми, докато обикновено не са сочени от по-старите речници. Друг признак е, че производните от несвършен вид са от типа *-гризвам* и все повече от типа *-гребвам,* за сметка на *-гребавам,* т. е. все повече като типичните производни на глаголите от типа на *-къпя (окъпвам, ухапвам, посипвам...),* а не като типичните производни на глаголите от типа на *кова,* чиято обикновена форма е на *-а-ва-м (заковавам, изоравам, заревавам...).* Можем да прибавим също, че типът *кова* е мъртъв тип, че крайното ударение изобщо е рядко в първото спрежение и че дори в числено ограничените категории, които го допускат, има все пак няколко изключения, дори в книжовния език, като *(в)ляза, ида,* и в народния език има известни колебания, срещу които българските граматици протестират, като *òра, заорà, бѐра, заберà, дѐра, задерà...,* докато дори в народния говор няма нищо такова в това отношение за *бия, пея, къпя, пиша, играя, живея,* изобщо за глаголите на *-я* (неударено) от първо спрежение, което означава по-голяма стабилност на този общ тип в това отношение и следователно по-голяма жизненост и по-голяма експанзионна сила. И така изглежда вероятно, че ако езикът преодолее известни колебания и противоречия относно *греба* и *гриза,* това ще бъде все повече в полза на типа *къпя,* въпреки че сега някои форми във връзка с този тип са още поставени на заден план в речниците на книжовния език. И така мисля, че всяко нарушение на днешното непостоянно равновесие ще се окаже в полза на типа *къпя,* при глаголите *греба* и особено *гриза,* чието развитие ми се вижда сега още малко повече напреднало.

Процентът на неустойчивите глаголи е бил особено важен в глаголите с гърлена, които са имали също причастна форма на *-з-л* според старото спрежение, което припомняме, напр. — *стригà, стрижѐш, стрйгох, стрйгъл, стъргà, стържѐш, стъргох, стрѐгъл, вържà, вършѐш, вържох, вържъл.* Тези глаголи са поставили още по-сложни проблеми, отколкото горните, поради особените проблеми, произлизащи от сложни редувания. Видяхме, че общата тенденция на новобългарския език е изхвърлянето на редуванията всред едно и също време. Процесът е доста прост в глаголите от типа на рождѫ, роднѝшн тъй като уеднаквяването

е станало в полза на непалатализираните форми и усамотената форма рождѫ е станала *родя*, по *родиш, роди*... А палатализацията на гърлените е по-основно явление в езика и по тези причини в сегашното време на глаголите с аорист на *-ох* с гърлена уеднаквяването може да стане само в полза на палатализираната форма на корена. На пръв поглед изглежда съвсем просто например *стригà, стрижѐш, стъргà, стържѐш* да минат към *стрйжа, стрйжеш, стържа, стържеш*. Но такова отношение към фактите би било съвсем повърхностно. В същност никак не е просто поради това, че няма такъв тип в българската глаголна система, т. е. няма палатализиран тип с крайно ударение в рамките на първото спрежение. И така *стрижà, стрижѐш, стържà, стържѐш* биха се създали като чуждо тяло в българското спрежение и могат да бъдат само преходни форми. Двата обикновени палатализирани типа са или във второто спрежение *суша, сушиш, сушйх,* или *мълча, мълчиш, мълчах,* с обобщена палатализация и без никакво съгласно редуване между сегашното време и аориста, или в първото спрежение *пиша, пишеш, писах, лъжа, лъжеш, лъгах...*, с коренно ударение и с цялостно и еднообразно противопоставяне на сегашното време и на аориста, тъй като формите с шушкава в групата на сегашното време се противопоставят изцяло на формите с гърлена в групата на аориста, където са преобладавали в стария тип на *-ох,* и между другото в причастната форма на *-ъ-л,* която е могла, както видяхме, да улесни изхода на някои глаголи вън от категорията на аористите на *-ох,* но е могла същевременно обратно и успоредно да играе ролята на фиксативен елемент за формите с гърлена от групата на аориста. Първият тип приспособяване въз основа на сегашното време не е имал особен успех в книжовния език, а все пак е оставил следи, за които свидетелстват текстовете и дори речниците, между които няколко дават *жежà, жежйш, жежйх, нажежйх, нажежàх, тълчà, тълчйш, тълчйх* или *тълчàх*. Зная и подчертавам, че такива корени не са меродавни по самата причина, че книжовният език е почти изоставил сега корена *жег-* и корена *тлъч-*. Все пак, ако тези форми от второ спрежение и с обобщена палатализация не са меродавни, те са поучителни за опита за приспособяване към един жив тип. И книжовната форма *нажежѐн* не може вече да бъде във връзка с *нажѐгох*, а с една доста рядка, но все пак засвидетелствувана форма *нажежйх,* в същото отношение като *разделйх, разделѐн,* т. е. *нажежѐно* желязо, като напр. *нагорещѐн* пясък от *нагорещя́*, аор. *нагорещйх*. Вторият опит, който предполага по-голяма жизненост на стария аорист, е дал по-ясни резултати в книжовния език и може да се провери при старите глаголи *стригà, стрйгох ; стъргà, стържѐш, стъргох,* станали *стрйжа, стрйжеш, стрйгàх (стрйгох), стрйган ; стържа, стържеш, стъргàх (остъргах), стърган,* по образеца на *лъжа, лъжеш, лъгàх (излъгах), излъган*. При тези глаголи процесът за приспособяване е повече напреднал, отколкото при *греба (гребя)* и *гриза (гризя)*. И това е обяснимо от самото обстоятелство, че тези глаголи с гърлена са поставили допълнителна проблема, т. е. проблемата за приспособяването към един палатализиран тип. И така, докато *греба (гребя), гриза (гризя)* могат сега още

да се колебаят между два близки типа в рамките на първото спрежение (типът *ковà* и типът *кѣпя*), *стрижа* и *стържа* са се присъединили вече с ускорено развитие към типа *лѣжа,* успоредно с *кѣпя.* Процесът може да се счита завършен за тези глаголи в книжовния език. Дори техните производни от несвършен вид не са вече от типа *-стрижам* (старобългарски *-стригати), -стържам,* а от типа *-стригвам, -стръгвам,* които се намират в същото отношение със *стрижа, стържа,* като *-лъгвам* с *лъжа.* И това е ново доказателство, че редуването *г/ж,* което се е оказало неустойчиво всред едно и също време, е проявило по-голяма устойчивост и съставя още жива опозиция между две отделни основни времена, като *стрйжа/стрйгàх* по образеца на *лѣжа/лъгàх* и между двата вида: *остригвам,* да *острижа,* по образеца на *излъгвам,* да *излъжа.*

Можем да се запитаме защо случаят е бил друг със стария глагол *върхà, вършѐш, вѣрхох, овѣршен* и защо този глагол е имал друго развитие. Причината е, че в дадения случай редуването *х/ш,* което изобщо има по-малко разпространение в българския език, отколкото *к/ч* и дори *г/ж,* няма абсолютно никакво място в глаголната система на новобългарския език. И това именно би било достатъчно, за да обясним упадъка на редуванията в старото спрежение *върхà, вършѐш,* аор. *вѣрхох, вѣрше,* пов. накл. *вършѝ*... Но дори един опростен тип на редуващи се форми с *ш* за групата на сегашното време и с *х* за групата на аориста, т. е. един тип, успореден с *лъжа/лъгах, плача/плаках,* не е имал никакъв шанс да се наложи по самата причина, че няма никакъв съответен образец за *х/ш,* тъй като старият тип дѣхѫ, дѣшешн, аор. дѣхахъ, е изчезнал безследно в спрежението на новобългарския език. Езикът, който ограничава значително разпространението на старите редувания и който е свел почти до нищо в глаголната система някои от тях, като *зг/жд, ск/щ,* a fortiori, няма да възкреси мъртви и изчезнали редувания. И така един теоретичен тип *върша/вѣрхàх* е бил осъден a priori. И тази мъчнотия обяснява, че българският език е бил по-колеблив по повод стария глагол *върхà,* отколкото по повод старите глаголи *стригà, стъргà,* и че е проявил по-голяма бавност в изхвърляне форми като *вършà, вършѐш,* които в същност са преходни форми, не по-малко нежизнеспособни, отколкото *стрижà, стрижѐш, стържà, стържѐш,* т. е палатализирани форми с крайно ударение, в рамките на първото спрежение. Но ако съвременният книжовен език не е отстранил толкова коренно тези форми *вършà, вършѐш,* вън е от всяко съмнение, че такива форми са вече осъдени от общите факти на българското спрежение. Вече може да се счете за сигурно, че езикът се е насочил да ограничи тяхната употреба в полза на все по-живите форми *върш-е-я, върш-е-еш, о-върш-ах, о-върш-а-н* по образеца на вече съществуващия тип на *-е-я* след шушкава: *копч-е-я, копч-е-еш, за-копч-а-х, за-копч-а-н* с много живата глаголна наставка *-ѣ-*, която в диалектите се приспособява към най-различните видове глаголи, като *кип-е-я* (кн. ез. *кипя*), *жн-е-я* (кн. ез. *жъна*), *гасн-е-я* (кн. ез. *гасна*)... Тези форми на *-е-я — върш-е-я, върш-е-еш...,* вече посочени в граматиката на Хлеборад, преобладават безспорно в текстовете, които се печатат сега с процент на повече от четири на пет според моите статистики. Бъдещето ще дойде сигурно да потвърди техния успех,

който ми се вижда още сега осигурен, защото са единствените форми, които са жизнеспособни и които са се присъединили към един жив тип. И така българският език е проявил своята изобретателност, като е създал за стария глагол *върхà* в рамките на първото спрежение, при наличността на изостаналостта на редуването *х/ш* в днешната глаголна система и отпадането на това редуване в самия глагол *върхà, вършèш,* едно спрежение с обобщена палатализация по образеца на *копчея, копчееш, закопчах, венчея, венчееш, овенчах, оглушея, оглушееш, оглушах.* Изостаналостта на старото редуване *х/ш* в днешната глаголна система и същевременно успоредността *върш-е-я* с *копчея, венчея, оглушея...* изпъкват още повече, ако прибавим, че старият производен глагол с *х овърхвам,* даден от Геров и някои стари граматици, е решително отстъпил пред палатализираната форма *овършàвам,* а именно по образеца на *копчèя/закопчàвам, венчея/овенчавам, оглушея/оглушавам.* И тука изпъква разликата със *стрйжа, стрйгàх* и *острйгвам, стържа, стъргàх,* и *остъргвам.* Но в двата случая езикът е съумял да въведе повече съществуващи образци, свързано и жизнеспособно спрежение, чийто успех не е застрашен и ще изпъкне още повече в бъдещето.

За двата глагола, чието старо спрежение е било *тъкà, тъчèш, тъкох, мòга, мòжеш, мòгох,* скъсването на единството със старата група на глаголите с аорист на *-ох* не само не е опростило някогашното състояние на нещата, а го е усложнило, като е въвело или задържало по доста неочакван начин форми, между които някои може би са само преходни. Наистина, по повод на тези глаголи съвременният език е разрушил стария строй, според който всеки глагол с гърлена, редуваща се с шушкава в сегашното време, е имал своя аорист на *-ох,* тъй като книжовният език е запазил в сегашното време старите редувания *тъка, тъчеш, мога, можеш,* без да е запазил все пак съответните аористи на *-ох.* И така *тъка, тъчеш, тъках, тъкал, тъкан* се класира обикновено между глаголите от типа *ковà, ковèш, ковàх, ковàл, ковàн,* но трябва да забележим по този повод, че и тука спрежението *тъка, тъчеш, тъках* е скъсало единството на типа *кова,* който не се е характеризирал досега от никакъв глагол с гърлена. Промененото спрежение на *мога* представя още повече особености и изключителни черти, между които забелязваме, че в днешното състояние на езика този глагол представя единственият пример на редуването *г/ж (мòга, мòжеш... мòгат)* при различните форми на едно и също време, срещу аориста *можàх,* който произхожда вероятно от стария имперфект можаахъ, тъй като разликата между минало свършено и минало несвършено не е много рязка при глаголите, които имат значение potest или oportet, в български език *трябва, бива,* чийто имперфект *трябваше, биваше* е същевременно аорист и отговаря според случая на френски il fallait или il fallut, il a fallu. И така се вижда вероятно на проф. Кирил Мирчев и на мене, че новобългарският език употребява сега като аорист стария имперфект можаахъ, който се е наложил за сметка на стария аорист *могòх* и на вече станалата диалектна форма *можàх,* докато все пак езикът е създал новата имперфектна форма *мòжех,* редовно образувана по *мòга,* което

подчертава вече изтъкнатата от мене идея за пълната нормализация на новия имперфект. Друга отличителна черта вече отбелязахме, а сега само припомняме, т. е. че причастната форма на *-л мо̀г-ъ-л* е добре устояла досега на упадъка на съответния аорист на *-ох, мо̀гох,* тъй като причастната форма *мо̀гъл* се среща сега не по-малко, а може би още повече, отколкото *можа̀л* в печатаните текстове. Този глагол се употребява толкова, че под контрола на книжовния език допуска сега този изключителен режим, който все пак не се е наложил на неговите производни, които са от типа *-могна (по-могна, с-по-могна, из-не-могна),* така щото глаголът *мога* със своите аномалии и изключителни черти е останал отделен от своите по-малко употребими производни, които са всички от съвсем жив тип, типът на *-н-а* в съвременния български книжовен език. Като заключение ще кажем, че за *тъка̀* и особено за *мо̀га,* новото развитие не само че не е опростило, а значително е усложнило старото състояние на нещата. А в това отношение най-интересният извод, който може да се направи, е, че книжовният език е могъл (е можал) да задържи в *тъка, тъчеш... тъкат, мога, можеш... могат* донякъде изкуственото редуване на гърлената и на шушкавата в сегашното време и че не е бил в състояние да задържи съответните аористни форми *тъ̀кох* и *мо̀гох,* и то въпреки отчаяни опити на някои езиковеди, поне относно *могох.* И това именно е може би най-красноречиво свидетелство за упадъка и отстъплението в съвременния език на аористите на *-ох,* чийто тип се запазва, а все пак все повече се обезличава.

Общи изводи

В днешното състояние на българския книжовен език глаголите с аорист на *-ох* са 20 на брой: глаголи от първото спрежение (на *е*) със зъбни *т* и *д,* със съскащи *с* и *з,* с гърлена *к.* Групата се дели на две по образуването на миналото действително причастие, което разделя изобщо глаголите със зъбна от другите.

Този тип глаголи с аорист на *-ох,* който е бил доста богат числено в старобългарски, е в отстъпление в това отношение в новобългарски, въпреки че типът е добре запазен. Неотдавна са били изхвърлени от тази категория глаголът с корен на *т гнета,* двата глагола с корен на *к тъка* и *тълка,* глаголът с корен на *х върха,* всичките глаголи с корен на *г (мога, жъгна, стрига, стърга),* глаголите с корен на *б греба* и *еба,* докато други аористни форми като *бидох* са в пълен упадък и други глаголи с аорист на *-ох* са се ограничили в употреба с представки за образуване представъчни производни. Значи, доста далече сме вече от състоянието на езика, описано през 1868 г. от граматика Момчилов, който приписва аориста на *-ох,* по образеца на *бода, бодеш, бодох,* на всичките български глаголи с корен на *д* и *т,* на *к, х* и *г,* на *з* и *с* и на *б.* Най-голяма устойчивост са проявили глаголите с корен на *д* и *т* с минало действително причастие на *-л* за *дл* или *тл.* По-малка устойчивост са проявили другите глаголи с причастна форма на *-ъ-л.* Фактите показват също по-голяма устойчивост, между глаголите с гърлена, на редуването *к/ч,* отколкото на редуването *г/ж* или *х/ш.* И това установя-

ване заслужава да бъде поставено във връзка с това, в което ме убеди изучаването на втората палатализация на съществителните, т. е. че има по-малък процент изключения с редуването *к/ц*, отколкото с *г/з* и особено *х/с*, което вече доказах в една студия.

Двадесетте глагола с аорист на *-ох*, които не са се претопили в книжовния език, имат особености, които ги противопоставят на съвременната система на българския глагол. Между тези особености изтъкнахме: крайното ударение в сегашното време, рядко в първото спрежение, към което тези глаголи принадлежат, и представено изключително в мъртви и числено бедни типове; опозицията на ударението между сегашното време и аориста, която е останала много жива в този тип, докато другаде не съществува или, във всеки случай, не е задължителна и дори изглежда застрашена в книжовния език, там където може да бъде още срещната; съгласни редувания, които разкъсват и раздробяват спрежението на едно и също време, в разрез с подчертаната тенденция на съвременния български книжовен език да изхвърли редуванията изцяло или да ги запази по по-свързан и еднообразен начин с цялостно противопоставяне групата на сегашното време и групата на аориста; миналото страдателно причастие, чието ударение се противопоставя системно в книжовния език на ударението на сегашното време и е същото като ударението на аориста, така щото в този тип ударението на групата на аориста се противопоставя изцяло на ударението на групата на сегашното време, което способствува за запазването на този изключителен тип ударение в съвременния език; особено нестабилни форми за неопределено наклонение, чиято употреба е още по-ограничена в тази категория, отколкото в другите. Архаични и вече станали редки наставки и редувания за образуване производни глаголи за несвършен вид. Други форми са по-правилни и по-малко изолирани, като повелително наклонение, чието образуване показва все пак в този тип доста голям процент изключения, и минало несвършено, чието образуване подчертава, напротив, пълната нормализация на стария императив в съвременния български книжовен език.

Повечето от тези 20 глагола са толкова употребими, че могат да търпят този сложен режим и да запазят такива особености, които ги изолират в днешното българско спрежение. Все пак съставят мъртъв тип, без бъдеще, който може само да се затвори в своите предели или да се претопи в други, по-живи и по-удобни типове. Нови избягвания, чието число ще бъде все пак ограничено от все по-ефикасния контрол на книжовния език, могат да се предвидят особено между глаголите с миналото действително причастие на *-ъ-л*, чието разпространение е ограничено от перфективни форми на *-н-а* със съответни имперфективни форми на *(-н-у)-ва-м*, по по-обикновен тип.

ОБ ОБЩИХ ПРИНЦИПАХ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЧЛЕННЫХ ФОРМ И ГЛАГОЛЬНЫХ ВРЕМЕН В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ[1]

(ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ ПИСАТЕЛЕЙ XIX — XX В. В.)

Вера В. Бородич (Москва)

§ 1. Вводные замечания

Грамматическая система языка представляет собою всегда единое целое, в котором все взаимосвязано и взаимообусловлено. Части речи, при всем их различии и своеобразии объединяются общими грамматическими категориями. Напр. категория числа является общей для имени и глагола. Грамматическая категория артикля и аналитическое склонение обусловливают друг друга. (Там, где есть артикль, почти не бывает падежных флексий.) По-видимому, обусловлена связь между упрощенной системой глагольных времен и грамматической категорией вида. (Болгарский язык в этом отношении является исключением.) Категория детерминации/индетерминации, проявлявшаяся в именах прилагательных и глагольных формах в праславянском языке, вероятно, была единой грамматической категорией, объединявшей имя и глагол. Так это считает Мареш в своем ответе на вопрос № 13: Когда возникла полная форма прилагательных.[2]

Для болгарского языка можно предположить особую грамматическую категорию конкретности/отвлеченности, которую обычно называют категорией определенности/неопределенности, проявляющуюся не только в имени (в виде члена), но и в глаголных формах.

Впервые мысль об общих особенностях болгарского глагола и имени появляется у Б. Цонева. Он говорит: „Болгарский язык выработал одну особенность, отличающую его от всех других славянских языков. Он обладает особыми формами для выражения определенности/неопределенности не только в имени, но и в глаголе.[3] Однако, Цонев не сумел достаточно убедительно показать, что же есть общего между именной и глагольной определенностью. Его мысль не получила дальнейшего развития, только у Н. Костова мы находим высказывание в пользу данного положения. Он говорит: „При этом, как в именных формах, так и в гла-

[1] Данная статья представляет собою конспективное изложение общих выводов на основе анализа языка произведений болгарских писателей XIX — XX в.в., проделанного мною в работе о категории определенности/неопределенности в болгарском языке.

[2] См. Сборник ответов на вопросы по языкознанию. Международный съезд славистов. М. 1958, IV вып., стр. 94.

[3] Б. Цонев, История на българский език, т. 3, София, 1937, стр. 94 и далее.

гольных проявляется удивительная особенность отличать определенность от неопределенности."[1] Однако, и Костов никак это положение не доказывает.

На самом деле, эта мысль заключает в себе зерно истины. Чтобы доказать это, обратимся сперва к рассмотрению значения болгарского члена.

Член в болгарском языке до сих пор еще очень мало исследован. В общих пособиях по грамматике о члене сказано совсем недостаточно. Так, напр., в наиболее полной грамматике Л. Андрейчина говорится: „По сравнению с древнеболгарским и другими славянскими языками современный болгарский язык, кроме отсутствия падежных форм, имеет еще одну важную особенность: он выражает посредством так называемого члена понятие определенности..." „Формите вестника, дрехите, сравнени с вестник, дрехи, означават, че даденият предмет се явява в някакъв смисъл известен или „определен" (било от виждане, било от разговор, било по предположение) за лицата, които разговарят..."[2] Далее Андрейчин делает несколько частных замечаний об употреблении главным образом нечленных форм имен существительных...[3] Однако, удовлетворительных объяснений, почему в указанных случаях член не употребляется, он не дает.

В статье Ст. Стоянова „Към въпроса за употребата и значението на определителния член в съвременния български книжовен език"[4] рассматривается один узкий вопрос об употреблении члена с приложением, без какого-либо объяснения причин употребления или неупотребления членных форм.

Более интересной для нас является статья Св. Иванчева „Наблюдения върху употребата на члена в български език",[5] так как автор пытается объяснить сущность грамматической категории определенности/неопределености, понять основные принципы употребления членных форм. За основу Иванчев берет теорию коммуникации, достаточно подробно разработанную чешской лингвистической школой. По этой теории в каждом предложении нашей речи дается старое изходное положение („експозиция" — по терминологии Иванчева) и вносится новое („кульминация"). Это коммуникационное деление предложения Иванчев сопоставляет с употреблением в болгарском языке члена. Те части предложения, которые являются экспозицией, должны иметь членные формы как уже известные данные, а те части, которые образуют кульминацию, употребляются чаще всего без члена.[6] Однако, большое количество случаев отклонения от общего правила, таких случаев, когда имя существительное в кульминации может быть с членом, и в экспозиции без члена, говорит против этой теории. Так, автор приводит пример „дойдоха войниците", в котором существительное „войниците" является кульминацией, так как вносит новое по отношению к предыдущему, однако, это существительное стоит

---

[1] Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, стр. 189.
[2] Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 139 — 140.
[3] Л. Андрейчин, Там же, стр. 144 и далее.
[4] Български език, 1958, София, № 3, стр. 248—257.
[5] Български език, 1957, София, № 6, стр. 499—524.
[6] Там же.

в членной форме, потому что оно известно из более широкого контекста и из обстановки.[1] Но если оно определенно вне зависимости от места в предложении, то, следовательно, в употреблении или неупотреблении члена имеет значение не только коммуникативное деление предложения, но и еще какие-то другие факторы. Конечно, коммуникативный строй предложения играет какую-то роль при употреблении членных и нечленных форм, но это лишь один из факторов, который помогает определить данное существительное, как известное или неизвестное. Следовательно, в основе употребления членных и нечленных форм находится что-то другое.

Об артикле и его сущности создано много теорий. Особенно хорошо разработана теория артикля французскими лингвистами. Остановимся на теории Матсюбары,[2] которая кажется нам наиболее интересной. Следуя в основном в понимании артикля за Гильомом,[3] Матсюбара считает, что, как ни сложно и запутанно употребление артикля во французском языке, все же есть две основных линии, которые можно наметить. Это:

1) противопоставление общей идеи (idée générale) идее конкретной;

2) противопоставление того, что можно назвать идеей единственности (idée d'unicité) тому, что является не единственным. Эти два фактора являются основными в употреблении артикля.[4]

Как нам кажется, эти мысли наиболее удачно выражают проблему артикля и могут быть отнесены также и к болгарскому языку, в котором вполне ясно противопоставлены:

1) общая идея о предмете и идея о каком-либо конкретном предмете;

С другой стороны:

2) конкретный предмет может быть дан как единственный в своем роде, именно тот, который имеют ввиду и говорящий и слушатель, или как какой-то один предмет (один из многих).

Формально эти различия в болгарском языке выражаются так:

1) общая идея о предмете имеет нулевой показатель. Имя существительное употребляется без члена;

2) представление о конкретном предмете может быть выражено именем существительным с членом, определенным или неопределенным.

Иногда вместо члена имя существительное имеет определение, равносильное члену. Так, вместо определенного члена употребляется указательное местоимение, вместо неопределенного — неопределенное местоимение. Иногда же значение определенности и неопределенности передается семантикой существительного (напр. собственные имена являются определенными по своему значению) или значением существительного в контексте.

---

[1] Български език, 1957, София, № 6, стр. 503.

[2] Matsubara, H. Essais sur la syntaxe de l'article en français moderne. Paris, 1932, стр. 179.

[3] G. Guillaume, Le problème de l'article et sa solution dans la langue Française, Paris, 1919.

[4] Matsubara, Essais..., стр. 216.

1. ИМЯ

§ 2. Грамматическая категория конкретности/отвлеченности

1) Категория конкретности

1) Конкретный предмет, единственно возможный в данной ситуации, обозначается в основном именем существительным с определенным постпозитивным членом (или определением, его заменяющим). (Категория определенности.)

2) Конкретный предмет, неизвестный ни говорящему, ни слушателям или известный говорящему, но неизвестный слушателям, обозначается именем существительным с препозитивным неопределенным членом (или определением, его заменяющим). (Категория неопределенности.)

2) Категория отвлеченности

Общая идея о предмете, формально выражающаяся нулевым показателем, появляется, во-первых, тогда, когда имя существительное обозначает не предметы мысли, а признаки предметов, действия и признаки действий, т. е. имя существительное в предложении употребляется в функции определения, сказуемого или обстоятельства (т. е. не в предметном значении); во-вторых, когда о данном предмете высказывается суждение; именно, те существительные, которые составляют суждение, употребляются в значении общей идеи. В противоположность к категории конкретности мы назовем эту грамматическую категорию категорией отвлеченности.

§ 3. Категория конкретности

1) Категория определенности

Единственность предмета определяется, во-первых, контекстом, из которого становится ясным, что данный предмет является единственным в этой ситуации, во-вторых, какими-либо определениями существительного, уточняющими и индивидуализирующими определяемое, напр., определением, выраженным притяжательным местоимением или существительным с предлогом *на* и. т. д. Однако, эти определения имеют лишь относительное значение, и, если из контекста выявляется какое-либо другое значение существительного, то члена может и не быть, несмотря на наличие уточняющего определения. Иногда играет роль и фактор благозвучия.[1] Вообще, как правильно отмечает С. Иванчев,[2] при решении вопроса об употреблении члена приходится делать выбор между несколькими факторами, причем в каждом отдельном случае говорящий сам выбирает

[1] См. Л. Андрейчин, Осн. бълг. грам., стр. 149: „Като общо правило... трябва да се помни, че е добре членът да не се употребява там, където изразът може да бъде ясен и гладък и без него."

[2] Български език, 1957, № 6, стр. 513.

членную или нечленную форму и, за исключением немногих бесспорных случаев, постановка члена очень субъективна.

А. Определенность предмета выявляется из контекста.

а) Указательное значение. Предмет является определенным, если он находится непосредственно перед глазами говорящих и слушающих, на него указывают. Членной формой подчеркивается, что это именно тот предмет, о котором идет речь. Напр.: „Ей го *селото*-хе, под *горичката* там. Виждаш ли? Като прехвърлим оня баир, *ниския*, и то кажи-речи, сме стигнали." Ел. Пел. 1, 37. „И все тичах като подгонен напред. *Ето квартала; ето улицата;* ей там *в двора е тополата*... Ето *къщата*, там са *прозорците* на Лина." Райчев, 42. — Автор видит все эти предметы, обозначаемые членными формами, они находятся непосредственно перед его глазами.

Но иногда и при указательном значении член может отсутствовать. Это бывает в том случае, когда какой-либо другой фактор, более важный, выступает на передний план. Напр.: „Има и разпореждане от господин министъра да се ликвидира случая на господин Манев. *Ето и разпореждане* от господин началника. (Подава му някакво листче.)" Кюлявков, 332. — Распоряжение перед глазами говорящего и слушающих, но, поскольку оно еще не прочитано, неизвестно, является новым, члена нет.

б) Вышеупомянутость. Предмет является определенным, если о нем уже говорилось раньше. Напр. „На кривата пътечка въз реката мерно задрънка *клопотарче*. Гласът на *клопотарчето* мерно и бавно приближи и спря на пътя... до самата градина." Ел. Пел. I, 77. „Чак по някое време *медното клопотарче* пак мерно задрънка из пътя към село." Там же, 83.

„Клопотарче" — бубенчик, употребляется с членом, когда о нем говорится во второй раз.

Однако повторение в тексте одного и того же существительного не всегда вызывает членную форму. Напр.: „Но ето влазяме в Рила село. То пази самия вход на планината. *Голямо село*, но дрипаво." Ваз. X, 28. Здесь дается общая характеристика села, существительные, выражающие эту характеристику, носят неконкретный характер, а поэтому не имеют члена.

в) Общеизвестность. Имена существительные, обозначающие предметы, известные данному кругу лиц, т. е., следовательно, предметы единственные в данной ситуации, употребляются в членной форме. Напр.: „Ето как *немилостивият* и свиреп крилат *бог* се подигра със сърцето ми." Ваз., XIV, 165. Под немилостивым крылатым богом подразумевается всем известный бог любви Амур.

Иногда известность предмета ограничивается более узким кругом лиц. Напр.: „Кое-що напазарувах за *читалището*." Кюлявков, 341. — „Читалището" — в членной форме, так как имеется ввиду только одна известная действующим лицам читальня.

Автор употребляет членные формы, когда хочет представить предметы или героев своего рассказа, как вполне известных и ему и слушателям. Так, начиная рассказ и говоря о предметах для читателя новых, он употребляет членные формы, чтобы ввести читателя сразу в самый

центр повествования без предварительных объяснений и представляет описываемые предметы и лица, как хорошо известные всем. Напр.:

„*Младият войник* Лепо Гьоргин се връщаше уволнен за лятната работа в село.“ Ел. Пел. I, 84.

„Шибил, *страшният хайдутин,* когото заптиета и кърсердари търсеха под дърво и камък, слизаше от планината.“ Йовк. III, 7.

При ином типе рассказа, когда автор постепенно вводит читателя в повествование и описывает своих героев, как новых лиц, неизвестных читателям, членные формы отсутствуют. Напр.: „Една сутрин пристигнаха лека кола и камион и спряха...“ Вежинов Пов. 11.

г) Усилительно-эмоциональное значение. Иногда в рассказе членные формы играют усилительно-эмоциональную роль. Этими формами автор хочет передать особенную близость к нему некоторых лиц или предметов, хочет подчеркнуть свою тесную связь с ними. Напр.: „Ах, Лина, Лина! Аз те помня още от онези далечни дни *с късата избеляла роклица, с тежката плитка коси, и разкривените токове на обущата.*“ Райчев, 15. — В данном случае автор хочет подчеркнуть свою роковую связь с этой девушкой, хочет показать, что ее наружность ему очень знакома. Подобного же типа и след. пример: „Исках да го забравя — не можех: той стоеше неотстъпно пред очите ми — *с кожената си шапка, с отърканите дрехи и тази жалка виновна усмивка*“ Райчев, 33.

д) Подразумеваемая известность. Член употребляется и в тех случаях, когда подразумевается, что предмет сам по себе известен, хотя о нем еще ничего не было сказано. Напр.: „И без да гледа кое време е, вземаше *чорапа* и дохождаше в училището.“ Йовк. VI, 471. Хотя о чулке говорится в первый раз, но подразумевается, что именно тот чулок, который постоянно вязала жена учителя.

е) Часть, известная по целому. Если предмет уже известен читателю, то предполагается, что и части этого предмета также ему известны, поэтому, если части известного предмета упоминаются в первый раз, они употребляются в членной форме. Напр.: „Виждаше се бяла къща. Един прозорец светна, след малко се отвори *вратата* и се показа жена.“ Йовк. VI, 278. „Вратата“ в членной форме, так как дверь является частью дома, о котором говорилось.

В других случаях предметы могут и не быть непосредственно связаны с описываемым предметом. Напр., части, составляющие один пейзаж. Эти существительные употребляются в членных формах, если предполагается, что они являются составными частями данного целого. Напр., у Вазова в его романе „Под игото“ описание двора и всей обстановки, в которой проходил ужин семьи Марка, дается в членных формах: „Господарската трапеза беше сложена... под *лозата* между *бистрия* и студен *чучур на барата*... и между *високите* бухлати *чемшири*, що се тъмнеха край *зида*...“ Ваз. Под иг. 9. — Все эти предметы для читателя являются новыми, но они находятся на дворе у Марка, уже известного читателям.

Иногда, при подобном описании члены отсутствуют. Напр.: „В *крепостта* ечеха *бойни рогове,* цвилеха *коне* и се чуваха *викове на мъже,* жадни за плячка, за жени, сиджу и за бой.“ Карал. Лъж. св. 26. — Эти

предметы (рогове, коне, мъже и т. д.), хотя и находятся в определенной крепости, но не составляют ее обязательных частей, поэтому члена нет.

Членные формы появляются и тогда, когда данные предметы связаны с предыдущим как следствие или как причина. Напр.: „Кръчмата се напълни с хора. *Глъчката* стана голяма.“ Йовк. VI, 364. — „Глъчката“ является следствием того, что в корчме собрались люди.

Однако есть довольно много случаев, когда существительные, обозначающие части целого, употребляются без члена. Напр.: „Мъчно е така, Стоилко, — рече по едно време Станчо... и тъжно залюля *глава*. „Ел. Пел. II, 19. См. об этом далее.

ж) Предмет единственный в своем роде. Такими названиями единственных предметов (а, следовательно, и общеизвестных) являются названия солнца, неба, земли, луны и т. д.; обычно они употребляются в членных формах. Напр.: „*Слънцето* свети с радост, и *небето* разстила безкраен лазурен хоризонт.“ Ел. Пел. IV, 10.

Однако членные формы при названии единственных в своем роде предметов не всегда обязательны. Так, напр., в сочетании с предлогами, с обстоятельственным значением эти существительные могут и не иметь члена. Напр.: „Проясни се, полето светна *на слънце*.“ Йовк. IV, 66. Нет члена и в том случае, когда сущ. „слънце“ вместе с глаголом выражает какое-то явление природы. Напр.: „Веднаж Аго си дойде много рано, преди да изгрее *слънце*.“ Йовк. IV, 314. В этом выражении „преди да изгрее слънце“ существительное солнце не имеет конкретного значения, на него не падает логического ударения, оно вместе с глаголом составляет одно целое.

Иногда существительные „слънце“, „небе“ и т. д. употребляются без члена, если они вводят в предложение что-то новое. Напр.: „И двете се затварят с ключ, щом зайде слънцето и не се отварят вече никому до *ново слънце*.“ Ваз. X, 63. „Ново слънце“ понимается, как что-то новое, вводимое в текст и употребляется без члена.

Нет члена, если существительное, означающее предмет единственный в своем роде, выражает его не во всем охвате, а только какую-то его часть, одну из его сторон. Напр.: „Някъде се заклати сух бурен, някъде се затъмнее *гола, черна земя*.“ Йовк. IV, 57.

Изредка существительное, означающее единственный в своем роде предмет, употребляется с неопределенным членом. Напр.: „А *едно слънце* е пекнало — да тръгнеш по къра и да не спреш.“ Краев, Об. б. 41. Здесь неопределенным членом выделяется одно из качеств солнца.[1]

з) Родовое понятие. Когда имя существительное означает родовое понятие, оно употребляется с членом, так как весь род предметов представляется, как одно целое, единственно возможное, именно то, что имеют ввиду и говорящий и слушатель. Здесь следует различать несколько вариантов значения:

---

[1] См. Л. П. Ивановская, К вопросу о неопределенном члене в болгарском языке. Славянское языкознание. Л. 1958, стр. 167.

1) Имя существительное стоит во множественном числе и означает все лица или предметы данного рода. Напр.: „*Кафеджиите* са словоохотливи хора.“ Ваз. Под иг. 41 — все вообще хозяева кофеен.

„Той ми отговори, че в такива места обиковено *мечките* имат дупките си.“ Ваз. X, 88.

2) Имя существительное в единственном числе означает наиболее типичного представителя данного рода или весь род собирательно. Напр.: „Доколкото разбирам, *жената* люби по-искрено от *мъжа*.“ Кюляков, 334— женщина, как представительница рода женщин...

Иногда при существительном с родовым значением в ед. ч. появляется неопределенный член, которым здесь указывается, что данное лицо или предмет — один из типичных представителей данного рода. Напр.: „Колко получава един полковник? Колко получава един генерал? Кажи, знаеш ли, колко получава на месец един пършив поручик?“ Карасл. Об. х. 302.

3) Как родовые можно рассматривать такие отвлеченные понятия, как добро, зло, любовь, ненависть и т. д., когда они берутся, как одно целое. Напр.: „От всичките човешки чувства *любовта* е най-егоистическата.“ Ваз. XIV, 165.

Б. Существительное становится определенным, если оно соединяется с определением, индивидуализирующим его. Напр., с притяжательным местоимением: „*Неговото богатство* растеше, *многобройната му* челяд добруваше.“ Ваз. Под иг. 51. Или, если имя определяется другим именем в сочетании с предлогом *на (от)*. Напр.: „Бодна ме тя, *майката на Реджеба*.“ Йовк. III, 291. Или, если имя существительное определяется окружающим контекстом, напр., определительным предложением. „Краличът остана на мястото си и се облегна до *вратнята, при която се случи*.“ Ваз. Под иг. 17.

Однако и при наличии подобного определения член не всегда обязателен. Так, мы находим имена с определением — притяжательным местоимением или определением — существительным с предлогом *на* и т. д. без члена, если налицо есть какие-то другие факторы, препятствующие индивидуализации данного предмета. Напр.: „И все в *негови* ниви влизаше добитък, все *негово* нещо ще се открадне.“ Йовк. IV, 184. — Член не появляется, несмотря на притяжательное местоимение, так как все выражение имеет обобщенный характер.

„А ето тука и тъща му. Блазе й, *тъща на велик човек*.“ Ел. Пел. IV, 37. — Теща великого человека — общее отвлеченное выражение. „На другия ден дядо Цвятко получи *едно писмо*, което го разтревожи до немай-къде.“ Карасл. Пр. св. 57. — Письмо неизвестное, таинственное, поэтому употребляется неопределенный член.

2) Категория неопределенности

Неопределенность конкретного предмета выявляется из контекста или из наличия определений, подчеркивающих его неопределенность. Формально категория неопределенности выражается неопределенным членом „един, една, едно, едни“, стоящим перед именем или неопределенным местоимением, определяющим данное имя или, наконец, значением предложения, в котором употребляется это имя.

До сих пор неопределенный член не получил еще полного признания среди лингвистов. Так, Л. Андрейчин отрицает неопределенный член для болгарского языка.[1] Однако, С. Иванчев, специально занимавшийся членными формами, считает, что неопределенный член существует. Он говорит: „Считаю, что можно и должно говорить о неопределенном члене там, где нечленная форма имени оказывается лишенной содержания и, следовательно, не может быть употреблена, и там, где нечленная форма не может служить для выражения отдельного неопределенного предмета".[2] „В кратких предложениях с объективным порядком слов подлежащее может быть или в членной форме или в сочетании с „един": „човекът пее" и „един човек пее". Употребление без члена очень редко и имеет совсем другое значение: човек пее (защото му се плаче)".[3] Ю. С. Маслов также считает, что в болгарским языке есть неопределенный член... Но „он всегда остается более или менее факультативным..."[4]

С нашей точки зрения появление неопределенного члена вызывается именно там, что нечленная форма существительного приобретает значение общей идеи. Можно было бы сомневаться в существовании неопределенного члена в болгарском языке, если бы он был только факультативен. Абсолютная необходимость употребления неопределенного члена в некоторых случаях (при его отсутствии изменился бы весь смысл предложения) вынуждает нас признать его существование в болгарском языке. Это видно на примере тех кратких предложений, которые приводит С. Иванчев на стр. 516: „Жената върви по улицата" — означает, что по улице идет известная нам женщина. „Една жена върви по улицата" — означает, что по улице идет какая-то одна женщина. Но, если сказать: „Жена върви по улицата" — смысл предложения изменится, и это будет означать, что по улице идет женщина, а не мужчина, не ребенок, не лошадь и т. д...

Таким образом, там, где нет дополнительных средств определения, нечленная форма существительного не может означать неопределенный конкретный предмет, она имеет лишь значение общей идеи. Напротив, там, где есть определения, конкретизирующие данный предмет, или из развернутого контекста ясно, что речь идет о чем-то конкретном, а не об общем понятии, там появление неопределенного члена не обязательно. Часто автор из стилистических соображений избегает неопределенного члена, если и без него смысл предложения ясен. Напр.: „Тъкачев спря при *една сергия. Млада бледа жена и тънък кльощав младеж* прибираха полекичка стоката си." Карасл. Об. х. 176. Неопределенный член употреблен всего один раз, но им конкретизируется все предложение, поэтому дальнейшее описание дается без члена, так как уже из контекста ясно, что речь идет о конкретных лицах.

Итак, основное отличие в употреблении неопределенного члена от определенного в том, что определенный член является излишним лишь в ограниченных группах слов (именах собственных и близких к собствен-

[1] См. Л. Андрейчин, Осн. бълг. грам., стр. 141.
[2] Св. Иванчев, Наблюдения. .., Бълг. ез., № 6, 1957, стр. 514—516.
[3] Там же.
[4] Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, М. 1956, стр. 95—96.

ным именам), а неопределенный член становится излишним в любом контексте, где конкретность данного существительного определяется другим путем. Такая ограниченность его употребления вызывается, по-видимому, формальными причинами: именно его препозитивностью, и, следовательно, тем что он не может полностью быть соотносительным с определенным постпозитивным членом.

а) Предмет неизвестен слушателю и говорящему он тоже представляется, как неизвестный. Напр.:

„По едно време се събуждам... Гледам, нито светло, нито тъмно, *едни големи колелета* се въртят, *едни въжа* висят и гърми... де съм, не мога да разбера... И *едни очи* ме гледат...“ Йовк. IV, 153. Рассказчику со сна неясно, где он находится, и это отражается на употреблении неопределенных членов.

Иногда неопределенного члена нет, но контекст и определения к данному существительному подчеркивают неопределенность, неизвестность данного предмета. Напр.:

„Там на сцената вместо срамежливата Лина... лудуваше съвсем друго момиче, чуждо, недостъпно, и все пак това беше тя.“ Райчев, 18.

Встречаются случаи, когда, несмотря на неизвестность предмета, появляется определенный член. Напр.:

„Детето му, мъничко дете, беше казало, че... един човек влязъл и взел да се бори с него... Но кой беше *мъжът* това тя въпреки всички увещания и заплашвания не обади.“ Йовк. III, 321. В данном примере фактор вышеупомянутости является более важным, чем неизвестность предмета.

б) Предмет предполагается. Если говорящий не уверен, что он видит данный предмет, или этот предмет только кажется ему, он делает о нем свое предположение. Напр.:

„И все пак като замижеше й се струваше, че това е *един хубав, но лъжовен сън*.“ Карасл, Об. х. 101.

Иногда неопределенного члена нет, контекст указывает на неопределенность данного имени. Напр.:

„Над полето се спущаше мъгла, всеки бурен, всяко черно петно се струваше на Нейча, че се движи, *че е вълк*.“ Йовк. IV, 63.

Изредка со значением предположения может появиться и членная форма. Напр.: „Сякаш че те бяха границите на неизвестното, че зад тях вече се зафаща *хаосът и празното пространство*.“ Ваз. X, 85. Эти членные формы объясняются тем, что хаос и пустое пространство рассматриваются, как предметы единственные в своем роде.

в) Предмет относится к будущему. Член ставится неопределенный, так как все относящееся к будущему не может быть определенным. Напр.: „Известието за *една близка битка* силно смути душата му.“ Ваз. Избр. 157.

Однако, если в предложении уже есть один неопределенный член, второй раз он не повторяется. Напр.: „Отидох на една сказка. Именит писател ще говори.“ Ел. Пел. IV, 32.

Встречаются формы и без члена, когда конкретность предмета выявляется из контекста. Напр.: „Като спечеля много пари, ще отида да се

уча и ще стана летец, ще нося *бели дрехи и кама* с орлова глава." Карал. Пр. св. 46.

Иногда при значении будущего действия появляются формы с определенным членом. Напр.:

„И дълбоко в душите си бяха уверени, че Фердинанд като немец ще хвърли България *в новата война*." Карасл. Об. х. 252. Речь идет о войне, уже начавшейся в других странах, следовательно общеизвестной.

г) Предмет известен говорящему, но совсем неизвестен слушателю (односторонняя определенность).[1] Напр. „Няколко пъти вече как консула му казва, че в *един чужд двор* в Чамурлий бил знаел *заровено имане*." Йовк. IV, 87.

Об этом дворе знает рассказчик, но о нем ничего не знает слушатель.

В след. примере существительное без члена, конкретность его выявляется из контекста. Напр.: „От фотографията гледаха верни, пълни със спокойна решителност очи *на жена*, чието присъствие в живота на Левандовски винаги беше... нещо ненапълно реално." Лит. фр. 1957, №38, Кручковски. — Женщина, неизвестная слушателям, но хорошо известная герою рассказа.

д) Введение нового. Все новое, что вводится в рассказ, неизвестно слушателям, но известно рассказчику. Обычно все существительные, обозначающие новые предметы, имеют неопределенный член или неопределенное местоимение. Напр.:

„Когато минувах през двора, за да ида в стаята, дето щях да пренощувам, *една ужасна сцена* порази очите ми." Величк. 22.

Довольно часто употребляются формы без члена, но определения или окружающий контекст указывают на конкретность данного предмета. Напр.: „Файтонът изви нагоре и спря при *малко кладенче*, около което се бяха струпали пременени мъже и жени." Карасл. Об. х. 166.

Если определений нет, существительное имеет скорее отвлеченное значение. Напр.: „По едно време гледам отстрани на мене покрай водата иде човек. *Жена*." Йовк. IV, 71. — Женщина, а не мужчина...

При описании наружности, пейзажа и т. д. неопределенный член употребляется только один раз, все описание дается без члена, так как конкретность этого описания вне сомнения. „*Един млад селянин* с *извехтели дрешки*, с *изгоряло и гладко лице* дотича при мене." Ел. Пел. IV, 9.

Это как будто находится в противоречии с тем положением, что составные части известного целого употребляются в членных формах. Однако, как указывалось выше, автор свободен и может представить все детали какого-либо пейзажа, как взаимосвязанные, определенные и употребить членные формы и может их дать, как новые, не связанные друг с другом.

Иногда и при введении нового появляются членные формы. Это бывает тогда, когда хотят подчеркнуть изключительность, определенность этого нового. Напр.:

---

[1] См. Матсюбара, стр. 71: „Je vais chercher une échelle", если говорящий предполагает, что слушатель не знает о какой лестнице идет речь.

„Мъчеше ме *мисълта* за дрехите ми, вехти износени дрехи. Чудно. Струва ми се, че пръв път... се пробуди *мисълта* у мене за бедността ми.“ Райчев, 16. Членная форма объясняется тем, что „мисъл“ выделяется как единственное, важное, на что автор обращает все свое внимание.

е) Предмет один какой-либо из многих однородных предметов. Имя существительное с неопределенным членом может означать какой-либо один или несколько предметов из большого количества однородных по содержанию предметов. Напр.:

„Тя грабна *един кривач брашно* и — право в устата ми.“ Йовк. IV, 154—155. „Иди ни купи едно стъкло ракия.“ Ваз. Под иг. 21.

Иногда определение заменяет неопределенный член. Напр.:

„Веднага щом се завърна, Алекси седна пред масата, извади *бял лист* и дълбоко се замисли.“ Лит. фр. 1959, № 5, 3.

„Един“ может употребляться в значении очень близком к значению числительного. В таком случае это слово получает оттенок значения „единственный“ и переводится на русский язык соответствующим словом. Напр.: „И с *едно силно дърпане* Спасов отпра еполета му.“ Ваз. Избр. 168. — „Одним сильным рывком.“

ж) Неопределенный член в некоторых случаях подчеркивает какое-то исключительное качество предмета или лица, причем неопределенному члену сопутствует особая интонация. Напр.: „Едно слънце пекнало, ще ти пръсне главата.“ А. Конст. До Чикаго 37.[1]

О родовом значении неопределенного члена см. стр. 12.

з) Неопределенное множество предметов.

При множественном числе имен существительных чаще встречаются формы без члена, чем с членом; отличие их от форм существительных с отвлеченным значением только в контексте.

Напр.: „Но все пак оставаха *много улици,* където още можеше да се видят *тихи едновремешни къщурки,* скрити в гъстия листак на *асми и овошки,* обградени с *високи,* като на крепост, *дувари.*“ Йовк. II, 183.

Значение множественного числа само по себе несколько неопределенно, поэтому иногда член отсутствует при множественном числе, хотя наличествует в единственном. Напр.: „Из долищата се понесе дъх на *люляка и на липи*“. Йовк. III, 14.

Отсутствует член обычно и при перечислении предметов, так как или сами называемые предметы во множественном числе представляют неопределенное количество, или перечислением отдельных предметов в единственном и во множественном числе подчеркивается неопределенность их количества. Напр.: „Отвън и около мънастира са натрупани всевъзможни стопански постройки: *фурна, обори, воденица, ковачница, дърводелница, амбари, разни стрешини, одрове, заради* и пр.“ Ваз. X, 44.

Но при перечислении вполне возможно употребление членных форм, если перечисляемые предметы являются единственными, определенными. Напр.:

„По едно време му скимна да ни чете ботаническа лекция, като ни сочеше *билките и цветята* от двете страни на пътя ни.“ Ваз. X, 104.

[1] Л. П. Ивановская в своей работе об неопределенном члене говорит об „эминентном“ значении неопределенного члена. См. Л. П. Ивановская, К вопросу... стр. 167.

§ 4. Категория отвлеченности

Формальным признаком этой категории является отсутствие члена. Имя существительное употребляется в значении не конкретного предмета, а общей идеи о предмете. Это бывает в след. случаях:

1. Когда имя существительное употребляется в функции других частей речи.

2. Когда имя существительное выражает суждение о предмете.

1. Имя существительное в функции др. частей речи.

а) Имя существ. в функции определения — определяет другое существительное. Напр.: „И веднага той забравяше и грижите си за чифлика и гордото си достоинство *на цар*.“ Йовк. II, 185. — Существ. „цар“ употреблено здесь в значении общей идеи, так как оно обозначает качество другого предмета. На русский язык его можно перевести прилагательным: „царское достоинство“.

Однако не каждое определение-существительное употребляется без члена, а только то, которое является по отношению к определяемому более широким понятием. В тех же случаях, когда существительное-определение само по себе конкретно и является более узким видовым понятием по отношению к определяемому, оно употребляется в членной форме. Напр.: „Рецептата *на фелдшера*“ Йовк. II, 56 — имеется ввиду вполне определенный фельдшер, давший этот рецепт.

Существительное как определение другого существ. встречается в функции приложения. Напр.: „Освен Христа са още: майка му, *почтена и добродушна жена...*“ Ваз. XIV, 166. — В приложении дается общая характеристика матери Христа Бранкова. Эта характеристика конкретизирует и уточняет существ. „майка“, но приложение „почтена и добродушна жена“, выражающее более широкое понятие, является неконкретным, это общая идея о предмете.

Но, если приложение имеет конкретный характер, появляется член. Напр.: „Около него се защура Стоилка, *вдовицата на покойния* Яначко говедаря.“ Ел. Пел. II, 18 — не вообще вдова, а вдова определенного человека.

Имя существительное может быть предикативным определением. В таком случае обычно конкретный предмет, обозначенный подлежащим характеризируется каким-либо отвлеченным общим свойством. Напр.: „Кой е този Соколов? — *Доктор в града, добър момък.*“ Ваз. Под иг., 48. — „Ти *не си чиновник, а си колар, независим човек.*“ Ваз. XIV, 145.

Однако довольно часто существительное в составе сказуемого имеет член. Это бывает тогда, когда определение, данное в сказуемом, конкретизируется как-то дополнительными средствами. Напр.: „Ваша милост *сте сестрата на нашата даскалица*, нали?“ Ваз. XIV, 81.

Иногда в сказуемом появляется неопределенный член. Им чаще всего выражается родовое понятие — типичный представитель данного рода. Напр.: „Преди това, само преди месец, според своя преценка, беше само *един лекомислен младеж, едно мамино синче, един безгрижен и неопитен мечтател.*“ Карасл. Об. х. 132.

б) Имя существительное в составе глагольного выражения. В этом случае имя существ. — прямое дополнение составляет с глаголом одно целое, глагол без дополнения не полнозначен. Напр.: „Това *произвеждаше поразително впечатление.*“ Йовк. IV, 20. Глагол „произвеждаше“ сам по себе не полнозначен, таким образом глагол и существительное составляют одно целое глагольное выражение, в котором имя не конкретно, а употребляется в значении общей идеи, так как оно не обозначает предмета. То же и в след. примерах: „И аз ще изляза напред да разтъпча снега и да *направя път.*“ Йовк. IV, 151. „Направя път“ — целое выражение — пробить дорогу. „Но предпочиташе да си мълчи и почтително им *сваляше шапка.*“ Йовк. II, 187. — „Сваляше шапка“ — целое выражение, в котором „шапка“ не имеет конкретного значения, а означает вместе с глаголом определенное действие — выражение почтения.

Однако имя существительное в функции дополнения может быть вполне конкретным и определенным и иметь член: „...и Иванчо твърде красноречиво описваше *своите впечатления* и безпокойства.“ Ваз. Под иг. 33. В данном примере прямое дополнение конкретизируется притяжательным местоимением и, таким образом, перестает быть частью глагольного выражения.

Тесной связью с глаголом объясняется то, что названия частей тела употребляются без члена. Напр.: „Индже се изправи, *сви вежди* и *вдигна ръка.*“ Йовк. III, 126. Но: „. . . и зашепна нещо *на ухото* на Сарандовица“ Йовк. III, 204. Существ. „ухо“ становится конкретным, так как оно определяется другим существ. предлогом „на“ и само сочетается с этим предлогом.

в) Имя существительное в составе наречного выражения. Имя существ. в функции обстоятельственных слов является в нечленной форме, так как обычно в сочетании с предлогом представляет целое наречное выражение, обозначающее время, место или способ действия, следовательно, оно не обозначает конкретного предмета, а только общее понятие.

А. Обстоятельство образа действия. „Ганко разправи това *с голямо въодушевление*“ Ваз. Под иг. 42. „*С файтон ли* дойде? — *С файтон.*“ Ваз. XIV, 82.

Даже, если существительное обозначает какой-либо отдельный вполне конкретный предмет, оно в качестве обстоятельства может быть дано в нечленной форме. Напр.: „Станчо застърча ... и безсмислено защура *с блюдо в ръка.*“

Но, если существ. в составе обстоятельственного выражения имеет определение, его индивидуализирующее, оно употребляется в членной форме. Напр.: „...гледаше го с любопитство и *по навика си* се усмихваше.“ Йовк. III, 285.

Б. Сравнение. При сравнении имя существ. употребляется в нечленной форме, так как обозначает общее понятие, а не конкретный предмет. Напр.: „Вечер листата на старото дърво затрептяваха *като пеперуди.*“ Йовк. III, 78 — существ. „пеперуди“ дано как общее понятие, а не как конкретные какие-то бабочки.

Однако при сравнении имя существ. может употребляться в членной форме. Напр.: „... и от сутрин до вечер играеха, викаха и пееха, безгрижни като *птичките*, които виеха гнезда наоколо из зашумените храсти.“ Райчев, 101. Здесь дети сравниваются не с птичками вообще, а именно с теми, которые вили гнезда вокруг. Конкретность сравнения подчеркивается определительным предложением: *които виеха гнезда...*

В. Обстоятельство времени. Чаще всего существительные, входящие в состав наречных выражений, обозначающих время совершения действия, употребляются в нечленной форме. Напр.: „Ти си пиян *преди време* — извика той.“ Ваз. XIV, 226. „Голяма задуха беше и *след залез-слънце*“ Йовк. IV, 123. Если существ. означает количество времени, оно тоже употребляется без члена. Напр. „Вървим още *дълго време*, всеки стои на колата си.“ Йовк. III, 199.

Однако, если существ. означает именно тот самый момент, который уже известен автору и слушателям, может появиться членная форма. Напр.: „*Същата нощ*, като се връщаше от кръчмата, Рахни чу някакъв смътен, задавен глас.“ Йовк. III, 311. — В эту самую ночь — момент времени, вполне определенный.

Г. Обстоятельство причины. Существительные, входящие в состав обстоятельства причины, употребляются без члена. Напр.: „Обхванат не *от смелост, а от страх, от отчаяние*, Нейко извика.“ Йовк. IV, 58.

Однако существ. может иметь членную форму, если оно конкретизируется какими-либо дополнительными средствами. Напр.: „...аз съм щастлива ... щастлива съм от *съзнанието*, че обичам Христа...“ Ваз. XIV, 166. В этом примере „съзнание“ поясняется придаточным предложением и этим становится вполне определенным.

Иногда может появиться и неопределенный член. Напр.: „Той беше затворен вследствие на *една погрешка*, която не можеше да не се разясни.“ Величк. 20. — Ошибка, вполне конкретная, так как она поясняется последующим определительным предложением.

Д. Обстоятельство цели. Имена существительные входящие в состав обстоятельства цели, употребляются без члена. Напр.: „Беше нова, та някой може да я е взел *за употреба*.“ Ел. Пел. IV, 6. „Вие сте родена *за актриса*.“ Райчев 31.

Однако, когда имя существительное в составе обстоятельства цели конкретизируется какими-либо дополнительными средствами, оно может иметь член. Напр.: „Хеопсовата пирамида би била малка *за паметника* на Батак, комуто се дължи освободителната война.“ Ваз. X, 212. — Существ. „паметник“ в членной форме, так как оно имеет определение, его уточняющее „на Батак“.

Может быть и форма с неопределенным членом. Напр.: „Готвеха го *за един висок държавен пост*.“ Ваз. Избр. 164.

Е. Обстоятельство места. Когда имя существительное входит в состав обстоятельства места, оно может быть в членной и в нечленной форме, в зависимости от контекста. Когда оно указывает положение в пространстве или направление вообще, или означает с глаголом одно понятие (напр., ходя на училище — я учусь) — члена нет. При конкретном ука-

зании известного места появляется член. Напр.: „Варлаам Копринарката... *в черква* ходеше редовно, *в кафене* — рядко, *на съдилище* — отнюдь." Ваз. Чич. 12. — В этом примере именами существ., указывающими направление, дается характеристика, а не имеются ввиду какие-либо конкретные места, т. е. говорится, что он ходил молиться аккуратно, изредка ходил в кафе (вообще, а не в какое-либо определенное) и т. д.

При конкретном указании на определенное место появляется член. Напр.: „Василчо се връщаше пак *на механата*" Йовк. III, 68. — Имеется ввиду вполне определенная пивная.

Ж. В различных отвлеченных выражениях существительные не обозначают конкретного предмета и поэтому употребляются без члена. Напр.: „Адвокатите, *за голямо учудване,* не направиха нито възражение, нито протести." Ел. Пел. IV, 19.

2. Имя существительное выражает суждение о предмете.

а) Назывные предложения. В назывных предложениях имя существительное употребляется, как общее понятие. Говорящее лицо лишь называет предметы, давая самую общую картину без уточнения и конкретизации. При таком их назывании происходит их емоциональная оценка. Напр.: „Навън тихо. Сипе сняг. *Бяла зимна нощ.*" Карал. Лъж. св. 86.— „Дойде празникът. *Великолепен ден.*" Райчев 16.

Эмоциональная оценка предмета проявляется более ярко, если назывное предложение имеет восклицательную интонацию, так как эта интонация сама по себе уже выражает оценку предмета, а не объективное обозначение предмета. Существительные, служащие для оценки данного предмета, выражают лишь общую идею о предмете. Напр.: „Голямо нещастие!" — прошушна Викентий горестно. Ваз. Под иг. 49. — Имеется ввиду одно событие (арест Соколова), вполне конкретное, которое говорящее лицо воспринимает, как большое несчастье. То же и в след. примере: „Ох, *чудна лунна нощ! Чудна нощ!*" Ваз. XIV, 34. Хотя эти последние слова относятся к конкретной определенной ночи, но говорящее лицо дает характеристику этой ночи, делает оценку ее, и этим отвлекается от конкретной действительности.

Однако, есть случаи, когда и в восклицательном предложении появляется член. Это бывает тогда, когда оценка предмета выражается только определением-прилагательным, само же существительное обозначает предмет, вполне индивидуальный и определенный. Напр.: „*Милият гарван,* колко ми е мъчно за него!" Карал. Лъж. св. 74. — Имеется в виду определенный ворон, о котором уже шла речь: един черен гарван стоеше насреща... Там же.

б) Вопросительные предложения. Очень часто член отсутствует в вопросительном предложении, когда говорящий не знает, существует ли данный предмет, о котором он спрашивает, поэтому он лишь называет его, как общее понятие. Напр.: „Как? *В нов брак*? Неразведен? При *жива жена?*" Ваз. XIV, 150. „Ти *мъж не си ли*? Ти *ръце* нямаш ли?" Йовк. IV, 33.

Однако, если вопрос относится к конкретному определенному предмету, вполне возможны членные формы. Напр.:

„А *очите*? — Какви ми са очите? — Наши. — Като *твоите*. — Наистина.“ Карал. Лъж. св. 103.

в) Отрицательные предложения. При отрицании общего характера также обычно член отсутствует, потому что отрицаются не конкретные определенные предметы, а такие, каких вообще не было. Напр.: „Тръгнах. В къра сняг до колене. *Ни път, ни жива душа*.“ Йовк. IV, 151. „Дожаля ми за Казака, като го гледах, как живее. *Няма огнище, няма огън*. Само едно пръстено мангалче.“ Йовк. IV, 152.

При противопоставлении существительные с отрицанием употребляются без члена, хотя без отрицания они могут иметь член. Напр.: „Виното от котела се разля като кръв върху шарената черга, потече към вратата. *Не е вино*, човешка кръв е...“ Карал. Лъж. св. 21.

Но при отрицании возможны и членные формы, когда отрицаемый предмет является вполне конкретным и известным. Напр.: „Ето и ханът— *не ханът*, а мястото му. Нямаше *голямата стара* сграда, нищо не спираше погледа.“ Йовк. III, 299. Здесь речь идет о уже известном читателям постоялом дворе.

г) Отвлеченное общее значение существительного может быть выявлено из текста, в котором оно употребляется. Напр., когда говорится о предметах, которые повторяются вместе с действиями. „Дойдеше *неделя, празник*, всички трябваше да идат на черква.“ Ваз. Под иг. 11. Здесь речь идет не о данном конкретном воскресенье, или празднике, а о всяком воскресенье, о всяком празднике, как противоположности будням.

Значение общего понятия существительного может быть вскрыто из сопоставления с другим общим понятием. Напр.:

„Всички го изглеждат съжалително: *мъж* — тръгнал да разнася. Самотак!“ Ел. Пел. II, 17. — Мужчина, а не женщина. (Кутью обычно разносят женщины.)

Особенно ярко проявляется значение общей идеи, если данное существительное стоит после существ. в членной форме с таким же лексическим значением. „Инджe остави *плячката* на другите — нему не му трябваше *плячка*.“ Йовк. III, 125. — В первый раз говорится о вполне конкретной добыче, а во второй — о добыче вообще, всякой. „Не ми е за окото, а мъчно ми е за онуй време, *за младостта*. Хей, *младост, младост!*“ Йовк. III, 292. В первом случае говорящий имеет в виду свою молодость, а во втором при восклицании он как бы оценивает это особенное время жизни человека, говорит вообще о молодости, как противоположности старости.

„Вземи *чувала* на гърба си.“ И аз го взех, *препълнен чувал*, дето двама души мъчно ще го дигнат.“ Йовк. IV, 154.—В первый раз существ. „чувал“ употребляется с указательным значением, т. к. он (мешок) находится перед глазами говорящих, а во второй раз об этом же мешке говорится отвлеченно, производится его оценка — это тяжелый груз, который двое с трудом могут поднять. „И *едни очи* ме гледат... Какво да видя? *Очи* ме гледали наистина, но те не били толкоз близо.“ Йовк.

IV, 153. — В первый раз—какие-то, чьи-то глаза—неизвестные, но конкретные, а во второй — общее понятие — глаза вообще.

Различие между общим и родовым понятием очень тонко. Иногда трудно бывает провести границу между ними, но тем не менее эти границы существуют. Матсюбара говорит: „Следует строго различать эти две идеи (идею общую и идею рода). Когда речь идет о родовом понятии, выражающем качество, присутствие артикля le дает нашему сознанию что-то определенное, точное, конкретное, существующее, как субстанция в уме. Когда же хотят выразить только качество, говорят без артикля: il est professeur. Имя professeur в этом случае лишено всякого элемента конкретности и приближается к прилагательному."[1]

Итак, в каждом отдельном случае говорящий выбирает между родовым и общим понятием. При родовом понятии имеются в виду все члены данного рода, внимание охватывает весь род в целом, а при общем понятии отмечается лишь какая-либо одна характерная черта данного предмета. Главным формальным признаком является наличие или отсутствие члена. При родовом понятии — член определенный или неопределеный, при общем — нечленная форма. Напр.: „*Жена* беше се изпречила на пътя им, *хубава жена*. А това не предвещаваше нищо добро." Йовк. III, 12. — Здесь отмечается характерная черта женщины, особенно красивой, оказывать влияние на мужчину. „Пък и *жените* не презирам. Напротив, обичам ги и тъй... Създал съм си навик да ги гледам по улицата и *грозните и хубавите* без разлика... Пък ми харесва и туй у *жените*, гдето се червят, пудрят..." Ел. Пел. IV, 31 — здесь женщины — родовое понятие, так как вниманием охватываются все представительницы рода женщин.

Итак, при общем понятии представление о целом, единственном отступает на задний план, отмечаются лишь какие-либо характерные особенности данного лица или предмета, а при родовом понятии на первый план выдвигается представление о целом, о всех членах данного рода или о типичных представителях его.

§ 5. Заключение

Употребление члена грамматически обязательно. Однако контекст, в котором употребляется данное существительное, обычно представляет ряд факторов; одни из них требуют членных форм, другие, напротив, препятствуют их употреблению. Там, где эти факторы не противоречат друг другу, там употребление членных или нечленных форм не вызывает никаких сомнений, но там, где факторы противоречивы, говорящий должен выбирать между ними, причем одни лица обращают внимание на одни факторы, а другие на противоположные им. В этом и заключается некоторая свобода выбора между членными и нечленными формами. Иногда при как будто равных условиях имена существительные употребляются то с членом, то без члена. Это обычно бывает тогда, когда факторы за и против находятся в равновесии, и в этом случае

[1] Матсюбара, Essais..., стр. 179—180.

играет роль благозвучие, стиль и т. д. Напр., при переводе с русского языка разными переводчиками одного и того же текста такие случаи особенно часты. „Като стана, той написа *по молбата* на трактирния слуга своя чин." Гогол, Похожд. на Чичиков, 8. „Отпочинал, той написа на парче хартия *по молба* на кръчмарския слуга чина, името и фамилията си." Гогол, Мъртви души, 9.

Если отвлечься от деталей, то можно установить общие принципы в употреблении членных и нечленных форм в болгарском языке. Эти общие принципы заключаются в противопоставлении существительных, обозначающих конкретные предметы, существительным со значением общей идеи. Причем конкретный предмет может быть представлен, как известный, именно тот самый, о котором думают и говорящий и слушатель, или как неизвестный, неопределенный, о котором ничего еще не знает слушатель. Общая идея о предмете появляется тогда, когда имя существ. употребляется не в предметном значении или когда данное существительное представляет собой оценку, суждение о предмете.

Это можно представить в следующей схеме:

Конкретное представление о предмете		Общее понятие	
Определенный предмет	неопределенный предмет	существ. не в предметном значении	суждение о предмете

В данной корреляции: конкретное представление/общее понятие — активным положительным членом является существ., обозначающее конкретный определенный предмет, так как оно всегда имеет формальный показатель: определенный член.

При отсутствии формального показателя конкретность данного существительного проявляется иным способом. Его значение устанавливается либо из семантики самого существительного, либо из контекста. Напр., при собственных именах член не употребляется, так как здесь не может возникнуть корреляция определенности/неопределенности, потому что каждое собственное имя всегда индивидуально. Также интимные названия родственников (татко, мама, бате и т. д.) употребляются без члена, они близки по своему значению к собственным именам.

Различие между неопределенным и отвлеченным значением при отсутствии неопределенного члена устанавливается из контекста, конкретизирующего или обобщающего данный предмет.

При сопоставлении существительных с определенным и неопределенным значением, активным членом являются существительные с определенным членом.

II. ГЛАГОЛ

Как известно, болгарский язык отличается от других славянских языков развитой системой глагольных времен, которые делятся по формальному признаку на две большие группы: 1) времена простые; 2) времена сложные, образуемые вспомогательным глаголом и причастием на *-л*.

В первую группу времен входят: настоящее, будущее время, аорист (минало свършено) и имперфект (минало несвършено).

Во вторую группу — перфект (минало неопределено), плюсквамперфект (минало предварително) и так наз. времена пересказа.

Эти последние формы относят к особому пересказывательному наклонению и считают калькой турецких времен пересказа.[1] Однако, несмотря на свое возможное иноязычное происхождение, наклонение пересказа не является в болгарском языке чем-то посторонним, инородным; оно развилось на базе чисто болгарских формалных отношений и вошло в систему языка. Это одна из особенностей болгарского языка наряду с аналитическим склонением и членными формами.

Так как категория времени наиболее ярко проявляется при передаче прошедших событий, то мы остановимся на противопоставлении прошедших времен. Причем в данном исследовании мы не будем рассматривать различие между временными формами внутри каждой из глагольных групп, напр., различие между перфектом и плюсквамперфектом, или между аористом и имперфектом. Взаимоотношение вида и времени также оставляются нами в стороне.

Формы пересказывания, хотя и относятся к другому наклонению, но категория времени выражается в них так же, как и в изъявительном наклонении, поэтому мы включаем их в общий анализ глагольных форм прошедшего времени.

§ 7. Простые прошедшие времена

Аористом выражается прошедшее действие, ограниченное во времени, т. е. к моменту речи это действие представляется как уже законченное. Оно может быть недлительным (при основе совершенного вида) и может быть представлено, как длившееся какой-то промежуток времени (при основе несовершенного вида). Напр.: „Ирина *взе* от етажерката „Палми край тропическото море“ и *чете* до късно. След това *отвори* прозореца, *съблече се* и *легна*.“ Димов Тютюн, 14. — Все формы аориста в этом тексте (кроме „чете“) означают законченные совершенные действия, „чете“ — аор. несоверш. вида означает, что действие длилось некоторое время и прекратилось.

Имперфектом выражается прошедшее действие, не ограниченное во времени. К моменту речи оно обычно представляется как незаконченное, а если говорится в имперфекте об уже закончившемся действии, то внимание говорящего обращается не на то, что оно прекратилось, а на то, что оно продолжалось или повторялось в прошедшем значительное количество времени. Напр., действие, которое продолжается в момент, о котором рассказывают: „Колата *се носеше* от бетонираното шосе за Будапеща леко и безшумно, като водно конче.“ Веж. Пов. 35.

В след. примере формой имперфекта выражается прошедшее действие, закончившееся к моменту, о котором говорится, но оно представ-

[1] См. Л. Андрейчин, Въпросът за националната самобитност на езика, Известия на Ин-та за български език, кн. 2, 1952, София, стр. 40.

ляется, как длительное.: „Предишния даскал *живееше* в училището, но сега там не е за хора... тавана капе.“ Стоянов Заз. 9.

Общими, объединяющими между собой эти формы, являются следующие моменты:

1) Говорящее лицо было наблюдателем данного прошедшего действия.

2) Данное прошедшее действие представляется, как конкретный реальный факт действительности, совершившийся в определенный момент прошлого.

По этим двум основным признакам простые прошедшие времена противопоставляются сложным прошедшим временам.

Под наблюдаемым действием понимается:

1) действие, непосредственное совершенное на глазах у говорящего лица или даже самим говорящим лицом;

2) действие, которое наблюдалось говорящим лицом, но относится не к моменту рассказа, а к его воспоминаниям;

3) действие, которое предположительно является наблюдаемым. Автор, ведущий повествование, обычно ведет его в простых прошедших временах, этим самым представляя все действия, о которых он говорит, как бы наблюдаемыми;

4) действие, которое говорящее лицо непосредственно не наблюдало, но является его современником и знает о нем.

С другой стороны, прошедшее действие, представленное, как реальный факт действительности, может быть единичным конкретным действием, состоящим из одного акта, выполненного в определенный прошедший момент, или может означать собирательно ряд различных актов, законченных к определенному прошедшему моменту или продолжающихся в момент, о котором идет речь, или, наконец, может быть представлено, как типичное, имеющее обыкновение совершаться в прошлом.

1) Действие, непосредственно совершенное на глазах у говорящего или совершаемое им самим. Напр.: „Тя е. Не го излъга. Ей я *дойде*.“ Карасл. Об. х. 123. — Это говорит человек, видящий пришедшую женщину. „Бягай след мене, *напипах* едно скъпо нещо.“ Карасл. Лъж. св. 89 — действие, которое совершил сам говорящий.

Такое же значение может быть и в форме имперфекта, только действие, им выраженное, представляется, как процесс, который совершается непосредственно перед глазами говорящего или героя. Напр.: „Той отиде до прозореца и погледна. Надя Николова *вървеше* по средата на улицата.“ Ел. Пел. II, 176. — Действие „вървеше“ совершается непосредственно на глазах у героя рассказа.

2) Действие, наблюдавшееся говорящим лицом, но относящееся к его воспоминаниям, а не к моменту рассказа. Напр.: „Вакулю, не си прав, — викаше дребен селянин, — ... нали тогава бях ординарец на поручика. Помниш като *бягаха* власята през Дъмбувице, после като *спряхме* в оная мушия и *спахме* в меки душеци. А?“ Стоянов Заз. 13.

С таким же значением употребляется и форма имперфекта. Напр.: „И в паметта й възкръсват часове от щастливото минало. Двамата с Минча често *се отбиваха* там. Или *излизаха* да свършат някоя дребна работа на полето.“ Карасл. Татул, 106.

3) Предполагаемая наблюдаемость действия. Писатель, повествующий о чем-либо, обычно представляется, как лицо, наблюдавшее все действия, о которых он говорит. В таком случае аористом обозначается ряд последовательных действий, которые как бы проходят перед глазами говорящего. Напр.: „Дядо Моско *пое* писмото, *прочете го* отвън, *попревъртя* го измежду пръстите си, но не го *отвори*, а го *сгъна* и го *тури* в джеба на жилетката си. После *седна* и *започна* да си прави цигара.“ Йовк. III, 265.

Имперфектом передаются действия — или как процессы (наблюдаемые автором): „Влакът *търчеше* из нощния мрак с своя обикновен еднообразен гръмлив, хаотичен шум... Един дълъг сноп светлина, който *излазяше* из прозореца на вагона... *осветляваше* с светлата си ивица пътя.“ Ваз. XIV, 25; — или как действия, во время которых совершаются другие действия. Напр.: „Докато *обядвахме*, по шосето се зададе и скоро се изравни с нас дълга колона немски пленници.“ Веж. Пов. 38.

4) Ненаблюдаемое действие, современное говорящему лицу. Напр.: „Леля си той не помнеше, нея я оженили там, и добро било мястото. Но не се радвала много на новата си къща: умряла при първото си раждане. Мъжа ѝ *убиха* през турската война при атаката на Одрин...“ Карасл. Татул, 136. Герой данного рассказа, конечно, не мог видеть, как убили его дядю, потому что он не был на войне, но он был современником этого события, турецкая война была на его памяти, поэтому употребляется форма аориста „убиха“, но как умерла его тетка, он не помнит, и поэтому употреблен перфект „умряла“ и т. д.

Автор может представить себя как наблюдатель не только внешних событий, но и внутреннего состояния своих героев. Напр.: „Тъга, безкрайна тъга *притисна* душата му, *поиска му* се да заплаче, но веднага *се опомни, досети* се, че е болен и тази мисъл *изстуди* отново, *пресече* всяка чувствителност и го *върна* към реалността.“ Стоянов Избр. 153.

Действие, выраженное аористом, может быть единичным простым актом. Напр.: „*Дойде* си една вечер, *легна* край огъня и вече не *стана*. Не *охна*, не се и *оплака*, само очите му *се дръпнаха* навътре и *станаха* кротки.“ Йовк. III, 368.

Или в аористе говорится о действиях собирательно, как об одном целом. Напр.: „Цял живот *се трудих*, само тя ми остана“ — промълви дядо Тома.“ Карал. Лъж. св. 87. — Всю жизнь трудился — аорист обозначает собирательное понятие.

Действие многократное, которое повторялось какое-то количество раз, но к моменту рассказа закончилось также может быть передано аористом. Напр.: „Сам Матаке на два пъти *става, вади* пари и *плаща*. После пак оставаше и пак черпеше.“ Йовк. III, 227. В этом случае действие сохраняет свой характер наблюдаемого действия, которое повторялось на глазах у говорящего лица.

Особенно часто многократное действие, повторявшееся в прошедшем, выражается формой имперфекта. Напр.: „Докторът ту *снемаше* очилата си, ту ги *слагаше*.“ Стоянов Избр. 129.

Имперфектом передаются и действия, которые обычно или постоянно совершаются. Все эти действия говорящее лицо могло и не наблюдать, но предполагается, что оно наблюдало наиболее типичные из них. Напр.: „Деня прекарваше малко в къщи, малко в клуба. Вечеряше в един и същ ресторант, с една и съща компания, в която имаше и знаменитости.“ Ел. Пел. II, 172.

Итак, во всех этих описанных нами случаях действия представляются, как наблюдаемые, объективные факты реальной действительности, без какой-либо оценки их со стороны говорящих, факты, которые совершались в определенное время и стояли большею частью в связи с другими прошедшими действиями.

§ 8. Сложные прошедшие времена

К сложным прошедшим временам относятся:

1. Перфект, образующийся от основы аориста *(писал съм)* и от основы настоящего времени *(пишел съм)*.

2. Плюсквамперфект *(бях писал)*.

3. Форма т. н. „отдавна минало“ *(бил съм писал)*.

Все эти формы употребляются как в изъявительном наклонении, так и в пересказывательном.

Сложные прошедшие времена противопоставляются простым прошедшим временам по одному из двух основных признаков, указанных выше (см. стр. 69).

1) Они выражают действие, не наблюдаемое говорящим лицом, или

2) данное прошедшее действие дается в отвлечении от конкретной действительности, вне связи с другими прошедшими действиями.

Под ненаблюдаемым действием понимается любое прошедшее действие, которое говорящее лицо не видело, причем формально различается то, каким способом говорящее лицо узнает об этом действии:

1) Оно узнает о действии по догадке, предположению или вообще обстоятельства совершения действия могут быть неизвестны говорящему или само действие только предполагается, в реальности его не было.

2) О действии говорящее лицо узнает с чужих слов (т. н. наклонение пересказа). В этом последнем случае чужие слова могут быть переданы:

а) объективно, без какой-либо их оценки со стороны говорящего,

б) или же говорящий выражает в глагольной форме свое отношение к сказанному: недоверие, сомнение и т. д.

Отвлеченным от конкретной действительности прошедшее действие бывает в следующих двух случаях:

а) если внимание говорящего обращается не на само глагольное действие, а на его последствия;

б) если говорящее лицо высказывает о действии свое суждение.

1) Значение ненаблюдаемого действия

1) Говорящее лицо узнает о прошедшем действии не с чужих слов.

а) Обстоятельства совершения действия неизвестны говорящему. „Нямаше родина и никой не го знаеше, откъде *е дошел* в Плиска.“ Карал. Лъж. св. 26.

„Под влияние на тия мои приказки не знам как у мен *се е бил втълпил* един особен израз, който често ще да съм повтарял.“ Влайков Преж. 14.

б) Действие закончится в будущем, следовательно оно не может быть наблюдаемым. Напр.: „Бързаше да се измъкне от селото преди *да се е показала* жълтата месечина над Белия камък.“ Карал. Лъж. св. 59. Действие „преди да се е показала“ относится к будущему, следовательно не может быть наблюдаемым.

Форма перфекта употребляется также при выражении приказаний и пожеланий, так как в этом случае действия также относятся к будущему, и следовательно, не могут быть наблюдаемыми. Напр.: „*Да не сте лъгали* друг път момчето ми, че ви вземат дяволите!“ Карал. Лъж. св. 40.

Если желание неосуществимо, употребляется форма плюсквамперфекта. Напр.: „Барем по-инък *да беше умрял*, — мислеха си всички.“ Карасл. Татул, 14.

в) Действие предполагается. Напр., в рассказе Елин-Пелина „Скорец“ повествуется о том, как на поле нашли умершего бродячего певца. Собрались любопытные, все смотрят на него, и каждый высказывает свое предположение, отчего мог умереть этот человек:

— От песни се *е пукнало* сърцето му, — каза някой.

— От глад *е умрял* сиромаха, — каза една стара жена.

— От любов *е умрял,* миличкия, — рече една мома на другарките си. Ел. Пел. I, 225.

Со значением предположения употребляются и формы перфекта от основы настоящего времени и формы минало отдавна. Напр.: „До един от тях *е седнала* тя, голямата кака. Нещо работи, нещо човърка с ръцете си. Трябва *да е шила.*“ Влайков Преж. 21.

„*Повлияло ще да е било* и друго нещо, да се вземе такова решение.“ Влайков Преж. 159.

г) Действие показалось говорящему, оно могло и не быть. Напр.: „Струваше му се, че *се е завърнал* от някаква далечна и непозната страна.“ Карасл. Татул 140.

Перфект употребляется и в оборотах с союзом *като че,* выражая сравнение с каким-либо другим действием, которого на самом деле не было. Напр.: „Челото и веждите му се сгърчили болезнено, сякаш някой го *беше ударил* неочаквано.“ Димов Тютюн, 37.

д) Условное действие, которое совершается лишь при наличии известных условий. Напр.: „Аз бих желала да земем и Трайчева, *ако е свършил* работата си, та другарски да пътуваме.“ Ваз. XIV, 139. — Возможное действие, если он закончил свое дело.

Нереальность действия подчеркивается особенно формой плюсквамперфекта. Напр.: „И *да беше научил,* колко лесно щеше да му е сега.“ Влайков, Преж. 90.

е) Ненаблюдаемое действие. Говорящее лицо не видело, как совершилось действие. Напр.: „Залисан в шумът не забележих, кога бай Ганю *изфирясал* из ресторана заедно с дисагите си.“ А. Конст. Б. Г. 29.

„Когато след едномесечно отсъствие из този град аз пак се завърнах и го потърсих, вече не го намерих: *той беше се преместил* в Бялград.“ Ваз. Разкази, 41. Как он переезжал в Белград, рассказчик не наблюдал.

Плюсквамперфект часто употребляется для действий, бывших раньше начала повествования и как бы ненаблюдаемых.[1]

В перфекте или плюсквамперфекте передаются и действия, которые, хотя и совершало само говорящее лицо, но не помнит это или плохо помнит. Напр.: „Не помня, *какво съм казал* на мама, но любящото ѝ сърце трябва да е видяло всичко...“ Райчев, 20

Рассказы об исторических событиях, которые совершались давно и поэтому не могли быть наблюдаемыми рассказчиком, передаются в перфекте. Напр.: „Къде е сега оная земя? Къде са сега ония хора, които преди девет столетия *са препускали* през Дунавското поле, *гонили са* глигани в Дели-Орманските гори, *пили са* сиджу по ешмедеметата и *са развявали* наместо знамена черни конски опашки? Къде са дворците, пред които чужденецът *се е спирал* омагьосан? Къде са варварите, които *са вярвали* на орлите? Къде са първите християни, които *са градили* тия малки молитвени домове?“ Карал. Лъж. св. 24.

Прошедшие действия, о которых говорящий знает, но их не наблюдал, потому что их совершение относится к неопределенному времени и месту, передаются в перфекте. Напр.: „Ами ако тръгна сега, как ще стигна в този сняг до Оряховица? — По железницата. Нали затуй *са направили* хората железницата.“ Карал. Лъж. св. 79. Действие „са направили“ не уточняется ни временем, ни местом совершения, а передается только как факт. То же и в след. примере: „Чувай, булка, Българията открай време *е раждала* много чеда.“ Ваз. Чич. 19.

2) Говорящее лицо узнает о действии с чужих слов.

а) Рассказ о прошедших событиях передается объективно, без какой-либо оценки его говорящим лицом. Формальное отличие от форм не пересказа заключается в отсутствии глагольной связки в третьем лице ед. и множ. числа. Напр.: „Заранта из цялото село се разнесе новината, че Маринко *изровил* гърне с пари. И не какви да е пари — злато *намерил* човека... Маринице, мари, вие *сте намерили* цяло гърне с имане, а мълчите?...“ Карал. Лъж. св. 51. „И той разказваше, как през войната *режели* крака и ръце при много по-леки рани.“ Карасл. Татул, 129.

Изредка при пересказе появляется форма плюсквамперфекта. Напр.: „Боянов... говореше непрекъснато. Разправи, откъде *беше започнал* службата си и в кои градове *беше стоял*.“ Йовк. II, 275.

---

[1] См. Български език, № 5, 1957, За функциите на минало предварително време..., стр. 438—439 и др.

Значение пересказа особенно ярко выступает при сопоставлении с аористом. Напр.: „Димо *спал* тука, — каза Бившият. — Тука ли? — Тука *спах,* — рече Димо. — Но какво *си патих,* сам зная... Димо, какво *си патил,* казвай.“ Йовк. VI, 365. — Форма перфекта там, где речь идет о ненаблюдаемом пересказываемом действии.

б) Говорящее лицо, пересказывая чужие слова, выражает свое недоверие к ним. В этом случае также может употребляться форма перфекта без связки. Напр.: „Ами при атаката на Одрин кой се *престори* на ранен? — запита Пинтов. — И кого изгони докторът? — Аз? — Да *съм се преторил*? Мачков пристъпи напред и залитна. Не лъжи!“ Карасл. Об. х. 112 — 113. — Обвинение, как наблюдаемый факт, делается в аористе, но обвиняемый не согласен с обвинением и пересказывает чужие слова (обвинение) в перфекте, выражая этой формой свое отрицательное отношение к ним.

Чаще с подчеркнутым значением невероятности, сомнения употребляются формы минало отдавна. „Ами, *убил го бил,* на че ще си стане момчето — говореше Николица, — на главата му няма ни като един лешник дупка.“ Страш. Ес. дни 26.

Формой с „бил“ передаются мало достоверные слухи, сплетни и т. д. Напр.: „Мнозина говореха, че Вълчан *бил намерил* имане или пък *бил излъгал* на времето дядо Добри.“ Йовк. VI, 53.

Если весь рассказ ведется в формах пересказа, то вместо плюсквамперфекта употребляется иногда в том же значении форма с „бил“. Напр.: „... а като подала Василица свещта и погледнали, какво да видят: мечка... А мечката се *била заплела* с синджира си в курника и там си седи... Дошел циганинът и си я прибрал.“ Йовк. III, 262.

2) Отвлеченное значение

(В этом значении употребляются формы перфекта и плюсквамперфекта).

Прошедшее действие дается отвлеченно от конкретной действительности при следующих условиях:

1. Если внимание говорящего обращается не на глагольное действие, а на его последствия. В таком случае форма перфекта или плюсквамперфекта обозначает не действие, а настоящее или прошедшее состояние.

а) Состояние в результате бывшего действия. Формой перфекта выражается настоящее состояние в результате бывшего раньше действия, причем само действие остается в тени. Напр.: „Скалата под нея се *е прерязала,* прави цяла полянка като дворче на колиба, и в ъгъла на това дворче *навела се е* над реката попрегърбена трепетлика.“ Страш. Ес. дни 51. — Здесь говорится лишь о настоящем состоянии в результате когда-то бывших действий, (скала перерезана, осина нагнулась), самих же действий, как изменялась скала, как нагибалась осина нет.

Сравните, напр., форму аориста и перфекта в след. примерах: „Лицето й *пребледня* и ръцете започнаха да треперят.“ Карасл. Об. х. 4 — это глагольное действие совершается на глазах у говорящего. „Иван Кралев сне калпак и замахна да отърси снега. „Брей, Иване главата ти *е побе-*

ляла." Карал. Лъж. св. 133 — здесь лишь результат действия — седая голова.

С таким же значением употребляется и форма плюсквамперфекта. „На утрото отидох на ливадата, като заобиколих през корията. Колибата *беше изгоряла.*" Ел. Пел. II, 69. — Герой видит лишь результат пожара.

Итак, перфект (и плюсквамперф.) с результативным значением не выражает конкретного глагольного действия. О действии лишь упоминается, как о причине настоящего состояния, оно представлено отвлеченно от конкретной действительности, в противоположность аористу, где действие представляется, как вполне конкретное, совершившееся на глазах у говорящего в определенный момент времени.

б) Прошедшее действие имеет особенное значение для говорящего лица в настоящее время. Напр.:

„Аз съм от четата на дяда капитан Никола, дето го убиха при село Колиби... От неговата чета съм. *Байракът съм носил.*" Карал. Лъж. св. 82. — Я носил знамя, т. е. я был знаменосцем. Формой перфекта подчеркивается важность данного факта для говорящего лица. Это действие выделяется из ряда других действий, обособляется, отвлекается от конкретной действительности и дается как бы вне времени и вне связи с другими действиями.

Очень часто перфект употребляется в сочетании с союзом „затова", которым действие, выраженное перфектом, особенно выделяется. Напр.: „Аз затова съм дошел, — каза Павел оживено." Ел. Пел. III, 50.

в) Прошедшее действие является причиной настоящего действия или состояния. Напр.: „Пет пари си нямаме. Вчера цял ден пред вратнята *съм чакала* циганите..." Карал. Лъж. св. 52. Перф. — чакала съм — так как об этом действии упоминается в связи с последующим объяснением: ждала цыган, чтобы продать им яйца, так как нет денег. „Бягаха, бягаха. Всичките се махнаха и мене сама оставиха. Никой не ми обади. *Аз съм спала.*" Ваз. Разкази, 10. Перф. — аз съм спала — потому что это действие является причиной, почему женщина осталась одна, а не ушла со всеми.

Таким образом и здесь перфектом лишь называется действие, как причина последующих событий, оно находится вне конкретной обстановки, вне связи с другими действиями, т. е. оно дано отвлеченно.

г) Прошедшее действие поясняет то или другое действие или состояние. В этом случае форма перфекта обычно стоит в придаточном определительном предложении. Напр.:

„Не ме е яд за звънчето, а за герданчето — първото герданче, което *съм оплела* от мъниста." Ел. Пел. II, 56. „Другари, дойде времето, което *сме желали* от толкова години, другари." Даскалов М. Л. 20. — В этих и подобных случаях перфект служит определением существительного в главном предложении: ошейник, который я связала, время, которого мы хотели. Следовательно, о глагольном действии здесь лишь упоминается, как об общем понятии отвлеченно.

д) Прошедшее действие дополняет другое, главное действие. Форма перфекта (плюсквамперф.) встречается в составе дополнительного придаточного предложения после глаголов мысли, речи и т. д. Напр.: „Тогава

баба Ана му разказа какво *беше се случило.*" Йовк. III, 10. „Сега развълнувано започна да разказва, *какво е видял.*" Съвр. бълг. пис. 144.

В этих и подобных примерах перфект и плюсквамперфект играют роль дополнения к глаголу главного предложения и употребляются, собственно говоря, в функции дополнения, т. е. в функции имени. Следовательно, и здесь глагольное действие, выраженное формой сложного времени, дается как общее понятие, а не конкретно, вне связи с описываемым временем.

2. Если говорящий высказывает свое суждение о действии.

а) Перфект употребляется, когда о действии высказывается какое-либо суждение или делается его оценка. Суждение не может быть конкретным действием, совершающимся во времени и в пространстве. О таком значении перфекта в немецком языке говорит Хемпель: „Мы находимся в абстрактной сфере, где вопрос о длительности беспредметен, так как суждение и оценка — это не процессы в пространстве и времени..."[1]

Напр.: „Ти *си сбъркала,* сестро. Колко е добър! Ти си сбъркала, бедна сестро!" Ваз. XIV, 45. „То учителят *е право казвал,* — се обади един." Страш. Ес. дн. 131.

б) Эмоциональная оценка действия. Иногда прошедшее действие дается в перфекте, чтобы подчеркнуть эмоциональную значимость данного факта. Напр.: „От много далеч идат тия... И през какви ли дивни места *са прехвръкнале.* Колко ли чудни неща *са виделе.*" Влайк. Преж. 194. — „Що свят *е пожънал* в плодородната долина на Огоста. Надгробните камъни нямат чет." Карал. Лъж. св. 64. Действия, переданные перфектом, выделяются интонационно, они сопровождаются определенными эмоциями. Говорящее лицо, выражая удивление, или радость, или другие чувства, выделяет эти действия из ряда других действий, обособляет их. Это не объективная передача фактов действительности, а передача вместе с фактами и субъективного к ним отношения. Поэтому действия, эмоционально отмеченные, даются вне связи с другими действиями, отвлеченно от конкретной действительности.

С таким же эмоциональным оттенком значения употребляется перфект в обороте „стига да..": „Братя, работите са важни. Стига *сме скитали и гладували* по тия разни краища." Ваз. Разкази 91. Здесь и заключение — суждение о прошедших действиях и их эмоциональная оценка.

в) Прошедшие действия даются, как заключение говорящего. Формой перфекта как бы подводится итог тому, что было. Напр.: „Каквото *съм имала* да кажа, *казала съм го* за себе си." Съвр. бълг. пис. 152. „Пък ти си стара вече, каквото *си работила, работила си.*" Карасл. Татул, 190. — И в этих случаях перфект выражает прошедшее действие вне связи с другими действиями и вне связи с определенным прошедшим моментом, т. е. глагол употребляется отвлеченно, как общее понятие.

---

[1] Hempel, Über Bedeutung und Ausdruckwert der deutschen Vergangenheitstempora. Festgabe Philipp Stvanch, Halle, 1932, стр. 15.

г) Перфект (или плюсквамперф.) употребляется, если об уже известном действии упоминается, как об имевшем место факте, не уточняя его и не конкретизируя, в общих чертах. Напр.:

„Че *откак е умрял* батю, за пръв път иде у нас човекът." Карасл. Татул, 75.—О смерти брата говорилось уже очень много, здесь лишь упоминается в общих чертах.

д) Перфект употребляется для передачи прошедших действий, о которых вспоминает говорящее лицо, но это не объективный последовательный рассказ, а воспоминания, связанные с настоящим говорящего лица, когда он как бы подводит итог прошедшему, смотрит на него сквозь призму настоящего. Чаще всего такие воспоминания окрашиваются эмоционально. Следовательно, и в этом случае говорящим лицом дается оценка действия. Напр.: „Лила! Дванадесет години *съм чакал* да се видиме." Димов, Тютюн, 627. „Булка, кай, аз си отивам, ела да се простим. *Гледала си ме, почитала* си ме, къщовница *си била,* добра *си била,* булка, много добра." Йовк. III, 368.

е) Перфектом передаются действия, которые имели обыкновение совершаться, совершались обычно в прошлом. Напр.:

„В ония години чорбаджиите *не гледали* да дадат своите дъщери само на чорбаджийски синове. Нерядко те *предпочитали* сиромашки, ала пъргави... будни момчета." Влайк. Преж. 88.

„Старата пресмяташе, колко млади булки *са умрели. Умирали са* и от настинка и от помятане и от какво ли *не са умирали.*" Карасл. Татул, 123.

Однако при передаче обычных действий к рассказу привносится оценка фактов, суждение о них. При объективном изложении появляется форма имперфекта. Напр.: „И Стефан Конакчийски не вярваше едно време, ама като взеха да мрат децата му, в чудо се видя човекът... Конакчийските умираха от охтика... рече Иван." Карасл. Татул, 17—18.

ж) В перфекте обычно передаются прошедшие действия, выражающие какие-либо общие положения. Напр.: „Но знайте и тя, като млада, всички *сме били млади,* по едно време не беше много разумна." Ваз. XIV, 82. — Все мы были молоды — общее положение, выраженное перфектом.

з) Перфект употребляется в пословицах, сентенциях, выражениях, имеющих общий характер для передачи законченных действий, не связанных с определенным моментом времени, в самом общем значении (отвлеченно). Напр.: „Големите работи *са ставали* от малки причини." Ваз. Разкази, 64. „Който *се е хванал* на това хоро, той *не е прокопсал.*" Карасл. Татул, 57.

Наиболее ярко выступает отвлеченное значение действия в формах перфекта в предложениях с существительными с отвлеченным значением. Напр.: „Тя разпери ръце и се хвърли върху него, като *квачка, на която са похитили пилците.*" Карасл. Об. х. 73. Первая половина предложения вполне конкретна, а вторая представляет отвлеченное сравнение.

и) Отвлеченное значение имеет перфект в предложениях вопросительных и отрицательных, если вопрос или отрицание имеет самый общий характер. Если спрашивается или отрицается что-либо конкретное, воз-

можно употребление простых прошедших времен. Напр.: „Нито *съм видял* нещо, нито *съм чул*.“ Йовк. III, 220. — Общее отрицание. „*Чу ли*, какво ти рекох?“ Йовк. III, 208. — Вопрос относится к данному конкретному высказыванию и поэтому употребляется аорист. Тя се изчерви, но *не каза* нищо.“ Стоянов Избр. 126. — Отрицание относится к одному конкретному случаю.

Иногда различие между аористом и перфектом почти неуловимо. Напр.: „Ами постоянно сме на вратата му, бре, човече, — отпусна ръце Кръстевица. — Цяло лято *сме веяли* на веялката му, царевицата *оронихме* с мотора му и уем не ни взе по сборовете. Станка все с тяхната каруца *ходи*.“ Карасл. Об. х. 27.

Для действий, как будто однородных, употребляются формы перфекта и аориста. Различие между этими формами только стилистическое. Формой перфекта говорящее лицо передает действие не объективно, оно его оценивает, логическое ударение падает не на глагол, а на существительное — „веяли его веялкой“, а при дальнейшем рассказе объективно передаются формой аориста наблюдаемые действия.

Итак, в тех случаях, когда перфект и плюсквамперфект употребляются для наблюдаемых действий, различие между ними и простыми прошедшими временами только стилистическое. Автор произвольно выделяет одно действие из ряда других действий, подчеркивая его важность, эмоционально его окрашивая, или желая отметить результаты этого действия. Заранее нельзя предугадать, какую форму предпочтет автор (аорист или перфект), но объяснить употребление той или другой формы всегда можно. Только там, где речь идет о ненаблюдаемых действиях, употребление форм на *-л* грамматически обязательно.

§ 9. Заключение

Итак, в глагольных временах также находит свое выражение противопоставление конкретного понятия общему понятию, причем конкретное действие может быть представлено, как наблюдаемое или как ненаблюдаемое. Это наиболее ярко проявляется в прошедших временах, для которых можно построить такую общую схему выражения этой категории.

Конкретное действие		Общее понятие действия	
Наблюдаемое действие	ненаблюдаемое действие	суждение	глаг. форма не в знач. действия

Эта схема поразительно напоминает уже приведенную выше схему употребления существительных в членных и нечленных формах. Так же как и в именах, в основе употребления глагольных времен лежит представление о конкретности и отвлеченности. Конкретное действие, конкретный предмет противоставляются отвлеченному общему понятию о предмете или о действии.

Конкретный предмет и конкретное действие могут быть представлены, как определенные, известные, наблюдаемые, или как неопределенные, неизвестные, ненаблюдаемые.

Общая идея о предмете или о действии появляется тогда, когда о предмете или о действии высказывается суждение, производится оценка или когда данная часть речи (имя существительное или глагол) употребляются не в собственном своем значении. Напр., существительное употребляется в значении глагола, прилагательного, наречия или глагольная форма не обозначает действия, а какое-либо качество, употребляется в функции определения или дополнения и т. д.

В некоторых случаях употребление членных или нечленных форм существительных, а также форм простых или сложных времен зависит от стиля, от того, на что автор обратит свое внимание: хочет ли он как-то выделить данное действие или предмет, или дать их объективно. Автор свободен выбирать между этими формами, когда контекст представляет несколько факторов за и против. Однако, выбор его всегда бывает обоснован, а не случаен. Нельзя предугадать, что он выберет, какой из факторов покажется ему более важным, но объяснить, почему он выбрал именно эту форму, а не другую, всегда можно.

Формальное различие между членами этой корреляции в именах и в глаголах осуществляется сходно. Отмеченным положительным членом является конкретный определенный предмет, обозначаемый членной формой существительного и также конкретное наблюдаемое действие, обозначаемое формами простых прошедших времен. Общая идея о предмете выражается нулевым показателем — нечленной формой существительного. Общая идея о действии выражается формами с причастием на *-л*. Конкретный неопределенный предмет отмечается существительным с неопределенным членом, но все же есть много случаев, когда неопределенность выявляется из контекста. Конкретное ненаблюдаемое действие выражается формами на *-л* без глагольной связки в третьем лице, но есть немало случаев, когда ненаблюдаемое действие выражается так же, как и общая идея о действии — формами на *-л* со связкой. Однако, как и в именах (где формируется неопределенный член) наблюдается тенденция к более четкому формальному выделению категории пересказа от форм перефекта со значением общего отвлеченного действия.

Грамматическая категория конкретности/отвлеченности является развивающейся продуктивной категорией, которая постепенно охватывает все большие пространства и стремится найти свое выражение в различных областях языка. Однако она не везде может быть выражена. Так, напр., в наречиях, эта категория проявляется только как различие между наречиями времени (лете—лятос, вечер—вечерта), в наречиях же образа действия, где встречаются членные формы наряду с нечленными, срвн. бързишком—бързишката, здраво—здравата, она не находит благоприятной почвы для своего развития.[1]

[1] См. мою статью „Наречия времени в болг. языке", Краткие сообщения Ин-та славяновед ения, М. 1956, вып. 18, стр. 25—36.

Если прошедшие времена, где на прошедшее действие могут быть различные точки зрения, где функционирует много глагольных форм, наследованных из прошлого, представляют широкое поле для выражения этой категории, то формы настоящего и будущего времени являются менее благоприятной почвой. Здесь эта категория проявляется не полно и существует главным образом для отличия будущего неуверенного (щял съм да пиша) от будущего уверенного (ще пиша) или настоящего наблюдаемого от настоящего ненаблюдаемого (пиша — пишел съм).

Однако это нисколько не противоречит утверждению, что категория конкретности/отвлеченности (определенности/неопределенности) является единой грамматической категорией, выражающейся не только в именных, но и в глагольных формах. Общим знаменателем этой категории в именах и в глаголах можно считать обозначение конкретного определенного предмета или конкретного наблюдаемого действия. Различия в формальном выражении вызываются спецификой той области, где эта категория проявляется. Так наз. наклонение пересказа — лишь частный случай выражения этой категории.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

Ваз. Под иг. — Ив. Вазов, Под игото, М. 1950
Ваз. X, XIV — Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. X, т. XIV, София 1956
Ваз. Чич. — Ив. Вазов, Чичовци, София 1956
Ваз. Разкази — Ив. Вазов, Разкази, М. 1949
Ваз. Избр. — Ив. Вазов, Избрани произведения, т. I—II, София 1950
Ваз. Писм. — Ив. Вазов, Непубликувани писма, София, 1955
Веж. Пов. — П. Вежинов, Повести и разкази, М. 1951
Величк. — К. Величков, Избрани произведения, София 1955
Влайков Преж. — Т. Г. Влайков, Преживяното, ч. 1, София 1934
Гогол Мъртви души — Н. В. Гогол, Мъртви души, София 1946
Гогол Похожд. на Чичиков — Н. В. Гогол, Похожденията на Чичиков или Мъртви души, София 1942
Даск. М. Л. — С. Даскалов, Мелницата Липовански, София, 1951
Димов Тютюн — Д. Димов, Тютюн, София, 1953, 2-е изд.
Ел. Пел. I—V — Елин Пелин, Събрани съчинения, т. I—V София 1949
Карал. Лъж. св. — А. Каралийчев, Лъжовен свят, София 1946
Карал. Пр. св. — А. Каралийчев, Приказен свят, София 1954
Карасл. Татул — Г. Караславов, Татул М. 1952
Карасл. Об. х. — Г. Караславов, Обикновени хора, София 1951
Конст. Б. Г. — А. Константинов, Бай Ганю, София 1950
Краев Об. б. — Г. Краев, Обществена баница, София 1957
Кюлявков — К. Кюлявков, Избрани произведения, София 1954
Лит. фр. — Литературен фронт — вестник, София
Райчев — Г. Райчев, Избрани произведения, София 1953.
Стоянов Заз. — Л. Стоянов, Зазоряване, София 1945
Стоянов Избр. — Л. Стоянов, Избрани творби, М. 1953
Страшим. Ес. дн. — А. Страшимиров, Есенни дни, Събрани съчинения, т. III, София 1948
Съвр. бълг. пис. — Съвременни български писатели, Разкази, М. 1950
Йовк. I—VII— Йордан Йовков, Събрани съчинения, I—VII София 1956

ГРУПИТЕ *TЪRT*||*TRЪT* И Т. Н. В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Ервин Кошмидер (Мюнхен)

Както е известно, Лескин в своята Граматика на старобългарски език застъпи гледището, че праслав. **tъrt, *trъt* и т. н. в старобългарски са гласели *tṛt, *tl̥t*. Това предположение обаче не се подкрепя от правописа на паметниците, които във всички случаи, с изключение на Македонския лист, имат трът, тлът и т. н., т. е. винаги с ер голям след ρ или л: пръвъи, връба, съмръть и т. н. Срещу това Лескин пояснява, че в случая не е могло да има произношение *r*+ъ, тъй като в такъв случай при вокализацията щяха да се получат резултати, еднакви с резултатите на изконните групи **trъt*, както напр. в кръвь, кръть и т. н. Такова съвпадение обаче не се наблюдава, тъй като кръвь, кръть и т. н. се явяват в много старобългарски паметници като кровъ, кротъ, т. е. с резултатите на първата българска вокализация, при която силните ъ, ь дават съответно *o* и *e*. И тъй според Лескин, макар връба и кръвь да са се писали по един и същ начин, те не са имали еднаква фонетична стойност, факт, аналогични на който могат да се намерят във всички правописни системи. Че в случая имаме работа с argument ex silentio, е очевидно, но за старобългарските паметници той изглежда още от пръв поглед съвсем убедителен, тъй като в тях форми като *вроба, *превн, *трогъ и т. н. са абсолютно невъзможни. По този начин с тази първа част на Лескиновата аргументация трябва да се съгласим напълно. По-нататък той продължава: ако ρ+ъ във връба и пр. не е било еднакво с ρ+ъ от кръвь, то е могло да бъде или ъ+*r*, тъй като първата дума произлиза несъмнено от праслав. **verba*, или *ṛ*. С други думи, вокалният елемент е могъл да бъде или пред, или след, или в самото *r*, което в случая е било сонантно. Разглежданата група обаче не е могла да звучи ъ+*r*, тъй като паметниците биха писали в такъв случай ър. Тъй като от направения анализ се вижда, че първата и втората възможност трябва да се изключат, остава само третата. И така според Лескин в случаите като връба е било предавано в същност фонетичното *vṛba*. При това слабост в тезата на Лескин е и фактът, че той излиза за старобългарски от едно едничко застъпване за тези групи, когато е несъмнено, че са съществували и диалектни различия. Резултатите на Лескиновата аргументация са били гледани с недоверие от мнозина, например от

проф. Ст. Младенов, проф. П. Дилс и т. н. Моето становище по този въпрос, изложено в предлаганата работа, е изградено върху резултатите от проучването на следните въпроси, с чието разрешение се занимавам по-долу:

1. Какво представлява от фонетична гледна точка едно „сричкообразователно *r*", тъй като то се приема от Лескин за езика на старобългарските паметници.

2. Какви последици се явяват за Лескиновата теза от тези съображения от фонетично естество и по какъв начин останалите славянски езици със своята фонологична система и фонетична реализация на фонемите се отнасят към същите тези последици.

3. По какъв начин най-добре може да бъде представен развоят от праслав. **tъrt* и пр. и **trъt* и пр. (които в тази работа аз ще отбелязвам за краткост като **tъrt, *trъt*) до днешното българско *търт||трът* и кога и где в този развой може да се намери място за едно редуване *tr̥t||trət*?

При това явява се още един особено труден въпрос, именно въпросът за начина, по който праслав. **tъrt||*trъt* са застъпени в български. Въз основа на застъпванията в други индоевропейски езици, преди всички в литовски, тъй както и с помощта на застъпванията в някои славянски езици, като източнославянските и като полско-лехитската група на западнославянски, трябва да се приеме съществуването на две серии застъпници за всички тези четири съчетания на ликвидите с еровете, и то една поредица с ерове пред ликвидите, т. е. **tъrt, *tъrt, *tъlt, *tьlt,* и втора поредица с ерове след ликвидите, т. е. **trъt, *trьt, *tlъt, *tlьt.* Първата група аз обозначавам като „**tъrt* и т. н.", а втората — „**trъt* и т. н." Те се различават особено силно поради обстоятелството, че **trъt* и т. н. показват различни развития съобразно с това, дали ерът се е намирал в силно положение *(trъt)* или в слабо *(trъt)*. В български език съществуват, както и в праславянски, групи *tъrt||trъt*, но те се явяват с следните особено важни различия.

1. Двата някогашни ера съвпадат в един, т. е. вм.

праслав.* *tъrt* / праслав.* *tьrt* > бълг. *търт* и вм. **trъt* / **trьt* > **trət* и т. н.

2. По отношение на мястото на ера всяко праславянско съчетание съответствува на две български:

праслав. **tъrt* > *търт* / *трът* и праслав. *trъt* < *търт* / *трът*

3. Различаване на *trət* и *trət* не съществува.

Следователно българското редуване *търт||трът* и т. н. не е наследено от праславянски, а представлява преработка на праславянските различия в това отношение. Така се идва до въпроса, по какъв начин българското състояние се свързва с праславянското?

Несъмнено в случая е имало многобройни междинни степени, тъй като праслав. **tъrt* се явява още в старобългарските паметници като тръ̀т, при което — като се изключи Македонският лист — днес така изобилно застъпената група *-ър-* липсва напълно.

С простото приемане I. $\overset{*tərt}{*trət}>$стб. *trət* и II. староблг. *trət*$<\overset{trət}{tərt}$ въпросът не може да бъде решен, тъй като в такъв случай **tərt* още преди X в. би съвпадало заедно с **trət* в трът а това и според Лескин не е било така[1].

*

Всеки езиковед знае от практика прекрасно какво значи „сричкообразователен". Все пак в по-новата фонетична литература съществува забележително неединодушие тъкмо по въпроса за сричката и нейното дефиниране. Правилният отговор на този въпрос обаче е от голямо значение за занимаващия ни проблем.

Йесперсен разви в своя незаменим наръчник по фонетика една забележителна теория за сричката, изградена върху понятието „степен на звуковата пълнота" (Schallfüllegrad) на звуковете. Аз ще изложа съвсем накратко нейната същност, тъй като тя е особено важна за моето по-нататъшно изложение.

С термина степен на звуковата пълнота се обозначава следната особеност на звуковете: звукът *a* се отличава от звука *p* напр. не само по отношение на учленението и на неговото качество, но и по това, че *a* при едно и също напрягане на говорителя се чува по-надалеч от *p*. Тази издръжливост на звука се нарича „степен на звуковата пълнота" и по опитен път е доказано, че степента на звуковата пълнота е различна при различните звукове. В една тъмна, защитена срещу вятъра и съвсем тиха алея един човек изговаря последователно, с едно и също напрежение на учленителните органи, звуковете на даден език. При това се следи за всеки звук до какво разстояние може да бъде чут. Чрез подобни наблюдения успяват да определят относителната степен на звуковата пълнота за отделните звукове, като *a*-звуковете (*a*, *ae*, *å*) се чуват най-далече, а след тях следват останалите по реда на приложената таблица:

10. *a*, *ae*, *å* (т. е. всички звукове с ниско положение на езика)
9. *o*, *oe*, *e* (т. е. звукове със средно положение на езика)
8. *u*, *ü*, *i* (т. е. звукове с високо положение на езика)
7. *r* (т. е. предноезични, алвеоларни, вибриращи)
6. *l* (т. е. странични, латерални звукове)
5. *m*, *n* (т. е. назални звукове)

[1] Ако се решавам да се занимавам с подобен въпрос на страниците на „Изв. на Инст. за бълг. език", за това е необходимо да направя следното пояснение: едва ли има в света човек, който с по-голяма компетентност от българските езиковеди да може да се занимава с въпросите на старобългарски. Ако аз все пак се решавам да направя това, то е, защото с тази си работа искам да покажа колко лошо в проучванията в старобългарски език — с който се занимават, както е известно, всички слависти — се отразява пренебрегването на фактите на историята на бълг. език и на неговите диалекти, пренебрегване, което се забелязва дори в работите на авторитети като Лескин. Старобългарски език не може да бъде проучван вън от рамките на цялостната история на български език и ако за всички слависти изучаването на старобългарски език е conditio sine qua non, то изучаването на цялостната история на българский език е една основна и неизбежна предпоставка. За съжаление в чужбина това все още не е правилно разбрано.

4. *v, z, γ* (т. е. звучни фрикативни звукове)
3. *b, d, g* (т. е. звучни експлозивни звукове)
2. *f, s, x* (т. е. беззвучни, фрикативни звукове)
1. *p, t, k* (т. е. беззвучни експлозивни звукове)

С помощта на тази таблица може да се направи графично изображение на степента на звуковата пълнота на отделните звукове на коя и да е дадена дума, напр. в *така, атака:*

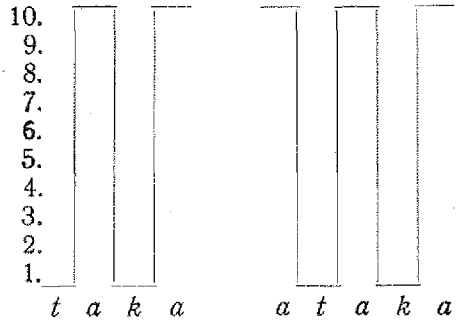

От приведения пример се вижда, че графиката на степента на звуковата пълнота образува върхове и падини и в нашите случаи е съвсем ясно, че думата има толкова срички, колкото върхове. Случаи като приведените са извънредно ясни поради редуването на степени 1—10—1—10. В случаи като *кете* имаме 1—9—1—9, та и при тях не може да има двоумение. Но има примери, при които се явяват все по-малки и по-малки върхове, например в *как сте.*

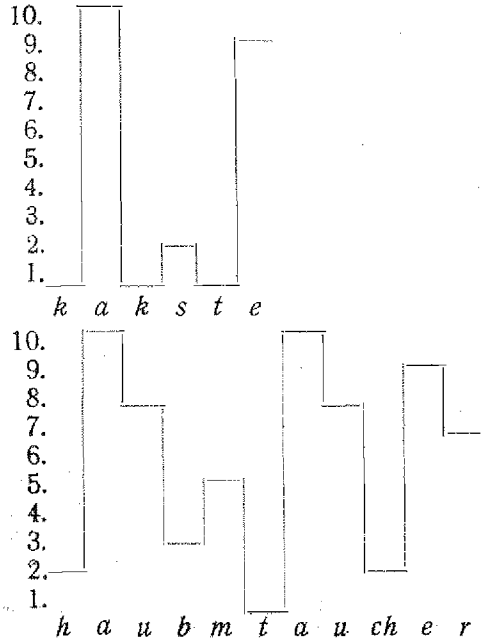

Кривата в този пример е ясно с три върха, но все пак в български при този случай имаме две срички. За подобни примери се приема, че поради малката височина на върха последният не се взема под внимание в дадения език. Така се явява въпросът: до каква граница могат да стигнат подобни второстепенни върхове? На този въпрос може да се отговори по следния начин: в някои езици сричкообразователното качество на върховете почва от *a* и стига до *m*, напр. в немски haubmtaucher. В езици обаче, в които липсват сричкотворни *r̥, l̥, m̥, n̥*, то стига едва до *u*, например във френски, италиански, полски, руски и т. н.

Така ние сме вече съвсем близо до решението на нашия проблем. Едновременно с това обаче става ясно, че в отговора на току-що поставения въпрос се явяват елементи на circulus vitiosus. На нашия въпрос: съгласно общите закони на фонетиката, где трябва да падне границата на сричконосителя? — отговорът гласи: там гдето е границата на сричконосителя, тъй като това зависи от дадения език. Във връзка с това се поставя и втори въпрос, може би в езици без сричкообразователни *r, l, m, n* звуковете *r, l, m, n* въобще не се явяват като върхове?

С този въпрос съм се занимавал преди 20 години и се помъчих да покажа в Indogermanischen Forschungen, т. 60, че в подобни езици *r, l, m, n* могат да се явят във върхова позиция, без да образуват сричка, тъй че е ясно, че сричковото качество на намиращите се във върхова позиция *r, l, m, n* е въпрос на фонологията на дадения език, въпрос, на който не може да се отговори по фонетичен път.

Ако се върнем сега към нашата изходна точка, явно е, че между праслав. **tərt*||**trət* и т. н. и по-късния български развой трябва да е имало според Лескин един период с **tr̥t*||**trət*, когато *tr̥t* е било схващано като сричка. Във всеки случай приема се, че *r, l, m, n* са се явили като сричконосители. Ако *r* е попадало между съгласни, очевидно трябвало е да настъпят известни учленителни промени.

Както е известно, *r* се образува чрез вибрация на предната част на езика при венците. При това ясно е, че езикът ще се яви в две крайни положения: 1) докосване и затваряне при венците и 2) отваряне при венците. Започне ли учленението на *r* с втората част на артикулацията, то до настъпването на първата част учленителните органи се намират в една (неопределена) гласна позиция, вследствие на което резултатът ще бъде и акустичното реализиране на тази гласна, поради което между предходната съгласна и *r* ще бъде чут едни кратък вокал. Това е неизбежно, когато предходният консонант е експлозивен и се учленява на същото място, на което и *r*.

Подобни „съпровождащи" звукове се появяват между дадена съгласна и *r, l, m, n* и вън от посочената обстановка и при това могат да бъдат както пред, така и след ликвидите. Особено често те се явяват при сричковите *r̥, l̥, m̥, n̥*. Това явление се обозначава, както е известно, с индийския термин сварабхакти. „Съпровождащите" звукове са най-често неопределени гласни *(ə)*, но могат и да съвпадат с определени гласни фонеми на дадения език. При сричкообразователното *r̥* съчетанието *ər* бива схващано монофонематично, докато *ər*—полифонематично.

В отделните славянски езици праславянско *tərt* и т. н. имат най-различни застъпници. Докато в сърбохърватски, чешки и словашки праслав. *tərt* и пр. са застъпени от *tr̥t* и пр., в полски се явяват вокализации, които почти без изключение се различават от нормалните застъпници на *ъ* и *ь* в подобни съчетания, напр. **tərgъ* > *targ*; **pьrvъ* > ст. пол. *pirżwy*, **vьlkъ* > *wilk*, **dъlgy* > *aeugi*, **stъlp* > *stup* и т. н. В източнославянските езици тези вокали имат еднакви застъпници с нормалните

рефлекси на полугласните *ъ* и *ь*: *торг, первый, долгий* и само **vьlkъ* > *волк*, тъй като в източнославянски **tьlt* > *tьlt* (тъй както **telt* > *tolt*: *молоко́*). Тези големи различия и появата на *tr̥t, tl̥t* в чехословашки и сърбохърватски правят вероятно допущането, че праслав. **tъrt* и т. н. са минали през етап *tr̥t* и т. н., след което по сварабхактичен път са дали толкова различни застъпници за *ъ* и *ь*. При това и неочакваното и така характерното за български език явление, при което праслав. **tъrt* дава от една страна *trъt (пръв)*, а от друга *tъrt (първи)*, се обяснява най-лесно, като се приеме една междинна степен *tr̥t*. Кога обаче трябва да се приеме, че се е появило това *tr̥t*, в II праславянски или при началото на отделните славянски езици?

Преди всичко трябва да се отговори на въпроса, под влияние на какви фактори *r, l, m, n* са могли да станат сричкотворни? За случаите **tъrt, *tьrt, *tъlt, *tьlt* не е така мъчно да се намери отговор: тези съчетания и преди това представят срички, тъй че сричковото качество на комплекса бива запазено и само сричконосителят бива променен. Как е станала тази промяна? Добро указание в това отношение ни предлага литовски, който по същия начин преобразува старите съчетания **tort* и т. н.: тези така наречени „дифтонгични съчетания" на *ar, ul* и т. н. между съгласни в зависимост от интонацията могат да бъдат произнесени в литовски или чрез по-голямо подчертаване на вокала, или чрез подчертаване на консонанта, напр. *várna* || *vařnas*. По същия начин, както при *vařnas*, под влияние на качващата се интонация се явява засилване на степента на звуковата пълнота на *r*, намерило в славянски израз в метатезата на ликвидите; по същия начин се явява засилване на *r* и в групите **tirt, *turt, *tilt, *tult* на балтийски (или балтославянски) при качващата се интонация, както това се вижда от литов. *viržis* 'изтравниче' || *viřžis* 'връв'. Според мене, това различие е било в праславянски откъснато от интонационните различия, като в един език е било обобщено *ir*, а в други *iř*: в руски се е запазило *ir* със същите застъпници на *ь, ъ*, както и в други случаи и т. н., а в чешки и сърбохърватски *iř* — със силно подчертано *r* в *tr̥t*, т. е. *trh, trg, první, prvi*. Интонационните различия по-късно биват наново наложени на тези застъпници. По този път отделните славянски езици идват до своите застъпници на праслав. групи *tъrt* и т. н. и вероятно по този начин в сърбохърватски и чешки са се получили *r̥, l̥* и несъмнено по същия начин и български ще да е имал *r̥, l̥*, ако те въобще са съществували в български, един въпрос, на който ще се върна по-долу. Във всеки случай вече в сричковия характер на *tъrt* и т. н. е съществувала възможността за появата на *r̥, l̥, m̥, n̥*, при това остава без значение фактът дали *r̥* е било изговаряно с по-силен или по-слаб сварабхактичен вокал.

Тъй като в български праслав. *tъrt* и т. н. са се разцепели в *trъt* и *tъrt* и особено тъй като и праслав. *tьrt* и *tъrt* и пр. са съвпаднали, според мене най-удобният изходен момент за този развой е фазата *tr̥t* и т. н. Съчетанията *tr̥t, tl̥t* обаче са могли да съществуват в старобългарски само в случай, че при тях не е била изговаряна сварабхактична гласна или ако е имало такава, тя трябва да е била толкова различна от всички останали гласни на фонологичната система, че едно полифоне-

матично схващане на съчетанието *ər* не е било възможно поради невъзможността *ə* да бъде идентифицирано с някой друг вокал на българската система. Това трябва да е станало доста рано, още в началото на самостоятелния български развой, както ще да е било и в сърбохърватски и словенски. Колко дълго ще да е траяло това положение, е мъчно да се отговори, но във всеки случай *ə* е било различно от старобългарските ерове *ъ, ь,* тъй като в противен случай последица от това би било неговото съвпадане с тях.

Нашето по-нататъшно проучване на въпроса е особено затруднено от факта, че българският развой се е диалектно силно разклонил поради липсата на нормализиране на тези случаи от страна на един литературен език. Все пак струва ми се, че позиционните различия (*trъt* / *tьrt*) са могли да се появят едва тогава, когато редуцираните ерове изчезват и когато в силно положение като резултат на вокализацията се явява *ъ*. Очевидно с него е било идентифицирано сварабхактичното *ə*. Едва в този момент е могло да се появи посоченото позиционно различие, така характерно за български език: праслав. **pьrvъ* > старобълг. **pr̥vъ* > новобълг. (*пръв* / *първи*; *влъхва, влъшба* | *вълшебник*. Преди да се спра по-подробно на този въпрос, трябва преди това да се занимая с групите **trъt, *trьt, *tlьt, *tlьt,* които в този момент почват да съвпадат с групите **tьrt*.

Доколкото групите *trъt* и т. н. със своето *r* + *ъ* не са били подложени на първата вокализация, при започването на втората вокализация на еровете в *ъ* те влизат в известни отношения с групите **tьrt* и т. н. Защо обаче и до каква степен групите **trъt* и т. н. вземат дял в развоя на групите **tь.t* и т. н.? При това вече по-горе бе посочено, че те попадат под закона за първата вокализация на еровете, на който не се подчиняват групите **tьrt* и т. н. Тъкмо тук изпъква най-ясно многообразието на българското развитие. Вокализацията със звукова стойност *ъ* е могла да се появи само в диалекти, които не са познавали първата вокализация. Но и тези вокализирани форми не са образували моста към групите *tьrt*, а онези облици, при които ерът е изчезвал, т. е. не типът *krъv (krov)* < **krъvъ*, а типът *krvi* < **krъvi*. При тези случаи ликвидите след изпадане на полувокала са попадали едновременно във върхово положение и между съгласни.

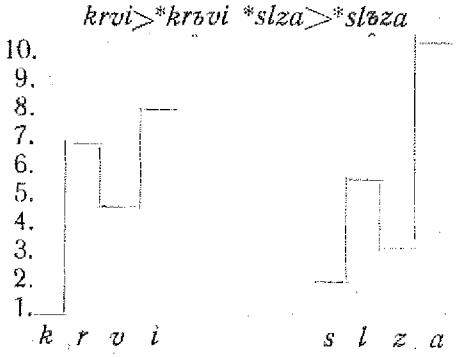

Подобни ликвиди във върхово положение, били те сричкотворни, или не, чрез сварабхактичен вокал и след това чрез идентифициране на сварабхактичния вокал с резултатите на втората вокализация на еровете дават следния развой: *krvi>kərvi>kъrvi*.

Един екскурс по същата проблема в останалите славянски езици е особено поучителен. Резултатите могат да се сведат до следното:

I. Езици, които имат в системата си *r̥, l̥*, идентифицират върха с *r̥, l̥*: чеш. *krvavý* (трисричково), словащ. *krvavý*, срхр. *кр̀ва̏в, кр̂вн̄, кр̀ви* и т. н.

II. Езици без сричкотворни *r̥, l̥* в системата си се държат различно:

а) Руски запазва върха като сричка;

1. чрез вокализация на сварабхактичния вокал по образеца на силните ерове *(кровь): крови, (трёст): трёста, слёза*;

2. чрез въвеждане на подобен вокал в изгласната сричка *(мудрый): мудёр*;

или пък отнема сричковото качество на върха с:

1. чрез загуба на звучността: *нёс, мог*;

2. чрез простото пренебрегване на върха: *бобр, доб̥р, ржа*, като въпросът за пренебрегването остава все пак спорен.

Казаното за руски важи, мутатис мутандис, и за украински и белоруски.

б) Полски език е особено интересен поради обстоятелството, че поради акцентния закон, според който ударението пада върху предпоследната сричка от края на думата, трите последни срички могат винаги да бъдат контролирани и поради това сричковата стойност на коя и да е от тях не може да бъде спорна, така както това понякога става за руски.

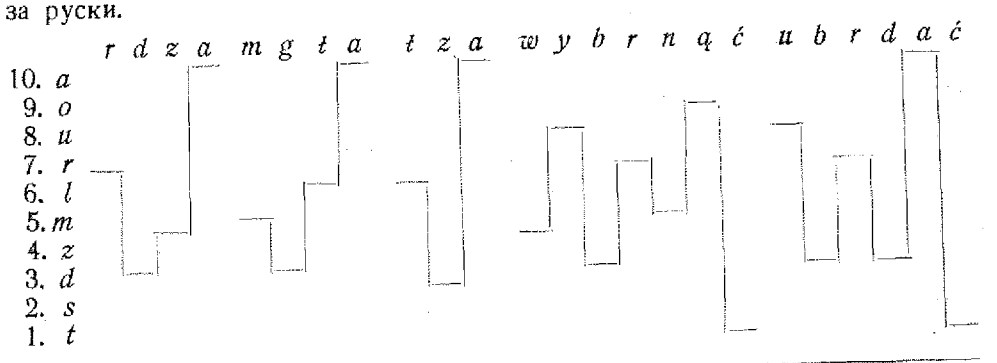

Несъмнено	двувърха *rdzá*	двувърха *mgłá*	двувърха *łzá*	тривърха *wýbrnąć*	тривърха *ùbrdać*
Акцентът обаче пада върху	последната сричка			третата сричка	
тъй като думите са	едносрични			двусрични	

Примерите показват ясно, че макар думите да са с два върха, те си остават едносрични и макар да имат три върха, те остават двусрични, с други думи езикът не схваща сонорите във върхово положение като срички. Това най-ясно се вижда в поезията, тъй като нито в личната, нито в народната силабична поезия сонорите във върхово положение не биват броени като срички съгласно законите на силабичната метрика. Така е построен например в осмосрични стихове *Przedświt* на Красински.

Не е мъчно да бъдат увеличени примерите, но и тези са достатъчни, за да се види, че в полския книжовен език сонорите във върхово положение не са сричкотворни. При това цяла редица от подобни върхове изчезват, и то в примери, когато поради асимилационни причини в определени случаи корелацията по звучност бива унищожена в полза на беззвучни сонори, които тогава показват склонност да изчезнат напълно, напр. в изглас след съгласни: *Piotr=p'ot, wiatr=v'at, padł=pat, mógł=muk*, в средисловие между съгласни, когато следващият консонант е беззвучен: *krtań=ktaiń, krwi=k'f'i, krwawy=kfawy*. В диалектите обаче има отделни случаи, когато сричковият връх бива запазен чрез въвеждане на сварабхактичен вокал, идентифициран по-късно с т. нар. „подвижно" *e*, напр. *wiater, Pioter* и т. н.

Ако се върнем към нашия основен въпрос, можем да констатираме, че с пълно основание може да се приеме, че след изчезване на ера в групата *trət* в слабо положение, най-напред чисто по фонетичен път се е получило *trt*, където *r* образува „връх", поел сричкообразователното качество на изчезналия *ъ*. Несричкови застъпници на групите *trət* — подобни на полските *krwawy (kfawy), krwi (k'f'i)* и т. н. — в български не съществуват. Така от *krəv* в силно положение и *krvi* в слабо положение се е дошло до редуването *krəv*||*krvi*. Това *trt* очевидно е съвпаднало със застъпниците на праслав. **tərt*, тъй като в български те имат същата съдба, напр. *кърви=първи, кървав=първак* и т. н., както и *мъ-дър<мъдр<*мждръ. Следователно в известен момент от българския развой праслав. *tərt* ще да е дало *trt*, със или без сварабхакти. От друга страна и при двете групи, както при **tərt*, така и при **trət*, в определени случаи — при това, както ще се види, те са най-честите — се явяват *ъ + r*. Когато обаче групата **trət* се е намирала в силно положение и пред следващи срички, в съвременния български език има *r + ъ*: *кръвнина* подобно на *кръв*. Следователно имаме:

$$*trət > trt: кръв, кръвнина, плът$$

$$*trət > trt > tərt: кърви, първи,$$ също *първ, вълк*

В системата, върху която се е развил съвременният писмен български език, това разцепване е проведено, докато по диалектите има сериозни различия.

Едно подобно *r* е могло да развие пред себе си или зад себе си сварабхактичен вокал и в случая при *krvi* този сварабхактичен вокал се е развил отпред, тъй като днес имаме *кърви, кървав*, тъй както *първи, сърп, върба, вълк* и т. н. Това застъпване *kərvi > кърви* е могло да се появи едва след настъпването на втората вокализация на еровете и този процес представлява ядката на българското развитие. При него сварабхактичният вокал от групата *tərt* бива идентифициран с резултатите на втората вокализация — т. е. със *ъ*; при това положение *ър* бива схванато като полифонематична група, а пък *r* се дефонологизира. При това

опозицията *кръвнина, кръв* || *кърви, кръст* || *кърста* играе значителна роля, тъй като:

1. Бива създадено чувството за редуване *tŕst* || *tъrt*, особено ясно излязло на преден план, след като *r̥* изгубва своята фонологична стойност.

2. За правилната употреба на това редуване е трябвало да се намери известно правило и то бива изградено върху следните съвсем прости принципи:

а) *Кърви* || *кръвнина*, т. е. пред една съгласна *ъ* + *р*, а пред две или повече — *р* + *ъ*. Този принцип, и без това чест при появата на сварабхактични гласни, се създава — както показахме по-горе — и по фонетичен път. Той бива подкрепен и от други обстоятелства: предлозите, завършващи на ъ, напр. ВЪ, ПОДЪ, НАДЪ, ОТЪ и т. н. като проклитика се свързват тясно със следващата дума съгласно законите на сандхи. При това *ъ* попада или в силно положение, когато следва сричка със слаб ер: **otъ tьmy, sъvьsětь, *otь *dьne*, или пък в слабо положение: *sъ nošti*; при вокализацията на еровете тези предлози се явяват в два варианта: $otъ < \begin{matrix} oto \\ ot \end{matrix}$; $vъ < \begin{matrix} vo \\ v \end{matrix}$; $sъ < \begin{matrix} so \\ s \end{matrix}$ и т. н.

Вокализираните форми стоят винаги пред две и повече съгласни, тъй като в следващата сричка е имало ер, изчезнал по-късно поради това, че се е намирал в слабо положение, т. е.

$$sъ < \begin{matrix} so\ mnojǫ\ so\ stoletnim\ sъvsem \\ s\ tobojǫ\ s\ nami\ snošti \end{matrix}$$

И така дублетите *vo* || *v* или *vъ* || *v* зависят от това, дали след тях е имало една или повече съгласни. По-късно, когато старото разпределение на еровете бива напълно забравено, формите *vъ, sъ* се появяват тогава и пред две и повече съгласни, дори когато между тях не е имало никога ер, напр. **so stola, *so starcem*. Едва в по-късно време се появява удвояването на предлозите, тъй както то се наблюдава сега в книжовния език. Условие за това е било започването на следващата дума със съгласна, еднаква с тази на предлога.

И така, ако редуването н у л а || е р г о л я м е било така живо и ако то е било определено от броя на следващите срички, не е чудно, че редуването *-ър-* || *-ръ-*, получено отчасти съобразно законите на звуковите промени при подобни условия, сега е зависело напълно от тези условия. Така са били подготвени възможностите за една важна аналогична промяна:

кърви : кръвнина = първи : пръвнина (вместо **първнина*)

Че за изграждането на това правило, при което броят на следващите срички е бил решаващ, участие са взели и аналогичните изравнявания, се вижда от това, че има редица изключения и колебания: известни думи с праслав. *tъrt* запазват това *tъrt* и пред две и повече съгласни, или пък показват колебания в посочените случаи: *вълхва* край *влъхва, връзвам* край *вързвам* и т. н. Тези примери обаче не са много.

б) Като втори принцип, по който е било изградено правилото за групите *trьt*, е била едносричността на *trьt*. В едносрични думи *trьt* се явява винаги в силно положение, напр. **krъvь* > *кръв*, **krъtъ* > *крът*. Редуването от типа *кърви* || *кръв* става по този начин също така продуктивно и засяга и старите групи *-ър-* < праслав. **tьrt*. Така се стига до нови аналогични образувания: *кърви : кръв = първи : пръв* (вместо *първ*). И при тези аналогични образувания — както трябва да се очаква — се явяват изключения, напр. *сърп, върх, смърт*, някои от които са и с успоредни форми *вълк, върх, смърт* и т. н. Според някои колебанието при *вълк* се дължи на членната форма, която гласи *вълкът*. Подобно обяснение според мене е незадоволително, тъй като то би трябвало да бъде валидно за всички думи от мъжки род.

Колебанията при старите *tьrt* групи обхващат и някои от едносричните думи с групи *trьt*, напр. *крът* || *кърт*. При такива примери традицията не е била достатъчно силна, за да може във всички случаи да се запази едно редуване, принципите на което не са били вече ясни.

в) Обединяване на двата принципа имаме при едносричните думи, окончаващи на две или повече съгласни, като **pьrstъ : пръст*. Като едносрични думи, окончаващи на две съгласни, те е трябвало съгласно т. а и т. б да се явят с *-ръ-* и по този начин да съвпаднат с групите **trьt*, като напр. *тръст*.

Цялото развитие, представено в диаграми, би изглеждало така:

I.

$$\left.\begin{matrix} *tьrt \\ *tьrt \end{matrix}\right\} > trt$$

$$\left.\begin{matrix} *tьlt \\ *tьlt \end{matrix}\right\} > tlt$$

II. След втората вокализация на ерове

$$\left.\begin{matrix} *trьt \\ *trьt \end{matrix}\right\} > trьt \qquad \left.\begin{matrix} *trьt \\ *trьt \end{matrix}\right\} > trt$$

$$\left.\begin{matrix} *tlьt \\ *tlьt \end{matrix}\right\} > tlьt \qquad \left.\begin{matrix} *tlьt \\ *tlьt \end{matrix}\right\} > tlt$$

Чрез процесите I и II се стига до

trьt и т. н. *trьt*, т. е ново редуване *krъv* || *krvi* *trьt* || *trt*, с колебаеща се сварабхактична реализация на *r*.

$$\left.\begin{matrix} *trьt \text{ и т. н.} \\ *tьrt \text{ и т. н.} \end{matrix}\right\} > trt$$

III. Дефонологизация на сричкотворното *r*, т. е. *trt* > *tьrt*, поради което се получава ново редуване *trьt* || *tьrt*.

Оттам и разпределението *кръв* || *кърви, пърст, първи, първнина* || *кръв, кръвник, кръвнина* с неясно противопоставяне *първ* || *кръв*, поради което се явява тенденция за изравняване в различни посоки:

1) *кърви* || *кръвнина* = *първи* || *пръвнина* вм. *първнина*,

2) *кърви* || *кръв* = *първи* || *пръв* вм. *първ*.

IV. Въз основа на III, 1 и III, 2 се явява нов принцип за разпределение на вариантите, схващани сега като позиционни варианти:

1. Пред *l* || пред *l* + *n* съгласни (появил се в много от случаите по фонетичен път, сега той бива обобщен върху почти всички случаи).

2. Вън от това при едносрични думи на една или повече съгласни се явява *trъt* (появило се в повечето случаи по фонетичен път при много от случаите и обобщено след това).

Известно влияние при тези промени изглежда е оказала и сричковата структура, при което са били избягвани известни изгласи на сричката, напр. *r* или *l* + съгласна при изгласа на думата или на сричката, при което следващата съгласна е трябвало да бъде отнесена към идващата подир тях сричка: *пръв*, вм. *първ* и *пръвнина* вм. *първнина*. Тези възможности обаче ми се струват така несигурни и правилото за двете съгласни е така отчетливо проведено, че ми се чини, че не е необходимо да се занимаваме с подобни случаи.

И така, аз се помъчих да очертая развоя на групите *tъrt* и *trъt*, който довежда до сегашното състояние на българския книжовен език. Разбира се, аз зная много добре, че в много диалекти този развой е бил съвсем различен, макар че в неговото начало отклоненията не ще да са били така многобройни. Аз не съм в състояние да обхвана цялостното това разнообразие, толкова повече че то е представено всестранно в работите на големия български езиковед проф. Ст. Младенов. Все пак смятам, че към този въпрос могат да се направят някои основни бележки:

1. Диалектите, в които е проведена последователно първата вокализация на еровете, са имали съвсем различен развой. От примери като *кров, трест, плот* и *слеза* не може да се стигне до съвпадеж с *tъrg* > *tr̥g, pr̥vyj, st̥lb, pl̥nyj*, та въпросните диалекти — доколкото вижда м — наистина не вземат участие в тази точка в развоя на системата, върху която е построен книжовният език, и разглежданото правило на книжовния език не е застъпено в тях.

2. Онези диалекти, които имат или само *ър, ъл*, или само *ръ, лъ* след дефонологизацията на *r̥* (точка III на нашата таблица) срещу различните противоположни резултати, провеждат едностранно решение на въпроса. Те свидетелствуват, че след процес III за някогашния говорител е настъпил истински хаос — напълно очакван от историческа гледна точка, — при което са били възможни различни решения, по начало очаквани при многообразието на българските диалекти.

3. Диалектите със сричкотворно *r̥* са премахнали редуването *t*$_{r̥}$*t* || *trъt*- чрез едностранно отстраняване на *trъt* и запазване на сричкотворното *r̥* във фонологичната система най-късно след процес II.

4. По отношение на нашата изходна точка може да се каже следното: писането тръгъ, пръвый, дльгъ, слъза и т. н. на старобългарските паметници трябва да бъде гледано с по-голяма сериозност, отколкото това е могъл да предполага — излизайки от фонетична гледна точка — Лескин. Ако в действителност в началото на българското развитие е имало *r̥, l̥*, то правописът на паметниците отразява едно реално състоя-

ние на диалект, който след процес II е дошъл до едностранно урегулиране на състоянието на въпросните групи с резултат *trət* в по-голяма част на паметниците и с резултат *tərt* за Македонския лист. В случая правописът не е отражение на безпомощност да се предаде едно състояние и очевидно в случая право са имали Младенов и Дилс. От направения анализ освен това е ясно, че този така важен за цялостната славистика въпрос за състоянието на старобългарския език по отношение на групите **tərt* и пр. може да намери задоволително разрешение само след като се привлекат данните на съвременния български език.

СТРОЕЖ НА БЪЛГАРСКАТА РЕЧ

(ТЕОРИЯ НА СТРОЕЖНИТЕ ГРУПИ В РЕЧТА)[1]

Крум Кърджиев

ПРАВ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ УТВЪРДИТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В СТИХОТВОРНАТА РЕЧ

И стихотворната реч има четири групи, които са пълни и непълни, чисти и смесени; и тя има прав и обърнат ред на групите и на основните части на групите; и нейните прости утвърдителни глаголни изречения имат прав строеж, ако групите и основните им части запазват правия си ред.

Ето защо примерите, взети от стихотворната реч, ще се дават без съответните строежни обяснения.

Прав строеж имат напр. следните прости утвърдителни глаголни изречения:

А (I гр.) слънцето захождаше (Яворов, „Може би“).
(I гр.) Море се плиска мудно (Яворов, „Възход“).
(I гр.) Гарванът граче грозно, зловещо ... (Ботев, „Обесването на Васил Левски“).
(I гр.) Душата ми заспива | (II гр.) в скута на нощта (Яворов, „Недейте я разбужда“).
... (I гр.) Балканът пее || (III гр.) хайдушка песен (Ботев, „Хаджи Димитър“).
(I гр.) Аз ще дочакам || (III гр.) празника на моите братя ... (Смирненски, „През бурята“).
... (I гр.) Млада, хубава Стояна
Търчи с менци || (IV гр.) за водица (Ботев, „Пристанала“).

Прав строеж имат и следните изречения:

(I гр.) Отровна мисъл ме похити (Лилиев, „Отровна мисъл ме похити“).
(I гр.) Възродения ден ги събужда ... (Лилиев, „На живота несмлъкния грохот“).
... (I гр.) безумна жажда ни горя ... (Лилиев, „Към далечния“).
(I гр.) Страшно кучета лавнаха („Кою и Стана“, нар. битова песен).
(I гр.) Майка има || (III гр.) мила сина ... („Майка има мила сина“, нар. лазарска песен).
(I гр.) Гюро храни || (III гр.) два сиви сокола ... („Гюро в тъмница“, нар. елегия).
(I гр.) Атмаджа дума || (III гр.) Страхилу ... („Страхил Войвода“, нар. хайдушка песен).

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ УТВЪРДИТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В СТИХОТВОРНАТА РЕЧ

Както в прозата, строежът на простите утвърдителни глаголни изречения в стихотворната реч е обърнат в следните три случая:

---

[1] Продължение от кн. V на Известия на Института за български език, 1957, стр. 61—132.

а) ако тия изречения представят инверсия на групите;
б) ако тия изречения представят вътрешна инверсия на групите;
в) ако тия изречения представят комбинация от инверсия на групите и от вътрешна инверсия на групите.

Основни групни инверсии

И в стихотворната реч има следните основни групни инверсии:
а) главно обрамяване,
б) второстепенно обрамяване,
в) прехвърляне на групите,
г) задна групна инверсия,
д) предна групна инверсия,
е) преплитане на групите.

Главно обрамяване

(I гр.) Златен клас || (II гр.) на нива || (I гр.) зрей ... (Яворов, „Май").
(I гр.) Дух на някакво мъртвило ||
(II гр.) Сред природата || (I гр.) владей ... (Яворов, „Есенни мотиви").
(I гр.) Вампири много || (II гр.) сред нощта ||
(I гр.) Без жал ми смукаха || (III гр.) кръвта (Яворов, „Ще дойдеш ти").
(I гр.) Огромно слънце || (II гр.) в моя свят ||
(I гр.) залязва ... (Лилиев, „Ти сплиташ в упоение ресници").
(I гр.) Гроздана || (II гр.) по двор || (I гр.) ходеше ... („Невеста на разбойник", нар. балада).
(I гр.) Лудо младо || (II гр.) край горица || (I гр.) стои ... („Окумен любовник", нар. елегия).
(I гр.) Стоян || (II гр.) в механа || (I гр.) седеше ... („Змеица и овчари", нар. балада).
(I гр.) Аз || (III гр.) всичко || (I гр.) знам ... (Яворов, „Песен на песента ми").
(I гр.) Стар стопан || (III гр.) лехите || (I гр.) гази ... (Яворов, „Калиопа").
(I гр.) Аз || (III гр.) от стара майка || (I гр.) крия ... (Яворов, „Луди млади").
(I гр.) Заветни скърби || (III гр.) нас || (I гр.) гнетиха ... (Лилиев, „Към далечния").
(I гр.) Ти || (III гр.) безбрежна шир || (I гр.) събуди (Лилиев, „Светло утро — ти прокуди").
(I гр.) Тихият пролетен дъжд ||
(III гр.) пролетни приказки || (I гр.) шъпне (Лилиев, „Тихият пролетен дъжд").
(I гр.) Невеста || (III гр.) момче || (I гр.) хвалеше ... („Мързелив мъж", нар. хумористична песен).
(I гр.) Стоян си || (III гр.) стадо || (I гр.) покара ... („Стоян оженен за самодива", нар. балада).
(I гр.) Стоян || (III гр.) Петкани || (I гр.) говори ... („Разделени любовници", нар. любовна песен).

Следните изречения представят случай на quasi главно обрамяване:

(I гр.) Ти си || (III гр.) за мене || (I гр.) любов и вяра ... (Ботев, „Майце си").
(I гр.) Едвам ||
(II гр.) В безмълвна тма || (I гр.) без видим път, без ясна
Що-годе цел отегнали нозе
Дотегнало ме влачат (Яворов, „Без път").
Защото (I гр.) в боен ред || (II гр.) сред робската гъмза
(I гр.) възбунени вълни издигат се със рев ... (Смирненски, „Ний").

В първото изречение главното обрамяване става с участието на сказуемното определение *любов и вяра*; във второто изречение и тре-

тото то става с участието на обстоятелствата за начин *едвам* и *в боен ред*.

Има главно обрамяване и на две непълни второстепенни групи, които запазват правия си строежен ред. Напр.:

(I гр.) Аз || (II гр.) тогава ||
(III гр.) Набрани сълзи || (I гр.) бих изплакал ... (Яворов, „Нощ").
Че (I гр.) огън || (II гр.) в главите || (III гр.) разсъдък || (I гр.) суши ... (Яворов, „Арменци").

Второстепенно обрамяване

... и (II гр.) от прихлупените тъмни хижи ||
(I гр.) безименни борци ще полетят ||
(II гр.) по стръмния и свят Спартаков път (Смирненски, „През бурята").
(II гр.) През одимени прозорчета || (I гр.) гледахме ||
(II гр.) вън || (III гр.) оснежения път (Багряна, „Песен на предачките").
(II гр.) През бели облаци || (I гр.) луната грей ||
(II гр.) В алеи сенчести ... (Ракитин, „В алеите").
(III гр.) Страха пред пропастта под мене || (I гр.) заглушавам || (III гр.) с песен ... (Язова, „В сенки").

Втората група на първите три изречения е непълна: тя се състои само от една основна част — от обстоятелство за място, което е двойно. Второстепенното обрамяване в тия три изречения е образувано с участието на тая двойна част.

(III гр.) На твоя гняв божествен ||
(I гр.) Ще зърнеш || (III гр.) плодовете ... (Траянов, „Молитва").

Това изречение представя случай на quasi второстепенно обрамяване: главната група *ще зърнеш* се намира между инверсираното предложно определение *на гняв* и прякото допълнение *плодовете*.

Същият случай представя и следното изречение:

(III гр.) На сатанинско провидение ||
(I гр.) Те носят || (III гр.) белега проклет ... (Траянов, „Неизвестният").

Прехвърляне на групите

(II гр.) Низ тоя друм || (I гр.) съмненията бродят (Лилиев, „Градът").
(II гр.) У Недини || (I гр.) слънце грее ... („У Недини слънце грее", нар. любовна песен).
(II гр.) Там || (I гр.) си завари || (III гр.) Никола... („Никола и Малъмка", нар. балада).
... (III гр.) неговият завет || (I гр.) пазя ... (Ботев, „Към брата си").
(III гр.) В устрема ви || (I гр.) милиони
погледи са приковани със надежда и любов (Смирненски, „Червените ескадрони").
... (III гр.) таз поразия ||
(I гр.) Цеко я довлече ... (Вазов, „Грамада").
(III гр.) Стоката му, стадата му ||
(I гр.) Болест ги изтръшка ... (пак там).
(III гр.) Руси биволи || (I гр.) поеше („Никола и Малъмка", нар. балада).
(IV гр.) От блясък || (I гр.) аз ще ослепея ... (Яворов, „Пред щастието").

Могат да бъдат прехвърлени и двете второстепенни групи, които запазват правия си строежен ред. Напр.:

Но (II гр.) сред пътя в нощен мрак ||
(III гр.) Върху тях || (I гр.) стражар наскочил ... (Яворов, „Бабина приказка").

(II гр.) Нощя || (III гр.) имане || (I гр.) караше ... („Кирчо и снаха му", нар. битова песен).
(III гр.) Лява ръка || (IV гр.) за личба || (I гр.) отряза ... („Лютица, Богдан и Ойрадин паша", нар. юнашка песен).

Задна групна инверсия

(I гр.) Вихрове гонят || (III гр.) тръне || (II гр.) в полето (Ботев, „Обесването на Васил Левски").
(I гр.) Самата нощ е отразила ||
(III гр.) скръбта си || (II гр.) в твоите очи ... (Лилиев, „Самата нощ е отразила").
(I гр.) Напразно търсих || (III гр.) истина || (II гр.) у тях ... (Яворов, „Песен на песента ми").
(I гр.) Хвърли || (III гр.) венец || (II гр.) по бял Дунав ... („Вила мома зелен венец", нар. сватбарска песен).
(I гр.) Ще ти турна || (III гр.) безцен камък,
Безцен камък || (II гр.) на гърдите... („Павлюва майка и кон", нар. лазарска песен).

Предна групна инверсия

(III гр.) Букет от рози на гърди ||
(III гр.) На пясък || (I гр.) ний щем разсади (Яворов, „Пред щастието").
(III гр.) Попа || (II гр.) в огъня || (I гр.) хвърлиха ... („Поп Димитър прави църква в турско село", нар. историческа песен).

Преплитане на групите

(I гр.) Той || (III гр.) пътя към гроба || (I гр.) настила (III гр.) с рози (Траянов, „Рицарят на синьото цвете").
(I гр.) Стихът ми ефирен || (III гр.) огърлица || (I гр.) ниже || (III гр.) От живия бисер на всички мечти ... (пак там).

Преплитането на групите може да се образува и когато второстепенната група не се дели, а се повтаря. В такъв случай второстепенната група, която се преплита, е непълна. Напр.:

(I гр.) Гердан (II гр.) през гора (I гр.) вървеше,
(II гр.) През гора, през люлякова ... („Овчари и самодива", нар. балада).
(I гр.) Ахметчо || (III гр.) Стойна || (I гр.) потупа,
Потупа || (III гр.) Стойна по гърба ... („Ненчо войвода", нар. хайдушка песен).

Вътрешна инверсия на групите

Вътрешна инверсия на главната група

(I гр.) Глухо и страшно звънят окови ... (Ботев, „Елегия").
А (I гр.) грей замислено луната ... (Яворов, „Желание").
(I гр.) Мела мома || (III гр.) равни двори ... („Позлатено перо", нар. коледна песен).

Вътрешна инверсия на третата група

... (I гр.) те вледениха || (III гр.) със своите глуми моята песен ... (Лилиев, „Към самотата").

Комбинирани инверсии

И тука комбинираните инверсии ще бъдат дадени по реда на основните групни инверсии.

Главно обрамяване и вътрешна инверсия на обрамената група

(I гр.) Една му || (III гр.) с билки раната || (I гр.) върже ... (Ботев, „Хаджи Димитър").

Главно обрамяване и инверсия на две обрамени второстепенни групи

(I гр.) Крушение || (III гр.) всички ни || (II гр.) тука || (I гр.) събра ... (Язова, „Вълни").

Главно обрамяване, вътрешна инверсия на главната група и инверсия на две обрамени второстепенни групи

... (I гр.) устремява || (III гр.) своя глед лучист ||
(II гр.) далеко в небесата || (I гр.) ведра мисъл (Лилиев, „Над твоя дом спокойствие").
(I гр.) Стихва || (IV гр.) от умора ||
(II гр.) Във сърце || (I гр.) глада (Траянов, „Игра на пламъци").

Главно обрамяване и преплитане на групите

... (I гр.) исполинска десница || (II гр.) днес || (III гр.) нов път || (I гр.) чертае ||
(III гр.) с петолъчни пламтящи звезди (Смирненски, „Огнен път").

Второстепенно обрамяване и вътрешна инверсия на второстепенната група, която обрамява

(II гр.) Снощи || (I гр.) идех || (II гр.) от кладенче ... („Снощи дойде добър юнак", нар. коледна песен).
(II гр.) Снощи || (I гр.) отидох || (II гр.) на чешмата,
На чешмата, на новата ... („Сръдня между любовници", нар. любовна песен").
(II гр.) Снощи || (I гр.) съм, Ганке, замръкнал ||
(II гр.) На Сакар, на могилата, ||
(III гр.) Със деветмина дружина („Снощи съм, Ганке, замръкнал", нар. любовна песен).
(II гр.) Днес || (I гр.) милиони сенки крещят || (II гр.) из всички бездни ... (Траянов, „Спартак").

Прехвърляне на групите и вътрешна инверсия на главната група

(II гр.) В разкъсаната земна гръд ||
(I гр.) струи се бавно кръв гореща (Смирненски, „Да бъде ден!").
... (III гр.) него || (I гр.) жалеят
Земя и небо, звяр и природа ... (Ботев, „Хаджи Димитър").
(III гр.) За въздух || (I гр.) жадни са гърдите ... (Смирненски, „Да бъде ден!").
(III гр.) Чук || (I гр.) извива юначина ... (Яворов, „Калиопа").
(II гр.) Пред моя праг || (I гр.) ранила е нощта (Лилиев, „Ти сплиташ в упоение ресници").
(II гр.) Снощи || (I гр.) дойде добър юнак („Снощи дойде добър юнак", нар. коледна песен).
(II гр.) Из корени || (I гр.) излязнала

Малка мома змейовица („Мома змейовица", нар. коледна песен).

Може да има прехвърляне на две непълни второстепенни групи, които запазват правия си ред, и вътрешна инверсия на главната група. Напр.:

(II гр.) Под честити небеса ||
(III гр.) модри сенки || (I гр.) сплитат тъмни дървеса (Лилиев, „Под честити небеса").

Прехвърляне на групите и вътрешна инверсия на прехвърлената група

Ей (II гр.) сега в село || (I гр.) ще влезем ... („Сливенски търговци", нар. битова песен).

Прехвърляне на групите, вътрешна инверсия на главната група и вътрешна инверсия на прехвърлената група

(II гр.) Тогаз и в моите гърди || (I гр.) заглъхва
Шумът на дневни суети ... (Яворов, „Самота").

Прехвърляне на групите и главно обрамяване

(II гр.) В живота свой ||
(I гр.) И аз || (III гр.) една звездица || (I гр.) имах (Яворов, „Нощ").
(II гр.) Тук || (I гр.) всички || (III гр.) клетвата || (I гр.) ще сторят ... (Траянов, „Към мечоносеца").
И (II гр.) в миг на болка непреклонна ||
(I гр.) Ти с гняв || (III гр.) душата || (I гр.) развенча ... (Траянов, „Бедният Лилиян").
(III гр.) Скръбта ти || (I гр.) аз || (II гр.) отдавна || (I гр.) носех ... (Траянов, „Към победителя").

Прехвърляне на групите, главно обрамяване и вътрешна инверсия на главната група

... (III гр.) черни мрежи || (I гр.) сплита ||
(II гр.) пред моите очи || (I гр.) нощта (Лилиев, „Като далечен спомен гаснат").

Прехвърляне на групите, главно обрамяване и вътрешна инверсия на второстепенната група, едната основна част на която е прехвърлена, а другата обрамена

И (III гр.) с кърви || (I гр.) нозете ||
(III гр.) пътека || (I гр.) бележат || (II гр.) по урви, скали ... (Яворов, „Към върха").

Прехвърляне на групите, главно обрамяване, вътрешна инверсия на главната група и вътрешна инверсия на второстепенната група, едната основна част на която е прехвърлена, а другата обрамена

(III гр.) От нишките на свойте мъки тежки ||
(I гр.) изтъках || (III гр.) твърдата си броня || (I гр.) аз (Смирненски, „Северния Спартак").

Когато (III гр.) с черна пепелянка ||
(I гр.) Обвие || (III гр.) лоба ти || (I гр.) смъртта... (Траянов, „На апостола").

Прехвърляне на непълна второстепенна група и на една основна част на пълна второстепенна група, главно обрамяване и вътрешна инверсия на пълната второстепенна група, едната основна част на която е прехвърлена, а другата обрамена

И (II гр.) в тоя миг на свято вдъхновение ||
(III гр.) Над мене || (I гр.) ти простря || (III гр.) десница || (I гр.) сам (Лилиев, „Във тоя век на хищно изтребление").

Това изречение представя и случай на quasi главно обрамяване: последното се е образувало с участието на обстоятелството за начин *сам*.

Quasi прехвърляне на групите и главно обрамяване

(III гр.) Голям || (I гр.) бяха || (III гр.) курбан || (I гр.) заклали („Цар Ясен отърва жена си и сестра си", нар. историческа песен).

В това изречение третата група е *голям курбан*. Прехвърлено е именно безпредложното определение *голям*.

Трябва да се прибави, че прякото допълнение *курбан* се намира между спомагателния глагол *бяха* и причастието *заклали*.

Задна групна инверсия и вътрешна инверсия на главната група

(I гр.) Изгубих аз || (III гр.) човешка мощ ||
(II гр.) В безсъница през дълга нощ (Яворов, „Ще дойдеш ти").
И (I гр.) пия мълком аз || (III гр.) забвение ||
(II гр.) от всяка бликнала роса (Лилиев, „Сред есенното запустение").
(I гр.) Пасъл е Стоян || (III гр.) телците ||
(II гр.) На самодивски хорища... („Стоян оженен за самодива", нар. балада).

Комбинирана инверсия с предна групна инверсия не можахме да намерим.

Преплитане на групите, вътрешна инверсия на главната група и вътрешна инверсия на второстепенната група, която се преплита

(I гр.) Понесохме я ний || (II гр.) тогава || (I гр.) шумно ||
(II гр.) В света (Яворов, „Ний бяхме две деца").

Това изречение представя случай на *quasi* преплитане на групите. Последното се е образувало с участието на обстоятелството за начин *шумно*.

От строежна гледна точка няма принципална разлика между простите утвърдителни глаголни изречения в прозата и тия в стихотворната реч. Като разлика между тях може да се посочи, първо, инверсията на определението, която се налага в стиховете от изискванията на ритъма и римата, и, второ, влиянието на ритъма и римата върху образуването на инверсиите в стихотворните произведения.

ПРАВ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ОТРИЦАТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В ПРОЗАТА

1. Прав строеж имат простите отрицателни глаголни изречения, които, ако махнем частиците за отрицание *не*, *ни*, се превръщат в прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж.

Горският пак не дойде (Ел. Пелин, „Иглика").
Тя не му отговори ни веднаж (Йовков, „Дрямката на Калмука").

Ако махнем от тия изречения частиците за отрицание *не*, *ни* и означим групите, ще се получи:

(I гр.) Горският пак дойде.
(I гр.) Тя му отговори веднаж.

Тия изречения са прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж, затова и самите отрицателни изречения, от които са получени, имат прав строеж.

2. Прав строеж имат простите отрицателни глаголни изречения, които, ако махнем частиците за отрицание *не*, *ни* и заместим отрицателните им местоимения и отрицателните им наречия за място или за време с неопределени местоимения и неопределени наречия за място или за време, се превръщат в прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж.

Никой не се обади на старата (Йовков, „Среща").
Тоя поет няма да има никога паметник (Ел. Пелин, „Старият град").

Ако махнем от първото изречение частицата *не* и заместим отрицателното местоимение *никой* с неопределеното местоимение *някой*; ако във второто изречение заместим отрицателната глаголна форма *няма да има* с равната ѝ отрицателна глаголна форма *не ще има* и махнем от последната частицата *не*; ако после заместим отрицателното наречие за време *никога* с неопределеното наречие за време *някога* и означим групите, ще се получи:

(I гр.) Някой се обади || (III гр.) на старата.
(I гр.) Тоя поет ще има || (II гр.) някога || (III гр.) паметник.

Тия изречения са прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж, затова и самите отрицателни изречения, от които са получени, имат прав строеж.

Прав строеж имат напр. и следните отрицателни изречения:

(I гр.) Палазов не беше се излъгал (Йовков, „Частният учител").
(I гр.) Дъбакът сякаш не стъпваше || (II гр.) на земята (Ел. Пелин, „Ветрената мелница").
(I гр.) Ужасните надвиснали ярове не бяха достъпни || (II гр.) от другаде (Вазов, „Под игото", ч. III, гл. XI).
Но (I гр.) никой не слушаше || (III гр.) Рачката (пак там, ч. II, гл. XXXIV).
... че и (I гр.) българката не се бои || (III гр.) от смъртта... (пак там, ч. II, гл. XXXVI).

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ОТРИЦАТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В ПРОЗАТА

Обърнат строеж имат простите отрицателни глаголни изречения, които се превръщат в прости утвърдителни глаголни изречения с обърнат строеж, ако махнем от тях частиците за отрицание *не*, *ни* и замес-

тим отрицателните им местоимения и отрицателните им наречия за място или за време с неопределени местоимения и неопределени наречия за място или за време.

Затова обърнат строеж имат напр. следните отрицателни изречения:

(I гр.) Не тъй обаче мисли здравата част на нашия народ и неговата емиграция... (Ботев, „Народът вчера, днес и утре").
(III гр.) Милост || (I гр.) няма да има Индже || (III гр.) за непокорните (Йовков, „Индже").
(III гр.) Жените || (I гр.) ти не слушай (Ел. Пелин, „Гераците").
(IV гр.) От срамежливост || (I гр.) тя ти не обадила... („Вазов, „Под игото", ч. III, гл. XIV).
(III гр.) Чужди || (II гр.) на наш'та хар || (I гр.) не щем (П. Ю. Тодоров, „Несретник").
(III гр.) Такава услуга || (I гр.) баща || (III гр.) на син || (I гр.) не би направил (Вазов „Под игото", ч. I, гл. IX).
(III гр.) Лулата || (II гр.) никога || (I гр.) не снемаше || (II гр.) от устата си (Йовков,, „Наблюдател").

ПРАВ И ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ОТРИЦАТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В СТИХОТВОРНАТА РЕЧ

Правият и обърнатият строеж на простите отрицателни глаголни изречения в стихотворната реч са същите като тия на простите отрицателни глаголни изречения в прозата.

Прав строеж имат напр. следните отрицателни изречения:

(I гр.) Аз не извиках || (IV гр.) от вълнение... (Лилиев, „Аз не извиках от вълнение").
... (I гр.) нейната мисъл не знае || (III гр.) злина (Лилиев, „Жената, която от паметни дни").

Обърнат строеж имат напр. следните отрицателни изречения:

... (I гр.) сърце || (III гр.) глава || (I гр.) не пита... (Яворов, „Луди млади").
... (I гр.) не той || (III гр.) вас, братя, (I гр.) храни ... (Ботев, „Патриот").
... (III гр.) тръпките на своя леден страх ||
(I гр.) размирната душа не ще разкаже... (Лилиев, „Пред мене се разкриват стръмнини").
(III гр.) Малта || (I гр.) я огън не гори... (нар. песен).
... (III гр.) близки и далечни
Предели || (I гр.) аз не виждам || (II гр.) сред размаха свой ... (Яворов, „Песента на човека").
... (I гр.) младостта || (III гр.) за нас || (I гр.) не ще отрони || (III гр.) на вечността цвета... (Лилиев, „Плачи, душа, низ тия мъртви зали").
(II гр.) В гранит гърди || (I гр.) не кипна || (II гр.) нивга || (I гр.) злоба... (Яворов, „Епитафия").
(III гр.) На мен || (I гр.) ти || (II гр.) никога || (I гр.) не измени ... (Яворов, „Посвещение").
(III гр.) Не за чужди || (I гр.) зрей || (II гр.) в градина ||
(I гр.) Росна алена малина... (Яворов, „Калиопа").
И (II гр.) в адския задух на пладня гореща ||
(IV гр.) От радост || (I гр.) безумец || (III гр.) умора || (I гр.) не сеща (Яворов, „Към върха").

Един интересен случай:

(II гр.) Тук || (IV гр.) не за имане ||
(II гр.) По твоите стъпки || (I гр.) се кърти леда... (Траянов, „Иманяр").

Втората група на това изречение е непълна: тя се състои само от една основна част, представена от обстоятелството за място *тук*. При

това тая група е смесена: освен основната си част тя съдържа една второстепенна част — обстоятелственото пояснение *по твоите стъпки*. Това пояснение стои в прав строежен ред след обстоятелството за място, което пояснява.

Четвъртата група *за имане* е поставена между обстоятелството за място *тук* и неговото пояснение *по твоите стъпки*. По такъв начин се е образувало quasi второстепенно обрамяване.

И ето интересното: цялото това quasi второстепенно обрамяване е прехвърлено през главната група *се кърти леда* и поставено пред нея.

От изложеното дотука за правия и обърнатия строеж на речта става ясно, че теорията за словореда е погрешна и че тя се намира в невъзможност да обясни напълно и правилно всички строежни явления на правата и инверсираната реч в прозата и стихотворните произведения.

СТРОЕЖЕН РЕД НА ОТРИЦАТЕЛНАТА ЧАСТИЦА *НЕ* И НА ЕДНОСЛОЖНИТЕ ЛИЧНИ МЕСТОИМЕНИЯ В ДАТЕЛЕН И ВИНИТЕЛЕН ПАДЕЖ ПРИ ДЕЙСТВИТЕЛНИТЕ ГЛАГОЛИ

Ако действителният глагол е спрегнат в просто време, отрицателната частица *не* стои пред еднозложното лично местоимение в дателен или винителен падеж, а последното — пред глагола. Напр.:

А Монблан този път не ме посреща... (Г. П. Стаматов, „Паладини“).
Те не те познават (П. Ю. Тодоров, „Змейова сватба“).
Властта не го зашемети (Г. П. Стаматов, „Вирянов“).
Нищо не я стряска (Г. П. Стаматов, „Лида Друганова“).
Аз — захвана Ваня — не ги осъждам (Г. П. Стаматов, „Малкият Содом“).
И аз не й вярвам (пак там).
... ама ти не ми вържи кусур (Каралийчев, „Имане“).

Но има и старинен строежен ред, според който еднозложното лично местоимение в дателен или винителен падеж стои пред отрицателната частица *не*, а последното — пред подлога. Напр.:

Огнянов го не поздрави (Вазов, „Под игото“, ч. I, гл. XX).
... ти ме не познаваш (пак там, ч. I, гл. XII).
Рада ги не видя... (пак там, ч. II, гл. XXXVI).
И аз ви не вярвам (пак там, ч. I, гл. XXXIII).
Защото никой ми не пише... (Ел. Пелин, „Самичка“).
Но тъмнината му не отговори (Ел. Пелин, „Андрешко“).

СТРОЕЖЕН РЕД НА ОТРИЦАТЕЛНАТА ЧАСТИЦА *НЕ* ПРИ МЕСТОИМЕННИТЕ ГЛАГОЛИ

1. Ако местоименният глагол е спрегнат в просто време, отрицателната частица *не* стои зад местоимението *се*. Напр.:

Дядо Митро не се върна (П. Ю. Тодоров, „Негова син“).
Жива душа не се виждаше никъде (Йовков, „Жетварят“).
Стъпките им не се чуваха... (пак там).

Но има старинен строежен ред, според който отрицателната частица *не* стои зад местоимението *се*. Напр.:

То такъв живот се не живее (Вазов, „Под игото“, ч. I, гл. XXXII).
Но аз се не радвам... (Ел. Пелин, „Ангелинка“).

2. Ако местоименният глагол е спрегнат в сложно време, отрицателната частица *не* стои пред спомагателния глагол. Напр.:

Отколе не сме се виждали (Йовков, „Жетварят").
Никога той не беше се чувствувал тъй злочест и тъй отчаян (пак там).
... че не са се забравили (Г. П. Стаматов, „Вирянов").

Изключение прави третото лице единствено число на миналото неопределено време: отрицателната частица *не* стои пред местоимението *се*, а последното — пред спомагателния глагол. Напр.:

Оттогава и досега тя не се е погрижила никак... (Ботев, „Политика").
Иван Кралев никога не се е китил с божур (Каралийчев, „Иван Кралев").
... нищо не се е губило (Г. П. Стаматов, „Малкият Содом").

СТРОЕЖЕН РЕД НА ОТРИЦАТЕЛНАТА ЧАСТИЦА *НЕ* И НА ЕДНОСЛОЖНИТЕ ЛИЧНИ МЕСТОИМЕНИЯ В ДАТЕЛЕН ПАДЕЖ ПРИ МЕСТОИМЕННИТЕ ГЛАГОЛИ

Ако местоименният глагол е спрегнат в просто време, отрицателната частица *не* стои пред едносложното лично местоимение в дателен падеж. Напр.:

... никой не му се обажда (Каралийчев, „Слънчоглед").
Тя вече не му се сърдеше.
На децата не им се вярви.

Но има и старинен строежен ред, според който отрицателната частица *не* стои пред самия глагол. Напр.:

Никой му се не боеше (Вазов).
Ала никой му се не обаждаше (Ел. Пелин, „Лепо").

Формите *не се* и *се не* се срещат и у един и същ писател. Напр.:

... но тука вече не се надявам... (Ботев, „Майце си").
... ако само те не се поддадат на някакво чуждо влияние... (Ботев, „Външен отдел").
... ако и да се не отличават с някакво целомъдрие към любовниците на Геновича ... (Ботев, „Хумор и сатира").
Ръка от нийде не се подаде... (Вазов, „Подъл ли е българският народ?").
И той се не сети за примката?... (Вазов, „Под игото").
Тия думи не се харесаха на Иглика... (Ел. Пелин, „Иглика").
Но аз се не радвам... (Ел. Пелин, „Ангелинка").

Същото е и у някои граматици. Напр. в „Българска граматика" от Н. Костов е написано:

Тази купчина съществителни се не представя винаги съвсем вярно; такива имена се не членуват независимо от синтактичната им служба (стр. 74, 198).
И въпреки това то пак не се освобождава от свойството си... (стр. 213).

А на същата страница:

Старият се не съгласява.

... на говорителя не се налага значение за род... (стр. 219).

А на същата страница:

На такива съединения обикновено се не обръща внимание...
Предлог никога не се употребява с името...; това не се постига с „що" (стр. 227, 239).

Младенов казва: „Само кога започва изказът с отрицание, „не" стои пред местоименните енклитики" („Граматика на българския език", стр. 372).

Н. Костов иска да приложи това правило, което ни се струва изкуствено. Изкуствеността на това правило проличава и в следния пример, извлечен пак от граматиката на Н. Костов:

С „Кой ли дойде?“ се не пита пряко, не се чака и отговор, защото питането може да се не отправя към никого (стр. 243).

А би могло да се каже:

С „Кой ли дойде?“ не се пита пряко, не се чака и отговор, защото питането може да не се отправя към никого.

Отрицателната частица *не* може да стои пред местоимението *се* не само в началото, но и в средата на изречението.

ПРАВ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

1. Прав строеж имат интонационните въпросителни изречения, които, ако махнем въпросителните им знаци, се превръщат в прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж.

Радо, ти си плакала? (Вазов, „Под игото“, ч. I, гл. XII).
Ти си имаш парици? (Ел. Пелин, „Гост“).
А ти си Киро от Антимово? (Йовков, „Среща“).

Ако махнем от тия изречения въпросителните им знаци и означим групите, ще се получат следните прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж:

Радо (I гр.), ти си плакала.
(I гр.) Ти си имаш || (III гр.) парици.
А (I гр.) ти си Киро от Антимово.

2. Прав строеж имат всички въпросителни изречения, които, ако махнем от тях въпросителните знаци, въпросителните частици и местоимения, се превръщат в прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж.

Е, стоте златни найдоха ли се? (Вазов, „Под игото“, ч. II, гл. II).
Умът ли ти е изкипял, мари? (пак там, ч. III, гл. VII).
А ти как се отърва най-после? (пак там, ч. III, гл. XIII).
Ти обичаш ли русите хора? (Ел. Пелин, „Самодива“).
Ти имаш ли си любовник? (Ел. Пелин, „Иглика“).
Ти къде отиваш? (Вазов, „Под игото“, ч. II, гл. XXX).

Ако махнем от тия изречения въпросителните знаци, въпросителните частици и означим групите, ще се получат следните прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж:

Е (I гр.), стоте златни найдоха се.
(I гр.) Умът ти е изкипял.
А (I гр.) ти се отърва най-после.
(I гр.) Ти обичаш || (III гр.) русите хора.
(I гр.) Ти имаш си || (III гр.) любовник.
(I гр.) Ти отиваш.

Прав строеж имат и някои въпросителни изречения в стихотворната реч.

Ти ли си, мале, тъй жално пяла... (Ботев, „Майце си").

Ако махнем от това изречение въпросителния знак, въпросителната частица *ли,* обръщението *мале* и означим групите, ще се получи следното просто утвърдително глаголно изречение, което има прав строеж:

(I гр.) Ти си тъй жално пяла...

Забележка. Всяка основна част на групите може да образува съкратено просто утвърдително глаголно изречение с прав строеж, ако представя отговор на съответен въпрос.

Кой хлопаше? — Аз. Какво прави той? — Работи. Къде ще бъдеш? — В къщи Кога ще дойдете? — Довечера. Какво счупи? —Чашата. На кого даде романа „Разораната целина"? — На другар. Защо отсъствуваше от събранието? — По болест. С какъв цел американските империалисти подготвят война? — За грабеж.

Отговорите *аз, работи, в къщи, довечера, чашата, на другар, по болест, за грабеж* са основни части на четирите групи и представят съкратени прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж. Пълният вид на тия изречения е следният:

(I гр.) Аз хлопах; (I гр.) Той работи; (I гр.) Ще бъда || (II гр.) в къщи; (I гр.) Ще дойдем || (II гр.) довечера; (I гр.) Счупих || (III гр.) чашата; (I гр.) Дадох || (III гр.) романа „Разораната целина" на другар,

или:

(I гр.) Дадох го || (III гр.) на другар; (I гр.) Отсъствувах || (II гр.) от събранието || (IV гр.) по болест; (I гр.) Американските империалисти подготвят || (III гр.) война || (IV гр.) за грабеж,

или:

(I гр.) Те подготвят || (III гр.) война || (IV гр.) за грабеж.

Същото е и със сказуемното определение.

И обстоятелството за начин може да образува съкратено просто утвърдително глаголно изречение с прав строеж.

Как работи новият техник? — Добре.

Добре значи: (I гр.) Новият техник работи добре, или: (I гр.) Той работи добре.

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Обърнат строеж имат всички прости въпросителни глаголни изречения, в които сказуемото стои пред дадения подлог. Напр.:

Кой си ти? (Йовков, „Другоселец").
Коя беше тая жена? (Ел. Пелин, „Самодива").
Къде била таз лястовичка? (Йовков, „По жицата").
Каква е тая работа? (Ел. Пелин, „Душата на учителя").
Е, как стана това? (Ел. Пелин, „Нещастие").
Какво направих аз? (Йовков, „Среща").
Какво дireше той тука? (Вазов, „Под игото", ч. III, гл. XI).
Тъй ли го викате вие? (пак там, ч. I, гл. IX).
Как, още ли диша тая презряна твар? (пак там, ч. III, гл. XIV).
Харесва ли ти тая песен, Лазо? (Ел. Пелин, „Косачи").

Обърнат строеж имат и следните въпросителни глаголни изречения, чийто подлог не е даден:

Кой си ? (Ел. Пелин, „Гост"). Какъв си ? (Йовков, „Другоселец"). Къде забърза ? (Ел. Пелин, „Иглика"). Защо бягаш ? (Ел. Пелин, „Самодива"). Кого обичаш ? (пак там). Искаш ли ? (Ел. Пелин, „Ветрената мелница"). Отидоха ли си ? (Йовков, „Частният учител"). Огорчих ли те ? (Ел. Пелин, „Кал"). Да търсим ли още? (Ел. Пелин, „Братя"). Значи, имате воденица ? (Ел. Пелин, „Иглика"). Значи, мразиш ме ? (Ел. Пелин, „Самодива").

Ако поставим в тия изречения подлозите, които не са дадени, но се подразбират, ще се получи:

Кой си ти ?, Какъв си ти ?, Къде забърза ти ?, Защо бягаш ти ?, Кого обичаш ти ?, Искаш ли ти ?, Отидоха ли си те ?, Огорчих ли те аз ?, Да търсим ли още ние ?, Значи, имате вие воденица ?, Значи, мразиш ме ти ?

Във всички тия изречения сказуемото стои пред подлога. Обърнат строеж имат и следните въпросителни изречения:

Ти отдавна ли държиш тоя хан ? (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. XXX).
Марийка късно ли те намери ? (пак там, ч. III, гл. XI).
Ти тука ли си ? (Ел. Пелин, „Гераците").
Тук ли бяха ? (Йовков, „Врагове").
Сърненци ли ще съдите ? (пак там).
Хума искаш ли ? (Йовков, „Една торба барут").
Дяда Стояна намери ли го ? (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. XXVIII).
Колко овце пасеш ? (Ел. Пелин, „Иглика").
Какъв смисъл съдържат тия думи ? (Ел. Пелин, „Кал").
При вас наистина ли ще бъда свободен като вятър ? (Ел. Пелин, „Душата на учителя").
И какво добро намери по тоя път ? (Ел. Пелин, „Гераците").

Ако махнем от тия изречения въпросителните знаци, въпросителните частици и местоимения и означим групите, ще се получат следните прости утвърдителни глаголни изречения, които имат обърнат строеж

(I гр.) Ти || (II гр.) отдавна || (I гр.) държиш || (III гр.) тоя хан.
(I гр.) Марийка || (II гр.) късно || (I гр.) те намери.
(I гр.) Ти || (II гр.) тука || (I гр.) си.
(II гр.) Тук || (I гр.) бяха.
(III гр.) Сърненци || (I гр.) ще съдите.
(III гр.) Хума || (I гр.) искаш.
(III гр.) Дяда Стояна || (I гр.) намери го.
(III гр.) Овце || (I гр.) пасеш.
(III гр.) Смисъл || (I гр.) съдържат тия думи.
(III гр.) При вас || (I гр.) наистина ще бъда свободен като вятър.
И (III гр.) добро || (I гр.) намери || (II гр.) по тоя път.

Обърнат строеж имат и някои въпросителни изречения в стихотворната реч. Напр.:

А защо
Лице извръщаш ? (Яворов, „Нощ").

Ако махнем от това изречение въпросителния знак, въпросителното наречие и означим групите, ще се получи следното просто утвърдително глаголно изречение, което има обърнат строеж:

А (III гр.) лице || (I гр.) извръщаш.

ПРАВ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНО-ОТРИЦАТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Прав строеж имат въпросително-отрицателните глаголни изречения, които, ако махнем от тях въпросителните знаци, въпросителните и отри-

цателните частици, се превръщат в прости утвърдителни глаголни изречения с прав строеж.

Това не е ли грях? (Ел. Пелин, „На оня свят").
Ами тоя не е ли човек? (Йовков, „Дрямката на Калмука").
Дали той не е слезналият от Балкана бунтовник? (Вазов, „Под игото", ч. III, гл. IX).

Ако махнем от тия изречения въпросителните знаци, въпросителните и отрицателните частици и означим групите, ще се получат следните прости утвърдителни глаголни изречения, които имат прав строеж:

(I гр.) Това е грях.
Ами (I гр.) тоя е човек.
(I гр.) Той е слезналият от Балкана бунтовник.

Прав строеж имат и някои въпросително-отрицателни изречения в стихотворната реч. Напр.:

Не аз ли я научих? (Яворов, „Молитва").
Не тя ли блъскаше отвън? (Яворов, „Нощ").

Ако махнем от тия изречения въпросителните знаци, въпросителните и отрицателните частици и означим групите, ще се получат следните прости утвърдителни глаголни изречения, които имат прав строеж:

(I гр.) Аз я научих.
(I гр.) Тя блъскаше || (II гр.) отвън.

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНО-ОТРИЦАТЕЛНИ ГЛАГОЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Обърнат строеж имат въпросително-отрицателните глаголни изречения, които, ако махнем от тях въпросителните знаци, въпросителните и отрицателните частици, се превръщат в прости утвърдителни глаголни изречения с обърнат строеж.

Не си ли ти Витан Чауш? (Йовков, „Среща").
Не ги ли пропъди пъклената горещина на тази огромна пещ? (Н. Райнов, „Цар Петър").

Дали не беше това едно пресичане на пътя му? (Вазов, „Под игото", ч. III, гл. XI).
Друго не искаш ли? (Ел. Пелин, „Самодива").

Ако махнем от тия изречения въпросителните знаци, въпросителните и отрицателните частици, въпросителното наречие и означим групите, ще се получат следните прости утвърдителни глаголни изречения, които имат обърнат строеж:

(I гр.) Си ти Витан Чауш.
(I гр.) Ги пропъди пъклената горещина на тази огромна пещ.
(I гр.) Беше това || (III гр.) едно пресичане на пътя му.
(III гр.) Друго || (I гр.) искаш.

Обърнат строеж имат и някои въпросително-отрицателни изречения в стихотворната реч.

Не тури ли съмнението в раната ти пръст? (Яворов, „Истината").
Къде от ревност не горях
И в летен знай, и в зимен мраз? (Яворов, „Песен на песента ми").

Ако махнем от тия изречения въпросителните знаци, въпросителните и отрицателните частици, въпросителното наречие и означим групите, ще се получат следните прости утвърдителни глаголни изречения, които имат обърнат строеж:

(I гр.) Тури съмнението || (II гр.) в раната ти || (III гр.) пръст.
(IV гр.) От ревност || (I гр.) горях ||
(II гр.) в летен зной, в зимен мраз.

ПРАВ СТРОЕЖ НА ПОВЕЛИТЕЛНИТЕ И ПРОКЛИНАТЕЛНИТЕ (ИМПРЕКАЦИОННИТЕ) ИЗРЕЧЕНИЯ

гр.) Ти, либе, не ме забравяй! (Ботев, „На прощаване").
(I гр.) Чума ги тръшнала!
(I гр.) Пораза да те порази!

Тия изречения, както е означено, се състоят само от първа група и редът на основните части на тая група е прав: в първото изречение сказуемото *не забравяй* стои след подлога *ти*, във второто — сказуемото *тръшнала* стои след подлога *гума*, а в третото — сказуемото *да порази* стои след подлога *пораза*.

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА ПОВЕЛИТЕЛНИТЕ И ПРОКЛИНАТЕЛНИТЕ (ИМПРЕКАЦИОННИТЕ) ИЗРЕЧЕНИЯ

1. (I гр.) Стани, стани, юнак балкански... (Д. Чинтулов, „Стани, стани, юнак балкански")
2. Я (I гр.) надуй, дядо, || (III гр.) кавала... (Ботев, „Хайдути").
3. (I гр.) Вдъхни || (III гр.) всекиму, о, боже!
   Любов жива за свобода... (Ботев, „Моята молитва").
4. (I гр.) Проклети бъдете, о тъмници влажни! (Вазов, „Братя Миладинови").
5. (III гр.) Със стълба || (II гр.) в гърне || (I гр.) да слизаш... (нар. песен).
6. (I гр.) Тяйко || (III гр.) Николу || (I гр.) думаше:
   — (I гр.) Да даде господ, синольо,
   (I гр.) Дур' да ся || (II гр.) назад || (I гр.) повърнеш,
   (I гр.) Жъна ти камак да стани,
   (I гр.) Децата дребни змийчета,
   (II гр.) Около камък || (I гр.) да пищат! (Бр. Миладинови, „Български народни песни").

Ако в първото, второто, третото и четвъртото изречение поставим подлога, който не е даден, но се подразбира, ще се получи:

Стани, стани ти, юнак балкански...
Я надуй ти, дядо, кавала...
Вдъхни ти...
Проклети бъдете вий...

Поставените подлози попадат зад сказуемите-глаголи, затова тия изречения имат обърнат строеж.

Третото изречение има обърнат строеж още и затова, че представя вътрешна инверсия на третата група: прякото допълнение *любов* стои в обърнат ред след непрякото допълнение в дателен падеж *всекиму*.

Обърнатият строеж на останалите изречения не се нуждае от обяснение.

Трябва само да се добави, че последният пример представя сложно съставно изречение. Главното изречение е *Тяйко Николу думаше,* а подчиненото обхваща останалите четири стиха и представя от своя страна пак сложно съставно изречение. Подчиненото изречение е: *дур' да ся назад повърнеш,* а главното обхваща останалите три стиха и представя от своя страна сложно съчинено изречение с три прости изречения: първото е *жина ти камък да стани,* второто — *децата дребни змийчета,* което е елиптично, защото е изпуснато сказуемото *да станат,* а третото — *около камък да пищат.*

ПРАВ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ С БЕЗГЛАГОЛНИ СКАЗУЕМИ

Сказуемото на простите изречения може да бъде не само глагол, но и някое звукоподражателно междуметие, някоя частица или някое име. Ще разгледаме правия строеж на тия три вида прости изречения.

I. Прав строеж на прости изречения със сказуемо, което е звукоподражателно междуметие

... и (I гр.) — бух! — || (II гр.) сред басейна (Алеко Константинов, „Бай Ганю").
... и (I гр.) кошницата с яйцата — плюс! — || (II гр.) на земята („Бърза печалба — бърза загуба", нар. приказка).
(I гр.) Бели фусти — фъс, фъс!
(I гр.) Жълти чехли — троп, троп!
(I гр.) Кован гердан — трас, трас! (нар. песен).

Сказуемите на тия изречения са звукоподражателните междуметия *бух, плюс, фъс, троп* и *трас.* И както се вижда от реда на означените групи и на техните части, строежът на тия изречения е прав.

II. Прав строеж на простите изречения със сказуемо, което е някоя частица

1. Когато частицата, проста или сложна, служи за показване:

(I гр.) Ей го || (III гр.) работника.
(I гр.) Ето я || (III гр.) спирката на автобуса.
(I гр.) Ей го é || (II гр.) там при вършачката || (III гр.) с баща си.
(I гр.) Ето ги нá || (II гр.) при вратата.

Сказуемите на тия изречения са частиците: *ей, ето, ей, é, ето нá.* И както се вижда от реда на означените групи и на техните части, строежът на тия изречения е прав.

Думите *работника* и *спирката* са не подлози, а преки допълнения.

Ето нá, че сънят ми се изпълни („Царският син и неговият сън", нар. приказка).

Това изречение е сложно съставно. Главното изречение е *ето нá* и се състои само от сказуемо. Сказуемото е *ето нá.*

2. Когато частицата служи за даване:

(I гр.) Нá ви || (III гр.) мойта книга... (Вазов).
Дядо (I гр.), нá ти || (III гр.) един трендафил... („Смях-трендафил и сълзи маргарит", нар. приказка).

... (I гр.) на́ ти || (III гр.) детето... („Св. Иван Рилски", легенда).

Сказуемото на тия три изречения е частицата *на́*. А строежът им е прав; това се вижда от реда на означените групи и на техните части.

III. Прав строеж на простите изречения със сказуемо, което е някое име

(I гр.) Свят широк. (I гр.) Сиромашия до шия. (I гр.) Свят като цвят. (I гр.) Пътеката стръмна.

Сказуемите на тия изречения са *широк, до шия, като цвят, стръмна*. И строежът на тия изречения е прав: това се вижда от означените групи, които са все първа група, и от реда на частите на тая група.

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА ПРОСТИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ С БЕЗГЛАГОЛНИ СКАЗУЕМИ

1. Обърнат строеж на прости изречения с междуметно сказуемо.

Всички прости изречения с междуметно сказуемо *хайде* или *хайдете* имат обърнат строеж: ако поставим изпуснатия подлог, той ще дойде зад междуметното сказуемо.

Междуметието *хайде* е сказуемо при следните два случая:

а) Когато то е употребено само или под формата *хайдете*. Напр.:

Впрегнала котката и петела, накачила на колата подница, брашно, протък, па хайде, хайде, та изпрегнала под дървото („Мащехата и двете й завареничета", нар. приказка).
Хайдете да му заколим барем телето... („Св. Иван Рилски", легенда).
Хайдете да идем да го изпъдим (пак там).
Хайдете да идем всички да видим меда какъв е станал... („Лисицата кръстница", нар. басня).
Хайдете сега да видим кой какво е ходил (пак там).

б) Когато зад него стои наречие за начин или основна част на някоя второстепенна група, или подчинено изречение. Напр.:

Хайде по-скоро — добавил той... („Хитър Петър и жена му", нар. приказка).
... та хайде у тях („Св. Никола и кабаницата", легенда).
Тогава хайде с мене... („Царският син и неговият сън", нар. приказка).
Хайде на работа! (Ел. Пелин, „Гераците").
Хайде, хайде, че закъсняхме! (пак там).

Иначе *хайде* е просто междуметие или междуметие, което изпълнява службата на частица, която усилва повелителното наклонение на глагола. Напр.:

Когато е тъй, да те заведа. Хайде, ставай! („Келешът и царската дъщеря", нар. приказка).
Хайде да идем! — рекъл по-младият („Правдината и кривината", нар. приказка).
Хайде, дядо, да вървиме! (Ботев, „Зададе се облак тъмен").
Хайде вече да ме водиш у дома, че стана време: петлите наближава да пеят („Келешът и царската дъщеря", нар. приказка).
Хайде сега, ако щеш, да ми помогнеш... („Царският син и неговият сън", нар. приказка).

2. Обърнат строеж на прости изречения с именно сказуемо.

(III гр.) От тебе || (I гр.) парите (III гр.), от мене || (I гр.) работата.

Това изречение е сложно съчинено и се състои от следните две прости изречения: *от тебе парите* и *от мене работата.* Сказуемото на първото просто изречение е съществителното име *парите,* а това на второто — съществителното име *работата.* И както се вижда от означените групи, строежът на двете прости изречения е обърнат.

ЗА ИНВЕРСИЯТА

Строежът на простите изречения, прав или обърнат, е закономерно езиково явление.

Но коя е причината на обърнатия строеж на простите изречения? Какво предизвиква инверсионното движение в тия изречения?

Според граматиците причината на инверсията е логическото ударение. Младенов казва, че „на първо място се поставя обикновено оная част на изказа, върху която особено се напира или която е по същество най-важна" („Граматика на българския език", стр. 371). А Никола Костов пише: „Редът на думите в изречението до голяма степен зависи от логическото ударение и в случаи, когато изречението не е нито запитно, нито отрицателно. Когато искаме да наблегнем на някоя дума, освен че я произнасяме и по-натъртено, но я изнасяме и по-напред" („Българска граматика," стр. 246).

Ние мислим, че обърнатият строеж на простите изречения зависи от характера на душевното състояние на оня, който пише или говори. Ако е по-спокоен, той запазва правата линия на логиката и създава изречения, които имат прав строеж: ако се намира в по-развълнувано, по-емоционално състояние, той нарушава правата линия на логиката, и строежът на изреченията, който създава, излиза обърнат.

Но струва ни се, че когато се говори за обърнатия строеж на речта, необходимо е да се имат пред вид художествените литературни произведения и душевното състояние на техните автори през време на творчеството. Казват: литературното произведение трябва да вълнува. Но авторът трябва сам да се вълнува, за да създаде произведение, което вълнува другите. Флоберовият обективизъм в творчеството е невъзможен. Именно душевното вълнение на автора, изразено пряко или чрез действуващите лица, извиква инверсията в изреченията на художественото произведение.

Същото може да се каже и за пламенния оратор: неговото вълнение извиква инверсията в изреченията на речта, която той произнася.

Може ли да се проникне малко по-дълбоко в механизма на инверсията?

Струва ни се, че може при помощта на строежните групи и на идеята за емоционалните вълни.

Да вземем следния пример:

(I гр.) Той няма да се върне || (II гр.) в къщи никога.

Това изречение има прав строеж: втората група стои зад първата: сказуемото — зад подлога, а обстоятелствената дума за време — зад обстоятелствения израз за място.

Но може да се каже и тъй:

(I гр.) Той няма да се върне || (II гр.) никога в къщи.

В тая форма на изречението има вътрешна инверсия на втора група: обстоятелствената дума за време се е преместила и заела място пред обстоятелствения израз за място.

Как е станало това преместване? Защо обстоятелствената дума за време *никога* е инверсирала и заела място пред обстоятелствения израз за място *в къщи*?

Това може да се обясни по следния начин: емоционалната вълна, зародена при думата *никога* и свързана с нея, увлича тая дума и според степента на силата, която има, успява да я прехвърли през обстоятелствения израз за място *в къщи* и да я постави пред него.

Но как се е зародила тая емоционална вълна при думата *никога*? Тя се е зародила при тая дума не случайно, а във връзка с разговора за сина, когото разбираме под местоимението *той*. В тоя разговор става дума за прогресивния дух на сина, за неговия силен и свободолюбив характер; за неприятните натегнати отношения между сина и неговите родители, хора на старото, които пречат на сина да върви по своя път и които синът не може повече да понася и пр.

Горното изречение може да има и следната форма:

(I гр.) Той || (II гр.) никога || (I гр.) няма да се върне || (II гр.) в къщи.

Тука емоционалната вълна, зародена при думата *никога* и свързана с нея, има по-голяма сила и прехвърля тая дума в самата главна група, гдето я поставя пред сказуемото.

Горното изречение може да се каже още и тъй:

(II гр.) Никога || (I гр.) той няма да се върне || (II гр.) в къщи.

В тоя случай емоционалната вълна, зародена при думата *никога* и свързана с нея, има най-голяма сила и прехвърля тая дума през цялата главна група и я поставя пред нея.

От приведените примери става ясно, че мястото на инвенсираната дума се определя в зависимост от степента на силата на емоционалната вълна, която отнася въпросната дума, или иначе казано, от степента на емоционалната повишеност на душевното състояние на оня, който пише или говори. От приведените примери става ясно и това, че движението на инверсията се канализира от групите и се ограничава от техния брой.

Разгледаната инверсия засяга само една и съща дума, и тая дума попада на три различни места в едно и също изречение, което се повтаря. Но при комбинираните инверсии инверсионното движение може да обхване две и повече думи и да ги постави на различни места в едно и също изречение.

Да вземем следното изречение, което има прав строеж:

... (I гр.) син потопи || (II гр.) в кърви || (III гр.) баща си.

Но на това изречение е дадена в литературата следната инверсионна форма:

... (I гр.) син || (III гр.) баща си || (II гр.) в кърви || (I гр.) потопи (Н. Райнов, „Цар Петър").

Как е станало това? Как втората група и третата са влезли в главната група и как третата група е дошла пред втората?

Това не може да се обясни с действието само на една емоционална вълна, защото са разместени две групи: втората и третата. За да се обясни разместването на тия две групи, трябва да се допусне, че те са биле отнесени не от една, а от две емоционални вълни. Равни ли са тия вълни по силата, която са имали? Не. Те са били достатъчно силни, за да прехвърлят двете групи в границите на главната група; но вълната, която е понесла третата група, е била по-силна, защото е отишла по-далеко и е поставила тая група пред втората.

Интонацията на изречението ... *(I гр.) син || (III гр.) баща си || (II гр.) в кърви || (I гр.) потопи* се състои от две половини — възходяща и низходяща. Най-високата точка на възходящата интонация се намира над третата група, отгдето интонацията се спуща по наклон към сказуемото.

Друг пример:

(I. гр.) Буря премина || (II гр.) над града преди малко.

Това изречение има *прав* строеж. Но ето каква инверсионна форма му е дадена в литературата:

(II гр.) Преди малко над града || (I гр.) премина буря (Ел. Пелин, „Лятна буря").

Тук са разместени три основни части: обстоятелственият израз за време *преди малко,* обстоятелственият израз за място *над града* и сказуемото *премина.* За да се обясни инверсионното движение на тия три основни части, трябва да се допусне, че те са били отнесени от три емоционални вълни с различна двигателна сила. Най-малка сила е имала вълната, която е преместила сказуемото, а най-голяма — вълната, която е отнесла обстоятелствения израз за време и го е поставила на първо място в изречението.

Интонацията на изречението *(II гр.) Преди малко над града || (I гр.) премина буря* е само низходяща. Най-високата точка на тая интонация се намира над обстоятелствения израз за време *преди малко.*

Такава — сложна и по-сложна може да бъде картината на душевното вълнение на оня, който пише или говори обърната реч.

Разбира се, няма душевно състояние на чиста мисъл или на чиста емоционалност. Всяка мисъл съдържа повече или по-малко емоционални елементи, както е в науката и във философията; всяка емоционалност съдържа повече или по-малко елементи на мисъл, както е в поезията и в другите изкуства. В изреченията, които имат прав строеж, преобладава логическото мислене; а в изреченията, които имат обърнат строеж, преобладава емоционалността.

Изреченията с обърнат строеж представят проява на онова, което би могло да се нарече емоционално мислене.

Може ли да се определи правилността на инверсията? Може, но с помощта на контекста или ако слушаме и следим с внимание речта на оня, който говори.

Но защо инверсионното движение в простите утвърдителни глаголни изречения има посока, насочена не към края на изреченията, а, обратно, към тяхното начало?

Знае се, че на първо място в изречението с прав строеж стои главната група и че тая група има най-голямо значение в изречението благодарение на сказуемото, което тя съдържа. А колкото е по-голяма двигателната сила на емоционалната вълна, която понася известна дума, толкова по-голямо става вътрешното значение на тая дума в изречението. Ето защо посоката на инверсията е насочена не към края на изреченията, а към тяхното начало.

Разбира се, тука става дума за инверсията на групите и на техните основни части, а не за второстепенните части на различните групи.

Инверсията е интересна и от друга гледна точка. Тя показва нагледно диалектичното отношение между съдържанието и формата; тя показва нагледно как съдържанието, което се променя, отхвърля старата форма, търси нова форма и се стреми към нея.

Но инверсията, макар че може да се разглежда и в синтаксиса не е част от граматиката. Инверсията е една от конструкционните фигури (figures de construction) и като такава представя едно от средствата, които повишават изразителната мощ на речта. Затова тя влиза в областта на стилистиката.

ВИДОВЕ ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Подчинени определителни изречения

Определенията, които са второстепенни части на строежните групи на речта, могат да се заместят с глаголни изречения. Тогава се получават подчинените определителни изречения. Според основните части на групите, които определят, тия изречения биват:

1. Определителни изречения на подлога:

Самата борба, която последва, не заслужава името си (Вазов, „Под игото", ч. II, гл. XVI). Оня, когото Калмука беше съсякал, ревеше (Йовков, „Шепа пепел").

2. Определителни изречения на обстоятелството за място:

Привечер дружината стигна на върха Соуджак, от където се откриваше цялото румелийско поле (Л. Стоянов, „Мехмед Синап", гл. „Как се започна"). По сухото мургуляво лице, което сега бе зачервено, премина сянката на едно предугадано щастие (Ел. Пелин, „Пролетна измама"). И в този хан, гдето беше прекарал толкоз време, дядо Моско се усети отритнат и непотребен, усети се чужденец (Йовков, „Една торба барут").

3. Определителни изречения на обстоятелството за време:

В същия ден, в който бяхме минали на отиване оттука... (Йовков, „Дрямката на Калмука").

4. Определителни изречения на допълнението:

Носеше със себе си и торбата барут, който беше купил от града (Йовков, „Една торба барут"). Момчето донесе виното, което бяхме поръчали (Йовков, „Дрямката на Калмука"). Викентий пална свещица и осветли килията, в която влязоха (Вазов, „Под

игото", ч. I, гл. III). Всичката му ярост се насочи към вълка, към тоя невидим звяр, от който той ни най-малко не се боеше (Йовков, „Два врага").

Има определителни изречения и на сказуемното определение. Напр.:

Това беше тяхното семейно знаме, с което се гордееха (Ел. Пелин, „Гераците"). Той беше същият, на когото дадох гарибалдейката си снощи! (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IX).

Има определителни изречения и на предложното определение. Напр.:

В мрака му се мярнаха белите ръкави на жена, която скриви към пътните врата (Ел. Пелин, „Гераците"). Историята рядко ни дава пример за такава самонадеяност, която приближава до лудост (Вазов, „Под игото", ч. II, гл. XVI).

Към определителните изречения спадат и съкратените определителни изречения. Напр.:

Черни връх, опустял от гостите, забиваше мрачно челото си в талази облаци (Вазов, „Казаларската царица").

Сърцето й, препълнено с горчевина и ранено от обиди, заплака (Ел. Пелин, „Сълза Младенова").

Подир половин час цялата орда, победоносна, свирепа, демонически весела, излазяше из дола с Огняновата глава, набучена на прът (Вазов, „Под игото", ч. III, гл. XVI).

Ако напишем в пълния им вид съкратените определителни изречения, които се намират в тия примери, ще се получи:

Черни връх, който беше опустял от гостите, забиваше мрачно челото си в талази облаци.

Сърцето й, което беше препълнено с горчевина и ранено от обиди, заплака.

Подир половин час цялата орда, която беше победоносна, която беше свирепа, която беше демонически весела, излазяше из дола с Огняновата глава, която беше набучена на прът.

Те могат да стоят в прав строежен ред не само зад думата, която поясняват, но и зад нейното предложно определение. Напр.:

Мекият глас на дядо Йордан, който излизаше от дълбочината на обиденото му сърце, ядосваше повече снахите му (Ел. Пелин, „Гераците").

„Когато излизаше из вратнята, той чу сърцераздирателния рев на Клеопатра, който приличаше на истински плач (Вазов, „Под игото", ч. I. гл. V).

Подчинени допълнителни изречения

Допълненията, които са основни части на трета група, могат да се заместят с глаголни изречения. Тогава се получават подчинените допълнителни изречения, които допълват смисъла на глаголното сказуемо в главните изречения.

Та щях да ви попитам, кой беше негова милост? (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IV).

В това сложно съставно изречение, изречението *кой беше негова милост* е подчинено допълнително. То допълва смисъла на глаголното сказуемо *щях да попитам* и замества косвеното допълнение *за негова милост*. Това става по-ясно, ако се каже тъй: *Та щях да ви попитам за негова милост.*

Други примери:

Казах ви, че не ме е търсил никой (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IV).
Но после си помислих: това не е женска работа (пак там, ч. I, гл. IV).

Разбрах, че не ме позна (Йовков, „Шепа пепел“).
Имаме заповед да те закараме в конака (Вазов, „Под игото“, ч. I, гл. V).
Трябва да знаеш с какъв човек се свързваш (пак там, ч. I, гл. XII).
Но ти кажи ми, дядо, къде да заровим тия два трупа ... (пак там, ч. I, гл. II).
Чуй как стене гора и шума ... (Ботев, „До моето първо либе“).

В тия сложни съставни изречения, изреченията: *че не ме е търсил никой, че не ме позна, да те закараме в конака, с какъв човек се свързваш, къде да заровим тия два трупа, как стене гора и шума* са подчинени допълнителни изречения.

Подчинено допълнително е и изречението: *това не е женска работа.* Двоеточието в съответното сложно изречение е поставено вместо съюза *че,* който е изпуснат. Ако махнем това двоеточие и вместо него поставим съюза *че,* ще се получи: *Но после си помислих, че това не е женска работа.* Ясно е, че изречението *че това не е женска работа* е подчинено допълнително.

Може да се определят и преките или непреките допълнения, които тия допълнителни изречения заместват. За тая цел трябва всяко едно от горните сложни съставни изречения да се превърне в просто, а на последното да се даде такава форма, при която допълнението да изпъкне. Ако стане нужда, прякото или непрякото допълнение, което се търси, може да се замести с показателното местоимение *това* или с предложните му форми.

Напр. изречението *разбрах, че не ме позна* може да стане: *разбрах това.* Местоимението *това* е прякото допълнение, заместено от допълнителното изречение *че не ме позна.*

Подчинени обстоятелствени изречения

Когато обстоятелствените думи или изрази, които са основни части на втора и четвърта група, се заместят с глаголни изречения, получават се подчинените обстоятелствени изречения. Последните биват:

1. Обстоятелствени изречения за място:

От могилката, накъдето и да погледнеш, се виждат разорани ниви без синур Открай докрай, докъдето ти око види, се люлеят златни ниви (Ел. Пелин).

2. Обстоятелствени изречения за време;

Сърцето му се разтваряше, когато чуеше песен на човек или птица (Каралийчев, „Нашенци“). А дядо Моско наистина се залови за работа, щом Янко замина (Йовков, „Една торба барут“). Бий желязото, догде е топло (нар. поговорка).

3. Обстоятелствени изречения за причина:

Не му се ставаше, защото на неговите години всяко ставане беше мъчно (Йовков, „Друг свят“). Тръгваме на заход слънце, тъй като дългия път трябва да минем през нощта ... (Йовков, „Дрямката на Калмука“). Ела зло, че без тебе по-зло (нар. поговорка).

4. Обстоятелствени изречения за условие:

Ако дойде, вие го задръжте за кървавицата ... (Вазов, „Под игото“, ч. I, гл. XXXI). Ще умре добичето, ако стои на тия плочи (Йовков, „Друг свят“). Завчера, ако не бях аз ти щеше да уловиш заека (Ел. Пелин, „Самодива“). Ако ме обичаш повече, щеше да се решиш (Ел. Пелин, „Край воденицата“).

5. Обстоятелствени изречения за цел:

И той си подаде ръката, да се прости (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. III). Па за да не го принудят пак, той закрачи бързо към противоположната страна" (пак там, ч. I, гл. VII). Цанко тръгна попарен към вратата, за да изпълни повелението (пак там, ч. I, гл. XXXII). Тя се дръпна, за да се запази (Л. Стоянов, „Мехмед Синап", гл. „Стените падат"). Храни душа, да те слуша (нар. поговорка). Сложи му, нека яде. Тя тръгна бързо, дано го настигне.

6. Обстоятелствени изречения за отстъпка:

Нас ни колят и сечат, и без да правим нещо... (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IV). Напиха се, макар че никога през живота си не бяха пили вино... (Йовков, „Сенебирските братя"). Де да е Индже, да дойде... („Индже войвода", нар. хайдушка песен). Колкото и да е добра, мащеха е (нар. поговорка). Луда не луда, сама ще дойде (нар. песен). Колете ме, бесете ме, не ща този момък ... („Царският син и неговият сън", нар. приказка). Искаш не искаш, ще те заведем (нар. приказка). Отрежи на свинята зурлата, тя пак ще рови (нар. пословица).

7. Обстоятелствени изречения за изключване:

Вместо да се отбивам у вас, ще вървя направо. Не ми оставаше друго освен да се призная.

8. Обстоятелствени изречения за количество:

Тя зашепи, колкото можа, в ръката си, и хвърли гневна върху лицето на Петровица (Ел. Пелин, „Гераците"). ... аз се грижа, колкото мога за нея (Йовков, „Частният учител"). ... мъчи ги не толкоз жегата, колкото нещо друго (Йовков, „По жицата"). Ще ви помогна, доколкото мога. Колкото повече той отбягвал въпросите й, толкова по-настоятелно тя искала отговор от него („Овчарят, научил езика на животните, и жена му", нар. приказка)

9. Обстоятелствени изречения за степен:

Търка го дотогаз, докато се умори и запоти (Йовков, „Другоселец"). Тя жъна, докато капна от умора.

Но има и подчинени обстоятелствени изречения без съответни обстоятелствени изрази в четвърта група. Такива са:

1. Обстоятелствени изречения за заключение:

Не бяха пили още, затуй и разпрата утихна лесно (Йовков, „Другоселец"). Мнозина се дърпат настрана, ето защо работата не върви.

2. Обстоятелствени изречения за последица:

Такава болка усетих, че закрих очите си с ръце и извиках (Йовков, „Среща"). Ние седяхме доста настрана от всички, тъй че никой не можеше да ни чуе ... (Йовков, „Дрямката на Калмука"). Ето откъде вземаше сили да се бори, защото, макар мършава и слаба, тъй ядовито протракваше със зъби, че големите и зли кучета отскачаха настрана като ужилени (Йовков, „Грехът на Иван Белин").

3. Обстоятелствени изречения за предпочитание:

Искам по-скоро да възразя, нежели да премълча. Предпочитам да продължа борбата против вас, отколкото да наведа глава и да ви се призная за победен.

4. Обстоятелствени изречения за сравнително отношение:

Той не дава пиле да прехвръкне, а камо ли човек да помине. Баща ми на чужди помага, колко повече пък на свои. Моят чорбаджия брата си не жали, че мене ли ще пожали.

5. Обстоятелствени изречения за сравнителна невъзможност:

По-скоро ще вразумиш добитъка, отколкото еретика (Презвитер Козма, „Беседа"). . . по-лесно камила ще мине през иглени уши, нежели богат да влезе в царството божие („Евангелие" от Матея, гл. 19).

6. Обстоятелствени изречения за сравнително предимство:

Да се чувствуваш член на обществото е по-културно, отколкото да живееш само за себе си. Да посочвате грешките е по-полезно, отколкото да ги премълчавате.

Ако се замести обстоятелствената дума или обстоятелствения израз за начин, който е второстепенна част на главната група, получават се подчинените обстоятелствени изречения за начин и за сравнение.

1. Обстоятелствени изречения за начин:

Краличът я хвана, без да я пусне (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. III). Матаке искаше да изпита тая работа изтънко, без да бърза (Йовков, „Баща и син"). Докторът направи знак на Клеопатра, и тя влезе в килера, като ръмжеше недоволна (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. V). И беят се усмихна лукаво, като че улови някаква плитка лъжа (пак там, ч. I, гл. V). Калин го гледаше тъпо, като че не беше го чул (Йовков, „Два врага").

2. Обстоятелствени изречения за сравнение:

Всичко това преминаваше, както преминава сянката на облака. . . (Йовков, „Частният учител"). Но както лудите постоянно повтарят някоя фраза, която случайно е останала в ума им, тъй също и Иван Белин не можеше вече да приказва за друго освен за вълчицата (Йовков, „Грехът на Иван Белин").

Към обстоятелствените изречения се отнасят и ония подчинени изречения, които поясняват някоя обстоятелствена дума или някой обстоятелствен израз за място или за време.

Ето няколко сложни съставни изречения, които имат такива подчинени изречения:

Там, дето беше нашата позиция, се дигна гъст облак дим (Л. Стоянов, „Сляпа съдба").

Рано сутринта, когато дрезгавината на близкия ден вдигна косачите, те видоха, че Лазо не беше при тях (Ел. Пелин, „Косачи").

На другия ден, когато се събуди, слънцето гореше сред небето и овчарите караха стадата към пладнищата (Ел. Пелин, „Лепо").

Него ден дядо Моско работи малко и надвечер, когато старите му привички се събудиха пак, той се накани да иде към хана (Йовков, „Една торба барут").

ПРАВ СТРОЕЖ НА СЛОЖНИТЕ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Строежът на сложното съставно изречение е прав, когато подчиненото изречение стои зад главното, независимо от строежа на главното и подчиненото изречение, който може да бъде прав или обърнат. Напр.:

Привечер дружината стигна на върха Соуджак, отдето се откриваше цялото румелийско поле (Л. Стоянов, „Мехмед Синап", гл. „Как се започна"). Момчето донесе виното, което бяхме поръчали (Йовков, „Дрямката на Калмука"). В мрака му се мярнаха белите ръкави на жена, която скриви към пътните врата (Ел. Пелин, „Гераците"). Той беше същият, на когото дадох гарибалдейката си (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IX). Казах ви, че не ме е търсил никой (пак там, ч. I, гл. IV). Сърцето му се разтваряше, когато чуеше песен на човек или птица (Каралийчев, „Нашенци"). Ще умре добичето, ако стои на тия плочи (Йовков, „Друг свят").

Всички тия сложни съставни изречения имат прав строеж: подчинените изречения стоят зад главните.

Но напр. главното изречение *ще умре добичето* има обърнат строеж сказуемото *ще умре* стои пред подлога *добичето.*

Подчиненото изречение *че не ме е търсил никой* също има обърнат строеж: сказуемото *не е търсил* стои пред подлога *никой.*

Разбира се, има и други инверсии. Напр. главното изречение *Привечер дружината стигна на върха Соуджак* има обърнат строеж: обстоятелствената дума за време *привечер* стои пред подлога *дружината.* По-точно, това главно изречение представя второстепенно обрамяване и вътрешна инверсия на втората група, която обрамява.

Следните сложни съставни изречения представят грешка:

Затуй, когато се върна в хана, готов да припадне от горещина, той се нахвърли пак върху Темелка (Йовков, „Баща и син").

Какво я чакаше там, толкова далеч от нейното родно огнище, в онзи страшен свят, отдето никой, не се е върнал, който е отишел? (Л. Стоянов, „Хатидже").

Най-после гигантът изнесе на върха топа, облян с горещ пот, който капеше като дъжд от веждите му и от шията му (Вазов, „Под игото", ч. II, гл. XXVI).

Би трябвало да се каже:

Затуй когато, готов да припадне от горещина, се върна в хана, той се нахвърли пак върху Темелка.

Какво я чакаше там, толкова далеч от нейното родно огнище, в онзи страшен свят, отдето никой който е отишел, не се е върнал?

Най-после гигантът, облян с горещ пот, който капеше като дъжд от веждите му и от шията му, изнесе на върха топа.

Грешка има и в следното изречение:

Сутрин, преди зори още, по двора се чуваше бодрият глас на стария Герак, който обикаляше обора и сайванта, гдето спяха ратаите и викаше високо: Ставайте, момчета! Хайде на работа! (Ел. Пелин, „Гераците").

Кой обикаляше и викаше високо — *бодрият глас на стария Герак* или *старият Герак*? В изречението подлогът е *глас,* а изразът *на Герак* е предложно определение. Въпреки това определителното изречение *който обикаляше обора и сайванта* е отнесено към думата Герак, неправилно взета за подлог.

Ако изречението съдържа повече съкратени определителни изречения, тия изречения се разделят на две части: първата част се поставя в прав строежен ред зад подлога, който пояснява, а другата част — зад сказуемото или зад обстоятелството за начин, или зад други обстоятелства. Напр.:

Иглика, предадена, изгубена от страст, се отпусна на гърдите му като младо заклано теленце, стопена от нежностите му, прималяла от срам и от любов, магьосана от думите му (Ел. Пелин, „Иглика").

Това изречение съдържа пет съкратени определителни изречения: *предадена, изгубена от страст, стопена от нежностите му, примряла от срам и от любов, магьосана от думите му.* Тия изречения са разделени на две части — първата част: *предадена, изгубена от страст* е поставена в прав строежен ред зад подлога *Иглика,* който определя; другата част: *стопена от нежностите му, примряла от срам и от любов, магьосана от думите му,* която определя също подлога, е отдалечена от него и поставена зад обстоятелството за начин *като*

младо заклано теленце. По такъв начин и втората част стои в прав строежен ред, само че не зад подлога, а след него.

ПРАВ СТРОЕЖ НА СЛОЖНИТЕ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, КОИТО ИМАТ ПОВЕЧЕ ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Строежът на такива сложни съставни изречения е прав, ако подчинените изречения стоят зад главните и ако самите подчинени изречения са поставени едно зад друго съобразно изискванията на логиката.

Всичко това преминаваше, както преминава сянката на облака, за да се появят нови бръчки и нова маска (Йовков, „Частният учител").

Ето откъде вземаше сили да се бори, защото, макар мършава и слаба, тъй ядовито протакваше със зъби, че големите и зли кучета отскачаха настрана като ужилени (Йовков, „Грехът на Иван Белин").

В първото изречение самото главно изречение *всичко това преминаваше, както преминава сянката на облака* е сложно съставно.

Подчиненото изречение за сравнение *както преминава сянката на облака* стои в прав строежен ред зад сказуемото *преминаваше,* което пояснява: а подчиненото изречение за цел *за да се появят нови бръчки и нова маска* стои в прав строежен ред зад главното изречение. Ето защо първото сложно съставно изречение има прав строеж.

Във второто изречение самото главно изречение *ето откъде вземаше сили да се бори* е пак сложно съставно.

Подчиненото изречение за цел *да се бори* стои в прав строежен ред след сказуемото *вземаше* и зад прякото допълнение *сили.* Тука *да* е финално, равно на *за да.*

Подчинените изречения *защото тъй ядовито протакваше със зъби, макар мършава и слаба, че големите и зли кучета отскачаха настрана като ужилени* стоят в прав строежен ред зад главното изречение. Но докато подчиненото изречение за последица стои логически в прав строежен ред зад подчиненото за причина, подчиненото изречение за отстъпка, което изразява физическото състояние на вълчицата, създадено от по-рано, стои в обърнат строежен ред в самото подчинено за причина.

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА СЛОЖНИТЕ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Както видяхме по-рано, второстепенните групи могат да се преместят в границите на главната група или да се прехвърлят през главната група и да заемат място пред нея. Също тъй и подчинените изречения могат да се преместят в границите на главното изречение или да се прехвърлят през главното изречение и да заемат място пред него.

И както при инверсионното движение на второстепенните групи главната група не променя мястото си, тъй и при инверсионното движение на подчинените изречения главното изречение не променя мястото си.

Следните сложни съставни изречения имат обърнат строеж, защото подчинените изречения се намират в границите на главните:

Един поет, за да ме убие, не е спал цели нощи (Ел. Пелин, „Анемичната книга“).
Завчера, ако не бях аз, ти щеше да уловиш заека (Ел. Пелин, „Самодива“).
По сухото мургуляво лице, което сега бе зачервено, премина сянката на едно предугадано щастие (Ел. Пелин, „Пролетна измама“).

Следните сложни съставни изречения имат обърнат строеж, защото подчинените изречения са прехвърлени през главните изречения и поставени пред тях:

Когато почваше жътва, в къщата на Гераците настъпваше усилена работа (Ел. Пелин „Гераците“).
Ако ме обичаше повече, щеше да се решиш (Ел. Пелин, „Край воденицата“).
Макар и вън от всяка опасност, тя все още продължава да се мята в уморен и неравен галоп (Йовков, „Грехът на Иван Белин“).

Сложните съставни изречения, които съдържат съкратени определителни изречения, имат обърнат строеж, ако съкратените определителни изречения стоят пред подлога, който определят.

Възрадвана, развълнувана, тя се отклони от пътя си и тръгна да стигне слепеца (Вазов, „Под игото“, ч. II, гл. VI).

Това сложно съставно изречение има обърнат строеж, защото двете съкратени определителни изречения *възрадвана* и *развълнувана* стоят пред подлога *тя,* който определят.

Млад, горещ, идеалист, Кандов дойде в България, зашеметен от крайни теории и принципи, великодушни в една чиста душа, грозни в едно развалено същество (Вазов, „Под игото“, ч. II, гл. XVIII).

Това сложно съставно изречение съдържа четири съкратени определителни изречения, които определят подлога *Кандов: млад, горещ, идеалист, зашеметен от крайни теории и принципи.*

Първите три са поставени пред подлога, а четвъртото е отдалечено от него и поставено зад обстоятелството за място *в България,* но след подлога.

Това сложно съставно изречение има обърнат строеж, защото трите съкратени определителни изречения *млад, горещ* и *идеалист* стоят пред подлога *Кандов,* който определят.

Разглежданото изречение съдържа още две съкратени определителни изречения: *великодушни в една чиста душа* и *грозни в едно развалено същество.* Но те определят не *Кандов,* а теориите и принципите, от които Кандов е зашеметен.

Има случаи, при които инверсираните съкратени определителни изречения стават определения.

Дали той не е слезналият от Балкана бунтовник? (Вазов, „Под игото“, ч. III, гл. IX).
Сухата учителка намусено отведе настръхналите от студ деца и гробищата полекалека почнаха да пустеят (Ел. Пелин, „Задушница“).
Че кой твърди, че Турция е колония! Турция е само една напълно заробена от американците държава („Стършел“, год. VII, бр. 323).

Думите *слезналият от Балкана, настръхналите от студ* и *напълно заробена от американците* са определения на думите *бунтовник, деца* и *държава.* Но тия определения са в същност инверсирани съкратени определителни изречения. Ако ги поставим в прав строежен ред зад думите, които определят ще се получи:

Дали той не е бунтовникът, слезнал от Балкана?

Сухата учителка намусено отведе децата, настръхнали от студ, и гробищата полекалека почнаха да пустеят.

Че кой твърди, че Турция е колония! Турция е само една държава, напълно заробена от американците.

Забележки. 1. Когато подчиненото изречение се намира в границите на главното, продължението на главното изречение се започва с дума, която има свое ударение:

Буля Цанковица, права пред огнището, с ръце на хълбоци, заплесната слушаше (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. XXXI).

Другарите, снишени добре, чакаха търпеливо... (пак там, ч. I, гл. XXXIII).

Поразията, дето не я сееш, там никне! (пак там, ч. I, гл. XVI).

Жената, що жънела, била завела на нивата едно куче („Защо е малък класът на житото", нар. басня).

Един ловец, като го видял толкова хубаво, отърчал да го хване („Сънят на врабчето", нар. басня).

2. Продължението на главното изречение може да се започне и с дума, която има свое ударение, но която е придружена от еднозложна дума без свое ударение. Тогава се срещат два случая:

а) Когато подчиненото изречение, което се намира в границите на главното, е просто напълно разширено[1] или сложно изречение, продължението на главното изречение става енклитично, т. е. еднозложната дума минава зад думата, която има свое ударение. Напр.:

Но джелатите, натоварени от Голоса с тая мисия, смиляват се над графинята... (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. XVI).

Момчето, като видяло, че майка му ще се примами за пари, направило се на заек и побягнало („Дяволът и ученикът му", нар. приказка).

---

[1] Простите глаголни изречения биват къси и разширени.

I. Простото късо глаголно изречение представя главна група, която има само сказуемо или подлог и сказуемо, или която освен основните си части има и второстепенни части, които са еднозрични думи без свое ударение, като: съкратените форми на личните местоимения във винителен и дателен падеж, предлога *с* и съюза *и*. Напр.:

(I гр.) Въодушевлението се изпари. (I гр.) Брат ми пристигна. (I гр.) Ще ви предупредя. (I гр.) Той ми ги остави. (I гр.) Излязохме и ние с него. (I гр.) И аз, и ти — ние и двамата сме излишни.

II. Простото разширено глаголно изречение бива два вида: полуразширено и напълно разширено.

а) Простото полуразширено глаголно изречение представя главна група, която освен основните си части съдържа и други думи, които имат свое ударение, като: поясненията на подлога и тия на сказуемото. (Към поясненията на сказуемото спадат обстоятелствените думи или изрази за начин, количество, степен, логическо уточняване; обстоятелствените изрази за мярка на време, на разстояние, на тежина, на цена, на количество; обстоятелствените изрази за кратност, за поредност, за редовност). Напр.:

(I гр.) Планинските веявици фучаха. (I гр.) Родолюбивите излияния се спотаиха. (I гр.) Колчо въздъхна дълбоко. (I гр.) Детето мъчително простена. (I гр.) Злокобно завиха събудени псета. (I гр.) Вие много се трудите. (I гр.) Той чак потрепера. (I гр). Тя дори не ме погледна. (I гр.) Обикаляхме цял ден. (I гр.) Почуках три пъти. (I гр.) Той минава всяка сутрин.

б) Простото напълно разширено глаголно изречение представя главна група и една или повече второстепенни групи, пълни или непълни, чисти или смесени. Напр.:

(I гр.) Ще ме намериш || (II гр.) в градината. (I гр.) Тъкмо говорехме || (III гр.) за вас. (I гр.) Прочетох три пъти || (III гр.) трагедията „Хамлет". (II гр.) Утре || (I гр.) ще дойдем || (IV гр.) на разговор. (II гр.) Еднаж || (I гр.) няколко души скринци излезли || (II гр.) по гората || (IV гр.) на лов („Св. Иван Рилски", легенда).

Пърчът, като бил коза и знаел много да скача, затирил се и изскочил от трапа („Хитрият пръч", нар. басня).

И той като запомнил това от тези хора, дето го били, заминал си по пътя („Глупавият мъж", нар. приказка).

Бабата, като не знаела какво ще го учи, дала го („Дяволът и ученикът му", нар. приказка).

Старецът, като видял сина си посърнал и повяхнал, попитал го: „Синко, болен ли си и какво те боли?" („Защо не убиват старите хора", нар. приказка).

Той, като нямал що друго да направи на момчето, за да го погуби, намерил му вина, че... („Царският син, мравката, орлето, щъркелът и рибата", нар. приказка).

б) Когато подчиненото изречение, което се намира в границите на главното, е просто късо или просто полуразширено изречение, продължението на главното изречение става проклитично, т. е. еднозложната дума стои пред думата, която има свое ударение. Напр.:

Там, дето беше нашата позиция, се дигна гъст облак дим (Л. Стоянов, „Сляпа съдба").

Всички, които го видели, се чудели на премяната и играта на тази мома... („Мара пепелашката става царица", нар. приказка).

Старецът, баща на болярина, се засмял и му казал... („Защо не убиват старите хора", нар. приказка).

Но продължението на главното изречение става и енклитично, макар подчиненото изречение и да е просто късо или просто полуразширено изречение. Напр.:

Търговецът, макар и да му се чинело лъжа, омислил се („Орисниците и търговецът", нар. приказка).

А пък свинята, като го видяла, затекла се и захванала да вика: грох, грох, грох! („Глупавият мъж", нар. приказка).

Старецът, като видял, почудил се и им рекъл... („Дивотии по света", нар. приказка).

Селяните, като я видели, сторило им се, че е черна овца... („Хитър Петър си отмъщава", нар. приказка).

Тия случаи могат да се обяснят с това, че проклитичната форма посочва по-скоро факта на действието, а енклитичната — по-скоро самото действие. Затова, ако трябва само да се посочи фактът на действието, ще употребим проклитичната форма и ще кажем: *Там, дето беше нашата позиция, се дигна гъст облак дим.*

Но ако трябва да се посочи самото действие, ще употребим енклитичната форма и ще кажем: *Старецът, като видял, почудил се и им рекъл...*

3. Когато главното изречение, пресечено от подчинено изречение, е отрицателно, неговото продължение се започва проклитично. Напр.:

Един поет, за да ме убие, не е спал цели нощи (Ел. Пелин, „Анемичната книга").

И до днес още, когато си спомня за тая мъничка Ангелинка, аз не мога да разбера, истина ли беше това, или сън (Ел. Пелин, „Ангелинка").

4. Казаното за пресеченото главно изречение важи и за подчиненото изречение, пресечено от друго подчинено изречение. Напр.:

Знаем добре, че личните ежби, които тровят живота ни, създават пречки за успеха на общата ни работа. Заявявам, че за да изпълним успешно и на време приетия стопански план, необходимо е съзнателното и дейно сътрудничество на всички кооператори.

МЯСТО НА ПОДЛОГА В СЛОЖНИТЕ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Както в простите утвърдителни глаголни изречения, с прав или обърнат строеж, подлогът, ако е даден, стои винаги в главната група, тъй и в сложните съставни изречения, с прав или обърнат строеж, подлогът, ако е даден, стои винаги в главното изречение.

В противен случай се появява строежна грешка, като напр. в следните изречения:

Нали има приказка: доде кукувицата не клъвнела крушово листо, не закукувала (Йовков, „Една торба барут").

Ако той си уреди работата, ще може да замине, щом си дойде (Йовков, „Частният учител").

Някой път, когато Войка виждаше Лепо да иде през гората или да минава мостчето, тя нарочно влизаше във воденицата и стоеше там (Ел. Пелин, „Лепо").

Кога ги видяло девойчето, престрашило се и рекло: „Добър вечер, стриковци, що чините, как сте, живо-здраво ли сте?" („Девойчето и дванайсетте месеца", нар. приказка).

Би трябвало да се каже:

Нали има приказка: доде не клъвнела крушово листо, кукувицата не закукувала.

Ако си уреди работата, той ще може да замине, щом си дойде.

Някой път, кога виждаше Лепо да иде през гората или да минава мостчето, Войка нарочно влизаше във воденицата и стоеше там.

Кога ги видяло, девойчето се престрашило и рекло: „Добър вечер, стриковци, що чините, как сте, живо-здраво ли сте?"

СТРОЕЖ НА СЛОЖНИТЕ СЪЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Сложните съчинени изречения имат само прав строеж, независимо от строежа на техните части, който може да бъде прав или обърнат.

Обърнатият строеж на сложните съчинени изречения е невъзможен или вреден.

Да вземем следните изречения:

Това време беше дошло вече, а наедно с него — и нашият ред (Йовков, „Дрямката на Калмука").

Въпросът беше естествен, но отговорът изглеждаше труден (Л. Стоянов, „Мехмед Синап", гл. „Всеки по своя път").

Той се вмъкна в скривалището и взе пушката си; после излезе и зае удобна позиция зад скалата (Л. Стоянов, „Хатидже").

Дали си болна лежала
Или си болно гледала? (нар. песен).

Запей, или млъкни — махни се... (Ботев, „До моето първо либе").

Ако разместим частите на тия сложни съчинени изречения, ще се получи:

А наедно с него — и нашият ред, това време беше дошло.

Но отговорът изглеждаше труден, въпросът беше естествен.

После излезе и зае удобна позиция зад скалата; той се вмъкна в скривалището и взе пушката си.

Или си болно гледала,
Дали си болна лежала?
Или млъкни — махни се, запей...

Това са безсмислици. Ето защо обърнатият строеж на някои сложни съчинени изречения е невъзможен.

Да вземем и следните изречения:

Те импровизираха диалози, караха се, нанасяха си удари, плачеха и се смееха (Йовков, „Частният учител").

И все по-зловещо небето тъмнее.
И все по се мръщи студената нощ,
И все по-горещо дружината пее,
И буря приглася с нечувана мощ (Яворов, „Арменци").

Ако разместим частите на първото изречение, ще се получи, например, следното:

Плачеха и се смееха, нанасяха си удари, импровизираха диалози, караха се.

Ала по такъв начин не само се нарушава целесъобразната последователност на подбраните и подредени действия, но се разваля и ясната представа, която авторът иска да създаде за играта на двамата клоуни, като изхожда от диалозите, които те импровизират.

Ако разместим частите на второто изречение, ще се получи, например, следното:

И буря приглася с нечувана мощ,
И все по-горещо дружината пее,
И все по се мръщи студената нощ,
И все по-зловещо небето тъмнее.

Ала по такъв начин не само се нарушава целесъобразната последователност на подбраните и подредени действия, но се разваля и картината, която тия действия рисуват.

Приведените примери показват, че обърнатият строеж на някои сложни съчинени изречения е вреден.

Има конструкционна фигура на въпроси и отговори, при която самите отговори представят отделна фигура — фигурата на обратното изреждане, т. е. редът на отговорите е обратен на реда на въпросите. И тая фигура на обратното изреждане не размества въпросите, а само дава отговорите в ред, обратен на реда на въпросите. Напр.:

Дали ти се нажалило
На невести за песните,
Или ти се нажалило
На момите за хорото,
Или ти се нажалило
На момците за камена,
Или ти се нажалило
На дечица за топката?
А Стана им говореше:
— Нито ми се нажалило
На дечица за топката,
Нито ми се нажалило
На момците за камена,
Нито ми се нажалило
На момите за хорото,
Току ми се нажалило
На невести за песните („Стана Граховска", нар. песен).

Стана отговаря в обратен ред на въпросите, без да ги размества Ако тя беше ги разместила, щеше да се наруши целесъобразната последователност на подробните и подредени изречения; щеше да се развали

картината на цялото, нарисувана с тия изречения, и самата конструкционна фигура — фигурата на обратното изреждане — щеше да изчезне.

ПРАВ СТРОЕЖ НА СЛОЖНИТЕ СМЕСЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Сложните смесени изречения имат прав строеж, ако сложните съставни изречения, които влизат в техния състав, имат прав строеж.

Каза, че тази година ще има берекет, и ей на, сбъдна ти се думата (Йовков, „Дрямката на Калмука").

Това сложно смесено изречение има прав строеж, защото сложното съставно изречение *каза, че таз година ще има берекет* има прав строеж: подчиненото изречение *че таз година ще има берекет* стои зад главното изречение *каза.*

Прав строеж имат и следните сложни смесени изречения:

Нито ги знам отде са, нито ги познавам кои са (Йовков, „Измама").

Всичко това сега беше далеч, и Матаке остави конете да вървят полека, за да си отдъхне и да посъбере мислите си (Йовков, „Баща и син").

Имаше вид на човек, който търси нещо загубено и тъй е отчаян, че след малко ще отиде и ще се самоубие (Йовков, „Дрямката на Калмука").

Но тя трепна, когато нещо топло капна върху ръката й, и разбра, че това е сълза (Йовков, „Частният учител").

Той не се опитваше да разбере каква е и какво ще му донесе, но чувствуваше, че е нещо хубаво (пак там).

Светът и се виеше, мислите й се мътеха, тя не се чувствуваше дали е будна или спи (Вазов, „Под игото", ч. II, гл. VI).

ОБЪРНАТ СТРОЕЖ НА СЛОЖНИТЕ СМЕСЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Сложните смесени изречения имат обърнат строеж, ако сложните съставни изречения, които влизат в техния състав, имат обърнат строеж.

Когато колата потегли, Йонко се обърна и размаха шапката си, но дядо Моско не се обърна (Йовков, „Една торба барут").

Това сложно смесено изречение има обърнат строеж, защото подчиненото изречение *когато колата потегли* стои пред главното изречение *Йонко се обърна и размаха шапката си, но дядо Моско не се обърна,* което от своя страна е сложно съчинено.

Обърнат строеж имат и следните сложни смесени изречения:

За да си даде кураж и да се залъже, той се мъчеше да се усмихва, но усмивката му беше пресилена и гузна (Йовков, „Грехът на Иван Белин").

Ако откраднеха някоя мома, намираха я тук; ако погинеха конекрадци, следите им се насочваха насам (Йовков, „Измама").

А тъй като дядо Моско, за да разкърги камъните, си служеше с барут, тия страшни гърмежи забавляваха момчето, и то още повече се увличаше в работата си (Йовков, „Една торба барут").

Когато се наситя да те гледам,
ще те целуна и ще си отида (Н. Вапцаров, „Прощално").

СТРОЕЖ НА ПОДЧИНЕНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ

I. Строеж на подчинените определителни изречения

1. Строежът на определителните изречения, които имат свой отделен подлог, е обърнат, ако съюзът им изпълнява службата на обстоятелството за място. Напр.:

Огнянов и другарят му отидоха още по на тъмно, настаниха се въз един голям камък, край който извиваше и тихо шумеше реката (Вазов, „Под - игото", ч. I, гл. XV). Неговата голяма и бяла къща, в която живееше многолюдното му семейство, беше... (Ел. Пелин, „Гераците"). Привечер дружината стигна на върха Соуджак, отдето се откриваше цялото румелийско поле (Л. Стоянов, „Мехмед Синап", гл. „Как се започна").

Определителните изречения *край който извиваше и тихо шумеше реката, в която живееше многолюдното му семейство, отдето се откриваше цялото румелийско поле* имат обърнат строеж: съюзите *край който, в която, отдето* изпълняват службата на обстоятелство за място, а сказуемите *извиваше, шумеше, живееше, се откриваше* стоят пред подлозите *реката, семейство, поле.*

Но подлогът, когато се подчертава, излиза пред сказуемото, и строежът на тоя вид определителни изречения става прав. Напр.:

Оттук се виждаше голяма част от селото, тая част, дето тече селската рекичка, дето Павел толкова обичаше да играе, когато бе малък, и дето посрещаше Елка, когато бе ерген (Ел. Пелин, „Гераците").

Определителното изречение *дето тече селската рекичка* има обърнат строеж, но строежът на определителното изречение *дето Павел толкова обичаше да играе, когато бе малък* е прав: подлогът *Павел* е подчертан и стои пред сказуемото *обичаше.*

2. Строежът на определителните изречения, които имат свой отделен подлог, е прав, ако съюзът им изпълнява службата на пряко или непряко допълнение. Напр.:

... уверение, което никой не мислеше да опровергава... (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IV). Тоя странен мустакат човек, когото то виждаше за първи път, беше интересен... (Ел. Пелин, „Гераците"). ... и малките му внучета, които той обичаше да милва... (пак там). В първите дни пуснатият от Хаджи Ровоама слух отгласкваше от него лицата, с които приятелите му искаха да го запознаят (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. XII).

Определителните изречения *което никой не мислеше да опровергава, когото то виждаше за първи път, които той обичаше да милва, с които приятелите му искаха да го запознаят* имат прав строеж: съюзите *което, когото, които* изпълняват службата на преки допълнения; съюзът *с които* изпълнява службата на непряко допълнение, а подлозите *никой, то, той, приятелите* стоят пред сказуемите *не мислеше, виждаше, обичаше, искаха.*

Но сказуемото-глагол, когато се подчертава, излиза пред подлога, и строежът на тоя вид определителни изречения става обърнат. Напр.:

Огнянов попита момичето простичко същото нещо, което го пита и Стефчов (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. XI).

Определителното изречение *което го пита и Стефчов* има обърнат строеж: сказуемото *пита* е подчертано и стои пред подлога *Стефчов*.

3. Строежът на определителните изречения, които имат свой отделен подлог, е обърнат, ако тяхното сказуемо е среден (неутрален) местоименен глагол или глагол от страдателен залог и ако съюзът им изпълнява службата на непряко допълнение. Напр.:

Елементите, от които се състои водата, са водород и кислород.
Младежите от ДСНМ докараха камъните, от които е изграден новият мост на реката.

Определителните изречения *от които се състои водата, от които е изграден новият мост на реката* имат обърнат строеж: сказуемото *се състои* е среден местоименен глагол, а сказуемото *е изграден* — глагол в страдателен залог; съюзът *от които*, един и същ и в двете изречения, изпълнява службата на непряко допълнение; при това сказуемите *се състои* и *е изграден* стоят пред подлозите *водата* и *мост*.

4. Строежът на определителните изречения е прав, ако съюзът им изпълнява службата на определение. Напр.:

Над „мученишката" картина стоеше голям стенен часовник с махало, чиито синджири и топузи падаха до самите възглавници на миндера (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IV). Майките, чиито дъщери не бяха още изкарвани, в недоумение и уплашени гледаха напред (пак там, ч. I, гл. XI). Само това мъничко създание, чието невинно дихание покриваше нежно лицето й, само то беше близко, нейно родно (Ел. Пелин, „Гераците"). Щом казал това, изведнаж излязла една жена, циците на която били преметнати през раменете („Крал Марко", сказание).

Определителните изречения *чиито синджири и топузи падаха до самите възглавници на миндера, чиито дъщери не бяха още изкарвани, чието невинно дихание покриваше нежно лицето й, циците на която били преметнати през раменете* имат прав строеж: съюзите *чиито, чиито, чието, на която* изпълняват службата на определение, а подлозите *синджири, топузи, дъщери, дихание, циците* стоят пред сказуемото *падаха, не бяха изкарвани, покриваше, били преметнати*.

5. Строежът на определителните изречения, чийто съюз изпълнява службата на подлог, е прав. Напр.:

Павел проследи с поглед Елка, която се затули в уличката зад реката (Ел. Пелин, „Гераците").

Определителното изречение *която се затули в уличката зад реката* има прав строеж: съюзът *която* изпълнява службата на подлог, и ако вместо него поставим подлога, ще се получи: *Елка се затули в уличката зад реката*. Това изречение има прав строеж: подлогът *Елка* стои пред сказуемото *се затули*, а зад сказуемото иде непълната втора група — обстоятелственият израз за място *в уличката* и неговото предложно определение *зад реката*.

6. Има и подчинени определителни изречения, чийто подлог е подлогът на главното изречение. Строежът на такива изречения е прав. Напр.:

Той чакаше да чуе страшната присъда, която четеше по лицето й (Вазов, „Под игото" ч. I, гл. XII). Той беше твърде вещ на флаутата, с която кръстосваше цяла България (пак там, ч. I, гл. XIV).

Строежът на определителните изречения *която четеше по лицето ѝ, с която кръстосваше цяла България* е прав. Ако поставим в тия изречения изпуснатите подлози, ще се получи: *която той четеше по лицето ѝ, с която той кръстосваше цяла България.* А строежът на тия изречения е прав: подлозите *той* и *той* стоят пред сказуемите *четеше* и *кръстосваше.*

II. Строеж на подчинените допълнителни изречения

1. Строежът на допълнителните изречения, които имат свой отделен подлог, е прав. Напр.:

Всички видяха, че Огнянов владее положението (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. XI). Той беше душа, пораснала в покорност на съдбата, мека, блага, изпълнена с вяра и надежда, че всяко зло има край . . . (Ел. Пелин, „Гераците").

Допълнителните изречения *че Огнянов владее положението, че всяко зло има край* имат прав строеж: подлозите *Огнянов, зло* стоят пред сказуемите *владее, има край.*

Но сказуемото-глагол, когато се подчертава, излиза пред подлога, и строежът на тоя вид допълнителни изречения става обърнат. Напр.:

Казах ви, че не ме е търсил никой (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. IV).

Допълнителното изречение *че не ме е търсил никой* има обърнат строеж: сказуемото *не е търсил* е подчертано и стои пред подлога *никой.*

Забележка. Подчиненото допълнително изречение, което има свой отделен подлог, може да бъде инверсирано. Но в такъв случай инверсията засяга не главната група, а някои второстепенни групи. Напр.:

Случваше се, че някоя работа задържаше стареца повече в къщи (Ел. Пелин, „Гераците").

Допълнителното изречение *че някоя работа задържаше стареца повече в къщи* представя инверсия. Но тая инверсия засяга не главната група *работа задържаше,* която има прав строеж, а втората и третата група, които представят групна инверсия: непълната трета група *стареца* стои пред непълната втора група *в къщи.*

2. Има и подчинени допълнителни изречения, чийто подлог е подлогът на главното изречение. Строежът на такива изречения е прав. Напр.:

Разбрах, че съм ранен (Йовков, „Среща").

Строежът на допълнителното изречение *че съм ранен* е прав. Ако поставим в това изречение изпуснатия подлог, ще се получи: *че аз съм ранен.* Тук подлогът *аз* стои пред сказуемото *съм ранен.*

III. Строеж на някои подчинени обстоятелствени изречения

1. Строежът на обстоятелствените изречения за време, които имат свой отделен подлог, е прав, ако тия изречения са прости напълно разширени или сложни. Напр.:

Павел я гледа, докато тя изчезна зад нивите (Ел. Пелин, „Гераците“).

Когато той дошъл при реката, видял, че тя била много широка и дълбока, та не можел да я мине („Келешът и царската дъщеря“, нар. приказка).

Когато Марко хващаше синджирите да ги навива, то „моят мъченик“ издаваше из гърдите си гръмливи и сърдити хъркания, щото котката бягаше (Вазов, „Под игото“, ч. I, гл. IV).

Обстоятелствените изречения *докато тя изчезне зад нивите, когато той дошъл при реката* са прости разширени изречения със свой отделен подлог и имат прав строеж: подлозите *тя, той* стоят пред сказуемите *изчезна, дошъл*, а зад последните стоят непълните втори групи — обстоятелствените изрази за място *зад нивите, при реката.*

Обстоятелственото изречение *когато Марко хващаше синджирите да ги навива* е сложно съставно изречение със свой отделен подлог. Като сложно съставно изречение, то има прав строеж: подчиненото изречение стои зад главното. Но и самото му главно изречение *когато Марко хващаше синджирите*, което от своя страна представя просто напълно разширено изречение, има прав строеж: подлогът *Марко* стои пред сказуемото *хващаше*, а зад последното стои непълната трета група — прякото допълнение *синджирите.*

2. Строежът на подчинените изречения, които пояснявят някое обстоятелство за място или за време и които имат свой отделен подлог, е прав, ако тия изречения са прости напълно разширени или сложни. Напр.:

Там, гдето другарят ми разгърна високата трева, за да стъпи, се показа тиня и зеленясала вода.

Рано сутринта, когато дрезгавината на близкия ден вдигна косачите, те видяха, че Лазо не беше при тях (Ел. Пелин, „Косачи“).

Келешът ги виждал от време на време, когато змеят се святкал по пътя („Келешът и царската дъщеря“, нар. приказка).

Обстоятелственото изречение *гдето другарят ми разгърна високата трева, за да стъпи* е сложно съставно изречение със свой отделен подлог. Като сложно съставно изречение, то има прав строеж: подчиненото изречение стои зад главното. Но и самото му главно изречение *гдето другарят ми разгърна високата трева,* което от своя страна представя просто напълно разширено изречение, има прав строеж: подлогът *другарят* стои пред сказуемото *разгърна*, а зад последното стои непълната трета група — прякото допълнение *трева*, предшествувано от определението *високата.*

Обстоятелствените изречения *когато дрезгавината на близкия ден вдигна косачите, когато змеят се святкал по пътя* са прости напълно разширени изречения със свой отделен подлог и имат прав строеж: подлозите *дрезгавината, змеят* стоят пред сказуемите *вдигна, се святкал*; при това зад първото сказуемо стои непълната трета група — прякото сказуемо *косачите,* а зад второто — непълната втора група — обстоятелственият израз за място *по пътя.*

Забележка. Подчиненото изречение, което пояснява някое обстоятелство за място или за време и което има свой отделен подлог, може да бъде и инверсирано. Но в такъв случай инверсията засяга не главната група, а някои второстепенни групи. Напр.:

Понякога, когато той си работеше нещо из двора, около къщи, някоя от снахите ще го извика от вратата: — Тате, ела да обядваме, че те чакаме! (Ел. Пелин, „Гераците").

Обстоятелственото изречение *когато той си работеше нещо из двора, около къщи* представя инверсия. Но тая инверсия засяга не главната група *той си работеше*, която има прав строеж, а втората и третата група, които представят групна инверсия: непълната трета група *нещо* стои пред непълната втора група *из двора, около къщи*.

3. Строежът на обстоятелствените изречения за време, които имат свой отделен подлог, е обърнат, ако тия изречения са прости къси или прости полуразширени. Напр.:

Когато почваше жътва, в къщата на Гераците настъпваше усилена работа (Ел. Пелин, „Гераците").

Като се събрали хората, той заповядал да донесат децата, за да ги видят („Царският, син и завистливите му балдъзи", нар. приказка).

Кога дошли дните на Марта, она като нахвърляла един дебел сняг, като ударила на студ... („Баба Марта и късметът", нар. приказка).

Обстоятелствените изречения за време *когато почваше жътва, като се събрали хората, кога дошли дните на Марта*, които са прости къси изречения със свой отделен подлог, имат обърнат строеж: сказуемите *почваше, се събрали, дошли* стоят пред подлозите *жътва, хората, дните*.

Но подлогът, когато се подчертава, излиза пред сказуемото, и строежът на тоя вид обстоятелствени изречения става прав. Напр.:

Когато ти си весел, татко, цялата къща е весела (Ел. Пелин, „Гераците").

Обстоятелственото изречение за време *когато ти си весел, татко* има прав строеж: подлогът *ти* е подчертан и стои пред сказуемото *си весел*.

4. Строежът на подчинените изречения, които пояснят някое обстоятелство за място или за време и които имат свой отделен подлог, е обърнат, ако тия изречения са прости къси или прости полуразширени. Напр.:

Там, дето беше нашата позиция, се дигна гъст облак дим (Л. Стоянов, „Сляпа съдба")

Утринта, когато станали всички, царят пак прегледал чехлите на дъщеря си... („Келешът и царската дъщеря", нар. приказка).

Той дохождал след полунощ, когато заспивали пазачите, светвал на вратата на стаята... (пак там).

Обстоятелственото изречение *дето беше нашата позиция* е полуразширено просто изречение със свой отделен подлог и пояснява обстоятелствената дума за място *там*. Обстоятелствените изречения *когато станали всички* и *когато заспивали пазачите* са прости къси изречения със свой отделен подлог и пояснявят: първото обстоятелствената дума за време *утринта*, а второто обстоятелствения израз за време *след полунощ*. И трите тия обстоятелствени изречения имат обърнат строеж: сказуемите *беше, станали, заспивали* стоят пред подлозите *позиция, всички, пазачите*.

5. Има и подчинени обстоятелствени изречения, чийто подлог е подлогът на главното изречение. Строежът на такива изречения е прав. Напр.:

Когато дойдеше в разгара *на* полката си, Клеопатра ревеше ужасно... (Вазов, „Под игото", ч. I, гл. V). Като видяха Павела, те и трите се спряха изненадани и учудени (Ел. Пелин, „Геранте").

Обстоятелствените изречения *когато дойдеше в разгара на полката си, като видяха Павела* имат прав строеж. Ако поставим в тия изречения изпуснатите подлози, ще се получи:

Когато Клеопатра дойдеше в разгара на полката си. Като те видяха Павела.

Тука подлозите *Клеопатра* и *те* стоят пред сказуемите *дойдеше* и *видяха*.

* * *

От изложеното дотук се вижда, че има определени закономерности, на които се подчинява строежът на речта. Тия закономерности са следните:

1. В основата на правия строеж на простите глаголни изречения лежи определен логически процес.

2. Има определен брой на строежните групи на речта и на техните основни части.

3. Главната група и главното изречение не променят мястото си в изречението; променят го само второстепенните групи и подчинените изречения.

4. Има определени видове прав и обърнат ред на строежните групи на речта и на техните основни и второстепенни части.

5. Има определени видове прав и обърнат строеж на сложните изречения.

6. Има определени видове прав и обърнат строеж на подчинените изречения.

7. Простите изречения, къси и разширени, имат определен групов състав. При това простото късо и простото полуразширено изречение са равностойни в строежно отношение, защото правият и обърнатият строеж на главната група не зависи от нейните второстепенни части.

Според някои граматици, „словоредът" е повече или по-малко свободен. Младенов казва: „Българският словоред е доста свободен и това особено личи при т. н. енклитики — едносложни лични местоимена в дателен и винителен падеж и едносложни спомагателни глаголи" („Граматика на българския език", стр. 372). В колективния труд на д-р Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов се казва: „Думите в изречението се нареждат доста свободно" („Българска граматика", стр. 266). А Калканджиев заявява: „Начинът за изказ е нещо лично... За художника на словото не съществуват абсолютни правила за ред на думите в изречението..." (П. Ст. Калканджиев: „Българска граматика").

Ние си позволяваме да изкажем съмнение във верността на тия мисли.

Има закономерности в строежа на речта, които писателят не е в състояние да отмени, нито да промени, и на които той е напълно подчинен. Но писателят, който разполага с богатството и разнообразието на правия и обърнатия строеж на речта, може, съзнателно или несъзнателно,

да предпочете употребата на някои от тия форми. Ето, в това предпочитание се заключава свободата или, по-право, не свободата, а „личното“ на писателя в строежа на речта. Впрочем писателят би могъл да направи и нещо друго: да създаде някоя нова, непозната комбинирана инверсия.

Може ли да се определи „личното“ на писателя в строежа на речта? Може.

Практически това става тъй: случаите на прав строеж на простите утвърдителни глаголни изречения се нанасят в една рубрика, а случаите на обърнат строеж на същите изречения се нанасят в четири рубрики. Инверсиите се нанасят в тия четири рубрики според групата, с която се започва дадена инверсия: ако се започва с първа група, тая инверсия се нанася в първата рубрика; ако се започва с втора група, тя се нанася във втората рубрика и т. н. Ако има вътрешна инверсия на някоя група или инверсия на второстепенни части, над римската цифра на съответната група се поставят определени знаци, от които да се разбира, че отбелязаната група представя вътрешна инверсия или инверсия на второстепенни части.

За сложните съставни и смесени изречения се определят други четири рубрики: две за сложните изречения с прав строеж и две за ония с обърнат строеж.

Казаните рубрики се попълват за всяко произведение на писателя, когото изучаваме откъм строежа на речта в неговите произведения. После попълнените рубрики на отделните писатели се сравняват едни с други. При това сравнение веднага се очертава строежният облик на речта на всеки писател, веднага се вижда и „личното“ на всеки писател в строежа на речта.

Нашите проучвания по тоя метод на някои от литературните произведения, напр. на Елин Пелин, Йордан Йовков и П. Ю. Тодоров, показаха между другото и следното: Елин Пелин предпочита инверсионното движение на първа, втора и четвърта група, и оная инверсионна форма, в която втората група излиза на първо място в изречението; у Йордан Йовков се среща по-често трета група, а П. Ю. Тодоров, уж за да се приближи до народния говор, създава неуместни инверсии, които правят впечатление на нещо изкуствено.

Но тая работа е голяма, иска много време, и за да се получат подобри резултати, има нужда от труда на колектив.

Въпросът е сериозен, принципален и затова заслужава внимание. Касае се да се установи по научен метод „личното“ на писателя в строежа на речта, която е подчинена на определени закономерности.

Съществува ли някаква връзка между класовата принадлежност, между идеологията на писателя и строежа на неговата реч? Не. Писателите, от чиито произведения са цитирани примери в тая книга, имат различен обществен произход, различни политически и други разбирания; но това не се е отразило на строежа на речта, който си остава един и общ за българския език.

Сталин казва, че езикът не е надстройка, че няма класов език, а има само един единен език, който е общонароден (Сталин, „Отговор на другарката Е. Крашенинникова"). Може да се каже: няма и класов — буржоазен или пролетарски — строеж на речта. Има само един строеж — строежът на единната общонародна реч.

Идеологията не е в това: как строим речта, когато говорим или пишем; тя е в това: какво говорим или пишем.

НАБЛЮДЕНИЯ НАД ЕЗИКА И СТИЛА НА ВАПЦАРОВАТА ПОЕЗИЯ

Радослав Мутафчиев

1. Увод

Никола Йонков Вапцаров е поет на работническата класа. Той израсна във времето на монархо-фашистката власт у нас, когато Комунистическата партия организираше общата революционна борба на всички демократични сили в страната. Неговото пряко участие в тази борба му помогна да се оформи като поет-революционер. Във вихъра на двубоя между старото и новото той създаде поетически произведения, в които най-възторжено и проникновено възпя всенародната съпротива срещу фашизма у нас и нарисува ярката картина на бъдещия живот, заради който той самоотвержено загина.

Поезията на Вапцаров отразява в истинския смисъл на думата въжделенията на българския народ за един светъл и щастлив живот. Тя обаче стана и вярна изразителка на народното недоволство от политическия строй в страната. Ето защо като основна тема в творчеството на поета остава конфликтът между новите прогресивни идеи и буржоазната действителност, в която той живя. Всеки стих от неговата поезия е бунт срещу тази действителност и едновременно зов за борба срещу нея.

Поетът ясно е съзнавал, че с поезията си участвува в революционната борба на народа, затова стихотворенията му изразяват стремежите и интересите на трудещите се хора. Не един път пролетариатът е използувал Вапцаровите стихове като оръжие в борбата си за социализъм. Това е така, защото Вапцаровата поезия притежава изключително морално въздействие върху народните маси със своята актуална тематика и със своя поетичен и прост език. Ето защо творчеството на Вапцаров както тогава, така и днес представя ценен принос в нашата съвременна литература.

Идеите на Комунистическата партия станаха съдържание на живота на поета, а нейната борба — лична участ на неговия живот. Като поет на революцията Вапцаров сля дейността си с борбата на своята партия и с борбата на своя народ. Поетът се чувствуваше като едно цяло с народа си, с работниците и изобщо с потиснатите хора. Онова, което мислеха те, мислеше и той. Затова в стиховете му кипят разочарованието, тревогите и мечтите на едно цяло поколение, в борбата на което възтържествува свободата, която Вапцаров не можа да види.

Краткият, но достоен живот на този вечно млад поет обаче не му попречи да създаде стихотворения, които чрез новото си съдържание и чрез съвършената си езикова форма се представят като неповторими високо художествени произведения на едно ново изкуство у нас — изкуството на социалистическия реализъм.

Именно поезията на Никола Вапцаров представя значително литературно явление на социалистическия реализъм в нашата съвременна литература. Значителността на това явление се обуславя от дълбокото единство, което намираме между идейно-емоционалното съдържание на тази поезия и нейната високо художествена форма.

Поезията на Вапцаров е и дълбоко партийна. Вапцаров е партиен поет в пълния смисъл на думата. Той пише искрено и просто и ни показа как най-актуалните политически въпроси могат да представят предмет на поетическо пресъздаване, без да се изпада в обикновена публицистика. Ето защо силата на Вапцаровата поезия се състои именно в това, че той съедини качествата на своя поетически талант с комунистическата партийност. Комунистическата идеология у него не беше само обикновен възглед, а вътрешно съдържание, смисъл на неговия живот. Затова тази идеология у него се превърна в негова психика, дори в негов стил в живота изобщо.

Както ще видим по-нататък, Вапцаровата поезия се характеризира от една страна със социалистическия характер на своето съдържание и с дълбоко народностния характер на своята езикова форма.

Вапцаров като творческа личност е отдавал особено голямо значение на езиковата форма. Той много добре е разбирал, че за да направи общонародно достояние високочовечните идеи на социализма, те трябва да бъдат облечени в достъпна езикова форма за онези, за които са предназначени стихотворенията му. В поезията си Вапцаров винаги говори с езика на народа, с езика на трудещите се. В това отношение поетът се е учил на език и на поетическо майсторство най-напред от Ботев, Вазов и Яворов и особено от нашата народна песен. Върху него е оказала силно влияние и пролетарската поезия от двадесетте години на сегашния век начело с пламенния поет на „огнените гриви“ — Христо Смирненски, а така също и руските майстори на художественото слово като писателите Толстой, Чехов и Горки и поетите Пушкин, Лермонтов, Маяковски и др.

Минал през тази школа, Вапцаров е много взискателен към езиковата форма на своите стихове, затова те постоянно са менели своя езиков облик. Поетът постоянно ги е поправял, като е търсел най-съвършената езикова форма.

В една своя статия Вапцаров е синтезирал своите схващания за езика на художественото произведение и изобщо за поезията в следните няколко реда: „В повечето случаи ние караме простия селянин да говори така, както ние говорим, на пук на бита му, на пук на неговата среда. В повечето случаи нашите герои по един и същ начин проумяват човешките истини, по един и същ начин избират своя път. Мургави герои у нас съвсем рядко се срещат. В стиховете сме небрежни към римата,

ритъма, съзвучията, образите и въобще към всичко, което изисква повече труд и умение. И хората малко ни вярват"[1].

Това е художественото верую на Вапцаров, затова езиковата форма на песните му е удивително проста. Няма никаква превзетост и неестественост, една безкрайна честност и искреност лъха от всяко негово произведение.

Настоящото изследване не си поставя за задача да даде абсолютно пълна картина на всички езиково-стилни особености на Вапцаровата поезия. То обаче има за цел да посочи основното, съществено в индивидуално-художественото използуване на общоезиковите изразни средства, тяхното творческо преосмисляне и техния нов поетически синтез с оглед към фонетичната, лексикална, граматична и стилна страна.

Въпросите за стила на Вапцаровата поезия обаче ще се разглеждат едновременно с другите езикови особености на стихотворенията му, затова те няма да бъдат отделени в специална глава.

2. Езикът на писателя и общонародният език

Езикът на отделния писател не може да се разглежда откъснато от общонародния и общолитературния език на определена епоха. Той не представя затворена и изолирана езикова система от общонародния език, чиито граматичен строеж и речников състав са общи за всички членове на обществото.

Общонародният език, използуван като средство за общуване в различните области на обществения живот, е създал твърде сложна система от стилове. От богатството и разнообразието на обществения живот зависи богатството и разнообразието от стилове в общонародния език. Цялото разнообразие от думи и изрази, от синтактични конструкции и начини на изразяване представя за писателите или за поетите богато съкровище, от което те черпят езиково градиво за произведенията си.

В своята творческа работа над езика на художественото произведение писателят използува общонародната езикова система. Обаче той творчески избира общоезиковите изразни средства, майсторски ги комбинира, обработва и шлифова, така че общонародният език получава своеобразно функционално осмисляне и придобива възможността да въздействува идейно-възпитателно и художествено-естетически върху читателите.

В своето произведение писателят винаги търси по-оригиналния езиков израз на своята мисъл, търси по-ефектната в художествено отношение, но заедно с това и най-точната фраза, за да може по-дълбоко да внуши на читателя си идеята, образа, които са обект на художествено пресъздаване в произведението му.

Тъкмо именно поради това писателят не се затваря в границите на общолитературния език, не се затваря в границите на книжовната норма, която би го ограничила, а напротив, той свободно излиза вън от тези граници, за да може по-обилно да взема езиков материал от съкровището

[1] Н. В., За творчеството на най-младите, Литературен критик, София, бр. 8 от 12. III. 1941 г., стр. 1.

на общонародния език. Затова диалектната особеност, старинните думи, жаргонът, клишираният книжен израз, индивидуалното словотворчество, оригиналният стилен обрат и т. н. намират място в художественото произведение, за да дадат възможност на писателя да индивидуализира образите си, да типизира речта на различните герои или дори да отсени в известно отношение и своята собствена реч в произведенията си. Въпреки това обаче писателят не пише на някакъв свой особен език. Напротив, той пише на общонародния език на своята епоха, но това е, така да се каже, обработеният език от майсторите на художественото слово[1]. Затова езикът на художественото произведение представя своеобразно отражение на общонародния език в езиковата практика на един поет или писател. Това е такова отражение на общонародните езикови средства, които са майсторски подбрани, дълбоко преосмислени и индивидуално споени, така че всичко това е творчески пречупено през призмата на мирогледа и майсторството на писателя.

Съвсем естествено е, че езикът на едно художествено произведение не може напълно да отрази цялата сложна система на общонародния език. Дори езикът на един писател в цялото негово творчество не може да отрази всичкото това многообразие, защото общонародният език представя огромна неизчерпаема област от езикови средства, която винаги, през всички времена на съществуването на езика се обогатява и усъвършенствува от всички членове на обществото, които са говорили или говорят на този език.

Ето защо езикът на писателя може да се разглежда от две страни. На първо място това е общонародният език в едно отделно частно негово проявление и на второ място това е индивидуалният език на един отделен писател. Някои езиковеди разглеждат езика на писателя като една област, в която стават сложни взаимодействия между ненадстроечни и надстроечни обществени категории[2].

От една страна в езика на писателя се открива комуникативната му функция, която осигурява достъпността на произведенията на писателя за всеки член на обществото, а от друга страна се постига естетическата му функция, която осигурява възпитателното и художествено-естетическото въздействие върху членовете на обществото.

Именно при разглеждане на втората страна на езика на един писател изследователят се сблъсква най-напред с въпроса за стила на писателя.

Стилът на езика на художественото произведение или по-скоро стилът на писателя представя такава област, където трябва да се разгледат своеобразието, неповторимостта, които писателят постига в индивидуално-художественото използуване на общоезиковите средства, тяхното творче-

---

[1] М. Горький, О том, как я учился писать, сб. О литературе, Москва, 1933 г., стр. 189.

[2] А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, Москва, 1957 г., стр. 38: „Специфика языка художественного произведения определяется тем, что язык писателя — это область соприкосновения и сложного взаимодействия надстроечных категорий (литература) и ненадстроечных (язык)."

ско преосмисляне и техния нов поетически синтез. Точно тук се отразява мирогледът на писателя, своеобразният му метод на работа, неговата култура, възпитанието му и всички негови индивидуални качества като човек. „Стилът на езика — казва В. В. Виноградов, — като разновидност на общолитературния език, очевидно не може да бъде отнесен към числото на надстроечните категории, за разлика от индивидуално-художествения стил (разр. моя — Р. М.), като система за изразяване на мирогледа“[1].

От казаното дотук се вижда, че при изследването езика на писателя трябва да се имат пред вид именно тези две страни на неговия език. Трябва да се установят начините, по които писателят подбира езиковия материал и как този материал се обработва. Така ще се покаже ликът на писателя като майстор на словото, ще се разбере неговият стил на работа, изобщо той ще се характеризира като отделна творческа индивидуалност. Едновременно с това ще се види какъв принос прави писателят в общонародния език за по-нататъшното му развитие и обогатяване, за утвърждаване или изобщо за обновяване на общолитературната езикова система. В това отношение всеки писател може да се разглежда и като строител на езиковата култура на своя народ.

Приносът, който писателят прави за усъвършенстването на общонародния език, може да представя в известна степен мерило за народностния характер на езика на писателя.

Всеки голям майстор на художественото слово пише на език, разбираем за своя народ. В използуваните от писателя най-жизнени и най-типични изразни средства се открива тясната връзка между езика на писателя и общонародния език. Тяхното утвърждаване в езика на литературата и разпространението им сред членовете на обществото говори най-добре за народностния характер на езика му. От друга страна простотата и достъпността на езика на художественото произведение и умението на автора да създаде художествено единен образ откъм вътрешно съдържание и езикова форма определят по друг начин народностния характер на неговия език. Най-сетне този характер на езика му се измерва от това, дали писателят е обогатил общонародната езикова система с нови езикови средства, или е разкрил на читателите си неизползувани страни на родния си език.

3. Фонетични особености

Състоянието на книжовния език се отразява твърде разнообразно в произведенията на художествената литература. На много места в художественото произведение могат да се открият разнообразни отклонения от книжовната норма във всички страни на езика на поета.

Обикновено книжовната фонетична норма се запазва в езика на писателя, обаче могат да се открият известни отклонения, които се

[1] В. В. Виноградов, Содержание и задачи курсов по языковедческим дисциплинам в свете работ И. В. Сталина по языкознанию, сб. Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина, Москва, 1950, стр. 222

намират предимно в речта на героите. Не са изключени случаи, когато такива отклонения могат да се намерят и в авторската реч.

В тази глава ще се разгледат някои отклонения от книжовната фонетична норма в поезията на Вапцаров. От прегледа на всички случаи по този въпрос се вижда, че тези отклонения се налагат по-скоро под влиянието на неговия роден говор, отколкото от обстоятелството, че поетът е търсел да постигне по-голям художествен ефект. Разбира се, отклоненията, които намираме във Вапцаровата поетическа реч, с нищо не намаляват значението на Вапцаров като майстор на художественото слово.

Отклоненията, за които ще стане дума тук, стоят в тясна връзка с някои фонетични особености на говора на град Банско, родно място на поета. Намираме ги предимно в екавия изговор на променливото *я*.

Променливото *я* в гр. Банско има по-особен изговор. Там то се произнася като широко *е* (ѐ). Обаче въпреки тази му особеност екавият изговор на Вапцаровата поетична реч не се различава особено много от екавия изговор на променливото *я* в западнобългарските диалекти.

Никола Вапцаров е писал стихотворенията си на стария правопис, който беше установен у нас до 1945 г., затова навсякъде променливото *я* у него е означено с буквата *ѣ*. Именно това обстоятелство ни пречи да установим точния изговор на този звук. По безспорен начин обаче може да се установи изговорът на този звук, когато думи с променливо *я* се римуват с думи, притежаващи постоянно *е*.

В цялото си поетическо творчество[1] Вапцаров на 42 места римува дума, съдържаща променливо *я*, с дума, която съдържа постоянно *е*. Ясно е, че в тези думи променливото *я* има екав изговор. Само на две места в стихотворенията си Вапцаров римува дума с променливо *я* с дума, която съдържа постоянно *я* или друг близък до него звук, следователно тук променливото *я* има якав изговор, напр.: *вера — пантера* (Вяра, 29); *ветър — небето* (Завод, 32); *добре — спре — умре — умре* (Спомен, 35); *пек — снег* (Романтика, 38); *редко — клетка* (Спомен, 34); *вера — химери* (Писмо, 46); *тебе — хлеба* (Песен за човека, 48); *бег — човек* (Песен за човека, 51); *гнет — вред — хлеб* (Родина, 56); *теб — хлеб* (Родина, 57); *теб — хлеб* (Имам си родина, 61); *свет — напред* (Любовна, 68); *успех* (същ) — *влех* (Испания, 72); *помете — ветър* (Песен за другаря, 75); *умрел — шрапнел* (Писмо, 77); *стоте — видех* (Писмо, 78); *ковчега — протегат* (Писмо, 78); *слеп — теб* (Един сляп, 85); *свет — теб* (Зора, Събужда се града, 88); *тебе — хлеба* (Горки, 95); *снег — човек* (Горки, 95); *напред — свет* (Епоха, 96); *степ — хлеб* (Пушкин, 98—99); *свиреп — хлеб — хлеб — хлеб* (Не бойте се, деца, 105); *вчера — вера* (Не бойте се деца, 105); *хлеб — теб* (Не бойте се, деца, 105—106); *тесна — песни* (Доклад, 115); *хребет — хлеба* (Майка, 117); *горели — пела* (Майка, 118—119), *седам — седем* (Ботев, 136); *нема — поема* (Ботев, 138); *орел —*

---

[1] Материалът за настоящото изследване е почерпан от изданията: Избрани стихотворения, III изд. под редакцията на Борис Делчев и Николай Шмиргела, София, 1951; Избрани стихотворения, VI изд. под редакцията на Петър Динеков и Божидар Божилов, София, 1954; поемата „Влак", изд. на Детиздат, София, 1949. Страниците, посочени в работата, са взети от III издание. Тук-таме се цитира и от VI издание, където текстът, според нас, е по-точно предаден.

прострел (Final, 152); *слеп — теб* (Разплата, 153); *напред — свет* (Бодри осъмвайте, родни села, 157); *свет — съвет* (Война, 159); *където — лето* (Влак, 43); *облен — мен* (Влак, 46); *ще умре — оздраве* (Влак, 54); *равномерно — верно* (Влак, 56); *човек — бег* (Влак, 56); *нема — поема* (Влак, 64).

Само в два случая, както отбелязахме по-горе, намираме якави рими, например: *сняг — влак* (Един сляп, 86); *веднага — избяга* (Влак, 66).

От направената малка анкета между близките другари на Вапцаров[1] не можа да се установи, че той навсякъде е произнасял променливо *я* според книжовната норма, тъй като едни казват, че той, когато е говорел на събрание или е декламирал стиховете си, обикновено се е придържал към книжовния изговор на българския език, а други пък твърдят, че той е произнасял променливо *я* екаво. Приведеният по-горе материал на екави рими у Вапцаров говори в полза на вторите. Все пак не може да не се признае, че и първите имат право, тъй като Вапцаров е познавал добре нашия книжовен език и е работил успешно като поет, журналист и редактор. Ясно е обаче едно, че в поезията на Вапцаров преобладава екавият изговор на променливото *я*. Фактът, че едва 4,44% от римите му с променливо *я* са с якав изговор, а 95,56% от римите му с променливо *я* са екави, говори, че Вапцаров предпочита екавия изговор пред якавия на променливото *я*. Тук трябва да отбележим, че търсенето на екави рими от Вапцаров не е някаква случайност и че то не се налага от някакви потребности на римата и ритъма в стиха, а идва изключително под влияние на неговия роден диалект. Този извод е в съгласие и с изследването на проф. Ст. Стойков във връзка с ятовия въпрос в новобългарския книжовен език, който отбелязва: „Следователно в общи черти ятовият изговор в римите на всеки наш поет зависи преди всичко от родното му наречие, а не от изискванията за рима, както обикновено теоретически се предполага. Затова у поети, родени в областта на западните говори, преобладава екавият изговор, а у поети, родени в областта на източните говори — якавият“[2].

4. Поетически речник

Езикът на художественото произведение се използува от писателя не само като средство за общуване, но и като образно-емоционално средство за въздействие. Чрез своя език писателят винаги се стреми да предизвика у читателя си определен емоционален ефект, затова неговият език се отличава със своите художествено-естетически качества — непринудена простота, образност и красота. Всички тези качества на езика на художественото произведение идват като резултат от дълбокото познаване и внимателно изучаване на родния език от страна на писателя.

---

[1] Разпитани бяха по този въпрос другарите Георги Караславов — писател, Николай Шмиргела — скулптор, Стоян Сотиров — художник, и тримата близки другари на Вапцаров.

[2] Ст. Стойков, Ятовият въпрос в новобългарския книжовен език, Годишник на Соф. университет, Истор.-филологически факултет, т. XLIV, 1947/48, кн. 4 — Езикознание и литература, стр. 114—115.

Те се постигат и от умението на писателя да подбере лексикалния си материал от общонародния език.

Своеобразието на стила на писателя, а така също и индивидуалните особености на неговия език се проявяват благодарение на умелия подбор на изразните средства, които общонародният език предлага.

Писателят привлича в лексикалния състав на поезията си най-различна лексика. Основният и най-важният материал, с който се изгражда езиковата тъкан на всяко произведение, това са общоупотребителните думи, които се използуват във всички стилове на общонародния език. Това е така наречената неутрална лексика. Писателят обаче привлича в своето творчество още и стилно обагреното богатство на общонародния език от различните области на езиковата практика. По този начин както в общонародния език, така и в езика на художественото произведение могат да се открият различни лексикални пластове със специфичната за тях стилистична оцветеност. От избрания лексикален материал писателят прави своеобразен езиков синтез, който се подчинява на ония изисквания, които съответствуват най-добре на художествения вкус на писателя и подхождат на целите и на характера на художественото произведение.

Преди да се пристъпи към конкретното разглеждане на лексикалния състав на Вапцаровата поезия, ще се даде в най-общи линии характеристика на неговия поетичен език в лексикално отношение.

Поезията на Никола Вапцаров се отличава с дълбока искреност и простота. У него и най-обикновените думи придобиват художествен смисъл и като се сливат в общия лиричен поток на неговия стих, стават прекрасно изразно средство за изграждане на ярки образи и за художествено въплъщение на дълбоко идейно-емоционално съдържание.

Лексикалният материал, с който си служи Вапцаров, е най-обикновен, да не кажем всекидневен. Този материал обаче така е вплетен в тъканта на стиха му, че езикът става ясен, точен и конкретен и тъкмо поради това е художествено убедителен и дълбоко емоционален.

Простотата на неговия език стои в много тясна връзка с обстоятелството, че Вапцаров пише за трудовите хора, пише за угнетените слоеве на тогавашното общество. Именно това обстоятелство го е накарало да сближи езика на поезията си с езика на народа. Поетът много добре разбира, че произведение, предназначено за народа, трябва да бъде дадено във форма, близка до народното виждане, достъпна и разбирана от най-широките читателски среди.

Като се отбелязва това важно качество на Вапцаровия език, трябва да се посочи, че то много тясно е свързано с народностния характер на неговата поезия изобщо.

Характерна черта на Вапцаровото творчество е непосредствената му близост до живота на народа. Насочил вниманието си към живота на народа, поетът пресъздава в ярки художествени образи картината на социалната действителност, като утвърждава трудовите слоеве като основна движеща сила в обществото.

На първо място народностният характер на творчеството на Вапцаров се проявява във факта, че той подбира теми, сюжети и герои от

трудовите слоеве на обществото, изобразява съществените страни от обществената дейност на народа, показва най-типичните негови представители. Но демократичната сила на неговата поезия произтича не само от посоченото обстоятелство, а и от това, че поетът е отразил социалната действителност от позициите на народа, изразил е отношението на трудовите хора към описваните явления. Пресъздавайки образите на хората на труда от преди 9 септември 1944 г., Вапцаров утвърждава идеалите, които бяха характерни за прогресивните и революционно настроените слоеве на обществото. Ето защо отражението на действителността в поезията му от край до край е пронизано от демократичните и високо хуманни идеи на социализма, които накараха много от трудовите хора да пренебрегнат личните си интереси и материалното си благополучие в името на едно освобождение на родината от веригите на фашизма. Така Вапцаровската оценка на действителността напълно се покриваше с оценката, която народът тогава даваше на тази действителност. Ето защо с право можем да посочим, че творчеството на Вапцаров е дълбоко народно, а сам той се нарежда в редиците на нашите големи народни поети като Ботев, Вазов, Яворов (от първия период на творчеството му), Смирненски и др.

Народността на поезията на Вапцаров се определя не само от характера на темите, сюжетите и героите, взети от народния живот, но и в голяма степен и от демократичната езикова форма, с която са облечени неговите образи и идеи. Именно на тази езикова форма се дължи и голямата популярност на неговото творчество. Не е случаен фактът, че поезията на Вапцаров е така любима на нашата демократична общественост и днес и непрекъснатото духовно и естетическо издигане на нашия народ все повече и повече ще утвърждава Никола Вапцаров като дълбоко народен поет в нашата съвременна литература.

Къде именно трябва да търсим народностния характер в езиковата форма на Вапцаровата поезия?

На първо място народностният и реалистичен характер на Вапцаровия език трябва да търсим в широкото използуване на изразните средства на общонародния език — общонародна разговорна лексика, народни думи, просторечие и т. н.

На второ място народностният характер се открива и в ония произведения на поета, които тясно са свързани с нашите народни песни, приказки и легенди. Народният начин на мислене, всекидневният трудов, семеен и личен живот на народа са намерили ярка образна езикова форма в стихотворенията на поета. Много от изразните средства, жанрови форми, тясно свързани с нашия народен фолклор, са майсторски използувани и творчески обновени в стиховете на поета. Така използуваните народни езикови форми от Вапцаров придават на поезията му специфичния български национален колорит. Всичко това поетът много добре е разбирал и затова на няколко места в творчеството си го е подчертал. Ето как той е изложил тези свои възгледи в своята поезия:

Да, пишем.
И пишеме верно и честно,
защото ни смазва живота.
Но колко от нас са
написали песни
за този незнаен
работник,
който се просва
в леглото без мисъл,
но в съня си кошмарен
мисли за Охрид,
за лодката мисли,
която в детинство
е карал?
Колко от нас
са написали песни?
Питам ви —
кой е написал?
Затуй и народа
със нас е на „Вие" —
не чувства ни свои,
ни близки.
Дълбоко в сърцето си
мъката крие
и гледа ни
някак изниско.

(Доклад, стр. 114—115)

Имайки пред вид ролята, която трябва да изиграе поезията му в живота на народа, поетът най-внимателно е изучавал езика на своя народ, изучавал го е в неговите тънкости. В спомените на неговите близки намираме споменато[1], че Вапцаров си е записвал народни думи и изрази, чути в разговор с хора от народа, изучавал е също така и езика на народните песни. Важна отличителна черта на Вапцаровата поезия е голямата ѝ близост до народното поетично творчество. Неговото идейно, тематично и езиково богатство са били винаги най-добра школа за поета.

Вапцаров съзнателно се е учил от народната песен на простота и искреност, затова той създаде неувяхващи образи и картини от народния живот и родната природа. За него народната песен е интересна не само със своите сюжети и идеи, но и със своя чист и звучен български език. Ето какво говори той в поезията си за езика на народната песен:

А в Прилеп са скрити
в мъха на стените
легенди, които ни чакат.
Открий със ръката
кората на мрака,
пиши!
И не бой се нататък!
Вятъра пее в Пирина,
в скалите,
пее в усои, в увини —
колко са паднали
в боя за своя
покрив
и свойта Родина!
Вятъра пее в зелените листи:
слушай,
и само записвай!
Записвай го просто и честно,
тъй както
просто го пее народа:
„Заплакала е гората...
Все зарад Индже войвода..."

(Доклад, 115—116)

В поезията си Вапцаров се е стремил да предаде общонародното съдържание на българския живот дори и тогава, когато пише за чужда

[1] Вж. Бойка Вапцарова, Спомени за Вапцаров, София, 1952, стр. 212—213.

действителност. Той е разкрил националния дух на своя народ, неговата вътрешна природа, характера на народното възприемане на действителността дори и в ония стихове, които са посветени на Испания (цикъла „Песни за една страна"). Поетът е отразил испанската действителност през очите на българина. Затова всеки, който прочете тези стихове, ясно чувствува, че са написани от български поет. Вапцаров е подбрал такива сюжети и образи от международното работническо движение и е намерил онази българска езикова форма за тях, които най-добре изразяват чувствата и идейните настроения на нашия трудов народ по време на неговия революционен подем през фашисткия терор у нас. Затова поезията на Вапцаров е дълбоко народна по съдържание, за което той е намерил и съответна наша национално-българска езикова форма.

Народностният характер на неговия език трябва да се търси в умелото използуване на лексикалния материал на общонародния български език, в майсторската употреба на народната фразеология и в тънкото познаване на граматичните му особености.

Вапцаровата поетична реч се отличава и с друга особеност. Не един път се е изтъквало, че стилът на Вапцаровия език е стил на обикновената беседа, на непринудения разговор[1]. В поезията си Вапцаров почти винаги разговаря с някого. Той постоянно има пред себе си било читателя, било работника, било някаква аудитория от слушатели, с които разговаря, спори, критикува. Затова стилът на разговорната българска реч се открива навсякъде в поезията му. Този стил идва и от обстоятелството, че неговата поезия, както се изтъкна по-горе, е предназначена за революционната борба на работническата класа, за партийна агитация, за разкриване правилността на великите идеи на социализма.

Най-сетне неговият език в лексикално отношение се характеризира и с това, че поетът използува речника на своята епоха — епохата на електричеството, на индустрията и на социалната революция. Един значителен лексикален пласт от научни и технически термини и изрази се вплита в тъканта на стихотворенията му. Той придава на езика му историческа конкретност и затова и от тази страна речта му е близка на неговите съвременници. Това е също едно обстоятелство, което доближава езика му до езика на трудовите хора. С тази лексика поетът означава предмети и явления, близки и добре познати на работническата класа. Така делничният живот на трудовия човек става предмет за художествено пресъздаване и е открит в него изворът на поезията. Едновременно с това в лексиката на поезията на Вапцаров се оглежда социалното робство на трудовите хора, а също така и техният мощен революционен подем.

[1] Вж. Дим. Осинин, Поет на съвременността, сб. Никола Йонков Вапцаров, София, 1947, стр. 161; Г. Цанев, Поетичното майсторство на Вапцаров, сб. Страници от историята на българската литература, София, 1958, стр. 615; Боян Ничев, Лексическият състав на поетичното творчество на Н. Й. Вапцаров, сп. Български език, 1952, кн. 1—2, стр. 79; Радослав Мутафчиев, Народностният характер на Вапцаровата поетична реч, сп. Език и литература, 1957, кн. 4, стр. 254; Дим. Чизмаров, Характерни особености на Вапцаровия поетичен език, сп. Септември, 1958, кн. 5, стр. 155.

Като се посочиха в най-общи черти особеностите на речника на Вапцаровата поезия, сега поотделно ще се спрем по-подробно на различните лексикални пластове, които се откриват в творчеството на поета.

*

При анализа на лексикалния състав на езика на художественото произведение обикновено се е разглеждала стилно обагрената лексика, а най-важният лексикален материал, без който не може да се изгради тъканта на художественото произведение, не се е разглеждал или малко се е разглеждал. Затова методите за изучаване на тази лексика не са напълно установени и тук обикновено се правят още опити за проучването ѝ.

Стилно обагреното лексикално богатство на общонародния език съвсем ясно се свързва с идейно-тематичните търсения на писателя и по този начин по-леко могат да се открият някои от специфичните особености на неговия стил. Обаче така насочено, научното изследване не може да разкрие напълно образа на автора като стилист и изобщо като майстор на художественото слово.

Значението на основната лексика или, както обикновено се нарича, „неутралната лексика" за изграждане на художественото произведение е от особена важност и тук майсторството на писателя се отразява най-добре, тъй като, въпреки неутралността на тази лексика, писателят и с нея постига художествено-естетически ефекти. В същност ако се направи една най-груба статистика, ще се види, че неутралната лексика се използува в художественото произведение в един много по-голям процент, отколкото стилно обагрената, защото в тази лексика се е отразила многовековната история на езика, неговите специфични особености, и ако писателят трябва да предаде народностен характер на езика си, ако трябва да осигури популярност на творчеството си и жизненост на своите поетични образи и идеи, той не може да я пренебрегне. Независимо от това тази лексика представя основният пласт на езика на художественото произведение, върху който по-ясно се открояват другите лексико-стилистични пластове със своите специфични стилни и емоционални особености.

Настоящото разглеждане на неутралната лексика в творчеството на Вапцаров си поставя скромната задача да направи опит за изследване на този въпрос, като подпомогне по-нататъшните проучвания в тази насока.

В поезията си Никола Вапцаров използува всичко около 2500 думи като отделни речникови единици. От тях неутралната лексика представя около 80 процента.

Чрез този основен лексикален пласт поетът е осигурил простотата на езика на произведенията си, а едновременно с това е постигнал и определен художествено-естетичен ефект.

Известно е, че думите от този неутрален пласт на езика имат по-големи възможности да се свързват с широк кръг думи поради своята многозначност, отколкото стилно обагреното богатство на общонародния език. В поетичната реч на Вапцаров тези думи играят важна

роля при изразяване на дълбокоидейното съдържание на неговата поезия, а така също и при предаване на неговите и на героите му душевни преживявания.

При подбора на думите от неутралната лексика Вапцаров се е отнасял твърде сериозно. Неговата работа тук се е проявявала двустранно. От една страна, тя се е свеждала до подбора на тези думи, а от друга, до комбинирането и синтезирането им в художественото произведение, така че действителността да получи най-правилно отражение.

Както се изтъкна, Вапцаров се е стремял да подбира най-обикновен лексикален материал. Неговото художествено-естетическо верую му е диктувало да подбира общопознатите и общоупотребими думи, които означават всекидневни неща, явления, отношения и т. н. Но в поезията му те вече придобиват художествен смисъл. Как именно става това?

Най-обикновените думи, като се конкретизират с различни пояснения, се сливат в общия лиричен поток на поетичната реч, оцветяват се емоционално и стават прекрасен материал за изграждане на художественото произведение.

Известно е, че всяка дума в езика освен предметно-логичното си значение притежава още и известна емоционалност, която се намира в думата потенциално, когато тя се вземе откъснато от контекст. В свързаната реч обаче думата може да прояви повече или по-малко своята емоционалност в зависимост от условията, които ѝ са създадени в контекста. Чрез нея авторът изявява своето отношение към действителността, показва оценката си за предмета или явлението, които са назовани с думата. С други думи, думата, така да се каже, се преживява от писателя или от слушателя[1]. Тя става съставна част на емоционалните словосъчетания на стиха и участвува в изграждането на поетичните образи, използува се като езиково средство за изразяване на душевни преживявания в художественото произведение.

В своите стихотворения Вапцаров обикновено много често използува думите от неутралната лексика при изграждане на поетическите си образи. В неговия контекст те звучат твърде поетично и служат като градиво за истинска поезия. Ето няколко примера: *Над мойта земя /в небето/ опира /Пирин* (Земя, 58); *А вънка тъй широк е небосвода!...* (Сън, 74); *Само моето сърце/ чувах как тревожно бие* (Песен на жената, 76). Тук се вижда как и най-обикновената лексика поддържа общия лиричен тон на произведението.

Твърде интересно в това отношение е стихотворението „Прощално". При изграждане на тъканта на това искрено и високопоетично произведение Вапцаров е използувал изключително най-обикновена лексика. Затова именно той е постигнал необикновена простота и чистота на езика, а оттук идва и голямата поетична сила на стихотворението, напр.:

[1] Вж. Б. Томашевский, Язык и литература, сп. Октябрь, 1951, кн. 7, стр. 172: „Думата не само се„ разбира", но „се и преживява".

Понякога ще идвам във съня ти
като нечакан и далечен гостенин.
Не ме оставяй ти отвън на пътя —
вратите не залоствай.

Ще влезна тихо. Кротко ще приседна,
ще вперя поглед в мрака да те видя.
Когато се наситя да те гледам,
ще те целуна и ще си отида[1].

Както се вижда, тук няма нито една диалектна или разговорна дума, нито една дума, която да принадлежи към поетическата или другата емоционално-оцветена лексика. Целият лексикален материал, от който е създадено това стихотворение, е взет от общоупотребителната лексика. С него поетът е създал толкова прост, реалистичен и заедно с това прекрасен и изразителен език. Тук читателят се възхищава на леката и икономично сдържаната фраза, в която няма пищни сравнения, няма особени по своя характер метафори и др. Простотата на лексикалния материал води до точност на израза и до реалистичност на образите.

Понякога само едно изреждане на думи от неутралната лексика, но споени смислово добре в стройната синтактическа структура на стиха, служат на поета да нарисува в обобщен вид ярката реалистична картина на своята епоха. Това е наистина картината на живота на работническата класа:

Машини,
стомана,
машини,
и масло, и пара,
и смрад.
(Епоха, 96)

Неутралната лексика в повечето случаи се явява за Вапцаров твърде удобно средство, за да разкрие конкретното съдържание на живота в неговото многообразие. Поетът умее майсторски да оцвети емоционално и най-обикновената дума, за да я използува като средство за предаване на драматични положения. Вплетена в общата структура на фразата, тя участвува активно в изграждането на реалистичните образи в стихотворенията му.

Все пак тези разсъждения не са достатъчни, за да ни разкрият сложната образно-словесна тъкан на творбите му. Все още остава неразкрита тайната как поетът запазва в произведението си цялото индивидуално и конкретно богатство, цялото жизнено своеобразие на предмета или явлението от действителността.

Много често едно явление, едно действие, един предмет от действителността писателят може да означи с най-разнообразен езиков материал.

[1] Стихотворението се цитира от шестото издание „Избрани стихотворения", София, 1954, стр. 125, под редакцията на Петър Динеков и Божидар Божилов, тъй като тук текстът по-точно е предаден, отколкото в третото издание.

Но той трябва да се съобразява с изразните възможности на този материал. С едни изразни средства явлението може да се означи много общо, а с други по-конкретно. При изграждане на езиковата тъкан на произведенията си поетът така обединява съществените според него белези на предмета, щото в резултат на тази негова дейност посочените свойства, признаци и отсенки от действителността представят предмета или явлението като конкретно индивидуално цяло. В този смисъл езикът, отделната дума, изразът вече стават средство за индивидуализация на действителността, явяват се като необходимо условие за образното представяне на живота в произведението. Чрез езика Вапцаров не само съобщава за нещо на читателя си, но едновременно рисува и неговия образ. „Да пишеш разкази за хората — казва М. Горки — не значи просто „да разказваш", това значи — да рисуваш хората с думи, както ги рисуват с четка или с молив"[1].

Вапцаров не винаги търси съответната дума, с която да означи предмета или явлението в неговия най-общ вид, а подбира онези думи, които чрез значенията си да извикат и представи за техните най-типични белези в определен момент от съществуването им. Такова едно навлизане в типичните подробности на явлението дава възможност на поета да го конкретизира и да го оживи пред читателя си. Да вземем за пример стихотворението „Двубой" (39).

В това стихотворение Вапцаров рисува величествения размах на революционната борба на пролетариата срещу капитализма. Още в самото начало на стихотворението образно ни се разкрива този гигантски двубой:

Ние сплетохме здраво ръце,
с тебе се счепкахме здраво.

И по-надолу:

Двубоят ни е твърде стар.
Двубоят ни се води с жар
от дълги дни.
От дълги дни сме вплели здраво
ръцете си един във друг.

Тук двубоят между пролетариата и капитализма е даден символично като двубой между двама души. Символът обаче е даден чрез един конкретен образ, езиково оформен чрез словосъчетанията *сплетохме ръце* в първия откъс и *сме вплели ръцете си* във втория.

Тези две словосъчетания принадлежат към един твърде продуктивен тип словосъчетания в съвременния български език. Глаголите *сплета* и *вплета* означават конкретни физически действия. Като преходни глаголи те разкриват напълно своето лексикално значение, когато се свържат със съществително без предлог (като пряко допълнение).

Известно е, че значението на подчинената дума определя характера на значението на цялото словосъчетание. В разглеждания случай, понеже

[1] А. М. Горький, Несобранные литературно-критические статьи ГНХЛ, Москва, 1941, стр. 70

подчинената дума *ръце* има конкретно-предметно значение, то и цитираните две словосъчетания имат конкретно-предметен характер.

Като съставна част на изреченията словосъчетанията обикновено се отнасят към номинативните средства на езика за означаване на предмети, явления, процеси и т. н. В някои случаи тези граматични единства могат да означат отделни понятия, затова те се разглеждат и като сложни названия на предмети или явления в действителността[1].

Разглежданият тук тип словосъчетания обикновено се образува от думите на неутралната лексика. Значението на цялото словосъчетание е много тясно свързано с конкретните значения на неговите компоненти. Неговата семантична стойност обаче не е равна на сбора от значенията на съставящите го думи. Словосъчетанието, като означава ново понятие, винаги се свързва тясно с представите, които се извикват от значението на съставящите го думи. Затова освен комуникативна функция то придобива твърде сгъстен образен характер и в художественото произведение то придава живост на цялото изложение и играе важна роля при изграждане на образите.

Нека да видим как Вапцаров е използувал тези възможности на езика. Глаголът *сплета* в словосъчетанието *сплетохме ръце* означава понятието 'за ръце, пръсти, крака и др. — преплитам, вплитам един в друг'[2]. Съществителното *ръка* пък означава понятието 'всеки един от двата горни крайника у човека, орган за хващане или за работа'[3].

Взаимоотношението между посочените две думи определя до голяма степен характера на значението на цялото словосъчетание. Изразът *сплетохме ръце* се състои от две думи, първата означава едно конкретно действие, а втората — един конкретен предмет. Взети като една цялост, те са използувани от поета преносно в смисъл *сборихме се* или, както самият Вапцаров по-точно синонимно го е предал, *счепкахме се* във втория стих на първия откъс.

Глаголът *счепкахме се* означава понятието 'хващам се с някого здраво да се боря, да се бия'[4]. Както всяка дума, така и *счепкам се* означава едно понятие, което се свързва с известни представи за характерните признаци на означеното от нея явление.

Въпросът тук се поставя — със словосъчетанието ли или с отделната дума по-образно би се представило описваното действие.

Наистина, Вапцаров вместо с посоченото словосъчетание е могъл да се изрази само с една дума в случая — с глаголите *сборихме се* или *счепкахме се*. Тогава обаче поетическият образ би бил по-бледен, тъй като словосъчетанието е по-богато с представи.

Разглежданият тип словосъчетания обикновено се раждат в езика като резултат от образното мислене у човека, който по пътя на типизацията обобщава значението на един такъв израз и получава по преносен

---

[1] Вж. Грамматика русского языка, АН СССР, т. II, ч. II, 1954, стр. 10; Современный русский язык, Синтаксис, Москва, 1958, стр. 22.

[2] Вж. Речник на съвременния български книжовен език, т. III, София, 1959, стр. 272, *сплитам — сплета*.

[3] Пак там, стр. 129 — *ръка*.

[4] Пак там, стр. 341—*счепквам се — счепкам се*.

път едно изразно средство, наситено с по-сгъстена образност, отколкото отделната дума.

В поезията си Вапцаров от думите на неутралната лексика създава много често подобни словосъчетания, които чрез конкретните значения на своите компоненти изграждат пластични образи.

Лексиколожките изследвания посочват, че подобни словосъчетания и по-специално така наречените „фразеологични единства“[1] представят един от началните моменти за създаване на фразеология в езика. Цитираните по-горе словосъчетания представят точно такива фразеологични единства, но още нелексикализирани, неутвърдени в общоезиковата практика на българина. Ето защо това са чисто авторски фразеологични единства, възникнали в поетическата практика на Вапцаров, с които той не само ни разказва за явленията, но и рисува техния образ. В нашите случаи най-характерните особености на борба между двама души — сплитането на ръцете, обтягането на мускулите и т. н. образно израстват в съзнанието на читателя. В нашето въображение се рисува един жив, конкретен образ на тази борба, който нямаше така пластично да бъде изграден, ако беше означен само с един от глаголите *сборихме се* или *счепкахме се*, тъй като представите, които биха извикали те, са по-бледи и по-общи от представите, извикани от авторското фразеологическо единство.

Подобно словосъчетание намираме и в израза *изправиш снага*.

„Не слушай,
не гледай,
а нанкай сега.
Дано не кръвясат очите ти,
когато
след време *изправиш снага*
и сам си поемеш юздите.

(Майка, 119)

Цитираното словосъчетание в посочения контекст не е свободно словосъчетание, понеже не означава обикновено конкретно изправяне на снагата. Поетът от него е направил израз за едно по-общо понятие, дошло по преносен път. С него той е означил значението на глагола *пораста* — 'при растежа си достигам до пълнолетие, до зрелост; възмъжавам'[2]. Колко много би загубил от образността и конкретността си Вапцаровият стих, ако вместо фразеологичното единство той би употребил глагола *пораста*. Новото преносно значение на словосъчетанието като цяло дава възможност да се извика у читателя жив и реалистичен

[1] Вж. З. Генадиева - Мутафчиева. Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в български език, Известия на И-та за български език, кн. VI, София, 1959, стр. 145, „Фразеологичните единства, както другите устойчиви съчетания, произлизат от „свободни“ словосъчетания по пътя на преносната употреба“.

[2] Вж. Речник на съвременния български книжовен език, т. II, 699: *порастваж — порасна — пораста*.

образ, докато глаголът *пораста* означава същото понятие общо и не извиква ясните и конкретни представи на словосъчетанието.

Майсторското използуване на неутралната лексика в доста случаи води до образуването на подобни авторски фразеологични единства. В тях поетът, като включва обикновените думи, обновява техните значения и по пътя на експресията засилва стилистичната им функция. Така от едно свободно словосъчетание поетът получава един нелексикализиран фразеологичен израз, за да означи едно ново понятие. Без да изчерпваме списъка на този тип словосъчетания, ще приведем още един случай:

Тя пита: „Стоиш ли на поста?
Не *клюмна* ли вече *глава*?"
(Пролет, 133)

И тук словосъчетанието представя авторско фразеологично единство (въпреки че е включено в речта на лиричния герой, а не в авторската реч), с което поетът по преносен път е означил понятието „отчая се".

Разгледаните дотук словосъчетания ни посочват индивидуалното своеобразие в използуването на неутралната лексика от Вапцаров. В нашите случаи поетът използува неутрални думи, глагол и съществително, които в неговия текст придобиват несвободен характер и като едно цяло, т. е. като отделна езикова единица означават ново понятие. Това понятие обаче поетът е свързал с онези представи, които се извикват от думите, съставящи самото словосъчетание. Така той успява да създаде поетични и реалистични образи.

Във всички разгледани случаи дотук цитираните словосъчетания представят фразеологични единства, чиито компоненти са свързани помежду си само чрез конкретните си значения. Обаче взети заедно като единство, те получават преносен характер. По такъв начин в творчеството на Вапцаров те като че ли представят отделни езикови единици, макар нелексикализирани, които му дават възможност по-добре да изгражда своите художествени образи.

В творчеството си Вапцаров използува и един друг тип словосъчетания, който също като предишните има фразеологичен характер. И тук неутралната лексика е използувана, напр.:

Пролет моя, моя бяла пролет...
Нека видя първия ти полет,
дал живот на мъртвите площади,
нека видя само твойто слънце
и — умра на твойте барикади.
(Пролет, 84)

Използуваното словосъчетание *дал живот* в книжовния език се среща като лексикализирано фразеологично съчетание и означава понятието 'раждам'[1] или 'създавам' като по-общо понятие. В текста на Вапцаров обаче това словосъчетание, въпреки че има фразеологичен характер,

[1] Вж. Речник на съвременния български книжовен език, т. I, стр. 345 — *живот*.

има по-особено значение 'оживявам', което се отличава със своя индивидуален характер. Поетът тук е създал един свой личен израз. Този израз е образуван от свързването на съществителното *живот* с глагола *дам* в преносно значение, който в голяма степен е загубил лексикалното си значение. Целият израз придобива значението на глагола *оживявам,* тясно свързан с лексикалното съдържание на съществителното, с което глаголът се е свързал. Така Вапцаров по пътя на образността е създал от неутралните думи свой индивидуален фразеологичен израз.

Разгледаните дотук нелексикализирани словосъчетания, образувани на базата на фразеологичното свързване, ни дават много ясна представа как изобщо в творчеството на Вапцаров се използува неутралната лексика.

Както се отбеляза, в поезията си Вапцаров използува често словосъчетания с такъв характер, т. е. образувани по пътя на фразеологичното свързване. Тези словосъчетания не се намират в готов вид в общонародния език. Те имат индивидуален характер, тъй като са родени в езиковата практика на поета. Чрез тях той постига емоционално-експресивния тон на поезията си. Те му служат като градивен материал при създаване на художествените образи и му дават възможност да рисува като художник-живописец предметите и явленията в действителността.

Именно тук при създаването на такива индивидуални изразни средства Вапцаров се проявява като майстор на словото, тъй като той ги е образувал съгласно закономерностите в български език за образуване на такъв тип фразеологични единства. Тяхното специфично значение обаче се долавя само в текста на поета, защото, взети откъснато от неговия текст, те представят обикновени свободни съчетания.

Въпросът за използуването на неутралната лексика от Вапцаров обаче не се изчерпва само с разгледаните досега случаи.

Неутралната лексика в стихотворенията на Вапцаров има и други функции, когато се разглеждат начините за образуване на преносните, на образно-фигуралните значения на думите от тази лексика.

Метафоризацията на значенията на общоупотребимите думи заема важно място в поезията на Вапцаров. Без да изчерпваме всички случаи, тук ще се спрем само на по-типичните.

Преносно-метафоричните значения на неутралните думи в стихотворенията на Вапцаров биват три вида.

На първо място това са ония преносни значения, които са дошли по метафоричен път в български език и имат утвърден лексикализиран характер в езиковата практика. Те са познати на всеки българин и широко се използуват във всекидневната реч на народа.

В тези преносни значения не се е отразило новаторството, оригиналността на Вапцаров като майстор на словото. Чрез тях поетът е продължил традицията на преносно-образната употреба на думата, тъй като това е вече утвърдена езикова метафора в нашата езикова практика, напр.:

И аз
горя,
и ти *гориш*
и двамата се
къпем в пот.
(Двубой, 43)

Сега *горя,* сега се радвам
на всеки боен твой успех...
(Испания, 72)

Тук глаголът *горя* е използуван в едно преносно-метафорично значение, което е влязло в смисловата структура на тази дума като образна употреба твърде отдавна в български език. Вапцаров се ползува от това значение, като го взема наготово от езика. Тези преносни значения допринасят твърде много за образно-емоционалния характер на Вапцаровата поезия, обаче с тях не винаги може да се обясни специфичната красота и пленителност на Вапцаровата поетическа реч. Затова тук ние няма да разглеждаме повече този род преносно-метафорични значения.

Вторият вид преносно-метафорични значения в стиховете на Вапцаров представят метафора нелексикализирана, неутвърдена в обществената езикова практика, обаче и тя не може да се вземе като Вапцарово откритие, тъй като може да се намери в поезията и на други поети. Тези значения обаче все пак могат да се вземат като примери за характеристика на Вапцаровото езиково майсторство, тъй като те се използуват творчески за оформяване на нови художествени образи, които и утвърждават в езиковата ни практика. На тези значения тук ще се отдели съответното място.

Третият вид преносно-метафорични значения в стиховете на Вапцаров представят индивидуално-авторска метафора, създадена от самия поет. Тя става разбираема за читателите на поета само в неговия текст. Както ще видим по-долу и тези нови специфични за Вапцаров значения са също така дълбоко народни, защото са създадени в духа на целия ход на развитието на нашата родна реч. Те отразяват най-добре езиковото майсторство на поета, затова и те ще бъдат обект на настоящото изследване.

Думите от неутралната лексика като многозначни думи се поддават най-лесно и твърде често на метафоризация. Смисловата им многостранност се явява като много удобна база за образуване на преносни значения.

В своята обществена практика писателите, пък дори и обикновените хора, постоянно откриват сходни белези между предметите, установяват най-разнообразни взаимовръзки между тях. Обаче новите свойства, новите белези на предметите не винаги могат да бъдат означени с наличния езиков материал в общонародния език. Тогава този материал се пригажда за означаване на онова ново, което човек е видял в действителността. По този начин много често най-обикновените думи по пътя на метафоризацията придобиват нови смислови отсенки, които вече дават

възможност да се означи новото, което хората са видели в предметите и явленията. Езикът тогава се обогатява с нови изразни средства, които ни дават възможност да осветлим явленията и предметите от нови страни, а в езика на художественото произведение създават интересен, субективно оцветен естетичен образ. От друга страна пък се създава твърде интересна нова синонимика, която има индивидуален характер. Това е вече синонимика, получена от сближаването на две съвсем далечни понятия, т. е. писателят е пренесъл едни белези от едно понятие върху друго и е направил от две далечни по значение думи два синонима, които само в текста на автора са синоними, следователно това е нелексикализирана синонимика[1].

В творчеството на Вапцаров намираме много често такава метафоризация на думи от неутралната лексика. Тук ще разгледаме само втория и третия вид преносно-метафорически значения, тъй като те се свързват със специфичните черти на Вапцаровата поезия.

Твърде интересна метафоризация прави Вапцаров на думата *пролет*. Конкретното значение на тази дума много често в съзнанието на човека се свързва с белезите на понятията „младост", „свежест", „красота", „начало на нещо ново". В текста на поета тази дума е използувана, за да се означи понятието „младост", напр.:

Пролет моя, моя бяла *пролет* ...
Нека видя първия ти полет,
дал живот на мъртвите площади,
нека видя само твойто слънце
и — умра на твойте барикади!

(Пролет, 84)

Пролет моя, моя бяла *пролет*,
още неживяна, непразнувана,
само в зрачни сънища сънувана.

(Пролет, 83)

Разбира на Мазепа мрачен
гневът,
на Ленски *пролетта*
преминала, преди цветята
на песните да разцъфтят.

(Пушкин, 99)

Както се отбеляза, в тези примери думата *пролет* е използувана в преносно-метафоричното значение 'младост'. Това значение не е лексикализирано в езика, обаче то не е откритие на Вапцаров, защото преди него са го използували П. К. Яворов, Д. Дебелянов и др.

Тук, разбира се, не може да се търси някакво подражание от страна на Вапцаров, а просто това, че нашият пролетарски поет е използувал

[1] Вж. моята статия „Поетическа синонимика", сп. „Български език", 1952, кн. 1—2, стр. 89—97.

многостранното езиково богатство, завещано от някои поети преди него, което вече е навлязло в мисленето на нашия народ. От друга страна пък всичко това говори, че Вапцаровото творчество представя органична част от нашата национална езикова култура.

Все пак в тази поетическа метафора не може да се търси лексикализираният характер на общонародното преносно-метафорическо значение. Това е метафора търсена, метафора, която не може да се намери в готов вид в български език. Ето защо ние можем да кажем, че тук Вапцаров продължава една установена вече традиция в български език, съобразно с която тази дума може да се използува от всекиго в това значение.

В текста на поета тази метафора характеризува понятието „младост", тя засилва качествените му белези и като че ли косвено сравнява младостта с пролетта.

Подобна поетическа (нелексикализирана) метафора намираме и в употребената от Вапцаров дума *море*, напр.:

И жадния устрем потиска
стоманена каска — небе.
А доле размирно се плиска
човешкото тъмно *море*.

(Епоха, 96)

Тук с преносно-метафоричното значение на думата *море* Вапцаров е означил понятието „народ" или по-точно „трудов народ". Образният характер на тази метафора подчертава огромния брой на трудещите се, тяхната политическа и революционна мощ в обществения живот. Думата *море* е била нужна на Вапцаров не толкова да означи посоченото понятие, колкото да характеризира образно предмета, отразен в него. Чрез нея поетът е усилил някои от качествените белези на предмета.

И тук трябва да отбележим, че Вапцаров не използува за пръв път в български език започнатата преди него метафорична употреба на тази дума. Подобна метафорична употреба намираме у Христо Смирненски, който много по-рано я е използувал, напр.:

И ето, робското *море* се в миг наежи,
и неговият вик бе буря от гърмежи
и дъжд от топла кръв.

(Карл Либкнехт)

Нелексикализирана метафора намираме и в употребата на думата *мрак* в следните откъси:

Вред:
мрак.
И в *мрака* — тегло и робия.
Глад.

(Родина, 57)

Русия — *мрак*.
Русия — гнет.

Неразорана пелина.
Вертеп...
(Пушкин, 98)

Ако с главите си
счупим вратите,
подпрени със *мрака*
на днешното време, ...
. . . . . .
това е прекрасно...
(Доклад, 110)

И в трите случая думата *мрак* е използувана в преносно-метафоричното значение 'невежество, страдание, робство'. За да се разкрие образно-метафоричният смисъл на тези понятия, поетът засилва тяхната характеристика с думата *мрак*. И тук Вапцаров продължава още неустановената традиция на употребата на тази дума в това преносно значение, което е използувано в нашата поезия още от времето на Вазов. Главната цел, която поетът е преследвал, е да даде своето лично отношение към означения от думата предмет. Едновременно с това означените понятия поетът е свързал с редица представи, които се извикват от конкретното значение на думата *мрак*. По този начин речта става по-емоционална и по-образна.

Разгледаните дотук преносно-метафорични значения имат нелексикализиран характер, обаче появата на този тип метафора в творчеството на Вапцаров е подготвена доста по-рано от нашите поети и писатели преди него. В стиховете на поета тази метафора утвърждава също така традицията на образната употреба на тези общоупотребими думи.

В творчеството на Вапцаров обаче намираме преносно-метафорични значения, които сам поетът е създал. Тези значения не са влезли в семантическата система на общонародния език, затова те стават разбираеми само в контекста на поета. Това обаче не означава, че тази метафора е достъпна само за определен кръг от хора. Напротив, тази метафора е достъпна за всеки българин, защото е оправдана от историческия ход на развитието на смисловата структура на думите.

Прави впечатление, че Вапцаров често прибягва до използуването на такава поетическа метафора. Известно е, че при преносното използуване на думите възникват различни номинативно-изобразителни значения, едни от които имат устойчив, а други неустойчив характер и в зависимост от това едните стават общонародни изразни средства, а другите остават затворени само в текста на отделен писател и са достъпни за разбиране само в този текст.

В стихотворенията на Вапцаров най-често ще намерим такива образни употреби на общоупотребимите думи, които са възникнали върху основата на някакво необикновено за нашата мисъл сходство между предметите и само в дадения текст определена дума заменя друга с цел да се даде образност на едно възприятие. Да се спрем на няколко примера.

Зенитите *се кашлят* към звездите
и *храчките* им светят с бяла диря.
(Хроника, 105)[1]

В посочения случай думите *кашлям* и *храчки* само в този текст означават *стрелям* и *снаряд*, без да изменят своето лексикално значение. Поетическата метафора тук е използувана като едно особено скрито сравнение. С нея се назовава предметът или явлението и благодарение на авторския контекст става възможно да се разбере индивидуалното метафорическо значение на двете думи, което поетът е искал да вложи. Цитираните метафори са неустойчиви, затова те не могат да се причислят към езиковата метафора, която вече може да се оформи като устойчиво общонародно значение. Това обаче съвсем не пречи на разглежданите метафори да бъдат конкретни. Читателят ясно вижда, че поетът е изградил плътен реалистичен образ, който представя вярно отражение на действителността, без да е направен изразът неразбираем. Напротив, този образ, изграден от най-обикновени думи, майсторски метафоризирани, изразява отрицателното отношение на поета към предметите, за които става дума.

Подобна авторска метафора Вапцаров е създал и в следните два случая:

Помислихме ние
родината тесна
за нашите песни,
защото очите ни гледаха
нейде звездите
и чакахме само сигнала,
когато зората
с гръм ще отприщи
на дните *водите*
прелели.
(Доклад, 115)

Ще дойдат години
и ний ще ги стегнем тогава.
На дните *водите*
ще впрегнем в бетонен ръкав.
(Не бойте се деца, 105)

И в тези случаи става дума за една поетическа метафора, в която думата *вода* е метафоризирана, без да е нарушена закономерността, по която се разширява смисловият обем на думата. Поетът изгражда тук малко по-отвлечен от горните два примера художествен образ, който ясно и пластично ни представя потока на дните. Без да се е загубило номинативното значение на думата *вода*, поетът подчертава с нея някои от второстепенните белези на предмета, означен с тази дума, с които е характеризирал новото понятие, което е искал да означи.

[1] Вж. VI издание.

Ние виждаме ясно, че при използването на поетическата метафора Вапцаров обръща внимание на потенциалните възможности на смисловата структура на думата. Разкрил тези скрити семантически възможности в думите, той създава неочаквани връзки между тях *(зенитите се кашлят, на дните водите)* и по този начин успява да даде някои интересни подробности на описваните от него предмети и явления. Всичко това е възможно, защото при поетическата (нелексикализираната) метафора думата запазва своето номинативно значение, обаче едновременно с това тя развива и ново преносно значение и те двете, така да се каже, като че ли са събрани на едно място, в една дума. С преносното значение авторът означава новия предмет, следователно това значение има номинативна функция. С номинативното значение поетът засилва качествената характеристика, като подчертава един типичен според автора белег. По този начин номинативното значение на думата изпълнява художествено-образна и оценъчна функция.

Какво е искал да постигне Вапцаров, като е казал, че зенитите се кашлят към звездите и храчките им светят с бяла диря? В дадения случай думата *храчка* не може да прояви номинативната функция на прякото си значение, тъй като зенитите не могат да храчат. Следователно загадката, която възниква у читателя, трябва да се разкрие. Поетът е открил някакви сходни признаци между двата предмета и по пътя на преносността с едната дума е означил предмета на другата. Например думата *храчка* означава предмета на думата *снаряд*. Тя временно, само в този контекст, с новото си преносно значение, което в момента е придобила, изпълнява тази функция. Прякото ѝ значение не се е загубило, обаче вместо номинативна то изпълнява художествено-образна и оценъчна функция. По този начин поетът с това значение от свое гледище характеризира новия предмет, т. е. отразил е отрицателното си отношение към него.

Тук въпросът се свежда до умението на Вапцаров да намери еднакви белези в предметите и явленията, които на пръв поглед не винаги могат да се видят. След това поетът е открил някои от потенциалните възможности в думите или изобщо в изразните средства в български език, развил ги е творчески и с тях е отразил в произведението си онова, което е видял в действителността. В разгледаните по-горе случаи се вижда, че Вапцаров умее майсторски да развива семантичните възможности на думите по пътя на метафората и да създава нови нелексикализирани значения или употреби, които, въпреки своя временен, дори единичен характер, са ясни и лесно разбираеми за всеки негов читател.

Като разглеждаме метафоричното използване на думите от неутралната лексика в творчеството на Вапцаров, необходимо е да отбележим и следното.

Известно е, че всяка метафора съдържа в себе си някаква загадка, която леко може да се открие от всеки читател[1]. Тя се състои в това, че читателят трябва да намери новото значение, което се създава от

[1] Вж. Б. В. Томашевский, Стилистика и стихосложение, Ленинград, 1959, стр. 222.

самия контекст и което изпълнява в случая номинативна функция. Пълното й разгадаване обаче ще стане тогава, когато той чрез номинативното значение на същата дума извиква в съзнанието ни и образа, който то създава.

Прави впечатление, че метафората в творчеството на Вапцаров действува силно върху въображението на читателя, обаче тя не го затруднява, защото е лесно разбираема. У Вапцаров няма неясни метафори. Създадените образи от тях са конкретни и имат винаги реалистичен характер. Това се дължи на обстоятелството, че новото преносно и номинативното значение на думата ясно личат и леко се откриват от читателя. Вапцаров никъде не прекалява, нито злоупотребява с метафората. В творчеството му не се срещат никъде неясните и неразгадаеми метафори на писателите-символисти.

Писателят-символист гледа на думата по начало като на мелодично звукосъчетание, а не толкова като на средство за общуване. Често пъти той така метафоризира думите, че новото преносно значение не може да се долови, а номинативното им значение създава образ нелогичен, далечен на нашите представи и затова техните метафори загубват поетичната и естетичната си функция. Ето защо поезията на символизма е неясна, неконкретна и неразбираема. Ето такива случаи:

Или ще чакам пак нощта,
та в нейните прегръдки каменни
да ме целуне пепелта
на жалбите ми пламенни?[1]

Кажете, тоя странен ден
завършва ли със нощ безлунна,
и ще ли мога да целуна
смъртта на своя дух ранен.[2]

Тук значенията на думите *целуна* и *пепел* от първия пример и *целуна* и *смъртта* от втория остават съвсем неясни, а образите, които метафората извиква, са неопределени. Вапцаров не създава такава метафора. Неговата метафора винаги е свежа, конкретна, а образът е реалистичен и е в съгласие с логичното мислене. Оттук идва ясният и разбираем характер на неговата поезия.

Дотук разгледахме как Вапцаров използува съществителните и глаголите от неутралната лексика. Ще се спрем и на ролята на прилагателните от тази лексика, тъй като тяхното използуване има интересна функция в стихотворенията му.

Прави впечатление, че Вапцаров сравнително по-рядко използува прилагателните. Неговият стих се отличава повече със своята динамичност и предметна наситеност. Изобилието на глаголи в поезията му води към бързото развитие на фабулната ситуация, от една страна, а сравнително по-големият брой на съществителните — до предметно-изобразителния

[1] Н. Лилиев, Стихотворения, София, 1932, стр. 24.
[2] Пак там, стр. 40.

план на повествованието. Затова неговият стих е повече раздвижен, динамичен, предметите и явленията са дадени обикновено в тяхното непрестанно движение. Това обаче не му е попречило да използува прилагателното в стихотворенията си.

В езика на художественото произведение прилагателното изпълнява ролята обикновено на епитет. Върху фона на художествения текст на Вапцаровия стих, наситен повече, както отбелязахме по-горе, с глаголи и съществителни, ролята на епитетите се откроява много по-силно и, така да се каже, епитетите разкрасяват стиха му.

Вапцаров обикновено използува общопознатия, общоезиковия епитет. Над смисъла и ролята на епитета в стиха читателят никога не се затруднява, защото епитетът е прост и понятен. Не може да се срещне в стиховете на поета неподходящ, необикновен и неочакван за сюжета епитет, взет сам за себе си, независимо от характера на образа, от типа на речта на героя или от особеностите на авторската реч. Най-често Вапцаров използува епитети, за да подчертае някоя характерна черта на предмета, да съсредоточи вниманието на читателя на отделен признак и да го изтъкне на преден план. Стремежът на поета да търси обикновените, достъпните епитети довежда да бъдат използувани по-голямата част от тях в конкретните им значения. По този начин речта на поета става лека и проста, напр. *далечна планета* (28), *пшеничено зърно* (29), *жилави ръце* (33), *въглищен пласт* (35, 39, 39), *стоманени криле* (37), *зелени полета* (38), *едри звезди* (44, 46), *малка пеперуда* (46), *бедни села* (55), *чужди пари* (56), *боровия хълм* (63), *фабрични комини* (68), *синя блуза* (72), *топла кръв* (72), *малка къща* (76), *пътна врата* (76), *влажна земя* (78), *белия сняг* (86), *бързия влак* (86), *огромен завод* (89), *бетонни стени* (89), *млад стругар* (98) и др.

Това са епитети, разпространени почти във всички области на езиковата ни практика, затова читателите не срещат никаква трудност да ги разберат, а всичко това подпомага непринуденото възприемане на произведението. С тях поетът е дал само характеристика на предмета, като е засилил или по-точно — подчертал по-ярко един характерен признак.

Към тази група епитети трябва да отнесем и онези епитети, с които поетът дава не само характеристика на предмета, но и изявява своето отношение към него, напр.:

Аз имах другар,
добър другар,
но ..., кацляше лошо.
(Спомен, 34)

За мен това е минало — неважно,
но ний деляхме *сламения* одър
и тебе чувствам нужда да разкажа
как вярвам аз и колко днес съм бодър.
(Писмо, 45)

Чрез посочените епитети поетът е отразил симпатиите си към описваните предмети.

В стиховете на Вапцаров се намира една твърде малка група епитети, които са дошли от нашите народни песни.

Както ще видим по-нататък, Вапцаров често е използувал в поезията си идейното, тематично и изобразително богатство на нашия фолклор, за да предаде на стиха си характерния за народната песен народностен колорит. Тук ще се спрем на така наречените постоянни епитети, които в народните песни постоянно придружават определени съществителни, като *тежка боздугана* (125), *бяла коня* (125), *луда гидия* (147).

Всички тези епитети са характерни за народния стил. Чрез тях поетът е искал да придаде народностен тон на речта.

Сравнително малка на брой е групата на епитетите, които Вапцаров е използувал в преносни значения. Преносните значения на тези епитети са вече лексикализирани в езика, затова те са понятни и близки на читателите. С тях поетът, като характеризира предметите и явленията, изявява и личното си отношение към тях. Всеки епитет е мотивиран от тематичния и идеен характер на произведението и отразява онова впечатление, което реалните условия са породили. Затова те имат емоционално-изразителен характер, напр.: *поглед влюбен* (31), *черен труд* (33), *трескава жажда* (34), *предсмъртен ужас* (43), *празни копнежи* (44), *мрачна безнадеждност* (45), *любов жестока* (71), *смърт щастлива* (79), *страшна злоба* (99), *дива жестокост* (97) и др.

Както се вижда, тези епитети представят художествено определение предимно на отвлечени съществителни. Метафоричният им характер идва да засили емоционално-експресивния характер на създадените образи.

В поезията си Вапцаров понякога поставя не един, а два епитета към едно и също съществително. Това са така наречените в стилистиката двойни епитети. В неговия текст двойните епитети пояснявят едно и също съществително и са използувани предимно в преносни значения с утвърден, лексикализиран характер. По-голямата част от тези епитети взаимно се допълват, като обикновено вторият пояснява и конкретизира значението на първия, напр.: *озъбено, свирепо псе* (32), *настръхнало, вбесено псе* (32), *разкапан, озлобен живот* (39), *жестокия ти, груб юмрук* (39), *див, обркан свят* (88), *тъпа, наивна небрежност* (90), *черен човешки живот* (135) и др.

Една значително по-малка група представят ония двойни епитети, от които всеки един има по-голяма независимост и самостоятелност и пояснява съществителното от различна страна, напр.: *живота тежък, скучен* (32), *сивите, влажни стени* (49), *нечакан и далечен гостенин* (142) и др.

По-рядко Вапцаров използува разпространените епитети, които много ярко и образно подчертават характерните черти на предметите и явленията, напр.:

Как мислиш,
ще ли победиш,
навъсен, мръсен,
зъл живот?

(Двубой, 43)

Човека погледнал зората,
в която
се къпела с блясък звезда;
и мислел за своята
тежка,
човешка,
жестока,
безока
съдба.
(Песен за човека, 50)

Приведените примери говорят, че поетът използува разпространените епитети предимно при съществителни с отвлечено значение, като ги характеризира от различни страни. Чрез тях много ярко се е отразило страстното партийно отношение към действителността, в която хората търпят несгодите и несправедливостите на капиталистическата експлоатация.

Както изтъкнахме, общоезиковите епитети представят една твърде голяма част от общия брой на епитетите, използувани от Вапцаров. Това обстоятелство потвърждава отново факта, че поетът се стреми да внесе в поезията си простота и достъпност на изобразителните езикови средства, които използува.

Освен разгледаните до сега общоезикови епитети Вапцаров използува в поезията си и свои индивидуални епитети, които, макар и малко на брой, представят интерес, тъй като отразяват умението на поета да метафоризира някои прилагателни, за да разкрие интересни страни на описваните предмети и явления.

Индивидуалните епитети в стихотворенията на Вапцаров са използувани изключително в преносно значение. Обикновено тези индивидуално-авторски значения имат метафоричен характер, а самите епитети се отличават със своята силна емоционалност и експресивност. Те грабват веднага вниманието на читателя, понеже чрез своята свежест и образност представят предмета или явлението в нова светлина.

Индивидуалните метафори, които Вапцаров създава чрез прилагателните, имат също така реалистичен характер, както метафорите, изградени чрез съществителните. И тук поетът със здраво реалистично чувство метафоризира прилагателните. Неговият индивидуален епитет отразява новото виждане на един поет-реалист, здраво свързан с живота. Да видим примерите:

Ти помниш ли
морето и машините,
и трюмовете пълни
с *лепкав* мрак?
(Писмо, 44)

Тук Вапцаров е разширил значението на прилагателното *лепкав*, като е внесъл нови допълнителни семантични елементи, които много точно предават непрогледността на мрака в корабните помещения за въглища.

Поетът е създал сам това значение благодарение на познаването на моряшкия живот. То не се е срещало в езиковата ни практика по времето на поета. Това ново за българския език значение се отличава със своята свежест и оригиналност и затова епитетът има рядко силно въздействие в текста на поета. Неговите качества, които веднага внасят определена стилистична багра в целия текст, са достатъчни условия, за да го направят достъпно за читателя. Достъпността му обаче съвсем не пречи то да ни учудва със своята оригиналност.

В този пример личи умението на Вапцаров да използува изразните възможности на българския език, заложени дълбоко в неговата семантическа система. Точността и пределната изразителност на този епитет се вижда и от обстоятелството, че това все още неутвърдено в езиковата ни практика значение навлиза в нашата художествена литература[1].

Друг индивидуално-авторски епитет намираме в следните два примера у Вапцаров:

Като бетонен блок над нас
тежи *барутната тревога.*
(Любовна, 68)

В гърдите ни опрян е за стрелба
на *времето барутно* пистолета.
(Кино, 129)

И в двата случая прилагателното *барутен* е използувано в преносно-метафоричен смисъл, който приблизително може да се предаде с израза 'изпълнен с ужасите на войната; тревожен'. Преценявайки от историческо гледище значението на тази дума, в случая можем да го смятаме вапцаровско. През 1923 г. Христо Смирненски използува същото прилагателно в съчетанието „Барутно време" (наслов на едно негово стихотворение)[2], където прилагателното е употребено в друг смисъл. В текста на Вапцаров обаче епитетът има ново смислово съдържание, което отразява нов исторически момент. Затова такова значение на думата *барутен* е напълно Вапцаровско. С него поетът е дал много точна характеристика на своето време, а едновременно с това е изразил и отрицателното си отношение към него.

Характерен за Вапцаров е епитетът *стотонен,* използуван от него също в преносно-метафоричен смисъл 'много голям' в стихотворението „Илинденска"

Вината не бе наша.
Вината беше чужда
и другиму тежи
стотонна отговорност.
(стр. 126)

---

[1] Точно в същото значение думата *лепкав* е използувана след Вапцаров от Д. Талев в романа му „Преспанските камбани", София, 1954 — „и пътуването му до Битоля, и съда, и връщането му оттам, и тоя кауш с малкото, мижаво прозорче, и тоя влажен, *лепкав* здрач — всичко това е тежък, мъчителен сън ..." (стр. 733—734).

[2] Вж. Хр. Смирненски, Избрани стихотворения, изд. Български писател, София, 1954, стр. 360. Стихотворението е написано по повод зачестилите атентати от страна на фашизираните представители на буржоазията.

Епитетът извиква представи от онази действителност, която е близка и позната на поета. Това е действителността, в която той е работил като работник.

Като индивидуално-авторски епитет може да се счита значението на прилагателното *нервен* в стиха:

Човекът, чийто поглед верен
е вперен
в *нервния* компас,
човекът, който
влезе в бой
с мъглите,
с северния мраз,
ти спомняш ли си кой
бе той?
Това бях
аз.

(Двубой, 42)

От разгледания материал във връзка с използването на епитета в поезията на Вапцаров се вижда, че поетът прибягва до обикновения, общоезиковия, познатия епитет. Той много добре е съзнавал, че добрият художник на словото трябва да пише на прост, образен и достъпен език. Сложната, надутата, пищната фраза е несъвместима с голямото изкуство на словото. „Истинското изкуство — казва М. Горки — винаги е просто, картинно и почти физически осезаемо. Трябва да се пише така, че читателят да види изобразеното с думи като достъпно за осезанието."[1]

Вапцаров се е учил на езиково майсторство от големите майстори на словото и, следвайки принципа за простотата в поезията, той е предпазлив в употребата на изобилни епитети. Неподходящият и неочакваният епитет е чуждо явление на неговата поезия. За него епитетът става необходим само когато е нужно да се конкретизира известна страна на описвания предмет. Вапцаров никога не злоупотребява с употребата на епитетите. Затова те в творчеството му не са в голямо количество. „Епитетът — казва А. Н. Толстой — трябва да се употребява с голям страх само тогава, когато е нужен, когато без него не може да се мине, когато той дава известна интензивност на думата, когато наистина думата дотолкова е обикновена или дотолкова е обща, че е нужно да се подчертае с епитет."[2]

Обикновеният епитет, който преобладава във Вапцаровата поезия, отговаря на общия тон на неговия стих. С него поетът изгражда ясни и конкретни образи, а изложението му придобива проста и лека форма.

Макар и в много малък брой, Вапцаров създава и свои индивидуални епитети, които не отстъпват по достъпност на общоезиковите, тъй като поетът ги създава в духа на общите закономерности на полисемията в български език. Индивидуално-авторските епитети поетът по принцип използува само в своята авторска реч.

---

[1] А. М. Горький, Несобранные литературно-критические статьи, ТИХЛ, Москва, 1941, стр. 70.

[2] А. Н. Толстой, Сочинения, т. 13, стр. 328.

Разгледаният езиков материал от неутралната лексика ни дава възможност да видим, че Вапцаров от най-обикновените стилистично неутрални думи изгражда своя авторска фразеология, която му дава възможност да създава ярки и конкретни образи. От друга страна, като метафоризира най-обикновените думи, той също така си създава интересни изразни средства, за да придаде образен характер на поезията си.

Един твърде разпространен начин за придаване образен характер на поезията е сравнението.

Думите от неутралната лексика се използуват от Вапцаров и в структурата на твърде интересни сравнения.

В много случаи, когато Вапцаров иска да подчертае по-силно даден признак на един предмет или явление, прибягва към сравнението.

Сравненията във Вапцаровата поезия са твърде разнообразни по форма и съдържание.

В поезията си Вапцаров използува най-често пълното сравнение, в което, ако не са на лице, то напълно са ясни и трите му съставни части — предметът, образът и свързващият признак. Най-често в неговите сравнения образът се свързва с думата *като,* а белегът е даден чрез глаголна форма.

Небето пак блестеше
като слюда...
(Писмо, 45)

Понякога ще идвам във съня ти
като нечакан и далечен гостенин.
(Прощално, 142)

Честно ще умра като
работник
в боя ни
за хляб и свобода.
(Огняроинтелигентска, 67)

Бих ревнал тогава,
бих ревнал от болка
като ранена
в сърцето пантера.
(Вяра, 29)

Почти във всички сравнения от този тип поетът най-напред описва интересуващия го факт или събитие, което обикновено е взето от личния живот на поета, а след това те получават емоционално обяснение в подобно явление, взето от всекидневния живот.

В посочените по-горе примери белегът, който свързва предмета с образа в сравнението, е даден в значението на глагола. Прави впечатление, че Вапцаров почти винаги изразява признака чрез глаголна форма. Този факт стои в съгласие с обстоятелството, че Вапцаровата поезия се отличава с динамичност, т. е. с изобилното използуване на глаголи. Този белег, както виждаме, се открива и в неговото сравнение.

Както при метафората си, така и тук, при сравнението, Вапцаров винаги се стреми да извика в съзнанието на своя читател конкретен и ясен образ. Затова сравненията му са близки и достъпни за най-обикновения читател.

Сравненията идват винаги не само да характеризират образно предмета, но и да изразят отношението на поета към него. Обикновено образът, с който се сравнява предметът, е взет из най-обикновената, най-позната действителност, но поетът въпреки това е успял да подчертае най-типичното и го е показал в неговата жизнено-индивидуална форма. Характерни в това отношение са сравненията:

А времето не бърза,
крета,
като бездомно,
старо псе.
(Пушкин, 98)

Като оса в ушите ще бръмчи
гласът на тъп и злостен агитатор.
(Антени, 140)

Като рисува картината на живота в царска Русия, естествено тук идва посоченото сравнение от първия пример, в което времето е представено като „бездомно старо псе".

Подобен е случаят и във втория цитат, където образът, с който се сравнява предметът, извиква неприятното чувство, когато оса започне да се върти около някого. Тези образи са в съгласие с отношението на поета към тъмното, реакционно време на старата царска Русия или към злостния агитатор, оръдие на фашистката власт у нас по времето на поета.

Представяйки образа на буржоазията у нас, Вапцаров стига до натуралистични сравнения, чрез които подчертава и отрицателното си отношение към нейните представители. Един типичен случай на подобно сравнение намираме в стихотворението „Кино".

Да видиш ти какво момиче, брат —
като жребица от разплодник!...
(стр. 129)

Подобни сравнения намираме, когато поетът рисува и действителността, в която е живял, напр.:

Като мухи сме мрели есен...
(История, 123)

Обикновено сравненията на Вапцаров са кратки. Той рядко използува разпространените сравнения, които в стилистиката се наричат парабола. Този вид, в който образът има по-самостоятелно значение, е въведен в художествената литература твърде отдавна, още от времето на Омир. В цялата си поезия Вапцаров е използувал само едно такова сравнение:

Тъй както малките деца разлистват
и почват със картинките от края,
така и мене днеска ми се иска
за бъдещето да си помечтая.

(Ще бъда стар, стр. 142)

Един обикнат и твърде интересен тип сравнения в творчеството на поета са присъединителните сравнения, в които Вапцаров дава описание на предмета, а след неговото описание направо присъединява образа, с който той се сравнява, напр.:

Работех пак в завода. А пък то
уж същия завод, машини същи,
но *частите им блеснали — златó!*

(Сън, 74)

С този тип сравнения Вапцаров дава и много вярна характеристика на живота, в който живее. Непосредственото присъединяване на образа към описания предмет идва като изненада за читателя и действува силно върху въображението му, напр.:

Живот без маска и без грим —
озъбено свирепо куче.

(Завод, 32)

Аз бях в завод
с опушено
ниско
небе,
където живота притиска,
а *дните* —
ръждясали гайки —
затягат душите.

(Горки, 92)

Вторият пример представя едно твърде опростено сравнение, което може дори да се схване като обикновено приложение.

Разгледаните сравнения дават възможност да отбележим, че Вапцаров използува сравнения с най-разнообразна форма и съдържание. Чрез тях поетът конкретно, образно представя описваната действителност, а едновременно с това изразява и своето положително или отрицателно отношение към нея. Обикновено сравненията в поезията на поета са кратки, обаче са твърде изразителни и са наситени с много емоция.

И така, неутралната лексика дава възможност на Вапцаров да изгражда прекрасни и твърде конкретни образи, като сам си образува интересни фразеологични съчетания, метафори или сравнения.

Без да се спираме последователно на ролята на всички лексико-граматически категории от неутралната лексика в поезията на Вапцаров, ще се спрем сега на употребата на някои местоимения, която е тясно

свързана с особеностите на Вапцаровия стих от една страна и с мирогледа му от друга.

От семантично и от стилно гледище твърде интересни са няколко местоимения, които в стиха на Вапцаров са използувани в някои по-редки техни значения. Те не са създадени от самия поет, а се намират в български език в готов вид. Въпросът се свежда до това, защо Вапцаров много често е използувал именно тези по-особени и по-редки значения на някои местоимения.

Известно е, че местоименията по начало определят действителността според отношението на говорещото лице към нея. Те не именуват предметите, качествата, обстоятелствата и явленията в действителността, а само ги показват или загатват. Тяхното значение обаче става ясно само в свързаната реч.

Личните местоимения заместват имената на лицата. В 1 и 2 лице ед. ч. те заместват и имената на предметите, когато нашата реч съдържа олицетворение, като се отъждествява предметът с лицето, от името на което се води речта или към което е отправена речта.

В поезията на Вапцаров особен интерес представят значенията на някои лични местоимения. Най-напред ще разгледаме използуването на местоимението *ти*.

Местоимението *ти* се отъждествява с второто лице на речта. В това негово значение Вапцаров много често го използува Това е основната и обикновена негова употреба в български език. Ето няколко примера от поезията на поета:

В завода *ти*, Лорй, си надзирател
и казваш: „Днеска искам триста болта!"

(Сън, 74)

Майко, *ти* не го кори,
че отиде да се бие.
Фернандéс бе прав, дори
мисля, че грешиме ние.

(Писмо, 78)

Тук местоимението замества името на лице. Ето употребата му в реч, която съдържа олицетворение:

И *ти*, завод, се мъчиш
пак отгоре
да трупаш дим и сажди
пласт след пласт.

(Завод, 33)

Във всички цитирани случаи местоимението означава само второто лице.

Много често обаче Вапцаров използува местоимението *ти* в обобщено значение. Тук предметът, който означава местоимението, не се отъждествява само с второто лице, а е използувано така, че означава всяко друго лице, включително и говорещото. Говорещото лице не се противопоставя на второто лице, а се обединява с него, напр.:

Събуждаш се тогаз и *ти*
от своя сън.
Отвън —
сирените надуват
прегракналите си гърла.
Денят във стаята нахлува
през помътените стъкла.
И *ти* неволно се усмихваш
на тази бодра светлина,
която тъй упорно плиска,
шуми в зелените листа.
. . . . . .
Ти чувстваш — още маховика
облъхва те с приятен хлад,
сирените — те тебе викат,
те непрестанно теб зоват.
(Зора. Събужда се града, 87)

Тази употреба на разглежданото местоимение се поддържа най-напред от разговорната интонация на произведенията на поета, а от друга страна тя придава живост и интимност на речта. Тя премахва всякаква граница между говорещото лице и другите лица. Широката му употреба в стиховете на Вапцаров се налага и от желанието на поета да не подчертава себе си, а да изтъква общността на своята мисъл с мислите на колектива. В български език обобщено-личното значение на местоимението *ти* е характерно предимно за разговорната реч.

В тясна връзка с това значение стои и начинът на изразяване на глаголното действие чрез формата за второто лице единствено число на глагола. Чрез второличната глаголна форма Вапцаров иска да означи действия не на конкретно лице, а изобщо на всяко лице, включително и на говорещото. Това много ясно личи в примерите:

Да кажем, *ти се завръщаш*,
намръщен *се връщаш*
във къщи.
(Горки, 94)

Ти чувстваш дълбоко
сърцето на земната гръд
и *виждаш* как с скокове
раснат безбройни цветя.
(Земя, 58)

Върху тези особености на второто лице на глагола ще се спрем по-подробно по-долу.

В подобно значение Вапцаров използува и местоимението *ние*, за да означи единството на говорещото лице с другите лица, от чието име се води речта.

В поетическото си творчество Вапцаров постоянно подчертава единството между себе си и народа, затова както местоимението *ти*, така и местоимението *ние* се явяват като много удобни изразни средства, за да се подчертае това единство. Местоимението *ние* в това си значение е използувано от поета на около 90 места. Ето няколко примера.

Какво ще *ни* дадеш историо,
от пожълтелите си страници? —
Ний бяхме неизвестни хора
от фабрики и канцеларии,
ний бяхме селяни, които
миришеха на лук и вкиснало,
и под мустаците увиснали
живота псувахме сърдито.

(История, 122)

И ако *нас ни* карат
да умираме,
и ако *нас ни* тикат
към куршумите,
то сигурно и лудия
разбира,
че *ние* трябва
да си кажем думата.

(Селска хроника, 132)

Честата употреба на това значение се налага и от идеологически причини. Вапцаров е искал да подчертае сливането на своята личност с народа.

Под влияние на своя мироглед Вапцаров не един път е показвал в творчеството си, че решаваща роля в обществения живот имат народните маси. Тази основна и ръководна мисъл е накарала поета да не изтъква себе си на преден план, а да подчертава ролята на колектива. Това обстоятелство е наложило честата употреба на обобщено-личните значения на местоименията *ти* и *ние*.

Същите обстоятелства са накарали Вапцаров да използува неопределителното местоимение *някакъв*, за да изрази с него засилена неопределеност и пренебрежителност. Тук неопределителното местоимение означава всяко отделно лице. В забележителното си предсмъртно стихотворение „Борбата е безмилостно жестока" Вапцаров използува това местоимение така:

Аз паднах. Друг ще ме смени и... толкоз —
какво тук значи *някаква си личност*! (стр. 143)

Неопределителното местоимение е използувано от Вапцаров в широко обобщаващо значение, което включва не само всяко отделно лице, но и говорещото лице, самата личност на поета. Поетът чрез контекста си е вложил в него и някои вторични семантични елементи, които от своя страна му придават и пренебрежителна емоционалност, която е подсилена с частицата *си*. И тук поетът е искал да подчертае огромната роля на народа, с който той се слива, и подчертавайки това пълно единство, той идва до засиленото пренебрежително значение на местоимението.

На друго място Вапцаров използува и показателното местоимение *онези* пак в такова обобщаващо значение, напр.:

Като мухи сме мрели есен,
. . . . . .
Онез, които сме оставали,
се потехме и под езика,
работехме къде що хванем,
работехме като добитък.
(История, 123)

Местоимението в това си значение като че ли се отклонява от езиковата норма, но употребата му не може да се квалифицира като езикова грешка, защото е мотивирана добре от контекста.

Показателното местоимение *онези* в български език се използува за отдалечени предмети по пространство, а в редки случаи и по време. С него поетът е искал да означи не само онези, които са останали живи, но и себе си като говорещо лице. Желанието му обаче да не изтъква себе си, а колектива извиква естествено тази интересна употреба на местоимението. Вапцаров би могъл да се изрази и така „Ние (или тези), които сме оставали..." Ако обаче беше се изразил така, местоименията *ние* или *тези* не биха могли да изразят отдалечеността на събитията по време, за която поетът говори в стихотворението си.

Както се вижда, и при местоименията Вапцаров умее да намери онези потенциални семантични възможности, които могат да изразят идейните и тематични особености на поезията му.

От казаното до тук за неутралната лексика се вижда, че тя представя основният лексикален материал, от който поетът изгражда тъканта на своите стихотворения. Неутралната лексика обаче му служи и като основен фон, върху който много ярко се открояват емоционално-оцветената лексика. Нека сега да се спрем на нея.

*

Изтъкна се по-горе, че стилът на Вапцаровата поезия има разговорно-беседен характер. Както ще се види по-нататък, тази важна отличителна особеност определя в много отношения доста страни на неговата поезия. Тя играе важна роля при подбора на лексикалния материал в стихотворенията на Вапцаров.

Разговорно-беседният характер се осъществява и чрез употребата на разговорната лексика, която се използува при всекидневното ни общуване, при най-обикновения непринуден разговор. Тази лексика се отличава със своята непринуденост, естественост и живост от една страна и емоционалност от друга.

Вапцаров използува разговорната лексика най-напред в речта на героите си. С нея той постига убедителното впечатление, че в стихотворенията му говорят хората от народа, трудещите се, чиято среда е много близка и твърде позната на поета. По този начин Вапцаров използува разговорния лексикален материал като едно от средствата за жизнената характеристика на героите си. Трябва да се отбележи обаче, че този

лексикален материал представя една твърде малка част от целия лексикален материал на стихотворенията му. Малкото количество на този материал се определя от обстоятелството, че той е потребен на поета само за по-пластично и по-ярко характеризиране на изобразявания герой и за по-голямото му оживяване.

Вапцаров много добре е разбирал ролята на този материал в езика на художественото произведение. Той напълно е съзнавал, че не е нужно да възпроизвежда абсолютно точно говорните особености на своите герои, а само да подбере най-типичното, най-характерното от езика им и с една-две думи, с един-два характерни езикови обрата да загатне за тяхната социална принадлежност или за професионалните особености на тяхната реч.

В езика на художественото произведение наистина могат да се преплитат най-разнообразни езикови особености, но това не означава, че художественото произведение представя разнородна езикова маса. Напротив, неговият език се явява организирано езиково цяло, в което разнородните елементи така са споени, че всички те са безусловно подчинени на езика на писателя. От своя страна пък езикът на писателя, като отразява социалната езикова диференцираност в зависимост от сложността на обществения живот, в зависимост от сложността на конфликтите, се подчинява на общите особености на националния език.

Всичко това Вапцаров ясно е съзнавал и затова умерено и целесъобразно е подбирал разговорния лексикален материал за поезията си. Това именно е наложило разговорната лексика, а така също и другата лексика, както ще видим по-нататък, да се взема в ограничен размер в стихотворенията му. В същност основната лексика на нашия литературен език преобладава в поезията му. Върху нея вече се говори.

Вапцаров използува разговорна лексика и в своята авторска реч. Тя и тук също е твърде ограничена, но използуването ѝ подчертава тясната връзка на езика на поета с езика на народа.

В поезията на Вапцаров обаче на някои места е много трудно да се тегли ярка граница между разговорната и диалектната лексика. Те така се преплитат, че заедно допринасят още повече за народностния характер на революционната му поезия.

И така, разговорна лексика можем да открием както в езика на героите, така и в авторската реч. Навсякъде обаче тя е употребена с мярка и е художествено мотивирана.

Напр. разговорните думи *усуквам* и *усукване* са използувани в две от стихотворенията на поета:

Какво ще докладвам?
Какво ще *усуквам*?
Да почна с войната
в Китай ли?
(Доклад, 109)

Това е то Ботев.
А ти го *усукваш*.
Та тук за усукване нема!
(Ботев, 138)

Интересно тук е, че в първия случай думата *усуквам* е използувана в авторска реч.

В стихотворението „Доклад", където поетът съзнателно се стреми да използува разговорната интонация, тази дума в авторската реч напълно естествено звучи. Тук той изповядва пред своите другари чувствата, които така силно го вълнуват, и затова докладът му е толкова близък до тях. Близостта обаче се създава не само от общия разговорен тон на стихотворението, но и от разговорната лексика, която използува. Ето защо думата *усуквам* е вплетена в неговия стих със забележително художествено майсторство и затова читателят я възприема съвсем естествено.

По-друга цел поетът е преследвал, когато същата дума е употребил в стихотворението „Ботев" в пряката реч на работника. Тук тази дума е използувана за характеристика на героя и за жизнената убедителност на неговия образ. Тя с нищо не намалява естетичността на образа му, а само по-конкретно го изяснява.

Каква цел поетът е преследвал, когато използува в авторската си реч разговорната дума *шикалкавя* в смисъл 'извъртам и не казвам точно истината' в стихотворението „Горки"?

Аз, куче, те учих
да бъдеш конкретен,
а ти *шикалкавиш*!

(Горки, 93)

Художествено мотивирана ли е тя? Художествената мотивираност тук идва от обстановката, в която се е намирал поетът. Това е обстановката на завода. Поетът използува думата, за да говори така, както говорят неговите другари-работници.

Същите съображения са накарали поета да използува и думите *зарязвам* и *юрна се* в стиховете:

Добър
и послушен излязъл синът.
Не хванал с хайдути горите.
Оженил се,
сетне *зарязал* домът
и... станал комита.

(Майка, 119)

Но после, след жестокия погром,
когато прашни, морни и окъсани
се юрнете назад към своя дом —
ще ви посрещнем злобни и навъсени.

(Хроника, 105)[1]

За да поддържа разговорния характер на своя език, Вапцаров използува и друг род разговорни думи, които в изречението му са употребени като вметнати, а така също и някои разговорни обрати, напр.:

В дърветата —
разбира се, славей.

(Кино, 129)

Ще бъда стар, ще бъда много стар,
ако остана след погромите, *разбира се* —
като окъсан рибен буквар,
подел хиляда осемстотин и четирийсе.

(Ще бъда стар, 141)

[1] Вж. VI издание.

Вметнатата дума *разбира се* като че ли доближава произведението до читателя, като че ли създава по-интимна атмосфера и предава увереността на поета в изказаната мисъл. Затова читателят вижда пред себе си поета, който като че ли разговаря с него.

Същото впечатление се добива и когато четем следните стихове:

И тука започва развръзката, *значи.*
(Песен за човека, 52)

Детето чете.
Така че... борави с книгата
значи.
(Горки, 94)

И тук вметнатите думи подчертават разговорния тон на произведенията. Поетът като че ли е между хората, с които разговаря, съобщава им нещо свое, нещо интимно. Не трябва обаче да се смята, че разговорният тон тук се поддържа само от посочените вметнати думи. Вапцаров е използувал и други изразни средства, за които ще стане дума по-долу. В. ети заедно обаче, всички разговорни елементи намаляват разстоянието между читателя и поета и придават сърдечност на тона и искреност на съобщението.

Такива разговорни елементи се срещат и в други стихотворения на Вапцаров, напр.: *нали* (Двубой, 39), *знаете* (Доклад, 109), *простете* (Земя, 58), *и тъй* (Доклад, 111) и др.

Разговорният характер на някои места в стихотворенията на Вапцаров се поддържа и от използуването на разговорната частица *ти*[1], която придава в известен смисъл фамилиарен, всекидневен характер на езика му, напр.:

„Ужасно! Ужасно! — Разказвате
сякаш
като че там сте били!"...
Какъв *ти* тук ужас?! —
Той пеел човека —
Това е прекрасно, нали?
(Песен за човека, 52)

Както тук, така и в цялото стихотворение „Песен за човека" Вапцаров съзнателно е търсил да използува разговорни думи и обрати в своята авторска реч и в речта на престъпника, за да може да ги противопостави на стила на хайлайфната дама, с която е влязъл в спор.

Интересно е да се отбележи също, че Вапцаров използува личното местоимение *то* в едно от неговите разговорни значения. Чрез него разказът му следва развитието на обикновената разговорна реч, без да загубва своя високо поетичен характер.

В нашата разговорна реч местоимението *то* се използува и да означи в обобщен вид онова, за което се е говорило преди, напр.:

[1] Тази частица в съвременния български език идва от стария dativus ethicus на личното местоимение *ти*, което в това значение днес е загубило местоименния си характер и се използува като частица.

Работех пак в завода. А пък *то*
уж същия завод; машини същи,
но частите им блеснали — злато!
И ставите им някак по-могъщи.

(Сън, 74)

И после... сивия живот,
борба за хляб,
мечти неясни
и вечер — тясното легло,
в което неусетно гаснем...

Това е *то*.
Това е драмата!
Останалото —
е измама!

(Кино, 130)

Старата не ще изтрай.
Либето... ще ме прежали.
Ще прежали, *то* се знай,
но другарите — едва ли.

(Песен, 107)

Ти падаш и Ботев ми казва:
„Вдигни го!
И дай във ръката му знаме!"
Подавам ръката си,
ти се надигаш
и крачиме рамо до рамо.

Това е *то* Ботев.
А ти го усукваш.

(Ботев, 137—138)

Поетът е употребил разговорното значение на разглежданото местоимение както в авторската си реч, така и в речта на героите си. Съображенията, които са го накарали да използува местоимението *то* така, са същите, както в предишните случаи.

От всичко това е ясно, че Вапцаров кара героите си да говорят тъй, както те действително са говорили в своята среда, без да прави точна снимка на всички говорни особености, с които се отличава техният език. Поетът избира от техния език само значителното, типичното, характерното за тяхната реч, което ги представя пред читателя като живи, конкретни хора. Така героите на Вапцаров ни се дават с типизирана реч. И наистина, ако поетът беше изградил речта на героите си само с лексикалния материал, с който те действително са си служили, той не би могъл да представи сложността на живота, който описва. Ето защо личният речников материал на поета стои в основата на езика на всеки герой от стихотворенията му.

Езикът на Вапцаровите герои е до известна степен език на самия поет, обаче нюансиран, оцветен с някои типични езикови особености, взети от речта на описвания герой. По този начин читателят добива илюзията, че чува езика на героите, обаче този език е разширил своите лексикални граници, за да може да се изрази сложността на действителността и на образите, заплетеността на конфликтите, които са обект на художествено пресъздаване в стихотворенията.

Лексикалният материал в авторската реч без съмнение е много по-богат, обаче разговорната лексика не се различава от лексиката в езика на героите. Това съвсем не означава, че поетът е принизил своя език, своите изразни средства до обикновените думи и обрати на езика на героите. Напротив, това означава, че Вапцаров познава много добре разговорните средства на родния си език и с тях чрез забележително поетическо майсторство той е създал високо поетични произведения, без да е стигнал в тях до груб натурализъм в езика си.

Освен посочените разговорни думи Вапцаров използува и някои разговорни конструкции, които също подбира от разговорната реч. Такъв е случаят с повелителната форма на свършения глагол *ида* в съчетание с *че — иди, че,* напр.:

Ех,
черен човешки живот!
Рибарски живот! —
неизвестност.
Не мож го разправи,
а то —
иди, че реди го на песен...

(Рибарски живот, 135)

Майсторски вплетен в тъканта на стиха, този разговорен обрат говори за тънката наблюдателност на поета върху стилните особености на разговорната реч.

Подобна разговорна конструкция намираме в следния израз:

И знаете, *мене ми идва*
да псувам...

(Доклад, 109)

Тази конструкция е образувана от глагола *идвам* заедно с местоименията *мене ми* и съюза *да.* Тя означава настъпване на действие, смисълът на което се съдържа в глагола след *да.* Разговорният характер на този израз се вплита във Вапцаровия стих така, че традиционното и индивидуалното са съчетани във високохудожествено единство.

Без да се спираме подробно на всичко във връзка с разговорната лексика и разговорните обрати, трябва да се посочи, че привличането на такъв лексикален материал в поезията на Вапцаров се обуславя изключително от разговорно-беседния стил, с който поетът си служи в своето творчество.

*

Във връзка със стремежа на поета да направи езика си близък до народния език, да бъде той естествен, дори всекидневен, намираме в поезията му един по-значителен по количество от предходния лексикален пласт думи. Това са народните и диалектните думи.

Вапцаров е имал навика да си записва и да събира интересен лексикален материал от народни думи. Той много добре разбира, че за да бъде поезията му близка до народа, той трябва да използува народни изразни средства.

Като описва народния живот в много от своите стихотворения, Вапцаров е използувал народни думи, които означават предмети или явления, типични за нашия народен бит, като *одър, секира, софра, опинци, комай, синковец* и др., напр.:

За мен това е минало — неважно.
Но ний делихме сламения *одър*
и тебе чувствам нужда да разкажа
как вирвам аз и колко днес съм бодър.

(Писмо, 45)

Зарязвахме *софрите* троснато
и търтвахме навън, където
една надежда ни докосваше
със нещо хубаво и светло.

(История, 123)

Във кафенето
някой се изсекна
и дълго три
със здравите *опинци*,
огледа се и каза уж полека:
— *Комай* ни лъжат
тия *синковци*.

(Селска хроника, 131)

Всички посочени думи с изключение на *комай* и *синковец* са използувани в авторска реч. В първите два откъса пред нас се разкрива жив индивидуален разказ, в който се очертава характерният за Вапцаров народен език. Народните думи във Вапцаровата реч говорят за реалистичното отношение на поета към живота, към хората, за които той ни говори, но едновременно с това и за положителното му отношение, за любовта му към този живот и към тези хора.

Жизнеността на повествованието изисква от автора да се премахне еднотонността както в авторската реч, така и в речта на героите. Затова първата от посочените по-горе три народни думи е използувана в речта на поета, за да се даде един съществен белег от външния портрет на човека от народа. Втората и третата народна дума стоят в пряката реч на лирическия герой, за да се посочи една съществена подробност в неговия език. Така образът на героя е ярко индивидуализиран, понеже читателят слуша живата и типична реч на един конкретен човек от народа с определен характер.

Най-интересно в това отношение обаче е стихотворението „Песен за човека", в което поетът е постигнал съвършенство в лексикалната индивидуализация от една страна в своята авторска реч, изпъстрена с много народни думи, и от друга страна в речта на хайлайфната дама.

Противопоставяйки своя начин на мислене срещу начина на мисленето на истеричната дама, съпоставяйки своята идеология с буржоазната идеология, Вапцаров намира точен и реалистичен езиков израз, за да постигне това. Ето защо в стихотворението се преплита майсторски езиковият материал на различните слоеве от тогавашното общество, като зад всяка дума читателят ясно вижда ту поета, ту престъпника или войника, ту капризната дама.

Читателят много добре чувствува, че поетът е индивидуализирал в лексикално отношение речта на всеки един от героите си. Затова както в речта на двамата му герои, така и в неговата авторска реч се срещат народни думи, докато в речта на хайлайфната дама подобни думи са избягнати.

И тук поетът е пестелив. На него са достатъчни една-две народни думи, за да разкрие народната психика, напр.:

И после разправял:
„*Брей*, как се обърках,
и ето ти тебе
бесило. . ."
(стр. 48)

„Тя — моята — свърши. . .
Ще висна обесен
Но *белким* се свършва
със мен? —
(стр. 50)

Ние виждаме, че само с няколко народни думи (*брей, бесило, белким*) поетът дава съвсем ясно народния характер на езика на престъпника, който поради прогнилата капиталистическа действителност е излязъл от релсите на живота и едва в затвора се е осъзнал и станал човек.

По същия начин е отсенена и речта на часовоя чрез народния обрат *загазил си здравата* в стиховете:

Войникът си казал:
„Веднаж да се свърши. . .
Загазил си здравата, брат" (стр. 50).

Най-сетне и авторската реч е отсенена в народен дух с думите *подушил, скътал, затрил*, напр.:

Бащата бил *скътал*
пари.
Синът ги *подушил*,
вземал ги насила
и после баща си *затрил* (стр. 48).

Навсякъде Вапцаров държи точна сметка кой говори в произведенията му, защото езиковите особености са тясно свързани с изобразяваните герои, с техния характер, с психологическото им състояние.

На спокойната беседа, която води работникът в стихотворението „Горки", поетът е предал общ разговорен тон. В нея твърде майсторски е вплетена народната дума *горчилка* и по този начин устният разказ на работника придобива индивидуални езикови свойства, напр.:

Да кажеме, ти се завръщаш,
намръщен се връщаш
във къщи.
В душата — *горчилка*.
Сърцето ти *болка* притиска.
(Горки, 94)

Понякога звучни и твърде изразителни народни думи авторът използува и в своята реч. Когато поетът описва живота на рибарите в стихотворението „Рибарски живот" и дава традиционната му картина, описана в много песни, използува твърде уместно народната дума *синило*, напр.:

Турни му „безкрайно море",
залей го излеко
с *синило*

и всичко излиза добре —
картинно
и мило (стр. 134).

Цялата тази строфа има подигравателен тон, който е насочен срещу ония, които мислят, че откриват истинската поезия в живота на рибарите и го рисуват само с несъществуващата в него поезия. Именно тук народната дума *синило* иде да подчертае и подсили подигравателния тон, даден в тази строфа.

Както изтъкнахме, приведеният лексикален материал от народни думи се използува от Вапцаров, за да се внесе народностният тон в стиховете му, да се внесе битовият елемент в нарисуваните образи. Но тези думи са използувани от поета, за да представи героите си като живи и определени характери в определена жизнена ситуация. От друга страна той ги употребява и в своята авторска реч, за да нюансира и своя език в същия дух съобразно с обстановката, която описва.

Наред с народните думи Вапцаров използува и един по-ограничен лексикален пласт диалектни думи. Диалектните думи са характерни за определен местен говор. Те намират място в езика на художественото произведение дотолкова, доколкото е нужно да се характеризира речта на определен герой в произведението или да се даде местен колорит на езика. В авторската реч те са допустими в съвсем малко количество, тъй като речта на писателя трябва да бъде разбираема и достъпна за всички, които ще четат произведението.

Диалектната дума е разбираема от определен кръг от хора и затова може да направи произведението неразбираемо, ако читателите не знаят нейното значение. Ето защо диалектизмите се използуват в по-ограничено количество в художественото произведение. Именно поради тези причини и Вапцаров използува диалектизмите в съвсем ограничен брой.

Прави впечатление, че диалектните думи са използувани от Вапцаров почти само в авторска реч. Тези думи идват не толкова да придадат местен, областен колорит на езика му, колкото да разнообразят речта му. По-скоро той търси благозвучие или изразителност в тях.

Една от най-характерните диалектни думи в поезията на Вапцаров е думата *увина,* която поетът взема от своя местен говор. В книжовния език тя има като свой заместник думата *хвойна.* В стиха на поета тя може би е използувана заради нейната благозвучност, напр.:

Вятъра пее в Пирина,
в скалите,
пее в усои, в *увини* —
колко са паднали
в боя за своя
покрив
и свойта Родина!

(Доклад, 115—116)

Подобно използуване на диалектни думи намираме още в стихотворенията „Хроника“ (*догаждам,* 104), „История“ (*търтвам,* 123), „Ботев“ (*пъшкам* листата, 136) и др.

В езика на художественото произведение диалектните думи обикновено намират място, за да се засили индивидуалната характеристика на героите, да се предаде местен колорит на тяхната реч. Прекаляването в това отношение може да доведе до задръстване и намаляване на яснотата на речта на героите. Ето защо при употребата на такива думи в речта на героите е нужен такт и голямо умение от страна на писателя.

Това особено много важи за речта на самия писател на произведението. Ако диалектната дума е свързана с известно лице в произведението, тя художествено е мотивирана и помага да се разберат някои страни от характера на героя. В речта на писателя тя вече се свързва с изграждане езиковата култура на читателите, затова тук тя по-малко е допустима. Но такъв езиков материал съществува в общонародния език и писателят не може да го изостави. Използуването му обаче в авторската реч трябва да намери известно художествено оправдание, било от страна на звучността на самата дума, било от страна на нейната изразителност. Както се вижда от посочените по-горе примери, Вапцаров е имал пред вид всичко това и понеже той се е стремял с поезията си да бъде близък до езика на народа, неговите стихотворения са написани на ясен език, достъпен за всички слоеве на обществото, разнообразен с много интересен лексикален материал и раздвижен с различни разговорни диалектни или народни думи и обрати.

*

Във връзка с народностния характер на Вапцаровата поетична реч се налага да разгледаме дълбокото влияние, което е оказала върху езика му нашата народна песен със своето лексикално богатство и изобщо със своите изразни средства.

Нашите народни песни винаги са били за Вапцаров образец на художественопоетична реч. Тяхната естественост и неподправеност и особено тяхната простота са му правили твърде силно впечатление. Не един път поетът е съветвал другарите си поети да се пазят от фалшивата надута фраза и да пишат без никаква изкуствена украса. В образите на героите си той ги е съветвал да не поставят никакъв грим, а да ги представят естествено и неподправено такива, каквито са ги видели в самата действителност.

Най-добрия учител, при когото може да се научи да се пише просто и естествено, правдиво и конкретно, Вапцаров е смятал на първо място нашата народна песен. От там може да се вземе всичко направо в неговата кристално чиста форма. Затова той съветва другарите си поети така:

Записвай го просто и честно,
тъй както
просто го пее народа:
„Заплакала е гората. . .
Все зарад Инджe войвода. . .“

(Доклад, 116)

Влиянието на народната песен се чувствува на много места във Вапцаровото творчество. Ритъмът и мелодиката на народните песни, техният речник и синтактичните им особености са майсторски използувани на много места в стихотворенията му.

Вапцаров познава много добре българската народна песен, особено песните от своя роден край, с които той е закърмен още от своето детинство. Самият той майсторски е използувал езиковото им богатство, като взема от тях типични думи и изрази, за да придаде на своите стихотворения народнопесенен характер.

Типично в това отношение е стихотворението му „Хайдушка", което изцяло е написано в духа на народните ни песни. В стихотворението се чувствува както техният народен дух, така и техният ритъм. Много думи и цели изрази от народната песен са майсторски вплетени в тъканта на това Вапцарово стихотворение, напр.:

Вятър мята *листи* пожълтели,
до *три лета* не сме били вкъщи.
Булките се мислят овдовели —
гледат Пирин, пръстите си кършат.

Не *додея* ли ни път във тъмно,
скръб за рожби ли не ни повея.
Да намериш *камен* да осъмнеш,
камен-зглаве, търне за постеля (стр. 62).

Характерните за народната песен думи *листи, три лета, додея, камен, камен-зглаве, търне за постеля* внасят особен народнопесенен тон в стихотворението. От посочените думи и изрази се вижда ясно, че Вапцаров творчески е използувал известната наша любовна народна песен, в която намираме следните стихове:

На друм ле́гни, майко ле, на друм ста́ни,
друм постеля, майко ле, камен зглаве[1].

Както се вижда, последният стих на втората Вапцарова строфа *камен-зглаве, търне за постеля* поетът е взел от последния стих на цитираната народна песен. Читателят чувствува, че езиковият материал на народната песен така е претворен, влято му е такова вътрешно съдържание, че в стихотворението на поета няма нищо от любовния тон на народната песен. Напротив, в езиковите форми на песента е дадено съвсем ново, съвременно на поета съдържание. Народният израз обаче е творчески преработен от Вапцаров, като думата *друм* е заменена с думата *търне*, която по-добре предава несгодите на хайдушкия живот.

Напълно в народен дух, а може би и под влияние на Яворовите „Хайдушки песни" е написана една от ранните му песни, навярно от 1928 г. — „Първа ми севдо. . ."

[1] Вж. П. П. Славейков, Книга на песните, София, 1941, стр. 204.

В прочутото си стихотворение „Доклад" поетът също е използувал думи и изрази от народната песен. Като критикува другарите си, той казва:

Защото животът
ни бие сурово
в лицата,
а ние примигваме, братя,
защото перото си
топиме ние
далече, далече —
през девет морета,
и наште куплети
едва ли достигат
до робската мъка.
. . . . . (стр. 111)

В народните песни и изобщо в народното творчество числителното *девет* е много обикнато, а изразите *девет земи, девета земя, девет села, девет соди* много често се срещат, напр.: „През *девет земи* го превел"[1], „Че шеш далеко да идеш / през *девет гори* зелени, / през *девет соди* студени, / през *девет села* в десето" (нар. песен)[2].

Разбира се, и тук народният израз е творчески преобразуван и майсторски вплетен в структурата на стихотворението. Трябва да отбележим, че стихотворението „Доклад" е построено изключително върху канава от изрази, взети от нашите народни песни, напр.:

Ех, *майко ле* моя,
в строя тръбата
ще свика
все *отбор войници!* (стр. 113).

И двата израза тук *майко ле* и *отбор войници* са творческа преработка на народните изрази *майко ле, мила моя майко ле* и *отбор юнаци*[3].

Накрая същото стихотворение завършва пак с израз, взет от народната песен:

---

[1] Н. Геровъ, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, вж. *девять*.

[2] Auguste Dozon, Chansons populaires bulgares inédites publieés, Paris, 1875, стр. 41.

[3] Сравни народните песни:

Откак се е, *мила моя майко ле,* зора зазорила,
оттогаз е, мила моя майко ле, войска провървяла.
(Нар. песен — Цар Иван Шишман)

Пуста самось, *майко ле,* не се търпи:
само́ ле́гни, *майко ле,* само́ за́спи,
друмъ постеля, *майко ле,* каменъ зглаве,
на сонъ мома, *майко ле,* на явъ самось.
(П. П. Славейковъ, Книга на песните, стр. 204)

Знаешъ ли, горо, помнишъ ли,
изъ тебе, горо, га ходяхъ
съсъ триста *отборъ юнаци?* . .
(Д. Осинин, сб. „Заплакала е гората" (Стар Димо),
София, 1943, стр. 17)

Записвай го просто и честно,
тъй както
просто го пее народа:
„Заплакала е гората . . .
Все зарад Инджe войвода . . .“ (стр. 116).

Тук ясно се вижда, че Вапцаров е имал пред вид народната песен „Заплакала е гората“[1], разбира се, с малки изменения. Вместо израза *заради Инче войвода* поетът е променил в израза *все зарад Инджe войвода*. Промяната, изглежда, е направена, за да се спази ритъмът на стихотворението.

Стихотворението си „Майка“ Вапцаров изгражда също върху изразните средства на народната песен, от която той взема не само думи и изрази, но и характерните за нея стилни похвати. Повторението, така обикновено за народните песни, е застъпено също в стихотворенията на Вапцаров. Така например стиховете:

Имала майка,
имала син.
(стр. 117)

се повтарят два пъти в цялото стихотворение, изглежда взети от редицата варианти на народната песен „Лазар и Петкана“[2].

В духа на народнопесенните повторения Вапцаров е повторил и глагола *гледам* от същото стихотворение в следния откъс:

Гледала майката свойто дете,
гледала с мъка сурова,
как очите му бягали все
на бащата в пищова (стр. 117).

---

[1] Сравни народната песен:

Заплакала ми гората,
гората и планината,
и отъ гората дървьето,
и отъ дървьето лискята,
и отъ гнездите пилците,
и отъ земята тревата,
и отъ кладенците вогьето
заради Инче войвода.

(Д. Осинин, сб. Заплакала е гората, стр. 44)

[2] Сравни народните песни:

Имала е мама, имала,
до девет сына родени
и една дъщерка Петкана.
(СбНУ, XV, Науч. отд., стр. 39,
Боровци, Берковско)

Имала мама, имала,
имала девет синове
и една дъщерьа Драгана . . .
(СбНУ, XV, Науч. отд.,
стр. 42—Пирот)

Имала і маіка, имала,
До девет сина рождени
и іедна штерка Іеленка.
(СбНУ, XV, Науч. отд. стр. 69,
Волуяк, Софийско)

И в двата случая глаголите *имала* и *гледала* са използувани от Вапцаров в преизказна форма, точно така, както ги намираме в народните песни.

Вапцаров творчески преработва и някои от изразните средства на юнашките народни песни в стихотворението си „Крали Марко". Тук поетът с вещина и майсторство е използувал изразите *тежка боздугана, бяла коня, три синджира роби,* като последните два израза е променил в *бялата си коня* и *сто синджира роби.*

Известно е, че в народната песен подобни изрази навсякъде се употребяват в една единствена, постоянна, дори клиширана форма. У Вапцаров обаче тези изрази запазват своя народнопесенен дух, но обикновено са измъкнати от постоянната им клиширана форма и се използуват в стиха на поета обновени и изпълнени с ново съдържание. Така например в стиха му тези изрази по особен начин са вплетени с думи и изрази от съвременната на поета действителност *(тежка боздугана, бяла коня* с *танкова колона).* Това по-особено съчетаване на думи и изрази от две различни епохи създава шеговития тон на цялото стихотворение.

Влиянието на народните песни се чувствува не само в песните на поета, които са написани изобщо в народен дух, но и в другите му стихове, които са изградени по друг начин. В тях поетът използува било отделна дума, било някой израз, който в откъса звучи с тона на народните песни. Например дума като *кърви* (характерна форма в мн. ч. за народните песни) намираме в стихотворението „Ботев", където работникът съветва поета какво да пише за Хр. Ботев, или в стихотворението „Песен":

— Пиши за жетварите там,
за теглото,
за черните *кърви,*
що пие земята . . .
(стр. 137)

И познахме
сякаш по тревите
на бащите
кървите измити,
(стр. 60)

Същия тон на народната песен долавяме и в израза *измиеш кървавите рани* от стихотворението „Пролет":

Пролет моя, моя бяла пролет —
знам, ще дойдеш с дъжд и урагани,
бурна страшно, огненометежна
да възвърнеш хиляди надежди
и *измиеш кървавите рани* (стр. 83).

Като разглеждаме влиянието на народната песен върху езика на Вапцаровата поезия, трябва да отбележим в заключение следното.

Никола Вапцаров гледа на народните песни и изобщо на народното устно творчество като на дълбоко реалистично по своята природа из-

куство. Силата на това народно изкуство той намира в художественото обобщение, което трудовите народни маси са извлекли от многовековния си опит. Отразявайки в песни, приказки, пословици, поговорки и т. н. един огромен кръг от явления на народния живот, народното творчество ги предава в една високо поетична и едновременно с това реалистична езикова форма. Затова художествените образи, теми, речников материал, изразни средства и стилни начини на изказване представят безценно наследство на художествената и езиковата култура на народа.

Вапцаров е смятал, че всеки поет или писател трябва да се учи и да се ползува от това огромно народно наследство. Само онзи, който творчески може да се ползува от народното творчество, може да остави трайни следи в съзнанието на народа. И неговите произведения ще бъдат близки до народното сърце, както са близки нашите народни песни и изобщо произведенията на народното творчество.

Това схващане, което са споделяли още и редица наши големи поети и писатели, е имал Вапцаров, затова неговите стихове се нареждат между най-хубавите образци в нашата литература, а неговата поезия изобщо стана част от нашето национално съзнание.

От характерната за народната песен символика на образите и на идеите, от постоянните и традиционни езикови форми Вапцаров майсторски взимаше онова, което смяташе, че може да му послужи за езиково градиво в поезията му и винаги подхождаше към него творчески. Различните думи и форми, разнообразните народнопесенни изрази, мелодика и стилни начини на изказване той претворяваше и обновяваше, вливаше им ново, съвременно съдържание, без да загубят основното си народностно качество. По този начин, както се посочи по-горе, чрез народнопесенните думи и изрази Вапцаров направи поезията си дълбоко реалистична и конкретна. Те внесоха в езика й простота и й предадоха колорита на нашата народна песен.

*

В творчеството си Вапцаров използува още един специален, много малък пласт думи, принадлежащи към емоционалната лексика, които в неговия текст се отличават със своята пейоративност. Думите, за които ще стане дума тук, се използуват предимно в разговорната реч. Някои езиковеди я наричат още „снижена лексика“, която обикновено е характерна за нисшите слоеве на обществото. „В литературния език — казва Л. А. Булаховски — тази лексика отначало минава като жанрова, като реч на героите на белетристичните произведения, извиквайки, независимо от желанието на разказвача, повече или по-малко презрително или добродушно снизходително отношение към изобразяваните „низини“. Когато в обществото се извършват социално-политически промени, преломи със значителна сила, тази афективна лексика на нисшите слоеве на обществото си извоюва право в качеството на разрешен за литературна употреба пласт на речника и удовлетворява, между другото, потребно-

стите на езика не толкова в обогатяването му с нова съдържание, колкото за увеличение на стилистичната гъвкавост на речта"[1].

Никола Вапцаров, както е известно, живее в един преломен момент на социално-икономическа криза от историята на българския народ. Той зорко наблюдава живота на работническата класа и активно участвува в борбите на трудещите се у нас. Упознал добре бита на тези революционни „низини", Вапцаров разбра защо душите на тези хора са груби, а езикът им е грапав, което той така прекрасно е отразил в стихотворението си „История":

Защото би ни безпощадно
живота с тежките си лапи
направо по устата гладни,
затуй езика ни е грапав.

И стиховете, дето пишем,
когато краднем от съня си,
парфюмен аромат не дишат,
а са навъсени и къси (стр 123—124).

Поезията си Вапцаров посвети на тези революционни низини. За тях написа той своите стихове и твърде често той черпеше думи и изрази от техния груб речник, без да се страхува, че внася чужда за езика на поезията тогава груба лексика. Не един път поетът е влизал в спор с другарите си по перо, че някои думи от тази лексика нямат право на съществуване в литературния език[2]. В тези спорове поетът е отстоявал схващането, че тези думи могат да станат градиво за истинска поезия, когато се използуват умело и с мярка. Такива думи, както ще видим по-долу, той е използувал дори и в своята авторска реч, като се е мотивирал, че народният поет трябва да пише за народа и да говори като народа. Защото „народът не е свикнал с парфюмени слова, а говори съвсем непринудено и грубо"[3]. Ето защо макар и твърде рядко Вапцаров използува думи от този пласт на езика, за да засили емоционалния тон на речта си и да ѝ придаде известно стилно разнообразие.

Думата, за която се е водил такъв спор, е италианската заемка *ресто* в стихотворението „Вчра". Тази дума в разговорната реч се използува обикновено като съществително със значение — 'остатък, който трябва да се върне при плащане' или и като особена глаголна форма със значение — 'да се върне обратно'. В стихотворението на Вапцаров е използувано второто ѝ значение:

А как ще щурмувате, моля?
С куршуми?
Не! Неуместно!
Ресто! — Не струва! (стр. 29).

---

[1] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, часть II, Москва, 1953, стр. 96.
[2] Вж. Николай Шмиргела, Човек — струна (спомени за Никола Вапцаров), сб. Никола Вапцаров, София, 1947, стр. 89.
[3] Бойка Вапцарова, Спомени за Вапцаров, София, 1952, стр. 213.

Не може да се каже, че тук думата е употребена „неуместно без стилна необходимост“ и че тя нарушава цялостния тон на стихотворението, както казват някои автори, които разглеждат лексиката на Вапцаровия език[1].

Ако се проследи отначало докрай емоционалният тон на стихотворението „Вяра“, ще се види, че Вапцаров спори, и то спори с жар с онези, които искат да сломят вярата му в живота. Линията на чувството е възходяща почти до края на стихотворението. Чак в последните две строфи тя се пречупва и взема низходяща посока. Уверен в силата на своята вяра в живота, той гледа с презрение към онези, които искат да я сломят. Презрителният тон, който преобладава в последната, цитирана по-горе строфа, извиква естествено употребата на думата *ресто,* чието пейоративно съдържание майсторски е вплетено в цялостния презрителен тон на строфата.

От същата лексика Вапцаров използува думите *морда, муцуна* и *мутра.* И трите думи са характерни за разговорната ни реч. В езика те се отличават със своето пренебрежително емоционално съдържание. В стихотворенията на Вапцаров те са използувани така, че емоционалният им характер много ярко е подчертан. Ето примерите:

Гърмят елеватори.
Бодро
мотора
удари
юмрук
на времето
в старата
морда.
(Епоха, 96)

Започнаха със мръсните ръце
да пипат във душите на народа.
Гневът бе толкоз много накипел,
че не съзряха вълчата порода,
муцуните под овчите им кожи,
престъпната и плитка лицемерност.
Но идат дни, когато ний ще можем
да хвърлим кал във *мутрите* им черни!
(Илинденска, 126)

За първи път не влиза днес у нас
историята с кървавата *мутра.*
Столетия сме чакали, за час
ще потърпим сега дима барутен.
(Хроника, 105)[2]

[1] Вж. Боян Ничев, Лексическият състав на поетическото творчество на Н. Й. Вапцаров, сп. Български език, 1952, кн. 1—2, стр. 82.

[2] Вж. VI издание.

Пренебрежителният емоционален тон на всяка една от посочените думи Вапцаров майсторски е вплел в общия тон на стихотворенията. Чрез този тон на разглежданите думи поетът не само характеризира, но и дава своята оценка за предметите, означени с тези думи. Чрез тях той е отразил отрицателното си отношение към действителността, която описва.

Грубо пейоративните думи, за които стана дума до тук, са напълно оправдани в стихотворенията на Вапцаров, тъй като той ги използува като удобно изразно средство за изобличаване на своята съвременност.

За да изрази презрителното си отношение към действителността, той използува още прилагателното *нахакан* и съществителното *келеш* в словосъчетанието *нахакан келеш* в стихотворението „Майка“:

Но хората, после, запсували нещо султана.
Народ е това! —
А някой *нахакан келеш*
си мисли,
че може сърцето му в шепа да хване.

(Майка, 120)

Като описва грубата действителност на живота, поетът естествено идва до употребата на грубата емоционална лексика. Създаденият образ е груб, но той съответствува на живота. По този начин поетът създава художествено единство между форма и съдържание. Едновременно с това тези две думи от този тип емоционална лексика притежават и възможността да отразят отношението на автора към описваната действителност.

Разгледаните думи от емоционалната лексика са характерни предимно за разговорната реч. Вапцаров майсторски ги е използувал като важно средство за разобличаване недостатъците на описваната от него действителност.

Вапцаров обаче използува думи от емоционалната лексика, взети от други области на общонародния език. Чрез тях се изразява неговата класова развълнуваност, омраза към бита и към хората на буржоазното общество. Противопоставяйки стария живот на новия, който идва, естествено звучат думите от този тип лексика, за да може образно да се подчертае лъжата в капиталистическия свят. В стихотворението си „Кино“ поетът използува думите *сладострастен, лига, сластно* и *размазан,* които са много удобни за изобличаване на буржоазния бит, напр.:

Един *размазан* Джон
целува *сластно* Грета.
По устните му
сладострастна лига (стр. 129).

Образите, създадени в тази строфа чрез посочените думи, говорят за отрицателното отношение на поета към бита на буржоазията. Ярко засиленото емоционално съдържание на посочените думи в текста на поета служи като удобно изобличително средство на тази действителност. Те изразяват презрението и омразата на Вапцаров, пречупени през погледа на работническата класа.

Както отбелязахме, разгледаните думи идват обикновено от разговорната реч и са характерни предимно за нисшите слоеве на обществото. Поетът смело ги е използувал в творчеството си, тъй като тези слоеве по времето на поета са започнали да играят съществена роля в обществения живот. И те, въпреки че са твърде разговорни и дори груби, според поета трябва да намерят място в книжовния език. В случая те идват в поезията на Вапцаров не толкова да обогатят нашия език, а по-скоро да го разнообразят и да внесат многотонност в изложението. Освен това присъствието им в езика на поезията показва, че за поетическия език няма недостоен лексикален материал, когато той е използуван умело, на място и с мярка.

*

Като разглеждаме лексикалния състав на Вапцаровия език, трябва да разгледаме и въпроса за неологизмите в поезията му.

Известно е, че новите думи, неологизмите, се появяват в езика във връзка с развитието на културата и техниката в обществото, във връзка с развитието и изменението на обществените отношения и условия за живот.

Неологизмите не се създават от произволни звукови съчетания, а от реално съществуващи основи в езика, и то предимно на думи от основната общоупотребителна лексика. Те обикновено идват да означат нови понятия за нови предмети, възникнали в обществената практика на народа. В такива случаи възникват общоезиковите неологизми, които веднага добиват широко разпространение в общия език, започват да функционират във всички области на езиковата практика и изпълняват само номинативна функция. Такива неологизми са *петилетка, киноград, радиохор, лунник, прилуняване* и др. За тези думи читателят може да си спомни тяхната история на възникване, може дори понякога да посочи точно и времето, когато даден неологизъм се е появил в езика. За такива неологизми тук не ще става дума, тъй като Вапцаров не е използувал такива думи в поезията си.

Тук обаче ще разгледаме онези нови думи, които сам поетът е създал. Тези неологизми обаче не са получили, а съмнително е и дали ще получат широка употреба в общонародния език, тъй като те не назовават нови предмети или нови явления, възникнали в живота. За тези явления и предмети общонародният език отдавна си има специални думи. Поетът обаче си е създал нови думи не само за да назове тези предмети, но и да разреши известна художествена задача и да постигне определен стилистичен ефект. Затова тези неологизми живеят само в текста на поета и имат чисто индивидуален характер. Това са така наречените стилни неологизми[1].

Вапцаров създава неологизми предимно за да постигне определен художествен ефект. У него стилните неологизми са твърде малко. Въпреки това обаче тяхната форма и вътрешно съдържание са оригинални, а едновременно с това са и в съгласие със законите, по които се обра-

[1] Вж. Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, Москва, 1958, стр. 86.

зуват думите в български език, затова те представят интерес за настоящото изследване. Ето няколко примера:

Това е новото, което ме възпира
да не пробия
своя
слепоочник.
(Писмо, 45)

Завод, притиснал с мъка
толкоз хора
с *осаждени* от черен труд
лица...
(Завод, 33)

В общонародния език съществуват думите *слепоочие, слепоочна част* и *очернен*. Вапцаров обаче използува в първия случай продуктивните суфикси *-н-* и *-ик,* които правят новата дума твърде позната и лесно разбираема. Във втория случай прилагателното *осажден* е също образувано по един твърде разпространен начин за образуване на прилагателни в български език. Ето защо и двете Вапцарови думи, макар и нови за всекидневната ни реч и за книжовния ни език, носят специфично вапцаровска багра и имат силно въздействие в неговия текст.

В същия дух на достъпност са създадени сложните прилагателни, които също могат да се окачествят като неологизми, *огняроинтелигентска* и *огнеметежна.* Първото е използувано като заглавие на отделно стихотворение, а второто — в следния контекст:

Пролет моя, моя бяла пролет —
знам, ще дойдеш с дъжд и урагани,
бурна страшно, *огнеметежна*
да възвърнеш хиляди надежди
и измиеш кървавите рани.
(Пролет, 83)

И тук двете нови думи са образувани по установените вече в български език начини за образуване на сложните прилагателни. Поетът е създал оригинални и свежи неологизми в духа на своите теми и в съгласие със своя вкус, затова в тях се чувствува спецификата на неговия стил.

Съвсем неочакван за български език се явява Вапцаровият неологизъм *боздуганно* в стихотворението „Крали Марко“:

Я оседлай коня Шарколия,
пришпори я бялата си коня —
да погледам как ли ще се биеш
боздуганно с танкова колона (стр. 125).

Употребата на този неологизъм изглежда ще си остане само в границите на Вапцаровия текст, тъй като поетът е използувал един непродуктивен корен за образуване на прилагателни и наречия. Обаче тъкмо поради това използуването на този необичаен начин на словотворчество

поддържа интересния шеговит тон, с който е просмукано цялото стихотворение. Думата *боздуган* е влязла в български език твърде отдавна. Тя означава предмет, характерен за военната борба от времето на Средновековието. Образуваното наречие от тази дума във Вапцаровия текст се свързва със словосъчетанието *танкова колона.* Такова едно неочаквано свързване на две изразни средства от две различни епохи още повече подсилва хумористичния тон на стихотворението.

Това са неологизмите в поезията на Вапцаров. Както виждаме, с посочените неологизми Вапцаров постига известен стилен ефект, внася в поезията си специфична емоционална багра.

Макар и малко на брой, неологизмите във Вапцаровата поезия имат високо поетична стойност, тъй като те са оригинални и на място са използувани. Те не идват да обогатят общонародния език с нови думи, а по-скоро се явяват като изразни средства, които характеризират поета като майстор в словотворчеството. Тяхната оригиналност придава на стила му рядко силно въздействие. Тъкмо поради това въздействие те са достъпни за разбиране от всеки българин, а това е едно от важните условия поезията на Вапцаров да бъде популярна и обичана от всички. С тези стилни неологизми той разнообразява поетическия си речник и чрез тях успява да предаде най-тънки отсенки на емоционално-образното съдържание на своята мисъл.

*

Като поет и гражданин Вапцаров в поезията си е много тясно свързан с конкретното съдържание на своето време чрез един значителен пласт думи, в които се е разкрил животът на трудовия човек в една революционна епоха с голям технически и индустриален прогрес. Думите от тези лексикални пластове представят термини, технически и научни думи, наименования на машини, части от машини, глаголни форми, свързани с производствения процес, думи за научни постижения, обществено-политическа и военна лексика и др. Цялата тази лексика се намира в пряка зависимост от неговата тематика.

Една от най-любимите теми за Вапцаров е фабричният завод и животът на фабричния пролетариат. Ето защо думата *завод* е една от най-любимите думи на поета, което се вижда от честата ѝ употреба в творчеството му.

Вапцаров е сам работник, той познава много добре живота на завода, обича машините му. Не един път в приятелски разговор той е говорил за обичта си към машините. Малко са неговите стихотворения, в които да не говори за машините. Затова думи и изрази като *машина, мотор, чугунена бъркачка, пап-машина, каиш, трансмисия, маховик, пара, дим, масло* и др. се срещат често в стихотворенията му. Най-често тази лексика се използува от Вапцаров, за да се нарисува обстановката, да се даде нейният колорит. Особено типичен пример в това отношение представя стихотворението „Епоха", чието начало не само дава обобщената картина на епохата, в която живее поетът, но и характерната обстановка за работа на трудовия човек.

Машини,
стомана,
машини,
и масло, и пара,
и смрад (стр. 96).

Прави впечатление, че Вапцаров рядко се стреми да метафоризира думите от тази лексика. Обаче макар и рядко, все пак той е използувал думи, които е метафоризирал и ги е вплел в своите интересни сравнения Такива случаи намираме при думите *трасформира* и *гайка*:

То злобата в сърцето
трансформира
в една борба,
която
днес
клокочи.
(Писмо, 45)

Аз *бях в завод*
с опушено,
ниско
небе,
където живота *притиска*,
а дните — *ръждясали гайки* —
затягат душите.
(Горки, 92)

И двете думи са използувани в нелексикализирани метафорични значения, които дават възможност на поета да изгради живи, реалистични образи, много близки до представите и понятията на трудовия човек, за когото именно Вапцаров пише.

Използуването на тази лексика прави поезията му актуална и исторически конкретна, тъй като историческият момент налага по-голямата част от народа да свързва живота си с фабриката, машината, завода.

Вапцаровият речник в по-голямата си част е отразил предметите и постиженията на бурната епоха на индустрията, техниката и електричеството. Думи или изрази като *взривна ракета, пробна машина, самолетно ято, бензинни пари, бетонен ръкав, електрически слънца, щаери, рабидно-стоманени зъби, антени, кондензатор, парни котли* и др. разкриват динамиката и напрегнатостта на епохата. Цялото това лексикално богатство поетът е използувал като прекрасно градиво за истинска поезия. Използувайки тази лексика, поетът е показал, че този материал, обикновено пренебрегван в езика на художественото произведение, може да се използува за изграждане на художествени образи с висока поетична стойност.

Сам моряк, Вапцаров познава добре живота и бита на моряка. На времето предприел далечни пътувания из Средиземно море, ходил до Суец, поетът е изпитал и почувствувал дълбоко поезията и прозата на този

живот. Затова обстановката в кораба му е твърде близка. Думи като *трюм, компас, матрос, моряк, бриз, мачта, кърмов долап, лодка, платно* и др. се срещат в няколко негови стихотворения. Тази специална лексика разкрива друга страна от живота на трудовия човек, познал поезията на морето, неговите несгоди и лишения. Тези думи са използувани от поета изключително, за да се предаде съответният колорит на обстановката. Думите от тази лексика не са вградени в състава на неговите тропи.

В лексиката на Вапцаров се оглежда и животът на мината и миньорите. Животът на работническата класа изобщо интересува поета. Затова, макар че е твърде ограничена, професионалната лексика на миньора също е представена в творчеството на поета чрез думите: *мина, въглищен пласт, компресор* и др. С тази ограничена лексика поетът е дал картината на миньорския бит.

Между разнообразните лексикални елементи от научната и професионалната терминология Вапцаров е използувал и редица думи и изрази, свързани с най-различните клонове на науката, като *земна орбита, полюс, планета, тропик, атавизъм, истеричен комплекс, субект* и др.

Целият този материал е толкова разнообразен в творчеството на поета, щото мъчно би било да се направи някаква класификация. Трябва да отбележим обаче, че въпреки специфичния характер на тази лексика, поезията на Вапцаров не е намалила яснотата и достъпността си, тъй като тя е осмислена идейно и е вплетена майсторски в неговия стих. Както видяхме, с тази лексика Вапцаров обикновено рисува обстановка, създава колорит и по-рядко с нея изгражда метафори или построява своите сравнения. Но тази лексика се свързва здраво с проблемите, които вълнуват трудещите се слоеве. Ето защо стиховете, в които се използуват тези думи, са близки до виждането на трудовия човек и затова те са обичани от най-широките читателски кръгове.

Непосредственото участие на Вапцаров в обществено-политическия живот е определило до голяма степен и неговата тематика, а това обстоятелство пък от своя страна води до употребата на думи от обществено-политическата лексика като *протекторат, прогрес, комюнике, ретроградност, власт, република, терор, лозунг, държава, стачник* и др.

Разкривайки непосредственото конкретно съдържание на обществения живот, Вапцаров борави с богат речников материал, който се използува, за да се създаде съответното настроение или да се изрази личното му отношение към даден предмет или явление. Той е употребен с цел да се нарисува обстановката и да се отсени колоритно речта в определена насока, да се индивидуализира речта на Вапцаровия герой или изобщо да се разнообрази авторската реч.

Разнообразието, което се посочи при използуването на специалната лексика, говори, че Вапцаровият език има реалистичен характер, че е тясно свързан с историческия момент, в който живее поетът, че е актуален и най-сетне, че това е език на един поет-новатор, който на практика показа, че няма думи в общонародния език, които не могат и не трябва да се използуват като градиво за поезия.

*

Простотата и естествеността на Вапцаровата поетическа реч се поддържа още от една група изразни средства, които поетът е черпел наготово от общонародния език. Поетът е полагал сериозни грижи, за да сведе своя поетически стил до стила на обикновената разговорна реч. Затова той се е стремял да използува богатството на фразеологията на българския език с дълбоко чувство за художествена мярка в своите стихове.

Могат да се намерят на много места устойчиви фразеологични изрази, майсторски вплетени в ритъма на стихотворната му реч. Към тези изрази поетът най-често се е отнасял творчески. Затова обикновено народната фразеология в стиховете му е творчески обновена и обогатена с нови допълнителни елементи. Намират се обаче такива изрази, вплетени в стихотворната тъкан на речта, без да е направена някаква авторска промяна. Най-напред ще се спрем на тази фразеология в творчеството на поета.

Битовата реч като пълноводен поток се влива във Вапцаровия стих, придавайки на езика колорит на жив разказ. Например, без да се изменя формата и съдържанието, Вапцаров използува общонародния израз *рамо до рамо* — 'вървя един до друг, много близко', напр.:

Подавам ръката си,
ти се надигаш
и крачиме *рамо до рамо.*
(Ботев, 138)

Както казахме, поетът не е внесъл никакви промени в народния израз, но въпреки това със своя разговорен характер той придава на стиха необикновена живост.

В детската си поема „Влак" Вапцаров използува идиоматичния израз *за бога.* Изразът в общонародния език първоначално е означавал 'за бог да прости', обаче по-късно е започнал да се използува само в значение на 'моля ви се'. В това преосмислено значение го намираме и в текста на поета, напр.:

— Ох, не мога, ох, не мога,
оставете ме *за бога*
дъх за малко да си взема.
(Влак, 46)[1]

Подобно използуване, без да се е променил изразът, намираме във фразеологичното единство *вдигам ръце* в значение 'преставам да се интересувам, отчайвам се от някого или от нещо, преставам да се занимавам с някого или с нещо' в стихотворението „Илинденска", напр.:

[1] Н. Вапцаров, Влак, изд. Детиздат, София, 1949.

И бунта почна!
Нямаше защо
да *вдигнеме ръце*
да изостанем,
ала
с кръвта
на простия народ
в Илинден вляхме
наше съдържание (стр. 126).

Посочените фразеологични изрази представят за Вапцаров удобни стилистични средства, за да предаде особеностите на своята мисъл по образен път, да я направи конкретна и да внесе в речта си повече изразителност.

Фразеологията за Вапцаров обаче представя неизчерпаемо съкровище, от което постоянно той черпи материал, който използува не само така, както го намира, а постоянно го обогатява и развива.

Вапцаров, както големите наши поети и писатели, творчески се отнася към фразеологичното богатство на български език. Много често той разрушава устойчивостта на народния израз, видоизменя някои от неговите компоненти или вмъква нови елементи в неговата структура. По този начин той по свой път обогатява фразеологията и народният израз заживява в езика на неговите произведения нов живот. От общонародно изразно средство той се превръща в чисто индивидуално.

Промените, които поетът прави, се отнасят както до формата, така и до вътрешното съдържание на израза, обаче те са направени в духа на законите на развитието на нашия език. Затова езикът на поета и в тая своя страна запазва народностния си характер.

Нека да се спрем на начините, по които Вапцаров от общонародната фразеология прави своя авторска фразеология.

Фразеологичното единство *гледам изпод вежди*[1] поетът използува с малко изменение, което не засяга вътрешното му съдържание. Сложният предлог *изпод* е опростен в *под* и изразът става *гледам под вежди*. В разговорната реч това фразеологично единство има две значения: 'гледам крадешком' и 'гледам враждебно, мнително'. В стиховете си поетът използува и двете значения. Ето първото значение:

Набиваш жена си,
а онзи те *гледа изниско*
под своите вежди,
гледа във тебе
и пита:
„Комай не достигат парите
за хлеба?" —
(Горки, 95)

[1] Вж. Н. Геровъ, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ — *въжда*.

Тук фразеологичното единство е разширено откъм форма, без да е изменен смисълът му. Поетът е нарушил неговата клишираност, като е вмъкнал в него нови елементи *(изниско под своите)*. С това той го е измъкнал от типичната за него форма и го е направил свой авторски израз, без да е премахнал яснотата му.

Да посочим второто значение на същото единство:

С живота *под вежди*
се гледаме строго
и боря се с него
доколкото мога.

(В я р а, 27)

В първия случай фразеологичното единство съвсем естествено се вплита в тъканта на стихотворението, тъй като битовата картина налага неговото използуване. При втория случай фразеологичното единство се налага от общия разговорен тон на стихотворението.

В стихотворението си „Майка", описвайки живота на сина на стария комита, Вапцаров използува фразеологичното единство *хващам гората*[1] със значение 'ставам хайдутин'. Интересното тук е, че фразеологичното единство е претърпяло на два пъти в същото стихотворение известни промени. Най-малко промени в израза поетът внася в следния случай:

Добър
и послушен излязъл синът.
Не *хванал с хайдути горите*.
Оженил се,
сетне зарязал домът
и... *станал комита* (стр. 119).

Фразеологичното единство на пръв поглед е запазило до известна степен формата си. Второстепенният компонент е поставен в множествено число и постоянната форма на израза е разкъсана от думата *хайдути*. Макар и малки промените, народният израз е прераснал в авторски. Направен е по-гъвкав, ритмично е обновен, за да може да отговори на общия ритъм на строфата.

На друго място в същото стихотворение това единство не се използува със същата форма, в която то съществува в общонародния език, а второстепенният компонент е заменен с други думи, които не го разрушават, а само го конкретизират и изясняват, напр.:

Но възмъжал
и *хванал Пирин*,
тъмното хванал усое.

(М а й к а, 118)

[1] Вж. пак там — *хващам* — хващамъ горж-тж и Речник на съвременния български книжовен език — *гора*.

Новите елементи във фразеологичното единство са думите *Пирин* и *усое*. Второстепенния компонент на единството в народния израз — *гората*, като свободно свързан с глагола *хващам*, Вапцаров замества най-напред с думата *Пирин* и с това поетът е разширил общоезиковата схема на това единство в духа на съществуващите в езика синтактични връзки. След това същият компонент е заместен със синонимния израз *тъмното усое*.

И в двата случая общонародният фразеологичен израз прераства в авторски, тъй като значението на единството в общи черти е запазено, изменена е само външната му форма, чрез която са внесени и някои допълнителни смислови елементи, които идват да придадат по-голяма конкретизация на образа и така изразът става по-точно съответствие на мисълта на автора.

Вапцаров обаче не изменя само външната форма на общонародната фразеология, но променя някъде и смисловото съдържание на израза. Например народния израз *хвана се в капана*, който в разговорната реч има значение 'повярва на някаква скроена измама', поетът е разширил и направил свой авторски израз в стихотворението „Писмо“:

Ти помниш ли, как
някак много бързо
ни *хванаха в капана на живота?* (стр. 44).

Новото, което Вапцаров е внесъл в народния израз, е това, че е прибавил към него нови елементи, с които е променил неговото първоначално значение. Изменяйки неговата структура *(ни хванаха* вместо *хванахме се)* и вмъквайки новите думи *(на живота)*, поетът перифразира съдържанието на фразеологичното единство, като го прави авторски израз, за да постигне по-голяма поетична образност. Така изразът придобива следното ново значение — 'животът ни стана много тежък и ни налага много лишения и ограничения'. Направено е така, че от един широко популярен израз в общонародния език е получен нов авторски израз, придобил ново значение, което лесно се разбира. Ето как Вапцаров винаги търси да облече своята сложна мисъл в близки на народа, прости форми.

Към случаите, когато поетът изменя вътрешното съдържание на фразеологията, съществуваща в общонародния език, трябва да спомена още един случай от стихотворението „Доклад“:

Колко от нас
са написали песни?
Питам ви —
кой е написал?
Затуй и народа
със нас е *на „Вие“* —
не чувства ни свои,
ни близки (стр. 114—115).

Този фразеологичен израз е дошъл в български език от руски[1]. Той се използува днес в нашата езикова практика при по-официални отношения между хората, когато вместо на „ти“ си говорят на „вие“.

Вапцаровият текст обаче внася нови смислови елементи в неговото обикновено значение. Изразът е разширил своето значение и е използуван тук в преносен смисъл 'чужд съм на някого, далечен съм'. Поетът творчески изменя и преосмисля народния израз, без да е променил външната му форма, но го е направил по-силен и по-изразителен.

Особено своеобразно изменение на външната форма и перифразиране на значението Вапцаров прави в евангелския израз *вълк в овча кожа*. Този израз народът използува, за да характеризира човек-лицемер, който е скрил лошите си намерения под маската на известни добродетели. Вапцаров преразказва съдържанието на израза, обаче формата в голяма степен е променена. Получава се едно разлагане на неговия строеж, без да се е загубил напълно, напр.:

Започнаха със мръсните ръце
да пипат във душите на народа.
Гневът бе толкоз много накипел,
че не съзряха *вълчата порода,*
муцуните под овчите им кожи,
престъпната и плитка лицемерност.
(Илинденска, 126)

Големите промени в структурата на израза се налагат от сгъстеното чувство на омраза към народните врагове. Евангелският израз като че ли се е оказал слаб, за да се изрази засилената емоционалност. За да се засили експресивният характер на израза, поетът прави промените — вместо *вълк* използува словосъчетанието *вълчата порода*. Освен това вътре в израза е вмъкната емоционалната дума *муцуна,* с която се подчертава по-силно отрицателното отношение на поета към враговете. Останалите промени са направени поради изискванията на ритъма в стиха. Така в общоизвестната фразеология поетът е внесъл нещо свое, за да засили образната и емоционална страна на израза.

Освен общонародна фразеология Вапцаров използува и по-интересни словосъчетания, чути от някой находчив събеседник. Поетът е имал навика да си записва такива думи или изрази, които са му направили по-силно впечатление. И към тези изрази поетът е имал творческо отношение. Такъв е случаят с израза *жребица от разплодник,* използуван като сравнение в стихотворението „Кино“:

Да видиш ти какво момиче, брат —
като *жребица от разплодник* . . .
(Кино, 129)

[1] Вж. Толковый словарь русского языка, под редакцией проф. Д. Н. Ушакова, т. I, Москва, 1935, стр. 428 — *вы: на вы* (быть с кем-н., говорить кому-н. или с кем-н., обращаться к кому-н. и т. п.) — о таких отношениях между людьми, когда говорят друг другу „вы“, а не „ты“.

Желанието му да използува ясни, дори оригинални сравнения, но близки до езика на народа, е в съгласие с общия характер на неговия метод на работа. Именно така ще си обясним защо Вапцаров е употребил този израз[1]. И към израза, който поетът е чул, той се е отнесъл творчески, като е променил някои от съставните му елементи.

От същия тип образни изрази Вапцаров е използувал словосъчетанието *възел от змии.* Някои изследвачи на Вапцаровото творчество го смятат за народен израз[2]. Тази констатация обаче е съмнителна, тъй като нито един български речник не го посочва, а различните народни говори не го притежават.

Може да се предположи, че този израз е превод на френския народен израз „nœud de vipères", който означава 'зла, зложелателна среда от хора'. Със същия израз френският писател Франсоа Мориак е озаглавил един свой роман, който у нас беше преведен през 1934 г. под заглавието „Възел от усойници". Следователно този израз вече е бил влязъл в български език, когато поетът е писал своето стихотворение. Изглежда, че Вапцаров по негово подобие е създал своя израз, като го е преосмислил по свой начин и е означил с него понятието „злоба". Поетът обаче е заменил второстепенния компонент на словосъчетанието със синонима *змия* и така той е създал свой авторски израз, напр.:

. . . а ние примигваме, братя,
защото перото си
топиме ние
далече, далече —
през девет морета,
и наште куплети
едва ли достигат
до робската мъка,
която в сърцето
народно е свила
възел
от змии.

(Доклад, 111)

В текста на поета разгледаният израз има висока поетическа стойност, тъй като едно отвлечено понятие е дадено по образен път. Абстрактността на понятието тук е конкретизирана в един ясен и реалистичен образ.

---

[1] Бойка Вапцарова съобщава следното в „Спомени за Вапцаров", 1952 г., стр. 213: „За израза „жребица от разплодник" той обясняваше: „Този израз чух от един работник, който се възхищаваше от една красива жена. Той каза буквално: „Същинска кобила от табун!" Защо и аз да не пиша така, нали моите стихотворения са за народа? Разбира се, не искам да кажа, че в поезията трябва да влезе изцяло говоримият език, но там, където е необходимо да се подчертае известен образ, употребата на някоя по-остра дума не бива да смущава."

[2] Вж. Георги Цанев, Страници от историята на българската литература, София, 1958, стр. 615.

От изложеното до тук за фразеологията в творчеството на Вапцаров може да се каже, че той майсторски вплита народната фразеология в тъканта на своите стихове. Едни фразеологични съчетания той взема направо, без изменение от общонародния език. Други променя само по форма, трети преосмисля, а четвърти разлага и обогатява с нови елементи, за да засили тяхната емоционална и характеризираща сила. Промените, които поетът внася в тези изрази, стават или по пътя на присъединяването на нови елементи, или като се разширява семантичният кръг на свободно свързания компонент в израза. Така се разширява и обогатява общоезиковата схема на фразеологичното съчетание.

В работата си над езика на художественото произведение писателите създават образни изрази, сентенции, които постепенно навлизат в общонародния език и добиват широка употреба. Това са така наречените крилати изрази, които в художествена форма предават образно някаква мисъл.

Такъв е Вапцаровият израз *Ще строим завод на живота,* който постепенно навлиза в нашата езикова практика. С него поетът с удивителна краткост е изразил образно същността на бъдещия нов живот, за който той е мечтал и се е борил. Дори в някои случаи този израз в нашата езикова практика е добил характер на лозунг.

Както отбелязахме, Вапцаров гледа на поезията си като на средство, с което той се бори за социализъм. С поезията си той участвува в революционната борба на пролетариата и чрез нея става разпространител на великите идеи на своята партия всред народа. Това обстоятелство му е налагало да прибягва до използуването на изрази, добили всред народа характер на политически лозунги, за да въздействува по-силно върху съзнанието на читателя си. Може да се допусне, че Вапцаров в това отношение се е учил от съветския поет Маяковски, в поезията на когото политическият лозунг играе твърде съществена роля. Известно е, че Маяковски използува политическите лозунги от епохата на Великата октомврийска революция.

В поезията на Вапцаров могат да се намерят лозунгите, с които Комунистическата партия си е служила в своята политическа борба от онова време. Много изрази обаче във Вапцаровата поезия имат характер на лозунги, без да са употребявани в тогавашната революционна борба.

Политическите лозунги, които Вапцаров използува в поезията си, можем да разпределим в три групи: първо, лозунги, съществуващи в езиковата практика на народа, издигнати от Комунистическата партия; второ, лозунги, които Вапцаров сам е създал, като е претворил някой лозунгови изрази, използувани от народа и срещани в произведенията на по-стари наши революционни поети, и, трето, лозунги, които Вапцаров сам е създал, без да се е ползувал от някъде.

Към първата група трябва да отнесем лозунга — *Терора долу! Съюз с СССР!*

Известно е, че през 1940 г. Съветският съюз предложи на България да сключи пакт за ненападение и взаимна помощ. Буржоазната власт тогава реши да отхвърли предложението на СССР. Във връзка с това предложение пристигна в България представителят на Съветското прави-

телство Аркадий Соболев. Всред народа се поде широка акция като израз на едно антифашистко желание у него да се сключи пакт със съветската страна[1].

През това време партията изпрати Вапцаров в Банско да възглави акцията в Пиринска Македония във връзка с това предложение. По този случай поетът написа стихотворението си „Селска хроника", предназначено за агитация при осъществяването на възложената му задача[2]. Стихотворението завършва със строфите:

Та казвам аз,
понеже няма
олио,
и хлябът е
от мъката
по-чер,
един е лозунга:
Терора долу!
Съюз с СССР!
(стр. 132)

Използуваният лозунг е взет от революционната борба на народа. Той представя съществуваща езикова единица, добила широка известност всред народните маси. Обстоятелството, че Вапцаров умее майсторски да вплита политическия лозунг в тъканта на стихотворението си, без да изпада в груб публицистичен тон, допринася за художествения и актуален характер на стихотворението, свързано здраво с живота на народа и със самия исторически момент.

Към втората група лозунги, които намираме в стихотворенията на Вапцаров, трябва да отнесем лозунговия израз *хляб и свобода,* който поетът използува на две места в творчеството си.

Учеше ме, майко, ти със притчи
да обичам всички като теб.
Бих обичал, майко, бих обичал,
но ми трябва *свобода и хлеб.*
(Имам си родина, 61)

Честно ще умра като
работник
в боя ни
за *хляб и свобода.*
(Огнярои нтелигентска, 67)

На двете места поетът използува този лозунг с различна външна форма поради изискванията на ритъма. Може да се предположи, че изразът е създаден по подобие на лозунговия израз от епохата на освободителните борби на българския народ от турско робство — *свобода или смърт.* Добил на времето голяма популярност всред българския народ, този израз майсторски е преработен и вплетен от Ботев в стиха:

---

[1] Вж. „Никола Вапцаров", кратка биографична скица от Николай Шмиргела, в. „Отечествен фронт", бр. 2450 от 22. VII. 1952, стр. 3.

[2] В. Александров, Живот и творчество, сб. Никола Вапцаров, спомени, писма, документи, Изд. на БАН, 1953, стр. 315.

. . . . . .
И въ красно чело цалуни —
Красно съ двѣ думи завѣтни:
Свобода и смъртъ юнашка![1]

Когато Вапцаров е създал своя политически лозунг, изглежда, че съзнателно или несъзнателно той се е намирал под влиянието и на друг лозунгов израз пак от Ботев от стихотворението му „Борба“ —„Ще викнем ние: *„Хляб или свинец!“* Изглежда, че Вапцаров е създал своя лозунг по подобие на съществуващите в езиковата практика на българския народ лозунгови изрази в миналото *свобода или смърт* и *хляб или свинец*. Вапцаров обаче творчески се е отнесъл към тях, той е създал нов лозунг, който отговаря на изискванията на историческия момент. Изменена е не само формата на съществуващите лозунги, но е вложено ново обществено-историческо съдържание. Тук намираме една своеобразна авторска контаминация между съществуващите в езика лозунги. Образуването на тези лозунги от Вапцаров не трябва да се окачествя като пряко подражание на Ботев. Нашият пролетарски поет е използувал езиковото богатство на българската литература, което, чрез народностното творчество на нашите големи поети и писатели от миналото, в нашия случай на Ботев, е навлязло дълбоко в мисленето на нашия народ, и е дало вече установени езикови форми, с които всеки българин може да борави. По този начин творчеството на поета представя неделима част от нашата национална култура от една страна, а от друга става блестяща проява на нейните национални белези.

Към третата група се отнася само лозунговият израз *Свободна искаме! Не щем, не щем протекторати!* в стиха:

И ако трябват лозунги — добре! —
Ще вдигнеме плакати до луната! —
Свободна искаме!
Не щем,
не щем протекторати!
(Илинденска, 127)

Този израз сам Вапцаров нарича лозунг. Той обаче е създаден от самия поет, без да е използуван готов лозунгов израз в езика. Вапцаров обаче го създава в духа на съществуващите лозунгови изрази от онова време.

Разглеждайки ролята на политическия лозунг в езика на Вапцаровата поезия, отново трябва да подчертаем неразделната връзка между езика на поета и езика на широките народни маси. Ето защо и този характерен белег на Вапцаровото творчество допринася още повече езикът на поезията му да бъде дълбоко народен, а тематиката му — актуална и близка до историческия момент, следователно и дълбоко партийна.

[1] Съчинения на Христо Ботйовъ, подъ редакцията на Д. П. Койчевъ и Ал. Филиповъ, София, 1929, стр. 7.

Приведеният лексикален материал из поетическото творчество на Вапцаров ни дава възможност да разберем характерните черти на неговия език и ни позволява да направим следното общо заключение за неговия поетически речник.

Яснотата на речта си и достъпността на езика си за масовия читател поетът постига чрез строга проверка на всеки лексикален факт от гледна точка на неговата общонародност и литературна нормативност. В стремежа си към жив и свеж поетичен език поетът е подхождал към родния си език творчески. Той внимателно е изучавал закономерностите на езиковото развитие с цел да направи речта си проста и ясна.

Използувайки изразните средства на народно-разговорната реч, поетът винаги ги е преработвал творчески. Така той е обогатил и усъвършенствувал родния си език. В работата си над езика на своята поезия Вапцаров винаги се е ръководил от мисълта, че за истинската точност и яснота на езика е необходимо широко познаване на речниковия материал на своя език, а едновременно с това и умението да се подбира от него най-ясната и най-точната дума или израз.

Всичко това ни дава основание да кажем, че Вапцаров е жив и днес не само с идеите си, които е вложил в поезията си, но и със своята поетична реч, в която ги е облякъл. А това превръща поезията му в жива, действена социално-културна сила за широките народни маси и в нашето време.

5. Синтактично-стилни особености

Голям интерес от езиково-стилно гледище представя поетическият синтаксис на Вапцаровите стихотворения. В предишните глави се посочи, че една от най-важните особености на езика на Вапцаровата поезия е нейният разговорен стил. Това се отнася и до неговия поетически синтаксис. Вапцаровата фраза обикновено е кратка, пестелива, дори лаконична, а речта му — стегната, непосредствена и проста. Диалогът, застъпен нашироко в поезията му, води до честото използуване на пълни, непълни и недоизказани прости изречения.

За непълните изречения в поезията на Вапцаров е характерно, че в тях почти винаги се изпуска сказуемото, което лесно се разбира от предходното изречение, тъй като те обикновено са използувани като отговор на зададен въпрос. „Непълните изречения — казва проф. А. Н. Гвоздев — особено са разпространени в диалога. Това произтича от основните особености на диалогичната реч: наличието на събеседник, взаимните въпроси, обстановката, която улеснява разбирането, общността на жизнения опит на участвуващите в диалога и т. н.“[1]

Вапцаров много често използува непълни изречения с изпуснато сказуемо, напр.:

---

[1] Проф. А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952, стр. 204.

А как ще щурмувате, моля?
С куршуми?
Не! Неуместно!
(Вяра, 29)

Какво бе ти за мене?
Нищо. —
Една загубена страна
на рицари и на платá
(Испания, 71)

— Да тръгнем ли? — казал.
— *Добре.*
(Песен за човека, 50)

Чрез всички цитирани случаи поетът е предал одобрителното или отрицателно отношение на лирическия си герой към онова, което той е видял или чул. Неговата мисъл се е изразила във формата на непълни изречения, тъй като диалогичната форма е изяснила достатъчно предмета на съждението и затова той не е получил словесен израз в изречението, но от общата ситуация той е съвсем ясен за читателя. Тези изречения са характерни обикновено при разговор или при диалог. Те поддържат бързото темпо на повествованието, когато то е наситено с динамичност или психическа напрегнатост. Изобщо непълните изречения във Вапцаровия стих са свързани с реплика в диалога или с отговор на въпрос. Затова те винаги се изясняват във връзка с предходното изречение.

Изпускане на сказуемото обаче намираме и при други случаи в стиховете на Вапцаров. Използуването на такива непълни изречения намираме в ония стихотворения, когато поетът дава описание на обстановката. Пестелив на изразни средства, поетът нахвърля само с няколко щрихи бързо и стремително нейните най-важни особености. В такива случаи непълните изречения се явяват като най-удобни средства, за да нарисуват статичността на картината в нейните най-ярки подробности. Бързото сменяване на явленията от своя страна води до краткост и до елиптичност на изреченията му. Тук обаче те имат повествувателен характер и могат да съществуват самостоятелно, без да се свързват те с други изречения, напр.:

Народът — прост,
животa — тежък, скучен.—
Живот без маска и без грим—
озъбено свирепо куче.
(Завод, 32)

Русия — мрак
Русия — гнет.
. . . . .
На север — тундри, ветрове,
на юг — безкрайни диви степи.
(Пушкин, 98)

В небето — бетонни комини,
в бордеите — призрачен глад.
(Епоха, 96)

Особеностите на описанието в тези откъси достигат до удивителна прозрачност и яснота на речта, в която се чувствува стилът на разговорната реч. Изпускането на сказуемото засилва емоционалността, дава по-бързо темпо на протичането на повествованието и създава напрегнатост на стиха.

Във връзка с бързото протичане на разказа, във връзка с неговата стремителност и напрегнатост в стихотворенията му намират място и номинативни изречения.

С тези изречения при едни случаи Вапцаров разкрива темата на произведението си, като обикновено създава впечатление на неочакваност, засилва емоционалността на речта си и дава възможност на читателя си да почувствува по-ясно образа на предмета или на явлението, които като че ли непосредствено въздействуват на неговото съзнание, напр.:

Завод. Над него облаци от дим.

(Завод, 32)

Зора. Събужда се града.

(Зора . . ., 87)

С това поетът оживява разказа си. С номинативното изречение той разкрива непосредственото си впечатление от описваните предмети или събития.

Интересна е функцията на номинативните изречения в текста на Вапцаров, когато те се намират в средата на произведението или в неговия край. В тези случаи чрез номинативното изречение поетът допълва описанието си с нови подробности, които поради характера на номинативното изречение идват бързо и неочаквано, затова придават на разказа ярко непосредствена емоционалност, напр.:

Някой полека вратата отворил. —
Хора. — Зад тях часовой.

(Песен за човека, 49)

Ние споримe
двама със дама
на тема:
„Човекът във новото време“.
(Песен за човека, 47)

Русия — мрак.
Русия — гнет.
Неразораната целина.
Вертеп. . .
Свирепа тишина.
(Пушкин, 98)

В афиша
пишеше:
„Една човешка драма“.
(Кино, 128)

В цитираните случаи поетът, като следи събитията, добавя нови моменти, нови етапи от развитието им чрез номинативните изречения. Както в предишните случаи, така и тук номинативното изречение открива, вмъква в повествованието веднага новия момент, като с това се подчертава значимостта му и се засилва емоционалната сила на тази част от произведението. Така номинативните изречения се използуват от поета да се разгъне развитието на случката, да се въведат нови явления или предмети в лиричното описание, тъй както те са се появявали в процеса на тяхното възникване, и то с по-голяма част от съпровождащите ги подробности.

В повечето случаи номинативните изречения у Вапцаров се отличават с голяма краткост. Обикновено техният характер е декларативен. Обаче присъщата краткост на номинативното изречение позволява да му се придаде по-особена интонация и да му се вложи известна емоционална отсянка.

Разговорният стил на Вапцаровата поезия налага случките да не се представят разгънато в подробности. Те спират вниманието на читателя на главното, на типичното, на основното. Тяхната лаконичност принуждава въображението на читателя да доразвие подробностите на събитието, да засили чувството и стремителността на действието. Така някои номинативни изречения, загубвайки своя декларативен характер, стават удивително-номинативни, напр.:

Мъже и жени,
народ,
ни крачка назад!
(Ще строим завод, 89)

. . . един е лозунга:
Терора долу!
Съюз с СССР!
(Селска хроника, 132)

Душите ни ръмжат: — *Война!*
(Любовна, 68)

Изразената мисъл или създаденият образ чрез този тип номинативни изречения, колкото и да идват неочаквано, предават движението на случката в нейната причинна връзка и отразяват това движение твърде емоционално и непосредствено.

В желанието си да придаде разговорен характер на речта си, особено когато мисълта тече много бързо, Вапцаров използува и недоизказани изречения, в онзи момент, когато поетът не желае да довърши мисълта си, а я предава само с недомлъвки. Такъв е случаят, когато лирическият герой на стихотворението „Сън“ разказва чудния сън за новата действителност на своя другар:

— Лорй, сънувах толкоз хубав сън! . . .
— *Почакай* . . . как започваше? . . . Така . . .
Войната свършена . . . Разбираш ме, нали?
(Сън, 74)

Тези изречения придават на посоченото стихотворение особена прелест, която идва от обстоятелството, че разказът за новата действителност е ясен, кратък и стегнат, нахвърлен само с няколко щрихи. Читателят разбира всичко недоизказано. Предварителното настроение е създадено много бързо чрез тези кратки недоизказани изречения и след това поетът минава към същината на темата, за да я предаде по-подробно.

В друг случай недоизказаните изречения се използуват, за да посочат неизвестността на бъдещето, напр.:

На изток гаснеха звездите. Мрака
отстъпваще във паника,
без строй.
Сигнал за бой!
Започваше атака . . .
(Сън, 74)

Когато обаче силна тъга е притиснала поета, недоизказаните изречения също така се използуват, за да отбележат именно това силно чувство, което е наложило недоизказването, напр.:

Той — другият — умре.
А ето —
отвън е пролет.
Надалече
се стрелкат птици по небето.
Но той не ще ги види вече.
А бе такъв другар . . .
Добър другар! . . .
(Спомен, 35—36)

„. . . Ех, лошо,
ех, лошо
светът е устроен!
А може, по-иначе може . . ."
(Песен за човека, 49)

В творчеството си Вапцаров използува почти всички видове прости изречения. Ние разглеждаме онези, които представят типично явление за Вапцаров като майстор на словото.

Прави впечатление, че освен разгледаните до тук прости изречения поетът използува много често неопределено-личните и обобщено-личните изречения.

Известно е, че в неопределено-личните изречения подлогът е пропуснат, а сказуемото е поставено в 3 л. мн. ч. и означава действие, несвързано с точно определени лица.

Никола Вапцаров, като описва различни факти или събития, в които той самият е взел участие, обикновено ги дава в най-общ вид, за да подчертае, че тези действия се отнасят до неопределено множество хора. Чрез тези изречения поетът прави обобщение на действителността. Без да изменя граматическата им структура, Вапцаров ги включва понякога и в състава на сложни изречения, но променя тяхната интонация.

Неназованият подлог в такива случаи дава възможност на третото лице множествено число да получи неопределенон-личен аспект и тогава поетът може да констатира важността на глагол ото действие, без да се определя точно на кого принадлежи това действие, напр.:

Ти помниш ли, *как*
някак много бързо
ни хванаха в капана на живота?
(Писмо, 44)

Да кажем, *сега ми окачат*
въжето
и питат . . .
(Вяра, 28)

Като разновидност на неопределено-личните изречения в стихотворенията на Вапцаров срещаме още изречения от този тип, в които има конкретно посочване на мястото, където се извършват действията. В тези случаи поетът е искал да придаде на речта си обективен характер.

Във Мексико златното зърно
изгарят във парни котли.

А роби, с напукани бърни,
събират го нощи и дни.
(Епоха, 96)

В заводите „Круп" днес отливат гранати.
Натъпквайте здраво! — За нас са те, братя.
. . . . . .
Във „Байер" получили някакъв газ
от нова порода. И той е за нас.
. . . . . .
Във „Викерс" пробиват картечни дула.
Шестстотин куршума в минута — за нас.
(Хроника, 104)

Още по-удобни за изразяване на обобщени действия се явяват обобщено-личните изречения, които Вапцаров твърде нашироко използува в творчеството си. Тези изречения са предпочитани от поета, тъй като те могат да изразят чисто интимна мисъл, но в обобщен вид, т. е. интимната мисъл или личното настроение са представени като валидни за много лица. В тези изречения поетът получава едно своеобразно сливане на интимното, субективното с общото, обективното. Поезията на Вапцаров представлява именно такова сливане на интимните преживявания на поета с общите мисли и преживявания на народа или по-точно казано, общите мисли и преживявания на народа са представени през призмата на интимното преживяване на поета. Това са причините, които обуславят широкото използуване на обобщено-личните изречения в творчеството на Вапцаров.

Обобщено-личните изречения у Вапцаров са обикновено със сказуемо във формата за 2 лице ед. число на глагола в сегашно или бъдеще време. Мисълта на поета е протичала така, че той е искал да изрази едно свое действие, обаче в обобщен вид, за да може то да принадлежи не само на говорещото, но и на което и да било друго лице. Ето защо при такъв характер на мисълта обобщено-личните изречения се предпочитат от поета, напр.:

И става толкоз душно,
че да дишаш
не би могъл спокойно,
с пълна гръд.
(Завод, 32)

Но да умреш, когато
се отърсва
земята от
отровната си
плесен,
когато милионите възкръсват,
това е песен,
да, това е песен!
(Писмо, 46)

Отсъствието на подлог тук се обяснява с това, че лицето, към което е отправена речта, е съвсем неопределено. В тези случаи личните форми на глагола поетът е натоварил с особена стилистична функция, която най-добре отговаря на обобщения характер на мисълта му.

Освен този вид обобщено-лични изречения Вапцаров използува и такива, в които сказуемото остава в същото глаголно лице, но едновременно с това то е означено и с подлог — винаги личното местоимение за 2 лице единствено число — личното местоимение *ти*. Тук, въпреки че имаме подлог и сказуемо, Вапцаров е запазил обобщено-личния характер на изречението, поради това че личното местоимение *ти* е използувано с обобщено значение. С тези изречения Вапцаров най-често си служи. Според времето, наклонението и числото на глагола намираме три разновидности на този тип обобщено-лични изречения в творчеството на поета, напр.:

а) Обобщено-лични изречения, в които сказуемото е във 2 лице на сегашно или бъдеще време, а подлогът е местоимението *ти* с обобщено значение.

Ти чувстваш дълбоко
сърцето на земната гръд
и виждаш как с скокове
раснат безбройни цветя.
(Земя, 58)

Притихва последната нота
на този миньорен пасаж.
Ти още живееш със своя
далечен, загубен мираж.
Не чувстваш, че вече покоя
е само привиден.
(Един сляп, 85)

б) Обобщено-лични изречения, в които сказуемото е в повелително наклонение, а подлогът е местоимението *ти* с обобщено значение.

И ти се опитай да спориш
със мене.
Та аз за секунда, за миг
ще те смажа.
(Доклад, 110—111)

С живота сме в разпра,
но ти не разбирай,
че мразя живота.
(Вяра, 28)

в) Обобщено-лични изречения, в които сказуемото е във 2 лице множествено число на сегашно или бъдеще време, а подлогът е местоимението *вие,* напр.:

Но ето, да кажем,
вий вземете — колко? —
пшеничено зърно
от моята вера...
(Вяра, 29)

Вапцаров използува в творчеството си обобщено-лични изречения, в които сказуемото е във формата за 1 лице множествено число, а подлогът е изразен с личното местоимение *ние*. И тук действието не принадлежи на конкретно определено лице, а на неопределено множество лица, зад което множество обикновено поетът мисли хората на народа, на работническата класа, напр.:

Ако с главите си
счупим вратите,
подпрени със мрака
на днешното време,
ако умреме
на поста си — верни
на гладния повик
на нашата ера,
това е прекрасно,
но чакайте, *нека*
поставим на ясно въпроса. —
(Доклад, 110)

Ще дойдат години
и *ний ще ги стегнем тогава.*
На дните водите
ще впрегнем в бетонен ръкав.
Не ще ги изпуснем, нали? —
Ще ги впримчиме здраво.
Ще им кажем:
„Така ще вървите!"
(Не бойте се, деца, 10[5])

Защото животът
ни бие сурово
в лицата,
а ние примигваме, братя,
. . . . . .
(Доклад, 111)

Работиме много,
работим от сутрин до здрач.
Но хляба е малко,
но хляба не стига, деца.
(Не бойте се, деца, 105)

Та можем ли да любим
и скърбим
с наивната ви лековерност?
Гърдите ни са пълни с дим,
а дробовете ни с каверни.
Така ли срещаме на път
любимите си,
с лимузини?
(Кино, 129)

Когато дóйде ден,
когато стане нужда,
ний всичко ще разкажем
на майката история. —
(Илинденска, 126)

От посочените примери се вижда, че Вапцаров много често използува неопределено-лични и обобщено-лични изречения. Техният голям брой в творчеството му се обуславя от творческия му метод на работа. Най-важната черта на неговия метод на работа е конкретността, тъй като своите мисли и преживявания той предава така, че те да бъдат почувствувани от читателя като мисли и преживявания на всеки друг човек. Поетът избира факти и събития из своя личен живот, които са валидни за целия народ. А това се дължи на обстоятелството, че в поезията си поетът е постигнал едно особено единство между личното и общественото. Общото дело на работническата класа той направи съдържание на своя живот. Затова онова, което поетът чувствува, е преживяване, чувство на народа и обратното.

Във всяко свое лично преживяване, във всяка своя мисъл Вапцаров се старае да направи дълбоко обобщение на мислите, преживяванията

и живота изобщо на своя народ. Именно този обобщаващ характер на творчеството му налага и изразните средства на неговия език да носят такива качества. Този факт именно обосновава широкото използуване на неопределено-личните и обобщено-личните изречения в стихотворенията му.

Разговорният характер на Вапцаровата поезия изисква събитията, фактите да бъдат дадени просто и непосредствено. Това обстоятелство налага да няма някаква по-особена предварителна подготовка при построяване на фразата. Затова речта на поета изпъква със своята емоционална наситеност и динамичност. Събитията и фактите се редят едни след други стремително и бързо. Тези характерни особености се отразяват и върху строежа на изреченията и това особено личи при построяване на сложното изречение. Отделните прости изречения в границите на сложното изречение обикновено идват едно след друго, без да са свързани със съюзи.

Безсъюзното свързване на простите изречения в рамките на сложното изречение придава специфичния тон на интимност и разговорна лекота на речта на поета. Тези особености в поетическия синтаксис на Вапцаров не говорят за примитивност на синтактичните връзки в изреченията му, а напротив — за добре обмислено построяване и за изтънчен стил в езика му[1].

Следователно отсъствието на съюзи в повече от изреченията на Вапцаровите стихотворения придава на речта му естествен разговорен характер, енергичност на израза с бързо сменяване на картините и чувствата. То допринася още повече да се придаде емоционален характер на речта му, да се направи тя по-жива и по-достъпна.

Никола Вапцаров много често прибягва поради посочените по-горе причини до безсъюзни сложни съчинени изречения, състоящи се от две или повече прости изречения, които изразяват временна последователност на фактите, явленията и събитията. Временната последователност тук поетът изразява обикновено с формите на минало или бъдеще време на глаголи от свършен вид, например:

---

[1] Вж. Л. А. Булаховский, Русский литературный язык первой половины XIX века. Москва, 1954, стр. 278: „Отсутствие или бедность союзов и союзных слов в литературном языке на фоне развитой системы союзов, когда употребление их сознательно сокращается и заменяется другими средствами языка, в особенности специально культивируемыми приёмами тонирования, является чертою стиля утончённого, обработанного в сторону разговорной лёгкости и изящества. Тонирование в разговорной речи играет гораздо бо́льшую роль, нежели в речи письменной, рассчитанной на восприятие текста в чтении, и сообщение письменной фразе такого характера, когда роль логических скреп берут на себя не моменты специфически интеллектуальные (союзы), а эмоционально-интеллектуальные (ритмомелодические признаки), даёт ей и бо́льшую психологическую окрашенность, некоторый налёт своеобразной интимности, и специальную сжатость, предполагающую со стороны читающего способность схватывать мысли быстрее, связывать звенья их по даваемым интонацией намёкам, а не по прямо указанным союзами логическим отношениям."

Усмихнал се топло, широко и
светло,
отдръпнал се, после запял.
(Песен за човека, 51)

Ние сплетохме здраво ръце,
с тебе се счепкахме здраво.
(Двубой, 39)

Отвели тогава злодея
злосторен,
затворили този субект.
(Песен за човека, 48)

Ще влезна тихо, кротко ще приседна,
ще вперя поглед в мрака да те видя.
(Прощално, 142)

На второ място трябва да отбележим, че Вапцаров използува много често безсъюзни сложно-съставни изречения, в които второто изречение е подчинено допълнително. Сказуемото на главното изречение е глагол, който означава мисъл, чувство, реч и т. н. обикновено след глаголите *казвам, зная, помня, забравям, вярвам* и др. Подчиненото изречение е свързано безсъюзно с главното, като е пропуснат съюзът *че* или съюзната дума *как*, напр.:

Да кажем, сега ми окачат
въжето
и питат . . .
(Вяра, 28)

Да кажем, така ти се случи. . .
. . . . . .
(Горки, 94)

Да кажеме, ти се завръщаш,
намръщен се връщаш
във къщи.
(Горки, 94)

Но помниш ли,
един мотор
прониза
с смях
и оптимизъм
мъглите . . .
(Двубой, 42)

Но помниш ли, едно дете умря
в Париж на барикада.
(Двубой, 41)

Безсъюзно свързване на простите изречения срещаме и в сложносъчинените изречения у Вапцаров. Тук обикновено Вапцаров използува твърде разпространения в български език вид съчинени изречения, в които простите изречения се присъединяват едно след друго без съюз, а последното се свързва със съюза *и*.

Един ще бъде повален,
един ще бъде победен —
и победения си ти.
(Двубой, 39)

Синът ги подушил,
вземал ги насила
и после баща си затрил.
(Песен за човека, 48)

„. . . Измил се,
на черква отишъл
подире
и . . . после му станало леко."
(Песен за човека, 47)

Преставам да пиша,
захвърлям листата,
дълбоко въздишам
и казвам:
— Не мога!
(Ботев, 136)

Огряват звездите,
след туй на небето
излиза луната,
вълкът се промъква
и дебне в скалите,
и светят зъбите му в мрака.
(Ботев, 137)

Има случаи, когато в едно сложно-съчинено изречение Вапцаров с няколко щрихи нахвърля цяла природна картина като подготовка на следващата мисъл. Затова изречението структурно се разпределя на две симетрични части. В първата му част се рисува природната картина, а във втората — мислите на поета във връзка с нея, напр.:

Ти виждаш:
издути платна,
луна на небето излязла;
и мислиш:
живот е това,
живот преизпълнен
с поезия.
(Рибарски живот, 134)

Подобна симетричност намираме и при сложно-съставните изречения. Такъв случай намираме в стихотворението „Ботев":

— Пиши за жетварите там,
за теглото,
за черните кърви,
що пие земята,
за робската песен
и мъката в нея,
която люлее
нивята (стр. 137).

В тази строфа главното изречение е разкъсано на две части, като към третата еднаква част от главното изречение е присъединено едно подчинено определително изречение, а към последната му еднаква част е присъединено друго подчинено определително изречение.

Такава синтактична симетричност обикновено е характерна за художествената ритмична реч. Тук Вапцаров майсторски е пригодил синтаксиса на разговорната реч към изискванията на поетическия синтаксис. Запазвайки разговорния характер на израза, Вапцаровата реч придобива лекота и динамика, които придават на стила му плавност и стремителност на движението и допринасят за изяществото на стиха му.

Вапцаровото изречение представя интерес и откъм неговия словоред. Езикът на поезията не се придържа в установения ред на думите, които намираме в спокойната повествователна реч. Интонационно-синтактическото своеобразие на поетическия език води до постоянни инверсии и до използуването на така наречените фигури на поетическата реч.

Вапцаров обаче обикновено се стреми да не използува нашироко поетическата инверсия. Той следва обикновено словореда на разговорната реч, но навсякъде търси начини да подчертае по-силно някои моменти от своята мисъл. Ето защо в стиховете му много често ще се срещне повтарянето на отделни думи, за да се подчертае по-силно мисълта. Създава се известно нарастване на напрежението и се придава на поетическата реч напрегнат и боек характер.

Вапцаров много често обича да повтаря началната дума или началните изрази на няколко последователни или непоследователни изречения. С други думи, поетическата фигура анафора много често се среща в творчеството му. Тя се използува нашироко не само да се подчертае по-силно известна мисъл, но и да се засили настроението. От друга страна тя създава и паралелизъм в построяване на изреченията му, напр.:

Работиме много,
работим от сутрин до здрач.
Но хляба е малко,
но хляба не стига, деца.
И ваште лица
са сгърчени вече от плач,
и ваште очи
са глухи и неми —
. . . . . .
Послушайте, малки,
послушайте, мънички мои,
. . . . . .
Ще имаме хлеб тогава.
Ще имаме хлеб!

И радост в очите ще имате,
мънички мои.
. . . . . .
Ще пееме всички,
ще пеем, когато работим,
но радостни песни,
които ще славят човека.
(Не бойте се, деца, 105—106)

Борбата е безмилостно жестока.
Борбата, както казват, е епична.
(Борбата е безмилостно
жестока, 143)

В цитираните до тук примери анафората се състои в повтарянето на една и съща дума в началото на два последователни стиха. С използването ѝ Вапцаров не само подчертава по-силно някои моменти от мисълта си, но създава симетрия в разположението на частите в своето

изречение. С това се постига и по-голяма ритмичност в речта от една страна, а от друга се засилва нейната емоционалност и напрегнатост.

Особено интересно анафорично построяване на изречението с цел да се засили неговата емоционалност и да се подчертае основният елемент на съждението намираме в следния пример:

Тази земя,
по която тъпча сега,
тази земя,
която пролетен вятър пробужда,
тази земя — не е моя земя,
тази земя,
простете, е чужда.
(Земя, 58)

Основният компонент на анафората *тази земя* се налага като лайтмотив в цялото изречение, пък дори и в цялото стихотворение. Това своеобразно повтаряне на една и съща част в изречението подсилва емоционалността на израза, подчертава по-силно разговорния характер на авторовата реч и една общоупотребителна дума като думата *земя* придобива ярко подчертано емоционално значение.

Понякога отделни думи или изрази се повтарят в началото на две последователни строфи, така че анафората се явява организиращ елемент в речта на поета, получава се от известна периодичност в стиха, напр.:

Децата ни мрат
в отровната смрад,
без слънце,
в задушни коптори.
Светът е затвор.
Мъже и жени,
народ,
ни крачка назад!
Ще строим завод
за живота!

Децата ни мрат
в задушната смрад
със жадни за слънце очи.
А ние? — бездушно
превиваме врат
и мълчиме,
позорно мълчим!

(Ще строим завод, 89)

Вятъра пее в Пирина,
в скалите,
пее в усои, в увини —
колко са паднали
в боя за своя
покрив
и свойта Родина!

Вятъра пее в зелените листи:
слушай,
и само записвай!

(Доклад, 115—116)

Повтарянето на първоначалните стихове създава по-голямо раздвижване на стиха, сгъстява мисълта и придава епичност, характерна за нашата народна песен.

За да засили емоционалния ефект на израза, Вапцаров строи своята анафора и чрез повтаряне на някои служебни думи, напр.:

Аз страдам за вас,
и за себе си страдам...
Защото животът
ни бие сурово
в лицата,
а ние примигваме, братя,
защото перото си
топиме ние
далече, далече —
през девет морета...

(Доклад, 111)

С повторението на съюза *защото* се получава градация на чувството, интонацията се повишава и стихът получава повече движение и убедителност.

Подчертаване на смисъла на някои думи или изрази Вапцаров постига чрез повтарянето им в края на всяко изречение или в края на всяка строфа, подобно на периодически повтарящ се рефрен, който в стилистиката се нарича епифора. Особено типичен е случаят със стихотворението „Двубой", в което изразът *Ти спомняш ли си кой бе той? Това бях аз* получава особена сила и красота, напр.:

Трупът полека леденей...
и нито вик
и нито шум —
един куршум
и после — смет.
И колко леко...
И без бой,
без порив за живот,
без глас.
Ти спомняш ли си
кой бе той?
Това
бях аз.
. . . . . .
Един гамён е
простреля́н.
Лежи скован във смъртен мраз.

Ти спомняш ли си
тоз гамён?
Това бях аз!
. . . . . .
Човекът, чийто поглед верен
е вперен
в нервния компас,
човекът, който
влезе в бой
с мъглите,
с северния мраз,
ти спомняш ли си кой
бе той?
Това бях
аз.

(стр. 40—42)

Или в стихотворението „Писмо":

Ти помниш ли
морето и машините,
и трюмовете пълни
с лепкав мрак?

И онзи див копнеж
по Филипините,
по едрите звезди
над Фамагуста?
. . . . . .

То злобата в сърцето
трансформира
в една борба,
която
днес
клокочи.
И то ще ни повърне Филипините
и едрите звезди
над Фамагуста . . .
(стр. 44—46)

Всички посочени примери говорят, че Вапцаров не запазва абсолютно еднаква форма на всички компоненти, които се повтарят. В зависимост от мисълта на предхождащия текст, формата до известна степен се мени.

На няколко места в творчеството си Вапцаров прави и едно своеобразно свързване на отделните изречения, като повтаря последните думи от предходното изречение в началото на следващото изречение. Това особено свързване и повтаряне на думи или изрази се използува също за подчертаване на смисъла на повтарящите се думи от една страна, а от друга — да придаде и народнопесенен характер на стиха, напр.:

В очите ти пламват пожари,
кръвта ти немирно шуми.
След тебе светът *се разтваря,*
разтварят се слънчеви дни.
(Пролет, 133)

Живот *ли* бе — да го опишеш?
Живот ли бе — да го *разровиш*?
Разровиш ли го — ще мирише
и ще горчи като отрова.
(История, 122)

Старата не ще изтрай.
Либето... *ще* ме *прежали.*
Ще прежали, то се знай,
но другарите — едва ли.
(Песен, 107)

На други места Вапцаров нарежда няколко еднакви части в едно изречение. Това нареждане на еднакви части на изречението придава също стройност на речта му. Тук ще приведем само няколко примера:

И тази кръв сега протича
в заводите от град във град,
вълнува, движи и увлича
селата в общия парад —
на упоритата надежда,
на смелостта и на труда,
на суровата неизбежност,
на кървавата свобода.
(Испания, 72—73)

Какво бе ти за мене?
Нищо. —
Една загубена страна
на рицари и на плата.
(Испания, 71)

На друго място изрежда няколко еднакви косвени допълнения:

Какво бе ти за мен? —
Огнище
на някаква любов жестока,

която диво се опива
от кръв,
от блясък на ками;
от шлагери
и от китари;
от страст,
от ревност
и псалми.
(Испания, 71)

Посочените до тук случаи говорят, че Вапцаров, въпреки че е използувал синтаксиса на разговорната реч, все пак твърде много е работил върху словореда на своето изречение. Става ясно, че той се е стремял да постави думите в такава обстановка на текста, в такова съотношение, за да получи най-ярко и най-силно проявяване на техните значения.

От приведения материал от творчеството на Вапцаров във връзка със синтаксиса на поезията му личи, че поетът търси онези синтактични средства, които характеризират речта му като разговорна. Оттук произтича и особеността, че тя е непосредствена и жива. Изреченията му се отличават с простота, а наличието на събеседник от друга страна води до непълнота на някои от тях, без да се намалява тяхната яснота. Независимо от това Вапцаров умело съчетава синтаксиса на разговорната реч с обработения синтаксис на поетическата реч. В тясна връзка с това обстоятелство могат да се обяснят разгледаните особености на синтаксиса на Вапцаровата поетическа реч.

6. Заключение

Разгледаните особености на Вапцаровия език и стил не изчерпват всички въпроси, които възникват във връзка с неговото поетическо творчество. Настоящата студия разглежда по-важните и по-съществените особености на езика и стила му.

Вапцаров загина твърде млад и затова той ни остави сравнително малко по обем поетическо творчество. Въпреки това обаче с поезията си той се нарежда между първите нови наши поети, които допринасят твърде много за усъвършенствуването на съвременния литературен български език.

От изложения материал могат да се направят следните изводи за особеностите на неговия език в лексикално и граматическо отношение, а така също и за неговия стил:

1. Стилът на Вапцаровата поезия е стил на разговорната реч, стил на близка другарска беседа.

С цялото си творчество Вапцаров принадлежи на работническата класа, на своя народ и на своята партия. Със стиховете си той разпространява идеите на социализма. В тях той спори, агитира, убеждава. Затова всяко негово стихотворение представя диалог, беседа или страстен полемичен спор с някого.

Вапцаров винаги разговаря, спори с някакъв другар, с живота, с враговете на народа. Разговорният стил произтича от предназначението на неговата поезия — да служи на всекидневната борба на партията. Неговата беседа е винаги другарска и интимна. Разстоянието между читателя и поета е много малко и именно то създава онзи сърдечен, но едновременно с това и пламенен тон на неговата поезия.

Този характерен белег на Вапцаровото творчество определя различните страни на неговия език в лексикално и граматично отношение.

2. Лексикалният материал на Вапцаровото творчество, както отбелязахме, стои в много тясна връзка с неговия стил, от една страна, и с неговата тематика, от друга.

Вапцаров е подбрал най-обикновена лексика, за да изгради езиковата тъкан на своето творчество. Затова неутралната, общоезиковата лексика представлява почти 80 процента от общия брой на думите в творчеството му, взети като отделни речникови единици.

С тях той изгражда своите поетически образи, дава плът на своите идеи. С думите на неутралната лексика Вапцаров създава свои оригинални словосъчетания, някои от които придобиват несвободен, фразеологичен характер. Те засилват образно-емоционалния характер на неговата реч.

Най-често думите от тази лексика се използуват в типичните и широкоупотребимите им значения. Включени в общия лиричен поток на неговата реч, те майсторски се използуват като градиво на неговата революционна поезия.

Често пъти тези думи се използуват в техните преносни значения, а на много места по метафоричен път те придобиват нови нелексикализирани значения, за да изразят игривата и високопоетична мисъл на поета. Никъде обаче новите метафорични значения не внасят неясната в стиха му, тъй като те са създадени в съгласие със закономерностите в езика за създаване на нови значения в думите.

Думите от неутралната лексика се използуват и в строежа на интересни сравнения, които Вапцаров много често използува в творчеството си.

Следователно основният езиков материал, от който Вапцаров изгражда всяко свое стихотворение, е неутралната, общоупотребима лексика. Широкото привличане на тази лексика в творчеството на поета допринася особено много за простотата на езика му и достъпността му до хилядите негови читатели.

3. В езика си Вапцаров е привлякъл и думи от различните лексико-стилистични пластове на общонародния език — разговорна, диалектна, емоционална, народна, техническа, научна и др. лексика. С думите от тези стилистични пластове Вапцаров дава колорита на обстановката или пък изгражда лексикалната характеристика на своите герои. Чрез тези емоционално оцветени думи той внася народностен елемент в поезията си, прави стиховете си исторически конкретни и актуални и най-сетне показва как дори и с техническата или научната терминология може да се изгражда истинска поезия.

4. Фразеологичното богатство на български език Вапцаров широко е използувал в произведенията си. Към него поетът много сериозно се е отнесъл, тъй като едни от фразеологичните съчетания той майсторски вплита в тъканта на стиховете си, а други творчески е развил и си е създал своя авторска фразеология за по-точен израз на мисълта. Фразеологията допринася твърде много за народностния характер както на езика му, така и изобщо на поезията му.

5. Богатството на нашата народна песен е широко използувано в творчеството на Вапцаров. В няколко свои песни поетът е постигнал дълбок синтез на теми и изразни средства от нашия народнопесенен фолклор със съвременните езикови средства, които е предлагал тогава българския език. Ето защо една от отличителните особености на Вапцаровия език и поезия е голямата им близост до народното поетическо творчество. Затова те имат дълбок народностен характер.

6. Разговорният стил на Вапцаровата поезия е дал своя отпечатък и върху синтаксиса на Вапцаровия поетичен език. Синтаксисът на неговата реч е синтаксисът на разговорната реч — синтаксис усъвършенствуван с оглед към разговорната лекота.

Вапцаровите изречения в по-големия си брой са прости изречения. Те се отличават обикновено със своята краткост и простота. Затова в стиха на поета събитията се редят стремително и бързо, което прави речта му темпераментна и мъжествена, убедителна и покоряваща.

Сложните изречения по принцип са малки по размери. В творчеството на поета преобладават сложно-съчинените изречения. Сложно-съставните са сравнително по-малко.

Безсъюзното свързване на простите изречения в рамките на сложното изречение е характерно за Вапцаровата поетическа реч. Това е една от причините, която засилва темпераментността и мъжествеността на стиха му. Едновременно с това тази особеност поддържа разговорния характер на неговия стил и сближава речта му с речта на народа в неговата всекидневна езикова практика.

От направените изводи за езика и стила на Вапцаровата поезия се вижда, че поетът умее да се ползува от изразните възможности на своя роден език. Майсторското им вплитане в тъканта на неговия стих, развиването и усъвършенствуването им са в пълно единство с реалистичното съдържание на неговата тематика и с неговия реалистичен метод на работа. Със своята малка по обем поезия Вапцаров направи значителен принос в разработката на изразните средства на българския език, в създаването на нови средства за изразителност в съвременната българска поезия. Стилът на поезията му е ярък образец на разработване стилните особености на нашата разговорна реч, едно сериозно постижение в съвременната ни литература и пример на високо поетическо майсторство през последните десетилетия на нашето време.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК С ОГЛЕД КЪМ КАТЕГОРИЯТА ЧИСЛО

Сийка Спасова-Михайлова

УВОД

Значението на думата, нейните семантични особености и граматическата ѝ структура се определят от редица езикови фактори. Тези фактори са в зависимост от особеностите на речниковия състав и граматическия строй на даден език. Думата, разглеждана като цяло, представя единство от лексически и граматически значения. „Лексическото в думата, макар то и да се явява основно в нея, все пак винаги е съединено с граматическото и в действителност не се явява отделно“[1]. Връзката обаче между тези две страни в структурата на думите, както и взаимодействието между тях са различни при отделните категории думи. При някои думи например особеностите и промените в лексико-семантичното им съдържание в известен смисъл са във връзка с граматическите им значения. Така, докато при прилагателните имена числото е чисто граматическа категория, при съществителните имена числото освен с количествени изменения понякога се свързва и с други изменения в името. В тези случаи формата за число може да бъде белег за разграничаване и на лексикалните значения на думата. Така че при такива съществителни имена се наблюдава известна връзка между лексикалното значение на думата и граматическото ѝ значение за число. Следователно с категорията число при такива съществителни имена се свързват промени в думата, които засягат не само нейната граматическа структура, но и семантичния ѝ облик. Това обстоятелство показва, че при някои съществителни имена категорията число е разширила функцията си — от чисто граматическа категория тя добива характер на категория с по-широка функция.

Настоящото изследване има за цел да обясни характера и функцията на категорията число при съществителните имена в съвременния книжовен български език и да покаже връзката на тази категория със семантиката на съществителните. В това изследване излизаме от следния ъгъл на гледане — каква е връзката на категорията число със семанти-

[1] Вж. А. И. Смирницкий, Лексическое и грамматическое в слове, сб. Вопросы грамматического строя, АН СССР, Москва, 1955, стр. 15.

ката на някои категории думи: при отвлечените съществителни, при събирателните и веществените съществителни, а също и при някои отделни съществителни. Следователно разглеждат се преди всичко категории съществителни, обединени въз основа на един общ белег в тяхната семантика и връзката на семантиката им със значението за число. Затова и нашето изследване в основата си е лексико-семантично. Разглеждаме въпроси от областта на семантиката. Поставяме си за задача не всестранно да осветлим една граматическа категория — категорията число, но да посочим връзката на тази граматическа категория със значението на някои съществителни имена. Осветлява се една страна от сложното взаимодействие между граматическите и лексикалните значения на думите.

Централна част на работата представя първата глава, в която се разглежда функцията на числото при някои категории съществителни имена — отвлечени съществителни, събирателни и веществени. Проследява се промяната, която става в редица думи от една категория с разширяване на употребата им във форма за множествено число, и се изяснява връзката между лексикалното значение и граматическото значение за число при тези думи. Във втората част на работата се разглежда ролята на значението за число при отделни думи. Посочват се по-характерни случаи, когато отделни значения на думата се свързват преди всичко с форма за множествено число, а също и с различни форми за множествено число.

Категорията число при съществителните имена и по-специално значението на формата за множествено число се разглежда независимо от съществителните pluralia tantum. Те се посочват само в случаи на съпоставяне или сравнение. Също не се спираме и на множествената форма със събирателно значение, отличаваща се с друго окончание (*-я*, *-е* и др.). Тези въпроси могат да бъдат предмет на специално проучване, а в настоящото изследване те се дават само дотолкова, доколкото са в пряка връзка с въпросите, които ние разглеждаме.

Работата е построена върху конкретен езиков материал, който отразява съвременното състояние на книжовния български език. В нея се разглеждат както български думи, така и някои думи, които представят чужди заемки в нашия език или са оформени по чужд образец, тъй като случаите на лексикализация на формата за множествено число не представят изолирано явление само в български език. То се наблюдава в много езици и има по-общ характер. При формирането на книжовния български език в нашия език са влезли редица думи от други езици. Може да се предполага, че тези съществителни са дошли в български език със семантична структура, оформена още в езика, от който са дошли, в това число и с разгледаните лексико-семантични различия, които намират отражение в значението за число. Вероятно така са възприети в книжовния български език например редица думи от руски език или посредством руски език, като: *средство — средства, ценност — ценности, кръг — кръгове, знаменитост — знаменитости, красота — красоти, записка — записки, известие — известия* и др., а също и от други езици, напр.: *атмосфера — атмосфери, култура — култури, маневра — маневри* и др.

Независимо от това, къде е станала тази промяна при някои съществителни, щом те са приети в книжовния български език и са употребими в езиковата практика със съответните лексико-семантични различия, то и тези думи заедно с чисто българските думи могат да илюстрират това явление в нашия език, още повече, че промените в такива съществителни не се чувствуват като чужди, несвойствени на езика. Те са в унисон със същите тенденции в развоя на още много други български съществителни. Следователно този вид лексико-семантични промени при съществителните имена в съвременния книжовен български език обхваща повече съществителни — както български, така и такива, при които може да се предполага, че има чужди влияния. Това отразява широтата на съответното явление в нашия език.

Материалът е събран предимно от художествени произведения на българската литература от края на XIX и от XX век, някои съвременни пособия по различни научни дисциплини и излезлите напоследък тълковни речници на български език[1]. Използуваните материали са събирани главно от картотеката на Института за български език, Секция за български речник при БАН. Списък на произведенията, от които са взети примерите, посочени в труда, се дава в края на работата.

*

Категорията число е предмет на разглеждане в езиковедската литература, която третира въпроси, свързани с граматическия строй на български език. На лексико-семантичните изменения, свързани с категорията число, обаче не е отделяно специално внимание. Тази страна в проучването на категорията число при съществителните имена остава слабо засегната. В езиковедската литература у нас се разглеждат преди всичко морфологичните изменения на съществителните имена във формата за число, начините на образуване на множествено число с различни окончания на съществителни от мъжки, женски и среден род. Посочват се (в някои граматики даже доста подробно) изключенията и случаите на отклонения от общото правило за образуване на множествената форма при съществителните имена. Наистина в някои граматики при различните категории думи и по-специално при отвлечените съществителни и съществителните с вещество значение е отбелязана отличителната черта на тези съществителни да се употребяват само в една форма за число, а също и по-особената функция на множествената форма на веществените съществителни за посочване на вид. Тези особености обаче не са обяснени и съгласувани с функцията на категорията число изобщо при съществителните имена. Отбелязва се също и връзката на отделни значения с различни форми за множествено число на думи като *дърво, листо*.

[1] Вж. Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II, III, изд. БАН, София, 1955—1959; Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков и Цв. Тодоров, Български тълковен речник, София, 1955. За съпоставяне и справки са използувани и А. Дювернуа, Словарь болгарского языка, т. I—II, Москва, 1889; Н. Геров, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, ч. I—V, Пловдив, 1895—1904.

В нашата граматична литература категорията число се разглежда като граматическа категория, тъй като се обръща внимание само на количествените отношения, които посочва числото при съществителните имена. Така в „Съвременен български език" К. Попов изрично подчертава, че „на съществителните имена е присъща граматическа категория число, която се явява като отражение на реални количествени отношения на предметите в материалната действителност"[1]. Категорията число се посочва като граматическа категория и от Н. Костов в „Български език"[2].

Изобщо може да се каже, че в езиковедската литература на български език функцията на категорията число не е изучена всестранно. Това се дължи преди всичко на факта, че тя се разглежда предимно в общи граматически съчинения, където се осветлява наред с всички проблеми, свързани с особеностите на граматическия строй на български език. Отделно проучване на категорията число при съществителните имена и по-специално изучаване взаимоотношенията между формите за единствено и формите за множествено число, поставени във връзка със семантиката на съществителните имена, в нашата езиковедска литература няма.

С въпроса за характера на категорията число при съществителните имена и по-точно с функцията на множествено число са се занимавали руски и съветски учени. В. В. Виноградов отбелязва, че „при самото зараждане на руската историческа граматика в първата половина на XIX в. на изследователите се хвърля в очи многообразието в значенията на множественото число в руски език"[3]. Езиковедите се стремели да обяснят случаите, в които формите и значението на множествено число се явяват както морфологически, така и в семантично отношение, несъответствени с формата за единствено число, т. е. случаите, когато е нарушен паралелизмът и взаимовръзката между значенията на формата за единствено число и формата за множествено число. В. В. Виноградов посочва, че пръв К. С. Аксаков се опитва в труда си „Опыт русской грамматики" да обясни това явление в руски език[4]. Причините за него той намира в „склонността на руския човек да вижда в множественото число като че ново име", „в стремежа към образност, в стремежа да разбира множеството като съвкупност и множественото число на името да обръща в ново име". К. С. Аксаков подчертава, че множествено число е силната категория, а единствено число в сравнение с нея е негативна и понякога „нулева".

Така поставен въпросът в руската езиковедска литература от К. С. Аксаков, е бил разработен по-нататък от А. А. Потебня, който написва

---

[1] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, Учебник за I курс на учителските институти, София, 1956, стр. 219.

[2] Вж. Л. Андрейчин, Н. Костов и др., Български език, учебник за педагогическите училища за начални учители, София, 1955, стр. 104.

[3] Вж. В. В. Виноградов, Русский язык, Учпедгиз, Москва—Ленинград, 1947, стр. 147.

[4] Вж. В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 147.

специален труд „Значения множественного числа в русском языке“[1]. Тука авторът посочва няколко случая, когато формата за множествено число става „знак, средство за обозначение на други значения, отличителни от простата множественост, която се явява само изходна, а не крайна точка на мисълта“[2]. Общите разреди, под които се подвеждат тези случаи, са главно шест: 1. Множествено число хиперболическо; 2. Множествено число за означение на единични вещи, разглеждани с оглед към множествеността на частите; 3. Множествено число за делимо вещество; 4. Множествено число за място; 5. Множествено число за време; 6. Множествено число за състояние.

А. А. Шахматов също се занимава с въпроса за категорията число и по-специално със значенията на множествено число. Той свързва разнообразието в значенията на множествено число и с различията във формите за множествено число. Разширява установените от А. А. Потебня случаи, като особеностите във връзка с категорията число при съществителните имена поставя и във връзка с различните категории на единственост, единичност, съвкупност, абстрактност, конкретност и др.[3] А. А. Шахматов подчертава възможността на някои категории думи — отвлечени съществителни, събирателни и веществени, — които се употребяват обикновено само в единствено число, да се употребят и във форма за множествено число вследствие на „индивидуализацията“ на тези съществителни имена[4].

В. В. Виноградов в труда си „Русский язык“ прави задълбочено проучване на категорията число при съществителните имена. Преди всичко той подчертава, че категорията число при съществителните имена е „лексико-граматическа категория“[5], тъй като с нея са свързани, освен чисто граматически различия, също и различия от лексико-семантичен характер. Това схващане е възприето и от Н. С. Поспелов в „Современный русский язык“[6].

В. В. Виноградов също отделно разглежда функцията на множествено число при съществителните имена. Подчертава, че множествено число има „две основни значения — разделително и събирателно“[7]. А употребата на множествено число за изразяване на различни лексикални значения при някои съществителни имена той поставя главно във връзка с различните оттенъци на събирателност в значението на множествено число. Посочва няколко вида значения на съществителни имена, които се изразяват с форма за множествено число. В. В. Виноградов отделя специално място и на лексико-семантични различия, свързани с категорията число при отделни думи, като посочва някои по-характерни примери.

---

[1] Вж. А. А. Потебня, Значенія множественнаго числа въ русскомъ языкѣ, Отдѣльный оттискъ изъ „Филологическихъ записокъ“, Воронежъ, 1888.

[2] Вж. А. А. Потебня, цит. съч., стр. 1.

[3] Вж. А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, вып. II, Учение о частях речи. Дополнения, Ленинград, 1927, стр. 17—28.

[4] Вж. А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, АН СССР, Ленинград, 1925, стр. 87.

[5] Вж. В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 156.

[6] Вж. Современный русский язык. Морфология, ред. В. В. Виноградов, Москва, 1952, стр. 67.

[7] Вж. В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 163.

Въпросът за категорията число и неговите особености при съществителните имена се разглежда с оглед и на други езици, например в статията на Л. И. Илия „Семантика числа существительных во французском языке“[1], в статията „О некоторых лексических процессах, связанных с формами числа имен существительных“ от А. М. Косякин (по материали от немски език)[2].

На този въпрос е посветена кандидатската работа на Д. И. Арбатски „Значения форм множественного числа имен существительных в современном русском литературном языке“. Авторът разглежда различните видове значения, които има формата за множествено число при съществителните имена в руски език, и с оглед на това разделя изследването на седем глави: множествено число за означаване на съвкупност от предмети и явления; на вещество, материал; на сложен предмет; сложно действие; място, пространство; състояние; отрязък от време. Д. И. Арбатски подчертава, че „съвременният руски литературен език има голямо количество форми за множествено число на съществителните имена, с които са свързани особени лексически значения, оттенъци в значенията или употребата“[3]. Освен това той се спира на въпроса за смисловите връзки и съотносителността между формите на множествено число с особено значение или употреба и съответните форми за единствено число. Д. И. Арбатски се занимава и с въпроса за прехода на формите за множествено число при някои съществителни имена в съществителни pluralia tantum и посочва три пътя за това преминаване.

Това са по-важните трудове в руската и съветската литература, в които са проучени особеностите в значенията на формите за число и връзката на тези значения със семантиката на съществителните имена. Разбира се, категорията число се разглежда и в общите граматики на руски език, но там тези по-специални въпроси са засегнати по-бегло.

Днес, когато въпросите, свързани със семантиката на думите, и въпросите на лексикологията намират по-задълбочено разглеждане, този въпрос за лексико-семантичната страна в една граматическа категория трябва да намери място в нашата езиковедска литература. Настоящото изследване цели, доколкото това е в нашите възможности, да допринесе за изясняването на така поставения въпрос.

*

Преди да пристъпим конкретно към предмета на изследването, трябва да изложим в най-общи линии основните положения, свързани с категорията число при съществителните имена. На първо място пред нас стоят въпросите: Какво показва категорията число при съществителните

[1] Вж. Л. И. Илия, Семантика числа существительных во французском языке, Иностранные языки в школе, 1948, кн. 6, стр. 42.

[2] Вж. А. М. Косякин, О некоторых лексических процессах, связанных с формами числа имен существительных, Ученые записки, т. XI, Тула, 1959, стр. 183.

[3] Вж. Д. И. Арбатский, Значения форм множественного числа имен существительных в современном русском литературном языке, автореферат, Москва, 1954, стр. 5.

имена? Какво е значението на формата за единствено число и формата за множествено число? Кои категории думи могат да имат двете форми за число?

Ако трябва да отговорим най-кратко на тези въпроси, можем да кажем, че с категорията число при съществителните имена се посочва дали нещо е в един или повече броя. С формата за единствено число се посочва един предмет, а с формата за множествено число — два или повече еднородни предмета. Трябва обаче веднага да се добави, че съществителните имена се употребяват във форма за единствено число не само когато се касае за единични предмети, но и когато предметите се възприемат или мислят като едно цяло, като една съвкупност, а също така и когато предметът, понятието се схваща без отношение към брой, пресмятане, т. е. когато те, в зависимост от своето лексикално значение, не могат да се свържат с представата за число. Изобщо трябва да се подчертае, че не всички семантични категории съществителни могат да се свържат с количествени изменения, т. е. с обикновените представи за число.

Следователно формата за единствено число показва както единичност, така и съвкупност, неделимост, единство или има обща функция без отношение към число. Тези две основни значения на формата за единствено число произлизат от връзката на категорията число с различните категории съществителни имена. Първото значение — за посочване на единичност — е характерно за конкретните съществителни имена, реалното значение на които може да се съчетае с представата за *брой, с изчисляване, напр. една книга.* Те образуват редовно и съответна форма за множествено число — *пет книги, много книги.* Второто значение на формата за единствено число е характерно за отвлечените съществителни, съществителните с вещественo значение и събирателните имена, т. е. за тези категории съществителни имена, които, поради особености в тяхната семантика, не могат да се свържат с представата за брой, изчисляване или множество изобщо. За тях е характерно това, че се употребяват във форма само за единствено число. Както отбелязва В. В. Виноградов, „форми само за единствено число са присъщи на тези словообразователни разреди на съществителното име, в които с реалното значение на думите не се съчетава било представата за число изобщо, било представата за множественост изобщо, било представата за множественост, изразена в числа, в количествено измерение“[1].

От това следва, че с формата за единствено число не винаги се посочва единичност. Тя е по-обща и неопределена по функция. В. В. Виноградов я определя като „категория слаба и до известна степен негативна“, която „се определя във функциите си само съотносително със значенията на множествено число“[2].

Тази особеност на формата за единствено число става причина за нарушаване на съответствието и успоредицата между формите на единствено и множествено число. А. А. Шахматов отбелязва тази особеност,

[1] Вж. В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 156.
[2] Пак там.

като казва, че „само тези думи образуват единствено и съответно на него множествено число, които подлежат на броене, могат да се употребят в съединение с числа; множественото число на всички други думи има едно или друго особено значение“[1].

Следователно форми както за единствено, така и за множествено число имат съществителните, които означават конкретни понятия. Случаите, когато конкретни съществителни се употребяват само във форма за единствено число, се обуславят от единичността на реалиите, които те означават. Това обаче не е в противоречие с общото правило, тъй като единственото число на такива съществителни имена също е свързано с представата за единичност.

С формата за множествено число се означава известно количество еднородни предмети. То посочва изобщо множество, което може да се мисли от една страна като множество от отделни единици (съответно на формата за единствено число, което означава единичност) и от друга страна — като множество, което представя съвкупност, или като множество от отделни части, елементи на едно сложно цяло — било то предмет, явление или действие. Следователно и формата за множествено число, може да се каже, има две страни в своето значение[2].

Основното значение на формата за множествено число отговаря на значението на формата за единствено число за посочване на единичност. Тази форма за множествено число съответно означава разделно множество. Множеството се схваща като сбор от отделни единици, напр. *книга — книги, стая — стаи.*

Освен тази, така да се каже, редовна форма за множествено число на съществителните имена, съществува и множествена форма, с която се изразява множеството като съвкупност, в която отделната единица не изпъква. Тази множествена форма има събирателно значение. При някои думи в български език тя се отличава с особени окончания: *-е, -я, (тръне, нивя, поля).* Понякога се среща наред с редовната множествена форма за посочване на разделно множество *(тръни, ниви, полета).* В други случаи събирателността се изразява с редовната форма за множествено число и става ясна чрез контекста.

На трето място съществува и множествена форма на думи, които се употребяват само в множествено число, т. е. съществителните pluralia tantum *(потури, клещи, суровини, овации).* Тази множествена форма се свързва със сложността или многосъставността на предмета, явлението, действието. Тя също не извиква представата за брой.

Множествената форма със събирателно значение със специален суфикс и тази на думите pluralia tantum, както се посочи по-горе, не са обект на нашето изследване. Те са характерни за някои думи в бъл-

---

1 Вж. А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, стр. 18.

2 За двата вида множествено число виж също у А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика за всякого, дял I, свезка II — Имена, София, 1955, стр. 133. Авторът различава „множествено единично“ и „множествено сборно“; В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 163; K. Brugmann, Die distributiven und die kollektiven Numeralia der indogermanischen Sprachen, Leipzig, 1907.

гарски език без обаче да се свързват с лексико-семантични различия на съответните съществителни.

Ние разглеждаме преди всичко такива форми за множествено число, които понякога могат да се образуват от категории имена, които по начало не образуват форми за множествено число, т. е. при отвлечени съществителни, съществителни с веществено значение и събирателни имена. Тези съществителни обикновено се употребяват само във форма за единствено число, която не се свързва с представата за единичност. Затова случаите, когато се образуват при тях форми за множествено число, свидетелствуват, че тези съществителни са обогатили семантиката си с ново значение, което може да се свърже с представата за разделно множество. Тогава основната им форма за единствено число и формата за множествено число стават несъответствени.

Всичко това показва, че разграничението в значението и употребата на формите за число при различните категории съществителни е твърде условно. Стремежът в езика да намира по-разнообразни начини за изразяване е спомогнал да се създаде известно разнообразие и подвижност в употребата на формите за число при съществителните имена и специално при посочените категории. Така напр. отвлечените, вещественитe и събирателните имена в някои случаи имат форми за множествено число, както и някои съществителни pluralia tantum образуват форма за единствено число (*ножици — ножица, ясли— ясла,* а думите *врата, кола, уста* са стари pluralia tantum). Важното обаче е, че когато се образуват форми за множествено число от отвлечени, веществени или събирателни съществителни, тези форми почти винаги се свързват с известни промени, които засягат не само граматическото значение за число, но и семантичната структура на думите, като се явяват в нея допълнителни семантични оттенъци. Именно предимно с тези явления, свързани с категорията число при съществителните имена в български език, се занимава настоящото изследване.

Измененията и особеностите на категорията число проличават по-ясно във формата за множествено число, особено когато тя се съпостави с формата за единствено число. Затова в работата по-подробно се разглежда формата за множествено число. Освен това почти всички лексико-семантични различия, свързани с категорията число, намират своя израз само в определен контекст. Извън контекста тези различия обикновено не изпъкват в съзнанието на говорителя. Те се свързват с промени, които произлизат на базата на основното значение на думата, но се явяват като негова разновидност. Това се отнася особено за промените при отвлечени, веществени и събирателни съществителни. Затова е необходимо различията в значенията, свързани с категорията число, да се дадат в контекст, като освен това там, където е необходимо, се направи съпоставка с основното значение на думата. Примерите, които даваме в работата, са в много случаи кратки, съчинени от авторката, особено когато съответната употреба на формите за число е често срещана. Когато е необходим по-разширен контекст, за да се изясни употребата на формата за число, се дават избрани примери от литературата.

I. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ОТ КАТЕГОРИЯТА SINGULARIA TANTUM

Отвлечени съществителни

Характерът на отвлечените съществителни е такъв, че тяхното лексикално съдържание не може да се съчетае с представата за брой, множество. Отвлеченото значение на тези съществителни за посочване на признак, качество, състояние, действие, не може изобщо да се свърже с представата за число. То има твърде общ и неопределен характер. Както се отбеляза, единствено число е по-неопределена категория и съществителни имена с такова лексикално значение, което не се свързва с представата за брой, число, се употребяват само във форма за единствено число. Вследствие на това отвлечените съществителни граматически се отличават от конкретните съществителни и по това, че те не се употребяват във форма за множествено число, докато конкретните съществителни имат форма както за единствено число, така и за множествено. Освен това формата за единствено число на отвлечените съществителни не показва единичност. При тези съществителни най-ярко изпъква общата, неопределена функция на формата за единствено число.

Трябва обаче веднага да се отбележи, че такъв е характерът на отвлечените съществителни в тяхното основно значение. Когато известно качество, признак, състояние, действие и т. н. получи по-реални очертания с оглед например към носителя на определено качество, резултата от дадено действие и др., то отвлечените съществителни приемат по-определен характер в посока на конкретизация. Именно в тази употреба отвлечените съществителни по-лесно могат да съчетаят лексикалното си съдържание с представата за брой, число. Такава конкретизация на отвлечените съществителни ги сближава с конкретните съществителни, вследствие на което се явява и възможността да се свържат с представата за число. Тогава отвлечените съществителни могат да получат и форми за *множествено* число. Така от една страна значението на формата за множествено число тясно се свързва с видоизменения, по-конкретен начин, по който се схваща отвлеченото съществително, а от друга страна множествената форма е и ясен указател за конкретизираната представа на това съществително. По този начин семантичното съдържание на съответното отвлечено съществително тясно се свързва със значението за число.

Това явление е отбелязано в езиковедската литература. Така напр. А. А. Шахматов посочва, че е „възможна индивидуализация на отвлечените понятия и това води към производство от тях на множествено число“[1]. В. В. Виноградов също подчертава, че „изобщо конкретизацията и индивидуализацията на отвлечените понятия, която се съпровожда с възникване на нови значения и оттенъци в съответните думи, не рядко обогатява тези думи с форми за множествено число“[2].

[1] Вж. А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, стр. 87.
[2] Вж. В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 159.

В нашата езиковедска литература тази особеност на отвлечените съществителни се отбелязва обаче твърде рядко. А. Т.-Балан например подчертава, че „имената на несетивни или отвлечени предмети се употребят обикновено в единствено число; во множествено число те значат не множество от същия предмет, но много видове от него“[1]. А. Т.-Балан схваща в условен смисъл „вид“, тъй като това значение на отвлечените имена отнася към образните. К. Попов[2] също посочва кокретизацията на отвлечените съществителни заедно с възможността им да образуват и форма за множествено число.

Множествената форма на отвлечените съществителни с конкретизирано съдържание в повечето случаи показва разделно множество, а рядко и съвкупност, в зависимост от семантичната структура на отвлеченото съществително и начина, по който то е видоизменило значението си. Много често към формата за разделно множество също и формата за единствено число получава съответно значение за посочване на единичност.

Ще посочим няколко случая на лексико-семантични различия във връзка с категорията число при отвлечените съществителни:

1. Отвлечени съществителни, които във форма за множествено число и съответно единствено число означават 'постъпка, проява'. Обогатяването на отвлечените съществителни със значение, което означава 'постъпка, проява, която се отличава с определено качество', е характерно преди всичко за редица отвлечени съществителни, които означават признак, качество. Те, както всички отвлечени съществителни, се употребяват обикновено само във форма за единствено число. Променяйки обаче семантиката си в посока на конкретизация, те могат да се употребят и във форма за множествено число. Конкретизацията при тях се изразява в това, че отвлеченото съществително може да изрази не само абстрактно качеството, но в някои случаи и реалния израз на това качество — именно постъпка, проява, която всъщност се явява като резултат от проявено качество.

а) Такова разширяване в значението обхваща напр. доста отвлечени съществителни на *-ост* за признак, качество, производни от прилагателни, напр. *жестокост, грубост, несправедливост, подлост, волност* и др.

Отвлеченото съществително *жестокост* в основното си значение има форма само за единствено число и означава 'качество на жесток', напр. „Той беше прочут с *жестокостта* си“. Когато обаче това съществително означава по-конкретно качеството, изразено в определена проява, постъпка, то може да се употреби и във форма за множествено число, напр. „Техните *жестокости* бяха нечувани“; „В книгата са описани извършените *жестокости* от поробителите над поробеното население“; и съответно в ед. ч. — „Не допускам, че ще извърши такава *жестокост*“. Ясно е, че тука се касае не до качество, признак, а по-конкретно до жестока постъпка или проява.

[1] Вж. А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 39.
[2] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, стр. 200—201.

Ще илюстрираме с примери сходно развитие и в значенията на отвлеченото съществително *грубост*. В примерите: „Той е известен с *грубостта* си“, „*Грубост* на изработката, *грубост* в държането“ отвлеченото съществително е употребено в значение 'качество на груб' и се употребява само във форма за единствено число. Когато обаче думата е употребена в значение на 'груба проява, постъпка', може да се употреби и форма за множествено число, напр. „Смаян той загледа оня ъгъл на стаята..., дето младежът захвърли изтръгнатия от ръцете му бастун. — Престани с тия *грубости!* Не ти подхожда на сана!“ (Ст. Дичев, За свободата, ч. I, 257). Множествената форма *грубости* означава 'няколко отделни груби постъпки, прояви'. Граматическото значение на тази форма следователно е за посочване на множество от отделни единици, т. е. разделно множествено число. В това значение думата се употребява съответно и в единствено число за посочване на 'отделна постъпка, проява', напр. „Не допускам, че той е способен на такава *грубост*“, т. е. 'на такава груба постъпка'. Съществува обаче разлика между формата за единствено число на първото значение ('качество на груб') и формата за единствено число на второто значение ('груба постъпка'). Докато първата форма не се свързва с представата за брой, число, то втората посочва единичност. Тя съответствува на множествената форма на второто значение. Така че паралелизъм между единствено число на първото значение и множествено число на второто значение няма. Съществува успоредица само между формите за единствено и множествено число на конкретизираното значение. Това значение по отношение на граматическото значение за число се приравнява с конкретните съществителни (има форма за единствено число, която показва единичност, и форма за множествено число, която показва разделно множество).

Отвлечените съществителни *несправедливост, подлост, низост,* когато конкретизират значението си за посочване на 'постъпка, проява', също се употребяват във форма за единствено и множествено число, напр. Извършиха много *несправедливости*“; „Извършиха *несправедливост*“; „Способен е на всякаква *подлост*“; „Извършиха редица *подлости*“; „Недей върши *низости*“; „Извърши една *низост*“.

При някои отвлечени съществителни основното значение за посочване на качество е ограничило употребата си, а развилото се от него значение за 'постъпка, проява, която се отличава с определено качество' е затвърдило употребата си в езиковата практика и даже е станало неупотребимо. Напр. отвлеченото съществително *волност* рядко се среща в съвременния книжовен български език в значение на 'качество на волен; свободен'. Думата е русизъм в нашия език и вместо нея в това значение се употребява *свобода*. Конкретизираното значение на думата обаче — 'непозволена, неприлична постъпка, с която се нарушава установеният ред' — разговорно често се употребява и то обикновено в множествено число, напр. „Позволявам си *волности*“; „Допускам *волности*“.

Изобщо може да се каже, че при посочените по-горе примери конкретизираното значение е лексикализирано в езика, а заедно с това е утвърдена и употребата както на формата за единствено число за посочване на единичност, така и формата за разделно множествено число.

При други отвлечени съществителни обаче значението за 'постъпка, проява' е по-рядко. Конкретизираната употреба на отвлеченото съществително става ясна само когато е свързана с форма за множествено число. В тези случаи множествената форма е ясен указател за конкретизиране на семантичното съдържание на отвлеченото съществително. Конкретизирането се схваща в същия смисъл, както и при другите отвлечени съществителни, които показват качество, като 'постъпка, проява'. Такава употреба имат отвлечените съществителни *сприхавост, ексцентричност,* напр. „Той пренасяше търпеливо всички *сприхавости* и несправедливости на новия си началник" (Ив. Вазов, Пъстър свят, 97); „Тя въобще не проявяваше никакви капризи или *ексцентричности*" (Дим. Димов, Тютюн, 56). Такава употреба на посочените съществителни е характерна повече за разговорната реч.

Трябва да се отбележи, че докато в първия случай отвлечените съществителни с лексикализирано значение за 'постъпка, проява' се употребяват както в множествено, така и в единствено число, във втория случай при отвлечените съществителни с рядка употреба в това значение формата за множествено число е обикновено необходима за изразяване на семантичното различие. При съпоставянето става ясно, че всъщност лексико-семантичната промяна, която извиква по-конкретна представа, се свързва преди всичко с формата за множествено число.

б) Ще отбележим (освен посочените на *-ост*) и други отвлечени съществителни за признак, качество, с различни окончания, при които се наблюдава същото явление — обогатяване на семантичното съдържание с конкретизирано значение, а заедно с това и с възможността да се образува форма за множествено число, която се явява като отличителен белег на новото значение.

Отвлеченото съществително *злина* има три значения. Във форма само за единствено число се употребява, когато означава най-общо 'качество на зъл', напр. „Вещицата оставаше непреклонна и с изсъхнало от *злина* лице ... продължаваше да реди страшните си прокоби" (Йовков, Жетварят, 242). Когато това качество се свързва по-определено с 'лоша постъпка или проява', съществителното *злина* се употребява в единствено и множествено число, даже по-често във форма за множествено число, напр. „Който прави все *злини,* / той е на светът омразен" (П. Р. Славейков, Избрани произведения, I, 294); „Враговете му причиниха много *злини*". Когато пък качеството се отнася до конкретна случка, събитие, то *злина* се употребява в смисъл на 'беда, нещастие'. И в това значение *злина* по-често се употребява в множествено число, напр. „От двете *злини* ще избера по-малката". Така е употребено това отвлечено съществително и от Вазов: „Сега съм у дома, в сърцето съм на Рила. / Световните *злини,* тревоги са далеч" (Лирика, II, 179).

Също отвлечените съществителни *лукавство, варварство, варварщина, вероломство* във форма за множествено число означават 'проява, постъпка, която се отличава с качеството, изразено от основното прилагателно'. Ще посочим по един пример от тези съществителни: „Често прибягваше до детински хитрости и *лукавства*" (Дим. Талев, Преспанските камбани, 98); „Това се е дължало на тяхното коварство,

на интригите и *вероломствата* им“ (Б. Пенев, Начало на Българското възраждане, 52); „Особени големи разрушения и *варварства* са извършили германските хунски орди в Налчик“ (В. Коларов, Против хитлеризма, 411); „Но в Турция не съществува нито правда, нито закон, нито милост. *Варварщините* на деспотизма нямат никакви граници“ (Ботев, Знаме, I, 11).

Особено ясна е честата употреба в множествено число за означаване на 'постъпка, проява' при съществителното *мизерия* — „Върши *мизерии*“. Това значение е твърде отдалечено от основното значение на думата — 'бедност, немотия'. Формата за множествено число се свързва само с второто значение и е ясен белег за разграничаване на семантичните различия в думата.

Следователно, когато отвлечените съществителни за признак, качество разширят семантичното си съдържание със значение за 'постъпка, проява', те се обогатяват и с форма за множествено число. Така от друга страна формата за множествено число става белег за лексикалното различие при тези съществителни. Това обстоятелство се подкрепя и от факта, че отвлечено съществително, което има значение само за 'постъпка, проява' обикновено се употребява както в единствено, така и в множествено число. Напр. отвлечените съществителни *детинщина* ('несериозна, наивна постъпка') и *кощунство* ('оскверителна, оскърбителна постъпка') имат редовни форми за единствено и множествено число, напр. в единствено число: „Най-диво *кощунство* беше извършено над черквата — троновете бяха превърнати на ясли“ (Йовков, Старопланински легенди, 43) и в множествено число: „Дали и у други народ по лицето на земята би се вършили подобни *кощунства*!“ (Вазов, Разкази, XIII, 31); „Недей върши *детинщини*!“; „Това е *детинщина*“.

2. Отвлечени съществителни, които във форма за множествено число и съответно единствено число означават 'думи, изрази'. Конкретизацията на отвлечените съществителни в зависимост от тяхната семантика се изразява не само с разширяване на значението, като посочват 'постъпка, проява', а и с обогатяване на семантичната им структура със значение за означаване на 'думи, изрази, които се отличават с някакво качество' (качеството, изразено с основното прилагателно). В тези случаи съществителните също могат да се употребят в множествено число. Даже формата за множествено число при някои думи в това значение е по-употребима от съответната форма за единствено число. В тези случаи семантичната отсянка е по-тясно свързана с формата за множествено число.

а) Това явление се наблюдава, както и при значението за 'постъпка, проява', най-вече при отвлечени съществителни за признак, качество, напр. при някои отвлечени съществителни на *-ост*. Качеството, изразено с тези съществителни, не се схваща абстрактно, а свързано с по-конкретна представа за думи, изрази, които се явяват също така израз на определено качество.

Например отвлеченото съществително *духовитост*, което в основното си значение означава 'качество на духовит' — „Той се отличава с *духовитост* и остроумие“ — обикновено във форма за множествено число се

употребява с по-конкретна семантика на 'остроумни думи, изрази', като: „Засягаше всички въпроси. . . пъстрейки речта си с нетърсени *духовитости* и глуми" Ив. Вазов, Утро в Банки, 162). Отвлеченото съществително *учтивост* променя по същия начин семантиката си и свързва конкретизираното значение по-често с форма за множествено число, напр. „Той е известен с *учтивостта си*", т. е. 'с качеството си на учтив човек' и „При срещата си размениха обичайните *учтивости*", т. е. 'учтиви изрази'.

Напълно утвърдена е употребата на съществителното *мъдрост* в значение на 'израз, думи, които съдържат дълбока поука'. То се употребява в множествено число, което посочва няколко или множество от отделни единици, и в единствено число за посочване на единичност. Например в единствено число: „Дървото се превива докато е младо учи народната *мъдрост*" и в множествено число: „Библейски *мъдрости,* народни *мъдрости*". И тука формата за единствено число от първото значение не е еднаква с тази на второто значение. В първото значение тя не се свързва с представата за число, а във второто означава един брой, отделна единица.

б) Ще посочим и отвлечени съществителни с други наставки. Например съществителното *острота* в основното си значение означава 'качество на остър' и се употребява само в единствено число, напр. „Умът му се отличава с голяма *острота*"; „*Острота* на зъбите" и др., а във второто значение — 'саркастични, язвителни думи, шеги' — се употребява в единствено и в множествено число, напр. „Нашите парижани подхвърлят по някоя *острота* към съседната трапеза" (Ал. Константинов, До Чикаго и назад, сп. Български преглед, I, кн. 3, 34); „На пук на умората и на страданията, той ни разсмиваше с духовити шеги и *остроти*" (К. Величков, Повести, разкази и спомени, I, 46).

Отвлеченото съществително *цинизъм* също е разширило и конкретизирало семантиката си със значение за посочване на 'цинични думи, изрази'. Това значение се употребява често във форма за множествено число, напр. „Говори *цинизми*". Думата *слух* означава 'едно от петте сетива, орган на което са ушите'. В това значение думата се употребява само в единствено число. Формата за множествено число е ясен указател за промяна в семантичното съдържание на думата, тъй като *слухове* означава 'мълва, несигурно твърдение', напр. „Пръснаха се различни *слухове* за него"; „Носят се *слухове* из града, че е забягнал". Това значение има съответна форма за единствено число — „Не вярвам на този *слух*".

в) Някои отглаголни съществителни с формата за множествено число и съответно единствено число за посочване на единичност означават не действие на съответния глагол, а 'думи, изрази'. Това са отглаголни съществителни от глаголи, които означават говорене, напр. *подмятане—подмятания* в значение на 'думи, които загатват, подсещат за нещо'; *подпитване — подпитвания* в значение 'думи, с които се пита внимателно за нещо, обикновено със скрита цел: „Посвил бе устни и личеше, че дири да пристъпи към нещо, което се криеше зад всичките му *подпитвания*" (А. Страшимиров, Смутно време, 69); *запит-*

ване — запитвания в значение на 'думи, с които се пита': „— Защо дойде, Иване? — беше обикновеното *запитване*“ (П. Р. Славейков, Избрани произведения, II, 40); „Неохотно отговаря на *запитванията*“.

Също и някои съществителни на *-ние*. Например съществителното *словоизлияние* означава в основното си значение с форма само за единствено число 'говорене на много приказки', а в разговорната реч се употребява и в значение 'много казани думи, приказки'. Това значение е обикновено във форма за множествено число, напр. „И аз тъй мисля, господин капитан, — каза подпоручикът, който внимателно слушаше *словоизлиянията* на своя началник“ (М. Марчевски, Героите на Белица, 218).

Съществителните *повторение* и *сравнение*, които имат значение на отглаголни съществителни — 'повтаряне', 'сравняване', напр. „*Повторението* е майка на науката“; „При *сравнение* с основния текст се откриха някои грешки“ — са обогатили семантичното си съдържание със значения, които имат по-специална употреба и редовни форми за единствено и множествено число. Така *повторение* в литературно или друго словесно произведение означава 'дума, израз, която се повтаря', напр. „В книгата му се срещат излишни *повторения*“, а *сравнение* в литературно произведение има значение 'дума или израз, с които един предмет се уподобява на друг', напр. „В разказа има много хубави *сравнения*“.

г) Трябва да се подчертае, че това видоизменяне в семантиката на отвлечените съществителни много често се преплита и съществува паралелно с посочения първи начин на конкретизиране на отвлечените съществителни за 'постъпка, проява'. Редица отвлечени съществителни с оглед на характера на лексикалното им съдържание могат да конкретизират семантиката си едновременно, като посочват 'постъпка, проява' и като означават 'думи, изрази'. Това се наблюдава при отвлечени съществителни като *глупост, дързост, любезност, нежност, мръсотия* и др. Например може да се каже „Върши *глупости*“, а също и „Говори *глупости*“ в зависимост от това, дали се отнася за дела или изказани мисли. Също — „Върши *мръсотии*“ и „Говори *мръсотии*“.

Отвлечените съществителни *любезност* и *дързост* по-често се употребяват в значение на 'думи, изрази', напр. „Тия *любезности* се размениха по влашки“ (Ив. Вазов, Чичовци, 20); „Позволи си да ми говори *дързости*, да ме оскърби“ (Т. Г. Влайков, Вестовой, сп. Мисъл, VI, 384). По-рядко ги срещаме употребени в значение на 'постъпка, проява', както са употребени в посочените по-долу примери: „Показва му картини, слага пред него цял куп илюстрации, но умът на бай Ганя е съвсем на друго място и той на *любезностите* на госпожата с преторено равнодушие отговаря“ (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 43); „Позволява си *дързости*“.

Обратното се наблюдава при отвлеченото съществително *нежност*, конкретизираното значение на което по-често се отнася за дела, напр. „Поиска му се да прегърне майка си и да ѝ каже колко му е мъчно, задето я оставя самичка... Но несвикнал на такива *нежности*, той се стесняваше да направи това“ (Д. Ангелов, На живот и смърт, 111). Фор-

мата за множествено число по-рядко се свързва със значението 'думи, изрази', напр. в израз като „Говори *нежности*".

Посочените по-горе отвлечени съществителни могат да се употребят и в единствено число — както в значение на 'постъпка, проява', така и в значение на 'думи, изрази'.

За всички посочени примери най-важното обаче е, че формата за множествено число се свързва само с конкретизираното значение, което по-лесно може да се съчетае с представата за брой, число, множество, а когато конкретизираното значение има и форма за единствено число, то тя не е равна по значение на формата за единствено число от отвлеченото значение на съответното съществително.

Конкретизиране на отвлечените съществителни за посочване на 'постъпка, проява или дума, изрази, които се отличават с някакво качество' се наблюдава преди всичко при отвлечени съществителни, които показват качество и то най-вече при отвлечени съществителни, образувани с *-ост*. Поради това на първо място посочихме примери, с които илюстрираме лексико-семантичните промени при тези съществителни, а след това дадохме и единични примери от отвлечени съществителни с други наставки.

3. Отвлечени съществителни, които във форма за множествено число и съответно единствено число означават конкретни 'събития, случки'. Отвлечени съществителни, които означават чувства, преживявания, във форма за единствено число изразяват чувството, състоянието, преживяването изобщо, а с формата за множествено число—тяхната повторителност, продължителност, като понякога представата за тях е конкретизирана и се свързва с конкретните събития, случки, поводи, прояви, които пораждат тези чувства.

Така отвлеченото съществително *радост* със значение 'чувство на вътрешно доволство, весело настроение от нещо хубаво' се употребява само във форма за единствено число, напр. „Изпитваха чувство на *радост*"; „Скачаха от *радост*". Когато обаче представата за това чувство пряко се свързва с представата за събитието, случката и изобщо конкретния повод, който го е предизвикал, то съществителното *радост* се среща употребено и във форма за множествено число, напр. „Днес две *радости* ще празнуваме: годявката на Тамара и завръщането на Борислава от бойното поле" (Ив. Вазов, Борислав, 7). Тука отвлеченото съществително *радост* е в значение на 'радостни събития'. Това значение има съответно и форма за единствено число, което означава 'едно радостно събитие', напр. „Те имат голяма *радост* в къщи — роди им се дете". Следователно формата за множествено число не е задължителна за това значение, но възможността да се употреби в тази форма показва, че това значение се свързва с една по-конкретна представа.

С формата за множествено число се изразява също и множество от отделни преживявания, свързани с чувството на радост, напр. „Делил е с него *радости* и *скърби*". Такава употреба имат множествените форми и на други отвлечени съществителни, които означават нравствени преживявания, напр. съществителните *тъга, беда*: „Нищо ново не се

случи в село, нищо необикновено. Сѐ същите *беди*, сѐ същите *тъги* и *радости*" (Елин Пелин, Летен ден, 37).

Също така съществителното *яд* в основното си значение 'чувство на силно възмущение, гняв' се употребява във форма за единствено число — „Изпитах силен *яд*", а когато изпъква на преден план представата за това, което е породило чувството на *яд*, т. е. конкретното събитие, случка, то тогава съществителното *яд* се употребява във форма за множествено число. Напр. в поговорката „Малки деца — малки *ядове*, големи деца — големи *ядове*" множествената форма *ядове* е употребена в значение на 'неприятни преживявания, неприятни случки, неприятности изобщо'.

Така и съществителното *грижа*, което в основното си значение означава 'мисъл, старание да се направи нещо', може да се употреби и във форма за множествено число, особено когато означава 'неприятности, безпокойства във връзка с конкретен повод', напр. „Имам много *грижи*"; „Децата ми създават много *грижи*".

При отвлечените съществителни *мъка, горест*, множествената форма се свързва само с представата за продължителност, интензивност или честа повторителност на чувството, душевното преживяване, без да е свързана с промяна в семантиката, тъй като в много по-слаба степен изпъква представата за конкретните събития, случки, прояви, които са породили тези чувства, напр. „Сълзите облекчават даже и безнадеждните *горести*" (Вазов, Под игото, XXII, 55); „Ала сълзите най-после облекчиха душевните й *мъки*" (Т. Г. Влайков, Съчинения, II, 154); „Умря в страшни *мъки*"; „Родилни *мъки*". По същия начин и отвлеченото съществително *страх*, което означава изобщо 'чувство, породено от някаква опасност, уплаха', понякога, макар и рядко, може да се употреби във форма за множествено число. В тези случаи думата *страх* означава 'безпокойство, опасение за нещо', напр. „Страшно е пак да остана сама, да бера хиляди *страхове* за тебе" (Вазов, Под игото, XXIII, 70).

Характерно за отвлечените съществителни, които означават чувства, преживявания, е, че формата за множествено число по-ясно изразява конкретизираното значение за 'случки, събития'.

4. Отвлечени съществителни, които във форма за множествено число и съответно единствено число означават 'човек, лице, което се отличава с някакво качество'. Конкретизацията на отвлечените съществителни за качество, признак се изразява и като посочва носителя на определено качество или признак, т. е. човека, който притежава това качество. В този случай конкретизацията на отвлеченото съществително е отишла по-напред. Новото значение има редовни форми за единствено и за множествено число.

Така конкретизират значението си отвлечени съществителни като *авторитет, знаменитост, безличие, нищожество, величие* и пр. Напр. отвлеченото съществително *авторитет* в основното си значение означава 'общопризнато значение, влияние, престиж', а в развилото се от него второ значение — 'самото лице, което се ползува с влияние, престиж'. В примера „Той се ползува с *авторитет*" думата е употребена в първото значение, а в примера „Има слабост към *авторитети*" или

„Не го признават за *авторитет*“ отвлеченото съществително е конкретизирало значението си за означаване на 'лицето, което има влияние, престиж'.

Отвлеченото съществително *безличие,* което означава 'отсъствие на индивидуални черти', конкретизира значението си, като посочва и 'самото лице, което е лишено от индивидуалност', напр. „Той е едно *безличие*“; в мн. ч. „Там са се събрали все *безличия*“. С подобна семантика се употребява и отвлеченото съществително *нищожество,* което освен 'качество на нищожен, незначителен' означава и 'нищожен, незначителен човек', напр. „В тая смрадна атмосфера виреят *нищожества,* паразити и вулгарни еснафи“ (Цв. Минков, в. Литературен фронт, 1956, бр. 2).

Съществителното *величие* също разширява семантиката си, като конкретизира основното си значение за 'качество, което внушава уважение, преклонение' и означава 'лице с високо обществено положение'. Във второто значение семантичното съдържание на думата е не само конкретизирано, но и изменено. Напр. в първото значение — „*Величието* на Шипченската епопея“ и във второто значение — „Той е голямо *величие*“; „Минали *величия*“; „Паднало *величие*“.

Отвлеченото съществително *дарование* и противоположното *бездарност* съответно на семантичното си съдържание конкретизират основното си значение за 'дарба' или 'отсъствие на надареност' в 'даровит човек' или 'бездарен човек', напр. „Сред тези любители артисти блясват ярки *дарования*“ (А. Каменова, в. Народна култура, 1958, бр. 4); „Подобре е да сгрешиш и обезсърчиш десет таланта, нежели да окуражиш една *бездарност*“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, 70). При отвлеченото съществително *бездарност* формата за множествено число се свързва само с конкретизираното значение; при *дарование* обаче, макар и по-рядко, тя се употребява и когато думата е в абстрактното значение, напр. „Човек с разностранни *дарования,* той едновременно бе и художник, и артист, и поет...“ (в. Литературен фронт, 1958, бр. 8). Тази форма за множествено число означава 'различни дарби, таланти', така че и тя носи белезите на конкретизирани представи в смисъл на по-уточнената представа за вид от съответното понятие.

Конкретизираното значение за посочване на 'лице, човек' в някои случаи е станало по-употребимо от основното значение за посочване на 'качество'. Така в съвременния книжовен български език отвлеченото съществително *знаменитост* се употребява в значение 'прочута, широко известна личност', напр. „Във витрината на ателието му могат да се видят портретите на такива световни *знаменитости,* като Айнщайн или Игор Стравински“ (Св. Минков, Другата Америка, 53). Значението 'качество на знаменит; известност' почти е излязло от употреба. Среща се в единични случаи, напр. у Вазов: „Ето Батак — изгубеният в дълбочините на Родопите градец, който на 1876 год. внезапно придоби световна *знаменитост*“ (В недрата на Родопите, 94).

Отвлеченото съществително *лакомия* има две значения: 'качество на лаком, ненаситен' и 'ненаситен, лаком човек', което значение за разлика от първото се употребява в единствено и множествено число,

напр. „Той е голяма *лакомия*"; „Каквато е *лакомия,* ще изяде всичко" и „Те са големи *лакомии*". Това значение е еднакво по семантика с думата от същия корен *лакомник.* Интересно е да се отбележи още, че в езика съществуват две отвлечени съществителни за изразяване на това качество — *лакомия* и *лакомство.* Първото отвлечено съществително *лакомия* е конкретизирало лексикалното си съдържание, както отбелязахме, за посочване носителя на това качество — 'лаком човек', а второто отвлечено съществително *лакомство* — за посочване на конкретните предмети, които могат да предизвикат такава проява, проявата на лаком човек. Даже конкретизацията при второто отвлечено съществително е толкова затвърдена, че то се употребява предимно в значение на 'вкусни, апетитни неща за ядене' и то обикновено във форма за множествено число, напр. „Но аз забелязах, че той често купуваше от града някои *лакомства* и че с тях възнаграждаваше и Петко, и вълчето Ахмед" (Ем. Станев, Януарско гнездо, 86); „Той обича да яде всевъзможни *лакомства*". Значението за качество има съвсем рядка употреба и е необичайно за това съществително, напр. „Очите на Конда ставаха по-бързи, по-пъргави и в тях се разгаряше някакъв трепет, изразяващ ту страдание, ту *лакомство*" (Д. Немиров, Братя, 26). По-често е употребата на значението за качество при отвлеченото съществително *лакомия.* Напр. „Прочут е с *лакомията* си"; „*Лакомията* му за имот растеше с всеки изминат ден". При тези две отвлечени съществителни ясно личи стремежът да конкретизират и индивидуализират своето съдържание в една или друга посока, което води до означаване на представи, които могат да се свържат с брой, множество.

В посочените дотук примери конкретизираното значение има редовни форми за единствено и множествено число. При съществителното *власт* обаче множествената форма е задължителна за конкретизираното значение ('самите лица, облечени във власт — органите на управлението'), напр. „Това е заповед, издадена от *властите*"; „Административни *власти,* местни *власти*".

Трябва да се отбележи, че конкретизираното значение на отвлечени съществителни за означаване на 'човек, който притежава някакво отличително качество', се употребява преди всичко в разговорния стилен пласт на езика.

5. Отвлечени съществителни, които във форма за множествено число означават 'конкретен предмет'. а) Конкретизацията на отвлечените съществителни за признак, качество в някои случаи може да отиде и по-напред, като се дойде до пълно конкретизиране, когато отвлеченото съществително в едно от значенията си означава конкретен предмет. В тези случаи предметът е вече носител на качеството, признака, който означава отвлеченото съществително. Трябва да се отбележи, че тези случаи в сравнение с посочените по-горе (конкретизиране на отвлечените съществителни за 'постъпка, проява, думи, изрази или лице') са много по-редки в езика. Те обаче са резултат на същия път на развитие в семантичното съдържание на думата — развитие в посока на конкретизация. Формата за множествено число е обикновено задължителна за значението, което показва конкретен пред-

мет. Тя е тясно свързана с посочената лексико-семантична промяна в отвлеченото съществително. Така че промяната става ясна не само от контекста, в който е употребена думата, но и от самата ѝ форма за множествено число. Ще посочим няколко примера:

Отвлеченото съществително *ценност* във форма само за единствено число означава 'важност, значение', напр. „Искаше му се затова... да вземе и той думата и, като признае *ценността* на неговите мисли, да изтъкне и тяхната едностранчивост" (Т. Г. Влайков, Съч., III, 39). Това значение не е много употребимо. Във второто значение, което се употребява предимно в множествено число, думата означава 'самите конкретни предмети, които имат голяма цена, стойност; ценни предмети', напр. „Войната... носи смъртта на милиони хора..., тя унищожава *материални ценности,* творени векове" (Н. Фурнаджиев, Между приятели, 73); или в смисъл на 'скъпоценности' — „Най-отгоре имаше чекмедже със секретна брава за *ценности*" (Г. Белев, Какво видях в Америка, 72). От това значение се развило и преносно — „Културни *ценности,* духовни *ценности,* исторически *ценности*". Второто конкретно значение на думата и развилото се от него преносно днес се употребяват по-често от първоначалното отвлечено значение 'качество на ценен'.

Съществителното *нечистотия* освен 'отсъствие на чистота', за което значение се употребява по-често думата *нечистота,* означава и 'нещо нечисто, мръсно', напр. „Въздухът, отровен от тежките миазми на лешове и *нечистотии,* беше замрежен от прах" (Йовков, Старопланински легенди, 165). В същото значение се употребява и отвлеченото съществително *мръсотия,* което конкретизира семантичното си съдържание по три различни начина — за дела, за думи (както се посочи) и за конкретни предмети. В примера от Д. Талев „Ама ще пазите чисто, чухте ли! Да не видя *мръсотии* по двора" (Преспанските камбани, 268) е ясно, че думата е употребена в значение на 'мръсни неща, предмети'.

Отвлеченото съществително *миризма* има основно значение 'качество на вещества, което се възприема с обонянието', но често в разговорния език се употребява в смисъл на 'подправки за ястие', и то във форма само за множествено число, напр. „В яденето сложи най-различни *миризми*". При отвлеченото съществително *миризма* второто значение не само е конкретизирано, но е и стеснено по съдържание, тъй като с него се означават само 'неща с приятна миризма, които служат като подправка на ядене', а не изобщо 'неща с определена миризма'. Съществителното *благо,* основното значение на което има отвлечена семантика за означаване на състояние — 'добруване, щастие', напр. „Ратува за *благото* на народа"; „За *благото* на всички", — всъщност се употребява по-често в конкретното значение с форма само за множествено число, с което се означава това, което довежда до състояние на добруване, щастие, напр. „Творят *блага*"; „Стопански *блага*", а също и преносно „Духовни *блага*".

б) Такава промяна в семантичната структура, свързана с посочване на конкретен предмет, се наблюдава и при някои отвлечени съществителни, които свързват семантичното си съдържание с извършване на някакво действие или означават действие на съответ-

ния глагол, напр. при отвлечените съществителни *работа, труд, помощ, ход,* както и при отглаголните съществителни *вземане, плащане, спестяване* и др.

Отвлечените съществителни *труд* и *работа,* които са синоними помежду си, конкретизират така семантичното си съдържание, че се употребяват в значение, с което се означава не самата дейност, а резултатът от нея с известно стесняване на съдържанието — 'научно, литературно или художествено произведение', напр. „Този учен е написал много *трудове* по различни въпроси"; „*Дипломна работа, кандидатски работи*" или „*Печатни трудове*"; „Излезе *капитален труд* по този въпрос" и др. Разликата между думите *труд* и *работа* в това отношение е, че *труд* се употребява главно за научно съчинение, книга, а *работа* има по-широко съдържание и се отнася както за научно съчинение, така и за литературно произведение, а също и за произведение на друго изкуство — картина, скулптура, музикално произведение. В това значение думите *труд* и *работа* имат редовни форми за единствено и множествено число без превес в употребата на една от формите за число. В основното си значение за 'дейност' те се употребяват обикновено в единствено число, напр. „Върши много *работа*"; „Той е научен на *труд*"; „Умствена *работа*"; „Физически *труд*".

Отвлеченото съществително *помощ,* което означава 'подкрепа, съдействие, което се дава на някого, за да бъде подпомогнат или спасен' („Оказаха му нужната *помощ*") също е развило и конкретно значение за означаване на това, с което може да се окаже помощта. *Помощ* и по-често в множествено число *помощи* се употребява главно в значение 'суми, пари', напр. „Събираха *помощи* за пострадалото от наводнение население"; „Отпуснаха му еднократна *помощ*".

Подобно конкретизиране в семантичното съдържание се наблюдава и при думата *средство,* която в основното си значение означава 'начин на действие за постигане на нещо' с форма само за единствено число. Това съществително има обаче и конкретни значения, едно от които има двете форми за число — 'предмет, оръдие, приспособление за осъществяване на някаква дейност', напр. „Превозно *средство*"; „*Средства* за производство", и друго значение с форма само за множествено число — 'материални възможности, пари', напр. „Няма *средства* да завърши учението си"; „Остана без всякакви *средства*".

При съществителното *ход,* което е равно по значение на *ходене* — „Пристигнаха в града след петчасов усилен *ход*", — конкретното значение, което означава 'проходи за минаване, за съобщения обикновено под земята', също има форма само за множествено число, напр. „Подземни *ходове* съединяват гарата с града".

Макар и рядко, някои отглаголни съществителни освен 'действие на съответния глагол' означават и конкретни представи. Така отглаголното съществително *спестяване,* което означава 'действие на глагола *спестявам*', напр. „*Спестяване* на пари", конкретизира значението си, като означава и 'самите спестени пари'. Второто значение се употребява обикновено в множествено число и тази форма е белег за кон-

кретизираната семантика на отвлеченото съществително, напр. „Вложи всичките си *спестявания* в имот"; „Народните *спестявания* се използуват за народополезни цели". Същото може да се каже и за отвлеченото съществително *вземане,* което освен в значение на 'действие на глагола *вземам*' се употребява (като финансов термин) и в значение 'суми от данъци, глоби и др., които държавата има да получава', напр. „Държавата опрости някои *вземания*". Отглаголното съществително *плащане* се употребява и в значение 'парите, сумите, които се плащат, дават', напр. „Репарационни *плащания*".

В посочените по-горе примери, въпреки голямата разлика между отвлечените и конкретните представи, чувствува се ясна връзка между действието на съответния глагол и това, което конкретно е свързано с него. Тези отглаголни съществителни, както и някои други отвлечени съществителни, само са разширили семантичното си съдържание с едно конкретно значение. Важното за нас е, че това значение се отличава от основното значение на отвлеченото съществително по възможността да се употреби в множествено число или по задължителната за него форма за множествено число, която се явява указател за промяна в семантиката на отглаголното съществително. Обикновено в тези случаи формата за множествено число посочва сложност, съвкупност.

в) Ще отбележим и един частен случай на конкретизация на отвлечени съществителни. Отнася се за отвлечени съществителни, които във форма за единствено число означават 'дисциплина, дял от знанието'. Множествената форма на някои от тези отвлечени съществителни може да се употреби в разговорната реч в значение на 'учебник по тази дисциплина' или 'учебен предмет'. Тука по метонимичен път със същата дума се означава друго понятие, което е в най-близка връзка с означаваното от основното значение понятие. Така *алгебра* като 'дял от математиката' се употребява само в единствено число, а разговорно може да се употреби и в множествено число (и съответно единствено) в значение на 'учебник по алгебра', напр. „Купих си нова *алгебра*"; „Имам две *алгебри*". Също така могат да се употребят и *история, география* и др.

6. Отвлечени съществителни, които във форма за множествено число означават 'м я с т о, обикновено в п р и р о д а т а'. В това значение отвлечените съществителни се употребяват само във форма за множествено число.

Отвлеченото съществително *красота,* което в основното си значение означава 'качество на красив', напр. „Лицето й беше образец на *красота*"; „В движенията й имаше много *красота*", се употребява и в конкретно значение за означаване на самите 'красиви места в природата, красиви местности'. Така е употребена тази дума напр. у Вазов: „Отечество любезно, как хубаво си ти! /... Как твоите картини менят се омайно! / При всеки поглед нови, по-нови *красоти*: / Тук весели долини, там планини гиганти..." (Лирика, II, 5). Със същото значение, макар и по-рядко, се употребява и отвлеченото съществително *хубост,* напр. „Рила... заслужва поклонение... и заради своите чудни *хубости,* и заради своето диво, царствено величие" (Ив. Вазов, Великата Рилска пустиня, 4); „Линията Со-

фия—Роман ни откри нови природни *хубости*" (Ал. Константинов, Съч., I, 224).

Също и отвлеченото съществително *самота* в множествена форма означава 'уединено, пусто място'. Така употребена думата се среща в поезията, напр. у Яворов: „Зовят ме шепотно мечти — / далеч, де никой не отива,/ далеч в пустинни *самоти*" (Подир сенките на облаците, 21).

Подобно развитие в семантичното съдържание се наблюдава и при съществителни, които в основното си значение показват разстояние: *височина, дълбочина, ширина, далечина*. Те са развили конкретни значения, пряко свързани с представата за различни видове разстояния.

При съпоставяне на тези съществителни става ясно, че когато са употребени в това значение, обикновено имат форма само за множествено число, напр. отвлеченото съществително *ширина* в множествено число означава 'обширно, необятно пространство' — „От заник-слънце озарени,/ алеят морски *ширини*" (П. К. Яворов, Подир сенките на облаците, 60). *Дълбочина* означава 'място, което се намира дълбоко навътре в нещо' — „Като скитах по лов из тъмните *дълбочини* на една букова гора..., в средата на най-скритото място намерих чешма" (Елин Пелин, Черни рози, 32). *Далечина* в конкретното си значение означава 'отдалечено място, далечен простор'. Така е употребена думата напр. от Йовков в повестта „Жетварят" (стр. 201) — „В околността на Люляково имаше една голяма и висока могила... Нямаше друго място, от където да се откриват такива необозрими *далечини*".

Изключение по отношение на употребата във форма само за множествено число прави думата *височина*, която в конкретизираното си значение ('високо място, планинско възвишение') има редовни форми за единствено и множествено число, напр. „Беше излязъл на *височината* и пред него се откри бяла равнина" (Йовков, Женско сърце, 57) и в множествено число: „По билото на всички *височини*, до тогава пусти, засноваха открито от двете страни множество войници" (М. Кремен, Брегалница, 199—200). Конкретизираното значение има и умалителна форма *височинка*.

Трябва да се подчертае, че посочените съществителни в конкретизираното значение се употребяват предимно в поезията. Освен това в езика на поезията конкретизираното значение на тези съществителни има свои синоними, които също се употребяват предимно във форма за множествено число. Този факт подчертава тясната връзка на конкретизираното значение с формата за множествено число. Например синоними на *дълбочина* в конкретното значение са съществителните *глъбина* и *дълбина* във форма за множествено число, напр. „На морето тъмно в *глъбините* / много кораби лежат незнайни" (Вазов, Люлека ми замириса, 155); „Стои рибарят на брега / и дълго гледа в *дълбините*, / като че дири кът в водите / да хвърли своята тъга" (Мл. Исаев, Тревожна планета, 18).

В конкретизираното значение на *далечина* като синоним в поезията се употребява *далнина*, в мн. ч. *далнини*, напр. „Далече гасне слънчева позлата / по снежните смълчани планини ... / Затихват *далниниите* уморени / под тия притъмнели небеса" (Мл. Исаев, Пожари, 5).

Синонимично на конкретното значение на *височина* е и значението на съществителното *висина — висини:* 'място или пространство, което се намира високо над земята', напр. „Ти оглеждаш от сутрин до вечер, /замечтана в сини *висини*" (Кр. Белев, Поема за загиналия борец, 55); среща се и в проза: „От снежните полета на върховете й [на планината] вееше студ и самота ... По-надолу гъсти лесове омекчаваха дивия изглед на *висините*" (Ст. Загорчинов, Легенда за Света София, 51).

От същия корен е образувана и думата *висота.* В основното отвлечено значение тя се употребява само в единствено число ('висока степен в развоя, качеството на нещо'): „Изкуството му не е на голяма *висота*", а в поетичната реч има същото значение като *висини* ('високи места') и се употребява обикновено в множествено число: „Българио, дивиш ме ти, / пленяваш ме, о, земльо драга, / със тез планински *висоти,* / върху които свода ляга" (Вазов, Лирика, V, 96).

На съществителното *ширина* в конкретизираното значение съответствува същото значение на отвлеченото съществително *широта,* което в основното си значение с форма само за единствено число означава 'широк обхват, замах в нещо': „Разглежда въпроса в цялата му *широта*"; „*Широта* на мисълта"; „Епическа *широта*". В конкретното значение 'широко пространство, простор' се среща обикновено формата *широти,* напр. „Но мина зима снеговита / отиде пролет дъждовита / и знойно лято позлати / до вчера злачни *широти*" (Яворов, Подир сенките на облаците, 44). Интересно е да се отбележи обаче, че в значение на 'широко пространство' се употребява и думата *шир,* която не се мени по число.

Множествените форми на съществителните, които означават разстояние — *височини, дълбочини, ширини, далечини* — и на техните синоними — *висоти, висини, дълбини, глъбини, широти, далнини* — не означават разделно множество. По отношение на значението за число посочените съществителни в конкретизираното значение са равни на съществителните pluralia tantum. Освен това множествената форма на тези съществителни в това значение е до известна степен синонимична на формата за единствено число. Тя се свързва с известна експресивност и интензивност, която е в най-тясна връзка с употребата на това значение предимно в поетичната реч. Изключение прави само съществителното *височина,* конкретното значение на което има множествена форма за посочване на разделно множество.

Множествената форма е характерна само за конкретното значение за място и белег за формалното разграничение на това значение от основното значение на посочените съществителни.

7. Двойки отвлечени съществителни. а) Отвлечени съществителни, които показват 'качество, признак, състояние'. От разгледаните примери в работата личи, че изобщо в езика съществува тенденция за разграничаване представата за качество, признак, състояние от една страна и от друга страна конкретизираната представа за съответното качество, признак, изразени като проява, постъпка, събитие, казани думи и накрая като конкретен предмет. В повечето случаи това разграничаване в значението се изразява, както се посочи, с граматичес-

кото значение за число, т. е. с едно и също съществително само чрез промяна във формата за число. В езика обаче се наблюдава и друг начин за разграничаване на тези два семантични нюанса. Съществуват такива случаи, когато с едно и също прилагателно се свързват две отвлечени съществителни, едно от които означава 'качество, признак, състояние', а другото означава предимно 'проява, постъпка, казани думи, лице' и т. н. Това показва, че изобщо в езика се налага разграничаване на тези две страни в семантичното съдържание на редица отвлечени съществителни. В едни случаи разграничаването се свързва с промяна в значението за число, а в други, макар и по-редки, довежда до създаване на две думи — отвлечени съществителни.

По отношение на значението за число характерно е това, че думата, която означава качество, се употребява в единствено число, а тази, която означава постъпка, проява, лице и т. н., има форми за единствено и множествено число.

Така напр. при двойката отвлечени съществителни *буйност* и *буйство* (от прилагателното *буен*) съществува ясно разграничаване в семантиката — едното съществително *буйност* означава само 'качество на буен', а другото съществително *буйство* означава само 'проява, постъпка на буен', напр. „Тя знаеше неудържимата *буйност* и характера му" (Вазов, Под игото, XXIII, 117); „Пламъкът на огъня бе намалил своята *буйност*" (Влайков, Съч., III, 310); „Кръстан дигаше наистина много шум, ходеше от кръчма на кръчма..., но всичките му *буйства* се свършваха с много изпотрошени шишета и чаши" (Йовков, Песента на колелетата, 34). Смесване в значението и употребата между тези две съществителни почти не се среща, а също така и по отношение на значението им за число — първото отвлечено съществително има форма само за единствено число, а второто съществително се употребява в двете форми за число.

Също съществителното *дяволитост* има значение 'качество на дяволит' — „В сините му очи личеше доволство и *дяволитост*" (Хар. Русев, По стръмнините, стр. 123), а отвлеченото съществително *дяволия* има основно значение 'хитра, дяволита постъпка' с форма за единствено и множествено число, напр. „Недей прави *дяволии*"; „Направи една *дяволия*, за която всички му се разсърдиха". Тези две отвлечени съществителни не са образувани от една и съща дума (*дяволитост* е от *дяволит*, а *дяволия* е от *дявол*), но също могат да се съпоставят. Така и между отвлечените съществителни *лудост* и *лудория* съществува разграничение между значенията им. Отвлеченото съществително *лудост* се употребява само във форма за единствено число в значение 'състояние на човек, загубил разсъдъка си', напр. „Неговата *лудост* беше тиха". Рядко това съществително ще се употреби в значение на 'постъпка', напр. „Не прави *лудости!*" От друга страна предимно в значение за 'постъпка' се употребява друго отвлечено съществително — съществителното *лудория* с форми за единствено и множествено число, напр. „Неговите *лудории* нямаха край"; „Не прави *лудории!*"; „Извърши една *лудория*". Думата *лудория* не се употребява за изразяване на 'състояние'. Наистина между двете отвлечени съществителни *лудост* и *лудория* съществува семан-

тична разлика, но по отношение на значението за число важното е, че съществуват две думи — едната за означаване на състояние, а другата за означаване на постъпка, — като думата, която означава състояние, се употребява в единствено число, а тази, която означава постъпка, има форми за единствено и за множествено число.

От прилагателното *добър* се образуват отвлечените съществителни *доброта* и *добрина*. Първото отвлечено съществително *доброта* означава само 'качество на добър', напр. „*Доброта* и благост беше изразена на лицето му". Семантичното съдържание на това съществително не може да се свърже с формата за множествено число. Второто отвлечено съществително *добрина* се свързва с по-конкретизирана представа за качество, тъй като може да означава не само 'качество на добър', но и 'постъпка, проява на добър', вследствие на което има форми за единствено и множествено число. Даже може да се каже, че докато *доброта* се употребява само за изразяване на 'качество на добър', *добрина* се употребява повече за означаване на 'постъпка, проява на добър', напр. „Той направи много *добрини* на всички ни"; „Сторй ми една *добрина*!". В сходно значение се употребява и думата *злина* (вж. стр. 237).

От прилагателното *двусмислен* се образуват отвлечените съществителни *двусмисленост* и *двусмислица*. Съществителното *двусмисленост* се свързва предимно с 'качество на двусмислен' и тогава се употребява във форма за единствено число, напр. „*Двусмислеността* на онова, което се казваше за Младена, като че не й даваше право да издигне глас високо и да се наплаче" (Ц. Церковски, Разкази, т. III, 135); „В думите му имаше *двусмисленост* и неяснота". Второто отвлечено съществително обаче има по-конкретно значение, тъй като означава 'двусмислена дума, израз'. Именно това съществително е по-употребимо и има форма за единствено и множествено число, напр. „Говори *двусмислици*"; „Подхвърля *двусмислици*".

Също така, докато отвлеченото съществително *безвкусие* се употребява в значение 'отсъствие на естетически вкус', отвлеченото съществително *безвкусица* означава предимно 'проява на безвкусие'. В зависимост от семантичното съдържание на тази двойка отвлечени съществителни е и значението им за число — първото съществително се употребява само в единствено число, а второто има форма и за множествено число, напр. у П. П. Славейков: „От *безвкусиците* на публицистическата поезия аз не съм се отървал съвсем и досега" (Българска литература, VI, (1), 32).

Двойката съществителни *празнота* и *празнина* също са разграничили семантичните си функции така, че първата дума се употребява повече в най-отвлечен смисъл — 'състояние на душевна пустота' и по-рядко в значение на 'непълнота, пропуск', напр. „Гневът й се прибави към тежкото чувство на *празнота* и самотност, което я измъчваше постоянно" (Дим. Димов, Тютюн, 93); „В работата му има много пропуски и *празноти*". Най-рядка е употребата на тази дума в конкретното значение 'празно място, празно пространство', докато втората дума *празнина* се употребява най-често именно в това значение, напр. „Варвара провери грижливо

всички ниши и *празнини* в колата, където можеха да се скрият документи" (Дим. Димов, Тютюн, 587).

По отношение на значението за число и при тези съществителни се наблюдава същата закономерност — отвлеченото съществително за означаване на 'състояние' има форма само за единствено число, а другите значения, които са свързани с по-конкретни представи ('пропуск' или 'празно място'), имат форми за единствено и множествено число.

При двойката съществителни *грапавост* и *грапавина, грапавост* означава 'качество на грапав', а другото отвлечено съществително *грапавина* е конкретизирало значението си за посочване и на 'самото неравно място, издигнатост върху равна повърхност'. Първото отвлечено съществително се употребява само във форма за единствено число, а второто съществително се употребява в единствено число само когато е равно по значение на *грапавост,* т. е. когато показва качество. По-често *грапавина* се употребява в конкретното значение, като има форма за единствено и за множествено число, напр. „Разранени, ръцете се впиваха във всяка *грапавина...,* краката търсеха и най-малката вдлъбнатинка" (Ст. Дичев, За свободата, ч. I, 171); „Камъкът беше плъзгав и хората стъпваха внимателно, като се придържаха о *грапавините* на стената" (Ст. Загорчинов, Легенда за света София, 133). По преносен път от това конкретно значение се е развило друго преносно значение — 'негладкост, неиздържаност в езика и стила на литературно произведение', което обикновено се употребява във форма за множествено число, напр. „В езика му има много *грапавини*".

Подобно разграничение се наблюдава и при някои тройки отвлечени съществителни. От прилагателното *див* се образуват отвлечените съществителни *дивост, дивота, дивотия.* Първите две съществителни означават преди всичко 'качество на див', а съществителното *дивотия* има конкретизирано значение. В зависимост от характера на значението им *дивост* и *дивота* се употребяват само във форма за единствено число, а *дивотия* се среща употребена и във форма за множествено число. Ще посочим по един пример: „Мълчаливо вървяхме нагоре по каменистия рът, наричан Трапъето, един праг на Стара планина, която с всичката си *дивост* и величие изпречваше и въздигаше пред очите ни своите огромни гърбушки" (Вазов, Пътни бележки, XVII, 106). „Планината пуста. *Дивота* и сън е. / Вред пространства голи, бърда, урви, тръньe" (Вазов, Лирика, I, 174). Отвлеченото съществително *дивотия* обаче има няколко значения и всички се свързват с по-конкретни представи: за посочване на 'постъпка, проява на див', напр. „Върши *дивотии*"; „Не прави *дивотии!*"; и в ед. ч. „Направи една *дивотия*"; за означаване на 'думи, изрази', напр. „По наш адрес те говоряха... *дивотии*, като ни мисляха, че не разбираме турски" (Зах. Стоянов, Записки по българските въстания, 159); за означаване на 'места, незасегнати от културата, диви, пусти места', което значение е свързано с най-конкретни представи, напр. „Наоколо им пак пущинаци, върхове, долове, *дивотии* страховити" (Вазов, Нова земя, XXIV, 35); „Ами, ваша милост, накъде тъй из нашите *дивотии* делиормански?" (Вазов, Утро в Банки, 121). Конкретизираните значения на съществителното *дивотия* се употребяват повече във форма за множествено число.

Между отвлечените съществителни *веселост, веселие, веселба,* също така откриваме известна семантична разлика, която се свързва и с разлика в значението за число на тези съществителни. Така докато *веселост* означава 'състояние на весел' и се употребява само във форма за единствено число — „Непринудена *веселост,* буйна *веселост*", думата *веселие* по-рядко има това значение, а често се употребява в значение на 'шумна забава с игри, песни и под.' Този нюанс в семантиката на думата често се свързва с формата за множествено число, напр. „Устроиха шумни тържества и *веселия*"; „Народни *веселия*". Съществителното *веселба* е равно по семантика само на второто значение на *веселие* и също така има редовни форми за единствено и множествено число, напр. „В неделя там ставаха големи *веселби* и хора"; „*Веселбата* трая до късно през нощта".

Следователно тенденцията в езика да се разграничат значенията за качество, признак, състояние от значенията за проява, постъпка и т. н. довежда в някои случаи до създаване на отделни думи от един корен, една от които има отвлечено значение, а другата се свързва с по-конкретни представи. В някои случаи това разграничение е съвсем ясно и определено (напр. при думите *лудост — лудория, буйност — буйство),* а в други случаи двете (понякога трите) отвлечени съществителни до известна степен смесват употребата и значението си. Все пак съществува известно семантично разграничение между отделните думи, тъй като една от тях се употребява предимно за качество, признак, състояние, а другата — предимно за постъпка, проява, думи и т. н. Трябва да се подчертае още и това, че при тези отвлечени съществителни връзката между граматическото значение за число и лексикалното им значение не изменя своята характерна особеност, тъй като значението за качество, признак, състояние се употребява обикновено във форма за единствено число, а значението, което се свързва с по-конкретизирани представи за постъпка, проява, думи и др., има форми за единствено и множествено число. В някои случаи даже формата за множествено число има превес в употребата *(грапавини, дивотии).*

б) Отглаголни съществителни на *-не* и съществителни на *-ние.* Подобно явление на това, което разгледахме при двойките отвлечени съществителни, едно от които означава качество, признак, състояние, а другото — резултата от това качество, свързан с конкретизираната представа за постъпка, проява, лице и т. н., се наблюдава и при двойки съществителни — някои отглаголни съществителни на *-не* и съществителни на *-ние.* Разглеждаме тези съществителни като двойки, тъй като се отнасят към една и съща глаголна основа и при тях ясно могат да се съпоставят особеностите в семантиката с особеностите в употребата им за число.

Посочените съществителни се различават по образуване, по семантика, а от своя страна тези различия довеждат до несъответствие и по отношение на значението за число.

Различието по образуване се състои в това, че отглаголните съществителни на *-не* са образувани от несвършения вид на съответния глагол:

(изпълнявам — изпълняване, признавам — признаване), а съществителните на *-ние* са образувани повечето от свършения вид на съответния глагол *(изпълня — изпълнение, призная — признание).* Освен това съществителните на *-не* са народни по произход. Срещат се в народните говори, откъдето са преминали в книжовния език и са по-често употребими в сравнение със съществителните на *-ние* в български език. Съществителните на *-ние* обаче се отличават с по-книжен облик, който се дължи на това, че тези съществителни не са свързани с употребата на отглаголните съществителни в народния език. С тази наставка те са образувани в старобългарски език, а в съвременния книжовен български език са възприети посредством черковнославянски и руски език.

Отбелязахме особеностите в произхода и образуването на отглаголните съществителни на *-не* и *-ние,* тъй като тези особености се отразяват и върху някои страни от семантиката на посочените съществителни Така съществителните, които са образувани от несвършения вид на глагола, означават 'действие на съответния глагол', и то в неговото протичане. Следователно при тях се чувствува ясно изразена глаголност. Освен това отглаголните съществителни на *-не* много рядко се употребяват и в други значения, като променят и формата за число (отделни такива случаи посочихме в работата). Съществителните на *-ние,* които най-често са образувани от свършения вид на съответния глагол, показват в много случаи резултата от съответното действие, който резултат в зависимост от семантиката на глагола се свързва също така с представата за казани думи, самият предмет, който е изработен и т. н. Характерно за доста съществителни на *-ние* е, че в тяхното значение не изпъква ясно глаголност, а те се обособяват като самостоятелни съществителни, без да се чувствува много тясна семантична връзка със значението на глагола, от който са образувани.

Значението за число на думите от такава двойка съществителни е в зависимост от семантиката им. Отглаголните съществителни на *-не,* които представят отвлечени съществителни за действие, обикновено се употребяват във форма само за единствено число, а съществителните на *-ние,* когато се свързват с по-конкретни представи, се употребяват в двете форми за число.

Ще посочим няколко примера на отглаголни съществителни на *-не* и съществителни на *-ние,* които могат да се съпоставят както по семантика, така и по отношение на значението за число. Така например във връзка със семантиката на някои глаголи, докато отглаголното съществително на *-не* означава 'действие на съответния глагол', съществителното на *-ние* означава 'думи, изрази, мисли', и под. Такъв характер имат двойките: *предсказване* — 'действие на глагола *предсказвам*', напр. „*Предсказване* на бъдещето", и *предсказание* — 'думи, с които се предсказва нещо; пророчество', напр. „*Предсказанията* на пророците се сбъднаха"; *признаване* — 'действие на глагола *признавам*', напр. „*Признаване* на вина", и *признание* — 'думи, с които се *признавам*', известна постъпка, действие, чувство и др.', напр. „Направи *признания* пред съда"; *извиняване* — 'действие на глагола извинявам и извинявам се', напр. „Не бива да се допуска *извиняване* на нередностите", и *извинение* —

'думи, доводи, с които някой се извинява, оправдава за нещо', напр. *„Извиненията* му не бяха уважени"; „Приемете моите *извинения"; разсъждаване* — 'действие на глагола разсъждавам', напр. „Без много *разсъждаване* той скочи и излезе", и *разсъждение* — 'редица мисли в логическа последователност, които целят достигане до умозаключение', напр. *„Разсъжденията* му бяха съвсем погрешни".

Отглаголните съществителни се употребяват почти само във форма за единствено число, а съществителните на *-ние,* които означават 'думи, изрази, мисли', имат форми за единствено и множествено число.

Различието по отношение на значението за число е особено ясно, когато съществителните на *-ние* означават конкрéтен предмет. Такива съществителни имат също редовни форми за единствено и множествено число. Ще посочим няколко примера: *изобретяване* — 'действие на глагола изобретявам', напр. *„Изобретяване* на машини", и *изобретение* — 'това, което е изобретено, изнамерено', напр. „Направи едно *изобретение"; „*Новите *изобретения* навлизат в практиката"; *изпарение* — 'действие на глагола изпарявам и изпарявам се', напр. *„Изпаряването* на водата в топло време става бързо", и *изпарение,* което се употребява по-често във форма за множествено число *изпарения* — 'самите пари, които се отделят при бавно изпаряване', напр. „В банята не се виждаше от *изпарения"; създаване* — 'действие на гл. създавам', напр. *„Създаване* на блага", и *създание* — 'нещо, създадено или възникнало, схванато в най-широк смисъл на думата — творение, рожба, плод', напр. „Пенчо изкряска на децата, които вилнееха там, жалки *създания,* с бледни и безкръвни лица" (Вазов, Драски и шарки, 152); „Изведнъж погледа ми плени едно цвете... Аз се спрях, очарован от това чудно хубаво *създание"* (Вазов, Пътни бележки, 109); *приспособяване* — 'действие на гл. приспособявам и приспособявам се', напр. *„Приспособяване* на някакъв предмет да служи за други цели"; *„Приспособяване* към нови условия", и *приспособление* — 'самият предмет, който е предназначен за извършването на някаква работа или действие', напр. „Крикът е *приспособление* за вдигане на тежести"; *„Приспособления* за разбиване на камъни".

Посоченото семантично различие при отглаголните съществителни на *-не* и съществителни на *-ние* дотолкова е свързано с въпроса, който ние разглеждаме, доколкото при тази двойка съществителни в български език ясно проличава как разликата в семантичното съдържание се свързва с разлика и по отношение на употребата на формата за число. Така някои съществителни на *-ние* с по-конкретно значение имат редовни форми за единствено и множествено число, а отглаголните съществителни на *-не,* които посочват действие на съответния глагол, и то в неговото протичане, имат форми обикновено само за единствено число. И в този случай, както посочихме, може да се говори за разпределяне на две страни от едно и също семантично съдържание. Докато в точка а) посочихме две отвлечени съществителни, които се свързват с едно прилагателно, тук в т. б) разгледахме как с един глагол се свързват две съществителни, едното от които изразява глаголност, а другото — резултата от определено действие в най-широк смисъл на думата. И в първия

случай, и тук едно от съществителните е в по-тясна връзка със съответната дума (прилагателно или глагол), от която е образувано, тъй като в първия случай отвлеченото съществително показва качество на съответното прилагателно, а във втория — действие на съответния глагол. Другите съществителни от двойките, в зависимост от значението на основната дума, показват резултата от проявено качество, признак (постъпка, проява, която се отличава с някакво качество, носителя на съответното качество), или означават резултата от определено действие (казани думи, изработен предмет и др.). И в двата случая съществителните, които са по-близко по семантика до думите, от които са образувани, имат по-отвлечен характер и на това се дължи употребата им обикновено във форма само за единствено число.

Изобщо повечето отглаголни съществителни се употребяват само или обикновено във форма за единствено число. Формата за множествено число при тях, там където е употребима или възможна, рядко има друго значение (такива редки случаи се посочват в работата). Множествената форма при отглаголните съществителните на *-не* в най-общия случай означава повтарящо се действие, което се състои от много отделни, последователно повтарящи се единични действия. Следователно формата за множествено число на отглаголните съществителни обикновено не се свързва по същество със семантично различие, тъй като тя показва определен брой от отделни единични действия. Напр. множествените форми *пътувания, превалявания, провиквания, ранявания, избухвания, подсвиркванията* и др. означават, че действието на съответния глагол се повтаря няколко пъти. Това изпъква по-ясно, когато множествената форма се употреби в контекст, напр. „Веднъж трябваше да слезе по работа до фронта; възлагаха му често такива *пътувания*“ (Г. Райчев, Избрани съчинения, II, 48); „Предвиждат се краткотрайни *превалявания* в планинските райони на страната“; „През последния месец имаше чести *превалявания*“; „Чуваха се *провиквания* от всички страни“; „Чуха се отделни *подсвиркванията*“.

При други множествени форми на отглаголни съществителни на *-не* не изпъква толкова представата за повторителност на действието, а преди всичко представата за сложност, многосъставност на действието, напр. *ръкопляскания, разисквания, проучвания, разтакавания* и др. Трябва да се подчертае, че тази множествена форма от отглаголните съществителни на *-не* е по-рядко срещана в езика, отколкото посочените по-горе за означаване на повторителност. Изобщо в български език има редица отвлечени съществителни за означаване на сложно действие или процес, които се употребяват във форма само за множествено число, напр.: *коментарии, преговори, дебати, пререкания, разкопки, акламации, овации* и др. Съществителните за означаване на сложни действия, процеси имат характер до известна степен на съществителни със събирателно значение. В съветската езиковедска литература Н. С. Поспелов нарича този тип отвлечени съществителни „съществителни имена с отвлечено-събирателно значение“[1]. Именно с този тип

[1] Вж. Грамматика русского языка, т. I, Фонетика и морфология, АН СССР, Москва, 1953, стр. 119.

отвлечени съществителни могат да се свържат някои множествени форми на отглаголни съществителни като *разисквания, ръкопляскания, проучвания* и др. Следователно може да се каже, че множествената форма при тях е равна на множествената форма на отвлечени съществителни за действие pluralia tantum и не се свързва с представата за брой, обаче не се свързва и с промяна в семантиката.

8. Характерна особеност на преносното значение по отношение на категорията число при съществителни с конкретно значение:

а) Отличителното за съществителните с конкретно значение е, че почти всички имат форми както за единствено число, така и за множествено число. Техният характер е такъв, че могат да се свържат с представата за брой, число. Граматически конкретността на тези съществителни се изразява във възможността им да се употребяват в единствено и множествено число за означаване на единичност, брой, множество.

Много съществителни обаче, които означават конкретни понятия и се употребяват в единствено и множествено число, освен конкретни значения са развили и преносни значения, с които се означават отвлечени понятия. Именно във връзка с това обстоятелство може да се постави въпросът — преносното значение на конкретните съществителни отличава ли се със същите особености, с каквито се отличава значението на отвлечените съществителни, или по-точно — може ли да се открие същата зависимост и връзка между преносното значение на конкретните съществителни и значението за число, каквато посочихме при отвлечените съществителни? На така поставения въпрос може да се отговори, че докато отличителното за отвлечените съществителни е, че повечето от тях се употребяват само в единствено число и имат форма за множествено число почти само тогава, когато конкретизират значението си, при конкретните съществителни се наблюдава обратното явление: в основното си конкретно значение тези съществителни се употребяват в единствено и множествено число, а в развилото се от него преносно значение се употребяват почти винаги или най-често само в единствено число. Това показва, че при съществителните с конкретно значение, които в преносното си значение имат форма само за единствено число, съществува аналогично явление на явлението при отвлечените съществителни, които в основното си значение се употребяват в единствено число, а в конкретизираното значение получават и форма за множествено число. И в двата случая конкретните значения имат форми за единствено и множествено число, а значенията, с които се означават отвлечени понятия, имат форма само за единствено число.

Конкретните съществителни, които имат преносни значения с форма само за единствено число, са твърде много в български език. Това е може би най-често срещаното явление, при което лексикалното значение на думата се свързва със значението за число. Ето няколко примера:

Така думата *кормило*, която има конкретно значение за означаване 'приспособление', с което се направлява движението на автомобил или друго моторно средство, напр. „*Кормило* на автомобил, *кормило* на параход, *кормило* на самолет", се употребява и в преносно значение — 'ръководство, управление' с форма само за единствено число, напр.

„Други силни мишци движеха *кормилото* на народното съзнание“ (Вазов, Драски и шарки, 73); „Държавно *кормило*“.

Думата *авангард* (’войскова част, която при поход върви пред главните сили’) също има преносно значение, което не може да има форма за множествено число, напр. „Комунистическата партия е *авангард* на работническата класа“.

Само с форма за единствено число се употребяват преносните значения и на думите: *опора* в значение ’поддръжка, помощ, подкрепа’, напр. „Търся *опора* от близките си“; „Намирам *опора*“; „Губя *опора*“; *дял* в значение ’орис, съдба, участ’, напр. „Да служа на родът си — мой е *дял*“ (П. Р. Славейков, Избрани произведения, I, 116); *ключ* — ’средство, с което се разгадава, разрешава нещо’, напр. „Намерих *ключа* на загадката“; *зародиш* — ’начална проява на нещо’, напр. „Злото трябва да се убива още в своя *зародиш*“; *запас* — ’натрупани знания, наблюдения в съзнанието, паметта на човека’, напр. „*Запас* от знания, *запас* от наблюдения“; *дълг* — ’изискване за изпълнение на нещо’, напр. „Нравствен *дълг*, граждански *дълг*, синовен *дълг*“.

Думите *дъжд, прилив, поток, море* са развили едно преносно значение с форма само за единствено число, което е свързано с един от характерните белези на конкретните понятия, означавани от тези думи. Преносното значение посочва ’голямо количество от нещо’, напр. „*Дъжд* от куршуми, *дъжд* от цветя“; „*Море* от хора, *море* от мъки и страдания“; „*Прилив* на кръв“; „Усети нов *прилив* на сили“; „По улиците се движеше *поток* от хора“.

б) По-рядък е случаят, когато преносното значение на конкретно съществително се свързва винаги с форма само за множествено число. И в тези случаи важното е, че преносното значение е ограничено в граматическото си значение за число само с една форма — формата за множествено число. Това явление не е типично за преносните значения и за отвлечените съществителни изобщо. В преносни значения само с форма за множествено число се чувствува обикновено оттенък на събирателност, изразена като сложност, многосъставност на понятието. Самият характер на означаваното от тях понятие е по-тясно свързан с представата за количество, множество, без да включва представата за брой. Освен това с множествената форма се означават отвлечени понятия в много случаи твърде различни от понятията, означавани с конкретните значения, между които не съществува тясна връзка. Ето някои примери:

Съществителното *лавър* има конкретно значение като название на дърво и преносно значение с форма само за множествено число ’успех, слава’, напр. „Жъне *лаври*“; „Почива на *лаврите* си“; „Обра *лаврите*“; „Победни *лаври*“.

Едно от преносните значения на думата *основа* (с конкретно значение ’най-долната част на сграда, стена, която служи за опора’) също има задължителна употреба във форма за множествено число. В това значение думата *основа* се употребява предимно в научната литература — ’главни, изходни теоретични положения, принципи’, напр. „Работата е изградена върху здрави научни *основи*“; „*Основите* на ленинизма“.

Конкретното съществително *връзка* също така е развило няколко преносни значения. Едно от преносните значения, което има оттенък на събирателност — 'отношения, общуване', обикновено се среща във форма за множествено число, напр. „Поддържам *връзки*"; „Приятелски *връзки*, роднински *връзки*, икономически *връзки*". Трябва да се отбележи, че, макар и по-рядко, се среща и във форма за единствено число, напр. „Поддържам *връзка* с някого"; „Имам *връзка* с някого". Когато обаче се отнася за 'близки отношения с влиятелни лица', съществителното *връзка* се употребява почти само във форма за множествено число, напр. „Той има широки *връзки*"; „Получи служба благодарение на *връзките* си".

Съществителното *верига* в преносното си значение 'робство, гнет' е синоним на съществителното *окови*, което има форма само за множествено число. В това си значение думата *верига* също е plurale tantum, напр. „Задъхваше се влакът и не стигаше / предели сред безбрежните поля, / където робът бе разбил *веригите* / и — в бой последен — свойта кръв пролял..." (Н. Хрелков, Дочакан ден, 87).

*

Лексико-семантичните различия, свързани с категорията число при отвлечените съществителни, се отличават с няколко характерни черти, които могат да се обобщят главно в следното:

1. Отвлечените съществителни с оглед характера на семантичното си съдържание не могат да съчетаят отвлеченото си лексикално значение със значението за число, брой. Вследствие на това отвлечените съществителни в основното си отвлечено значение се употребяват във форма за единствено число, която форма за число е по-неопределена и обща по функция.

Формата за множествено число при отвлечените съществителни се свързва винаги с известно разширение и промяна в значението. Тази форма е възможна обикновено само тогава, когато отвлеченото съществително конкретизира значението си.

2. Лексико-семантични различия във връзка с категорията число се наблюдават предимно при отвлечените съществителни за качество, признак. В зависимост от тяхното семантично съдържание те конкретизират значението си, като означават проява, постъпка, думи, изрази, а при по-голяма конкретизация — лице и конкретен предмет, които се отличават с някакво качество.

Семантичните разлики, свързани с категорията число при отвлечени съществителни за действие — отглаголните съществителни, е по-рядко явление. Обикновено множествената форма при отглаголните съществителни, там където е възможна, показва повтарящи се единични действия и не се свързва със семантични различия *(пътувания, провиквания)*. В редките случаи, когато множествената форма отразява и семантични различия, то най-често между основното значение за действие на отглаголното съществително и другото значение има твърде голяма семантична отдалеченост, като всяко от значенията има само една форма за

число : отвлеченото значение — само форма за единствено число, а конкретизираното значение — само форма за множествено число *(плащане — плащания, вземане — вземания, спестяване — спестявания).*

3. Видоизменянето и конкретизацията на отвлечените съществителни най-ясно изпъква, когато е свързана с представата за множество и затова именно във формата за множествено число по-ясно проличава промяната в семантичното съдържание на отвлеченото съществително. В повечето случаи множествената форма на конкретизираното значение има характер на разделно множество, докато понятието, изразено с основното значение на думата, изобщо не се свързва с представата за число и не означава единичност. Съответно обаче на формата за разделно множествено число конкретизираното значение често има форма и за единствено число, която посочва единичност. Следователно формата за единствено число на отвлеченото значение и формата за единствено число на конкретизираното значение не са еднакви по съдържание. Също така не съществува съответствие между формата за единствено число в първото значение и формата за множествено число във второто значение. За съответствие и паралелизъм между значенията на формите за число може да се говори само когато конкретизираното значение има и двете форми за число — форма за разделно множествено и форма за единствено число, която показва единичност.

В по-редките случаи, когато формата за множествено число е задължителна и единствена форма за число за конкретизираното значение, то тогава новото значение е равно по отношение на числото със съществителните pluralia tantum *(ценности, миризми, блага, спестявания, красоти, висини).* Множествената форма тук има оттенък на събирателност, която се изразява в посочване на сложност, многосъставност на предмета или в повторителност, честота на явлението, действието. Тя се свързва и със семантична отдалеченост от основното значение на съществителното.

Следователно в случаите, когато множествената форма показва разделно множество, съответно на нея конкретизираните значения обикновено се употребяват и във форма за единствено число, което означава единичност. В случаите обаче, когато множествената форма на конкретизираното значение има оттенък на събирателност, тогава конкретизираното значение не се употребява във форма за единствено число. Формата за множествено число е единствена за тези значения.

4. Наблюдаваното взаимодействие между граматическото значение за число и разширяването на семантиката на думата при отвлечените съществителни се налага от естествената тенденция в езика да се разграничават отвлечените представи за качество, признак, състояние, действие и конкретизираните представи за постъпка, проява, думи, а естествено и от конкретните представи за лице, предмет. В подкрепа на това твърдение е и фактът, че в български език съществуват двойки съществителни от едно и също прилагателно, едното от които показва качество, признак, а другото се свързва с по-конкретна представа за проява, постъпка, думи, лице или конкретен предмет *(доброта — добрина, дивост — дивотия, буйност — буйство, грапавост — грапавина).*

Посочените двойки съществителни — отглаголни съществителни на *-не* и съществителни на *-ние* — отразяват сходно явление, тъй като отглаголните съществителни на *-не* означават действие на съответния глагол, а посочените съществителни на *-ние* — конкретизирания резултат от това действие, схванат в най-широк смисъл на думата *(признаване — признание, разсъждаване — разсъждение, приспособяване — приспособление).*

5. Съществителните, които означават конкретен предмет, в преносното си значение в повечето случаи се употребяват само в единствено число. Това явление е в съгласие с особеността на отвлечените съществителни по отношение на значението за число.

Когато преносното значение на конкретните съществителни се употребява само във форма за множествено число (което е по-рядко явление), това значение в повечето случаи се свързва с представата за известна сложност на понятието или многосъставност и семантична отдалеченост от основното значение на думата *(връзки, вериги, лаври)*

Веществени съществителни

Веществените имена са втората категория съществителни, които не могат да съчетаят лексикалното си значение с представата за число, брой, пресмятане. Повечето веществени имена се употребяват само във форма за единствено число. И при тази категория думи обаче съществуват случаи, в които се употребява и форма за множествено число. Тази форма от своя страна също се свързва с известна лексикална промяна в думите, която е еднаква при всички съществителни от различните групи имена, които имат веществено значение.

Границите на категорията веществени съществителни са твърде неопределени и неотчетливи. Към тази категория обикновено се отнасят съществителни, които означават вещество, като при по-широкото схващане обема на веществените имена се включват и названията на минерали, метали, химически елементи; съществителни, които означават материя; също житни и други хранителни растения, овощия, зеленчуци и др. Ние възприемаме именно това схващане. Н. С. Поспелов[1] дава обща дефиниция на веществените съществителни, като казва, че „веществените съществителни имена означават някакво еднородно по състав делимо вещество, което се поддава на измерване, но не на изброяване, всичките отделни части на което имат свойството и названието на цялото".

Най-широко схващане за веществените съществителни имат Н. Костов[2] и К. Попов, които уеднаквяват съществителните имена с конкретно значение със съществителните имена с веществено значение. К. Попов отбелязва, че „Според природата на предметите, които означават, съществителните имена биват с к о н к р е т н о (веществено) и а б с т р а к-

[1] Вж. Современный русский язык. Морфология, стр. 68.

[2] Вж. Л. А н д р е й ч и н, Н. К о с т о в и др., Български език, учебник за педагогическите училища за начални учители, стр. 90.

тно (отвлечено) значение"[1]. Това схващане обаче ние не възприемаме, тъй като съществителните с веществено значение изобщо отделяме като вид имена в кръга на конкретните съществителни.

Други от авторите схващат тези имена като събирателни, напр. А. Т.-Балан[2] определя веществените съществителни като „сборни имена", които „под облик за единствено число... представят предмет от събрано в една маса множество части или частици: *прах, вода, сол, жито*".

Особеността на веществените съществителни да се употребяват само във форма за единствено число е отбелязана в почти всички граматически съчинения за български език. Ние обаче искаме да обясним това явление при веществените съществителни; да посочим и други частни случаи, когато веществените съществителни имат и форма за множествено число, а също и случаи, когато тези съществителни не се употребяват във вещественото си значение в единствено число, а в множествено число, при което формата за единствено число има по-друго значение от формата за единствено число при другите веществени съществителни.

1. Веществени съществителни, които в основното си значение се употребяват във форма за единствено число, а във форма за множествено число имат друго значение:

а) Веществени съществителни, които във форма за множествено число означават видове от съответното вещество. Този е най-разпространеният случай при веществените имена, когато значението за число се свързва с лексико-семантични изменения на думата. Редица съществителни, които във форма за единствено число показват вещество, употребени в множествено число, показват отделен вид, сорт от съответното вещество.

Това явление при веществените съществителни е отбелязано в граматическите съчинения за български език. Така А. Т.-Балан, който разглежда веществените имена, както се посочи, като „сборни имена", подчертава, че „сборно име под облик за множествено число добива, подобно на отвлечените съществителни имена, образно значение; то значи много видове от същия предмет: *вино* и *ракия,* особни два предмета, а *вина* и *ракии,* пак два предмета, ала всякой от повече видове"[3]. Следователно А. Т.-Балан разглежда значението за вид на множествената форма при веществените имена като „образно". В случая той дава твърде стеснено и индивидуално разбиране на това значение, както и на образното значение изобщо. Други учени, напр. А. А. Шахматов, разглеждат значението за вид, също както и при отвлечените съществителни, като „индивидуализация" на веществените съществителни: „Впрочем много от подобните думи допускат индивидуализация, т. е. могат да се мислят не като компактна неделима маса, а като отделени

[1] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, стр. 200.

[2] Вж. А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, стр. 39.

[3] Вж. А. Теодоров-Балан, пак там стр. 39—40.

в особени видове, влизащи в състава на събирателното или веществено понятие“[1].

В. В. Виноградов разглежда специализираното значение на множествено число при веществените имена за означаване на вид, сорт като своеобразно съчетание на събирателното значение с разделителното: „От съчетанието на събирателното значение с разделителното се развива широко срещаната в професионално-техническите диалекти употреба на множествено число за означаване на сортове, видове от някакво вещество“[2]. Ние възприемаме схващането на В. В. Виноградов и значението на множествената форма при веществените имена за означаване на вид, сорт от съответното вещество разбираме като съчетание на двете значения на формите за число. Единственото число на веществените съществителни има събирателно значение. То означава веществото като една съвкупност от отделни малки частици. Формата за множествено число при тези веществени имена не се мисли като сбор от отделни единици; тя не показва разделна множественост по отношение на веществото. Множествената форма при тези имена от една страна запазва събирателното значение на формата за единствено число, а от друга носи представата за множество, която е неразделно свързана с тази форма и влияе на събирателното значение на формата за единствено число. Така се идва до съчетаване на събирателното значение на формата за единствено число с разделителното значение на множествената форма, като множествената форма при веществените имена, запазвайки представата за веществото в неговата съвкупност, показва няколко отделни вида от съответното вещество.

Ще посочим такива примери от веществени съществителни, които в основното си значение се употребяват само в единствено число, а във форма за множествено число означават видове от съответното вещество:

Съществителното *вино,* употребено в множествено число, означава 'различни видове вино', напр. „В магазина се продават висококачествени *вина“; „*Натурални *вина“; „*Склад за *вина; „*Търговия с *вина“*, т. е. търговия с различни видове вино[3]; „Плодова *вода* — плодови *води“; „*Минерална *вода* — минерални *води“*, напр. „България е богата с минерални *води“*. Така и веществено съществително *брашно* се употребява във форма за множествено число за означаване на 'видове брашно', напр. „Тези мелници произвеждат само бели *брашна“; „*Произвеждат се няколко вида типови *брашна“*.

Същото значение имат и множествените форми на други веществени съществителни: *масло,* напр. „Растителни *масла,* млечни *масла,* етерни *масла,* смазочни *масла“* и др.; *мармелад, конфитюр,* напр. „В гастронома се продават *мармелади* и *конфитюри“,* т. е. различни видове

[1] Вж. А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, стр. 87.

[2] Вж. В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 165.

[3] В чешки език някои от тези веществени имена имат същата употреба, напр. moravská *vína,* česká *piva.* Срв. Fr. Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny, část II. Skladba, Praha, 1951, стр. 1026.

мармелад и конфитюр; *мастило,* напр. „В ъгъла е малката масичка с тушовете и цветните *мастила*“ (Г. Райчев, Избрани съчинения, I, 111).

Веществени съществителни, които означават материя или материал, във форма за множествено число също означават видове. Напр. съществителните *вълна* и *коприна* в множествено число — *вълни, коприни* — извикват представата за различни видове вълна или коприна. Трябва да се подчертае обаче, че различните видове по-пряко се свързват с произведеното от този материал — в случая прежда, конци или плат. Напр. „В магазина продаваха български и европейски *вълни* и *коприни*“, т. е. вълнени прежди и копринени платове.

Някои веществени съществителни, които в множествено число означават 'вид', в зависимост от характера на самото вещественo съществително могат да имат във форма за множествено число и друго значение. Например съществителното *бира* в множествено число означава видове *бира,* но може да значи в зависимост от контекста и 'чаши или бутилки, пълни с *бира*': „Седнаха на една маса и си поръчаха две *бири*“; „Изпиха по няколко *бири*“. Същото значение има и формата за множествено число на съществителните *кафе, мляко, ракия, вино, боза* и др.

Изобщо при веществени съществителни, които означават пития, множествената форма служи в много случаи и за означаване на 'съответни съдове, налети с питието'. Към това значение на формата за множествено число има и съответна форма за единствено число за попосочване на единичност. Характерно за употребата на веществените съществителни в това значение е, че обикновено името се придружава от числително или местоимение-числително. Те винаги стоят преди името, когато то е в единствено число, за да може да се разграничи формата за единствено число в това значение от формата за единствено число, с която се означава питието като храна, като вещество понятие. Също така числително или местоимение-числително обикновено придружава и множествената форма в това значение, макар понякога да се среща употребена и множествена форма, която показва разделно множество. Така че в това значение съществителното се среща по-често в бройната форма за множествено число.

Това значение на веществените съществителни може да се разглежда като елипса, която се употребява в разговорната реч. Вместо „Дай ми една чаша с *чай*“ разговорно се казва „Дай ми един *чай*“; и в мн. ч. „Изпих две чаши с *чай*“ е равно на „Изпих два *чая*“; вместо „Изядох две порции *кисело мляко*“ може да се каже „Изядох две *кисели млека*“ или още по-кратко — „Изядох две *млека*“.

Така също съществителни, които означават хранителни продукти и най-често тестени произведения, в множествено число (обикновено в бройна форма за мн. ч. и съответна форма за ед. ч.) означават освен 'видове' и 'отделни парчета, порции', напр. „Изядоха по няколко *баклави*“; „Поръчаха си три *баклави*“, „Купих си една *баклава*“; „Дай ми пари да купя пет *хляба*“; „Тези *хлябове* са много изгорели“; „Колко *хляба* да купя?“; „За днес имаме един *хляб*“; „Изядох две *баници*“; „Стана ми тежко от *баниците*“; „Купих няколко *козунака*“; „Остана ни само един *козунак,* защото раздадох другите *козунаци* на децата“.

б) Веществени съществителни, които във форма за множествено число означават голямо количество от съответното вещество. При някои веществени съществителни се наблюдава следното съотношение между формата за единствено и формата за множествено число — единствено число показва веществото, а множествено число показва голямо количество от съответното вещество. Трябва да се отбележи, че това явление се среща само в няколко отделни случая, напр. при думите *дъжд — дъждове, лед — ледове, сняг — снегове, пясък — пясъци, вода — води, мъгла — мъгли.*

Множествената форма на думата *дъжд* често се среща употребена в значение 'голямо количество валежи', напр. „От вчера тук — пак *дъждове.* Не, ще бягам, колкото и хубава да е местността" (Ив. Вазов, Писма до Евгения Марс, 89); „Таквиз *дъждове* бяха, че овчарите разправяха, че уж били видели една нощ да пада от облаците огнен змей" (Йор. Йовков, Вечери в Антимовския хан, 11). Разбира се, при тази употреба на формата за множествено число от значение е контекстът, в който е употребена множествената форма.

Формата за множествено число се свързва със същата семантична нюансировка и при думите *сняг, лед, мъгла.* Така са употребени формите за множествено число от тези думи в народната песен от Сборника на братя Миладинови (стр. 510): „Ей девере,... / ей идете на Стара планина,/ и донесте *снегове, ледове*"; и в други примери като: „Природата е сé тъй хубава и грандиозна, планините обаче са покрити по върховете си със *снегове*" (Ив. Вазов, Писма до Евгения Марс, 78); „Поради това голяма част на Северна Европа, на Азия и на Америка били оковани от *ледове*" (в-к Вечерни новини, 1958, бр. 2051); „В страната на вечните *ледове*"[1].

Множествената форма *пясъци* освен с нюанс за посочване на 'голямо количество' се свързва и с друг нюанс в семантиката на съществителното — за посочване на 'голямо пространство, покрито с пясък'. Даже понякога е мъчно да се определи дали се касае за 'голямо количество', или за 'голямо пространство', напр. „На това място Места беше голяма и хубава река..., течаша сред *пясъци*" (Йор. Йовков, Разкази, 77). В следващия пример обаче е ясно, че се отнася за обширни пространства, покрити с пясък: „Сега вече, загубени из *пясъците* на Арабия, ние не щяхме да имаме даже утешение да чуваме какво става в далечната родина" (Ив. Вазов, Повести и разкази, VII, 179).

Най-ясен е случаят с думата *вода.* В основното си значение тя означава 'прозрачна, безцветна течност', а формата за множествено число е белег на значението 'голямо водно пространство — море, река, езеро', напр. „Марица тихо подплисnуваше тъмните си *води* между сънливите

[1] Във връзка с това значение е и значението на множествено число при някои съществителни, които означават природни явления, с което се посочва по-голяма интензивност, напр. „Настъпиха големи *студове*"; „Духат силни северозападни *ветрове*". В тези примери формата за множествено число е равна по значение на формата за единствено число, но именно за да се изрази по-голяма сила, продължителност или повторителност, се употребява обикновено формата за множествено число.

брегове" (Елин Пелин, Летен ден, 14); „Опънаха платната и потеглиха покрай бреговете на Адриатика към *водите* на Егея" (А. Каралийчев, Птичка от глина, 88); „Параходът плува в чужди *води*", т. е. в чуждо морско пространство; „Подпочвени *води*".

За случаите, когато с множествената форма се означава 'голямо количество', характерно е това, че изменянето става въз основа на основното значение на съществителното (както и при означаване на 'вид' от дадено вещество). Посочва се промяна в представата за количеството от съответно вещество. В този случай на лице е съединение на представата за събирателност, съвкупност, присъща на формата за единствено число, и представата за количество, множество изобщо, която се свързва с формата за множествено число. Множеството се схваща в своята съвкупност, само че в голямо количество. Това изменение засяга в известен смисъл и семантичната структура на посочените веществени съществителни.

в) Названия на житни и други растения, които във форма за множествено число означават отделни корени, стръкове или нива, засята със съответното растение. В кръга на веществените съществителни се включват и названията на житни растения. При някои от тези названия лексико-семантичните различия намират отражение и във формите за число, напр. при названията *царевица, ечемик, овес, пшеница, жито*.

Тези веществени съществителни различават две значения: 1. значение, което означава растението изобщо, и 2. значение, с което се означава плодът на това растение. Второто значение се схваща като название на вещество понятие и има характер на вещество събирателно име.

Трябва да се отбележи, че изобщо веществените съществителни, названия на житни и други хранителни растения, се употребяват обикновено само във форма за единствено число, напр. *фасул, ръж, ориз, грах, просо, бакла, леща* и др. Тези названия означават веществото като съвкупност от дребни частици и отделната частица носи същото название като цялото. Затова, когато трябва да се посочи отделна частица от това вещество, се употребява описателен израз: „Едно зърно *грах*, едно зърно *ориз*, зърно *леща*". Така че по описателен начин се означава отделната част от това сборно цяло. Следователно формата за единствено число означава веществото като видово понятие, а за означаване на отделната частица се употребява описателен израз, в който веществено съществително е във форма за единствено число. Също не се образува форма за множествено число, която да означава множество от отделни единици. За да се означи това множество, си служим също с описателен израз, в който веществено име е пак във форма за единствено число, а другата дума е във форма за множествено число, напр. „Няколко зърна *ориз*, много зърна *грах*, пет зърна *леща*" и т. н.

Значението на тези съществителни за означаване на растението също се употребява само във форма за единствено число.

От това следва, че тези названия на житни и други растения са singularia tantum, тъй като имат само форма за единствено число както за значението, с което се означава растението, така и за значението, с което се посочва плодът на това растение.

Като изключение обаче от общото правило, както посочихме, някои названия на растения — *царевица, овес* и др. — разграничават с различните форми за число значението за растението от значението, с което се означава плодът на това растение. Второто значение винаги се употребява само във форма за единствено число, а първото значение може да има и форма за множествено число, когато означава 'множество от корени, стръкове или ниви, засети със съответното растение'. В това значение има и елемент на просторност, тъй като обикновено се схваща, че се отнася за 'обширни ниви или голямо пространство, засято със съответното растение'. Така множествената форма се свързва тясно с една страна от значението на някои названия на културни растения.

Ще посочим най-напред примери, в които множествената форма означава 'множество стръкове от житното растение': „Наоколо жадните *царевици* и *слънчогледи* клюмаха с увехнали листа" (Хар. Русев, По стръмнините, 156); „Лек мартенски снежец на сутринта / застиляше наболите *пшеници*" (И. Бурин, Пролетта и тракториста, 108); „Из *житата* блещят алени макове и синя метличина" (Йовков, Жетварят, 137). Названието *царевица* с форма за единствено и множествено число означава и 'кочан', напр. „Купове необелени *царевици* стояха под стрехите на чифлика" (Вазов, Светослав Тертер, 89); „Купих си две варени *царевици*" и в единствено число — „Изядох една варена *царевица*".

Множествената форма понякога се среща употребена в значение 'ниви, засети с жито, ечемик, пшеница' и т. н. Това значение е твърде близко до посоченото по-горе и често двете значения не могат ясно да се разграничат. Ето няколко примера и от това значение в множествена форма:

„Люлее се морето на зрелите *жита*, трепти въздухът (Йовков, Старопланински легенди, 144); „Това плато беше покрито със стърнища, непожънати *овеси* и царевични ниви" (Ем. Станев, Януарско гнездо, 25); „Колата пак тръгнаха между зелените *ечемици*" (Вазов, Повести и разкази, VI, 186); „Между *пшеници*, в светла равнина, / колата сякаш сред вълни навлиза" (Ем. п. Димитров, В страната на розите, 17).

Множествената форма на съществителното *тютюн*, освен че означава 'вид, сорт' („тракийски *тютюни*, ориентални *тютюни*"), в зависимост от контекста също означава и 'нива, място, засято с тютюн', напр. „Миналата година, въпреки голямата суша, *тютюните* са напоявани редовно по два пъти седмично" (в-к Работническо дело, 1953, бр. 138).

В другите си значения посочените съществителни не се различават от останалите имена. Така, когато се означава растението като видово понятие, посочените названия също се употребяват във форма за единствено число, напр. „В Южна България се обработват големи площи с *царевица* и *слънчоглед*"; *Житото, ечемикът* и *овесът* са житни растения". Така и значението, което е равно по семантика на веществените имена (когато се означава плодът на растението), също се употребява само във форма за единствено число, напр. „Искаше да помогне на своите съселяни, които ходеха през три села да мелят *жито*" (Л. Стоянов, Сребърната сватба на полковник Матов, 399); „Всеки получи своя пай: половина ръжен хляб, примесен с *царевица*" (Л. Стоянов, Холера, 18); „Производството на *овес* и *ечемик* тази година е увеличено"; „*Ове-*

сът е добра храна за конете". За да се означи една частица или много частици от това вещество, си служим пак с описателен израз, напр. „Едно зърно *царевица,* едно зърно *жито,* няколко зърна *овес, ечемик*" и т. н.

Възможността на някои названия на житни и други растения да образуват и форма за множествено число се дължи на това, че при тях по-ясно е разграничено значението, с което се посочва самото растение, от значението, с което се означава плодът на това растение. Множествената форма при тези названия се свързва с обогатяване на значението за посочване на растението с един нюанс, който означава отделни стръкове или ниви, засети със съответното растение. В първото значение съществителното няма характер на вещество съществително и затова като всяко конкретно име образува форми за единствено и множествено число. Второто значение обаче, с което се означава вещество понятие (плод, който се състои от множество дребни частици), запазва особеностите на веществените съществителни и се употребява само във форма за единствено число.

2. Съществителни, които във веществото си значение се употребяват предимно във форма за множествено число:

Както отбелязахме, при определяне на по-широките граници на веществените съществителни се включват в техния кръг и названия на овощия и зеленчуци. Именно много от тези имена, когато се употребяват като веществени съществителни за означаване на плодове или зеленчуци като хранителен продукт, обикновено имат форма за множествено число, напр: „В магазина се продават *круши, ябълки* и *сливи*"; „Тази година *доматите* и *чушките* са много евтини"; „*Морковите* са много полезни за децата"; „*Боровинките* и *ягодите* растат по високите места"; „*Прасковите* и *кайсиите* са любимите ми плодове". Същото значение имат и названията *череши, орехи, банани, картофи, тиквички, краставици, репички* и др. Така се употребяват особено названията на по-дребен плод и зеленчук, които само в своята съвкупност представят хранителен продукт. Тази употреба на формата за множествено число при посочените по-горе веществени съществителни не се свързва с представата за брой. Множествената форма има събирателно значение, тъй като един брой от плода *(ягода, малина, боровинка,* пък даже и *кайсия, круша, ябълка)* с оглед на относително малкия си размер не може да бъде пълноценен представител на веществената маса. Само множествената съвкупност от отделни бройки на съответния плод представя хранителния продукт[1]. При някои от тези названия на веществени имена понятието може да се означи и с форма за единствено число, напр. „*Ябълката* е полезен плод". Тази употреба е по-рядка и в този случай формата за единствено число е равна по значение на формата за множествено число — „*Ябълките* са полезен плод".

Формата за множествено число изразява понятието като съвкупност. Характерно за тези веществени съществителни е, че формата за множествено число има и друго значение — за изразяване на разделно множество, т. е. множество от отделни ясно различими единици. Множестве-

[1] Вж. и у А. Т.-Балан, Нова българска граматика за всякого, стр. 135; А. М. Косякин, цит. съч., стр. 185.

ната форма с това значение често се употребява с числително или местоимение-числително, напр. „Нарязах няколко *домата* за салата"; „Купих две *дини* от пазара"; „Изядох три *ябълки* след ядене". Така множествената форма, която изразява съвкупност, променя своето значение за изразяване на проста множественост. Следователно при названията на плодове и зеленчуци често множествената форма има две значения — първо за означаване на вещественото понятие и второ — за посочване на няколко или множество от отделни единици, частици от същото вещество.

Характерно за тези веществени съществителни е и това, че съответно на формата за множествено число, която показва разделно множество, те се употребяват и във форма за единствено число, която означава отделен брой от някакъв плод или зеленчук, напр. „Една *ябълка*, един *домат*, една *чушка*, една *череша*" и т. н.

Най-накрая ще отбележим още, че названията на плодове от тази група в единствено число се свързват и с друго значение, което означава самото плодно дърво, напр. „*Ябълката* в двора изсъхна"; „Тази *круша* цъфти най-рано"; „Бяха насядали под дебелата сянка на *ореха*". Това значение има съответно множествено число, напр. „*Ябълките* в градината цъфнаха". И в този случай с формата за единствено число се посочва единичност, а с формата за множествено число — разделно множество.

Следователно посочените веществени съществителни, които означават плодове, зеленчуци, свързват лексикалното си значение с различните форми за число по следния начин: с формата за множествено число обикновено се означава вещественото понятие в своята съвкупност или множество единици от зеленчука, плода, плодното дърво; с формата за единствено число се посочва растението, един брой от зеленчука, плода или плодното дърво. Така че този вид съществителни се различават от другите веществени имена по това, че във вещественото си значение се употребяват в множествено число, а формата за единствено число не е еднаква по значение с формата за единствено число при другите веществени имена, която не е свързана с представата за брой, а само с представата за съвкупност за изразяване на понятието. Формата за единствено число на посочените по-горе веществени имена посочва само един брой, една частица от сложната съвкупност на вещественото понятие, която обаче се изразява чрез формата за множествено число.

*

Във връзка с особеностите, свързани с категорията число при веществените съществителни, могат да се направят следните обобщения:

1. Веществените съществителни се употребяват най-често във форма за единствено число. Тази форма не се свързва с представата за брой. С нея се означава една веществена съвкупност, понятието за определено вещество изобщо. Съставната частица на веществените събирателни, които представят маса от дребни еднородни частици, носи същото название като цялото вещество. За да се посочи обаче една частица от еднородната маса, си служим с описателен израз, в който вещественото съществително

е употребено в единствено число. А за да посочим много или определено число такива частици, изменя се във форма за множествено число онова съществително, с помощта на което се изразява по описателен начин множество, а веществените име се употребява пак във форма за единствено число (едно зърно *ориз*, пет зърна *ориз*).

2. Множествената форма при веществените съществителни се свързва с допълнителна отсянка в значението, когато показва вид от това вещество *(вина, масла)*.

3. Множествената форма при някои веществени съществителни показва голямо количество от съответното вещество *(снегове, пясъци)*.

4. По-редки са случаите, в които с формата за множествено число се разграничава значението, което означава отделни корени, стръкове или ниви, засети с някои житни растения *(жита, царевици, слънчогледи* и др.). Тази форма означава разделно множество.

5. Много от названията на плодове и зеленчуци се употребяват във форма за множествено число *(малини, ягоди, картофи, тиквички)*. Тази форма се схваща без оглед на брой. Характерно за тези веществени имена е, че множествената форма за изразяване на понятието има и значение за посочване на разделно множество (две *малини*, три *ягоди*, много *картофи*, много *тиквички)*. Съответно на това значение на формата за множествено число те имат и форма за единствено число, която има значение, различно от значението на формата за единствено число на другите веществени имена. Тя означава отделен брой, частица от веществото (една *малина*, един *картоф*, една *тиквичка)*.

Събирателни имена

Третата категория думи, при които ще посочим лексико-семантични различия с оглед към категорията число, е категорията на събирателните имена. Трябва да отбележим обаче, че при тази категория съществителни съществуват най-малко случаи на лексикални различия, свързани с различните форми за число. Затова ние ги поставяме на трето място. И тази категория думи, както и разгледаните по-горе категории на отвлечените и веществените съществителни, се отличава с това, че думите от нея се употребяват само в една форма за число — обикновено във форма за единствено число, която също така се схваща без отношение към брой, число.

Събирателните имена означават съвкупност от множество еднородни предмети или лица. Множеството от предмети или лица се схваща като едно неделимо единство, като една цялост без разграничаване на отделните единици в него. За разлика обаче от веществените съществителни, които също имат събирателно значение, при събирателните имена съставната част не носи същото название като цялото, напр. събирателното *народ* означава 'населението, всички хора, които живеят в една страна'; *ято* се свързва с представата за единството, което представят 'заедно летящите птици'; *войска* посочва 'въоръжените сили на една държава' и т. н.

Категорията на събирателните имена е по-обособена от категорията на веществените имена. Освен това събирателните имена се образуват

с помощта и на специални словообразователни елементи: наставките *-ство, -ак, -ия, -ура* и др., напр. *чиновничество, занаятчийство, хралталак, бедността, адвокатура* и др. Особеният характер на събирателните имена, които се схващат като едно неделимо единство, по-естествено се свързва с формата за единствено число. В. В. Виноградов посочва, че „категорията събирателност намира своето граматическо изразяване в отсъствието на форма за множествено число“[1].

Събирателните имена не могат да имат форма за множествено число, която да означава разделно множество и да представя събирателното име. Множествената форма при събирателните имена или съвсем не се употребява (в повечето случаи), или, когато тя съществува, показва множество от отделни единици, всяка от които обаче има събирателно значение. В тези случаи (също както при веществените съществителни за означаване на 'вид') имаме едно своеобразно съчетание на събирателното значение на формата за единствено число с разделителното значение на формата за множествено число.

1. Характерна особеност в значението за число на събирателното значение при другите съществителни имена. Особеността на събирателните имена по отношение на категорията число е посочена от авторите в граматичната и езиковедската литература. Ние искаме обаче да обърнем внимание, че тази характерна черта на събирателното име да се употребява обикновено във форма за единствено число намира отражение и в тези случаи, когато едно съществително име е събирателно само в едно от своите значения. При такива съществителни имена формата за единствено число е необходима за значението, с което се означава събирателно име. В тези случаи откриваме връзка между лексикалното значение на думите и значението за число, което тука се явява като характерен признак на една категория думи.

Събирателното значение в някои случаи е близко по семантика с основното значение на съответната дума, а в други случаи е твърде различно. Ще посочим по няколко примера и от двата случая:

а) Събирателно значение, което е близко по семантика на основното значение на съществителното име. Такъв е случаят със съществителното *враг,* което означава 'неприятел по отношение на някого или противник на нещо', напр. „След тази случка те станаха непримирими *врагове*“; „Таен *враг*“; „Той е *враг* на всяко насилие“. Това значение има форми както за единствено, така и за множествено число. В събирателното значение думата *враг* означава 'неприятеля, противника по време на война', т. е. 'войската на противника', напр. „*Врагът* настъпва“; „Паднаха в плен на *врага*“. С това значение на думата се означава не отделният човек, а всички войници, войската на чужда държава, която по време на война е неприятелят, противникът по отношение на друга войска. Следователно в това значение името е събирателно и се употребява само във форма за единствено число. *Башибозук* означава 'нередовен турски войник през XVIII—XIX в.', а

[1] Вж. В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 157.

в събирателното си значение само в единствено число — 'нередовна турска войска'. Ще посочим два примера с тази дума, в които формата за число е указател в кое значение е употребена думата: „Сюлеймановатa войска нападa, полето почерняло с *башибозуци*" (Вазов, Драски и шарки, IX, 44); „Едва що се бе обърнал *башибозукът* да бяга... — откъм последния завой на пътя се зададе аскерът" (Д. Талев, Илинден, 550).

Съществителното *дребосък* означава 'дребен, малък човек'. Това значение има и двете форми за число: „Той не порасна, а си остана *дребосък*" или „В техния род мъжете са все *дребосъци*". Формата за единствено число обаче има и друго събирателно значение с форма само за единствено число, в което се различават два нюанса за 'много малки деца или животни' и за 'дребни, незначителни неща', напр. „Ще се запилеете по фронтовете и ще оставите нас, жените, да си скубем косите самички с *дребосъка*" (Г. Караславов, Обикновени хора, ч. I, 308); „За час-два той напълни цяла торба с виолки, кротушки, мренчици и различен друг *дребосък*" (Г. Караславов, Обикновени хора, ч. II, 87); „Продадох и него (коня), и каручката, и си отворих дюкянче. Бакалийка, знаеш, *дребосък*" (Чудомир, Избрани произведения, 161).

Съществителното *камък* също се среща, макар и по-рядко, употребено като събирателно име във форма само за единствено число, напр. „Там земята е суха и безплодна, планина и *камък*, та като се случи лошо време, людете се боят да не останат и без залък хляб" (Д. Талев, Железният светилник, 323); „Тази нива е пълна с *камък*". За да се изрази събирателност, по-често се употребява формата *камънак*, която е образувана от същия корен и събирателния суфикс *-ак*. Интересно е да се отбележи, че от друга страна и думата *камънак* във форма за множествено число *камънаци* се среща употребена не като събирателно име, напр. „Запълзя като гущер между *камънаците*" (А. Каралийчев, Строители на републиката, 119). Така двете думи смесват употребата си, но важното е, че когато са употребени като събирателно име, имат форма само за единствено число.

В посочените примери основното значение на съществителните се употребява в единствено и множествено число, а само във форма за единствено число се употребява значението, което има характер на събирателно име. Тази събирателна употреба на думата е в зависимост от контекста, в който е употребена. Трябва да се подчертае, че формите за единствено число на основното значение и значението, което има характер на събирателно име, не са еднакви. В първия случай формата за единствено число се свързва с представата за единичност, а във втория посочва единство от много еднородни предмети и не се свързва с представата за брой. Това се отнася и за случаите, които ще посочим по-нататък.

б) В кръга на сложните връзки и отношения между различните значения на съществителните могат да се отбележат и такива събирателни значения, които са твърде отдалечени от основното значение на съответното съществително. В тези случаи събирателната семантика, както и връзката ѝ само с формата за единствено число, по-ясно изпъква.

Например съществителното *скара,* което означава 'желязна решетка или телен прибор за печене на месо върху жарава', в събирателното си значение се употребява в значение 'самото месо, кебапчета и др., които се приготовляват, като се пекат върху жарава', напр. „Поръчах си *скара* за вечеря"; „В този ресторант има хубава *скара*". Събирателното значение за разлика от другото значение се употребява само в единствено число.

Думата *печат* означава 'приспособление от метал, гума или дърво с изпъкнали по него знаци, които се отбелязват върху кожа или хартия чрез натискане'. Като събирателно име с форма само за единствено число думата *печат* се употребява в значение 'съвкупност от печатни произведения (най-често вестници и списания)', напр. „Преглед на *печата*"; „В *печата* е съобщено за последните събития".

Също семантична отдалеченост съществува и при думите *левица* и *десница.* Те означават 'лява ръка', 'дясна ръка'. Събирателното значение на тези думи всъщност представя наименование на група депутати в буржоазен парламент, като *левица* е наименованче на депутатите от радикалните и революционните партии, а *десница* — на депутатите от консервативните и реакционни партии. Те са получили названието си в зависимост от това от коя страна на председателя сядат в парламента.

По пътя на метонимията в разговорната реч се употребяват в събирателно значение и съществителните *балет, драма, опера,* като означават 'всички изпълнители на оперно, балетно или драматично произведение'. Изпълнителите се схващат като една общност, ансамбъл и затова това значение е събирателно и се употребява обикновено във форма за единствено число, напр. „*Балетът* при Народната опера е на обиколка из страната"; „Софийската *опера* гостува в чужбина". Също и съществителното *съд,* което в основното си значение означава 'обществена институция', се употребява в единствено число като събирателно име, напр. „*Съдът* заседава", т. е. съдиите.

в) От друга страна ще посочим и случаи, когато събирателно име с форма само за единствено число е разширило семантичното си съдържание със значение, което не показва съвкупност. Такова значение има редовни форми както за единствено число, така и за множествено число. Напр. съществителното *еснаф* в основното си значение е събирателно име с форма само за единствено число — 'сдружение на занаятчии от един и същи бранш в България през времето на Възраждането', напр. „Обущарски *еснаф,* бакърджийски *еснаф*". Това събирателно съществително е разширило значението си, като с него се означава и отделният човек от това общество — 'дребен занаятчия и стокопроизводител', което значение има и преносна употреба за 'човек с ограничени интереси'. Значението, което няма събирателен характер, има форма за единствено и за множествено число: „Професията му — предприемач-строител — не можеше да я въодушеви. *Еснаф,* който добре печели и ще осигури живота ѝ, нейния и на детето ѝ" (М. Грубешлиева, Пред прага, 151); „Дребни чиновници, уморени продавачи, *еснафи,* ... бързаха за домовете си" (Д. Калфов, Избрани разкази, 21). В единствено число се употребява по-често думата *еснафин.* Формите *еснаф* и *еснафин* имат

една и съща форма за множествено число — *еснафи*. Може да се предположи, че обикновената форма за единствено число е *еснафин*, а *еснаф* се среща по-рядко, и то в разговорната реч.

Събирателното име *добитък* — 'четвероноги домашни животни, използувани в селското стопанство', напр. „Впрегатен *добитък*, породист *добитък*" — се употребява и в значение на несъбирателно име — 'отделна глава от тези животни', което има двете форми за число: *добитък* и *добитъци*, напр. „Тоя конник... дупчеше усилено коня си... *Добитъкът* беше едър и силен... с юзда, колан и стремена от въже" (Вазов, Нова земя, XXIV, 9); „По улиците кръстосваха *добитъци*, лениво поели към познатите им обори" (Хар. Русев, По стръмнините, 183). Несъбирателното значение на тази дума не е много употребимо, тъй като в езика има отделна дума за означаване на това понятие — *добиче*.

Съществителното *дивеч* — 'всички диви животни и птици като обект на лов' — се среща употребено и като несъбирателно име в значение на 'диво животно, звяр', напр. „Ама *дивеч* нали е, мечката се отвързала, повлякла синджира и избягала" (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 72).

Такива случаи, когато едно име е събирателно в основното си значение, а се употребява също и като несъбирателно име за означаване на отделната единица от цялата съвкупност, са твърде редки в езика. При събирателните имена, както се отбеляза, за отлика от веществените съществителни съставната единица носи друго название, или наименованието е от същия корен, но с друга наставка. Даже и при такива редки случаи като посочените по-горе има паралелни форми с други наставки: *еснаф — еснафин, добитък — добиче*.

2. Лексико-семантично различие, свързано с формата за множествено число, при събирателни имена със суфикс *-ак*. Лексико-семантично различие, което се свързва с формите за число, се наблюдава при събирателни имена със суфикс *-ак*. Преди всичко трябва да отбележим за разлика от другите събирателни, че почти всички събирателни имена, които завършват на *-ак*, образуват и форми за множествено число (с изключение на събирателното *листак* и др). Даже при някои от тези събирателни имена множествената форма има твърде честа употреба, напр. *шубрак — шубраци, трънак — трънаци, храсталак — храсталаци, шумак — шумаци, буренак — буренаци* и др. Често се употребяват във форма за множествено число именно тези събирателни имена на *-ак*, с които се означава ниско храстовидно дърво или растение, което расте на гъсто, с много стебла. Събирателността при тях се свързва както със съвкупността от такива растения, дървета, така до известна степен и със самия характер на тези растения и дървета, който от своя страна също се свързва с представата за нещо събрано на куп — храст, трън, бурен и т. н. Затова тези събирателни имена, както във форма за единствено число, така и във форма за множествено число, не загубват характера на събирателно име и даже може да се каже, че двете форми за число са до известна степен синонимични една на друга. Така събирателното име *храсталак* означава 'много храсти, гъсто израснали на едно място', а почти същото значение има и множествената форма *храсталаци*. Тя означава 'множество от отделни храсти

или купчини от храсти'. Отделният храст или купчини от храсти почти не могат да се разграничат, а се свързват с представата за нещо събрано на куп, за някаква съвкупност, напр. „Митко бързаше нагоре по тясната пътека, която се виеше по баира между високи дървета и *храсталак*" (М. Марчевски, Митко Палаузов, 34); „Из бодливите *храсталаци* тихо се провираха патрулите" (Йор. Йовков, Разкази, 59). Същата близост между двете форми съществува и при събирателното *трънак*, напр. „Посталата крава се щурна из близкия *трънак* да дири трева, а старият вол прилегна край своя стопанин" (Ц. Церковски, Разкази, III, 263); „Те се въвираха из такива гъсти и непроходими *трънаци*, където дори змиите не можеха да се промъкват" (Елин Пелин, Ян Бибиян, 34). Множествената форма може да се схване по същия начин и при събирателните *шубрак, върбалак, буренак, ракитак* и др. Ще посочим по два примера от тези събирателни имена с форма за единствено и форма за множествено число: „Уморени от дългия нощен поход, те налягаха в *шубрака*" (К. Ламбрев, Средногорски партизани, 174); „Тук беше по-просторно, нямаше гора, а само *шубраци* и нисък дрян" (Ст. Загорчинов, Ден последен, 187); „Мястото е пустинно, обрасло с редки дървеса, храсти и *буренак*" (К. Константинов, По земята, 208); „Дворът беше обрасъл в трева, покрай плета бяха поникнали *буренаци*" (Ил. Волен, Диви души, 31); „Взря се в тъмния *върбалак* на острова, покрай който минаваха" (Ст. Дичев, За свободата, ч. II, 596); „Вляво се изправяха като безкрайна стена тъмните *върбалаци* край Дунав" (Йовков, Разкази, 233); „Водата беше го отвлякла до самия противоположен бряг, обрасъл с гъст *ракитак*" (М. Марчевски, Митко Палаузов, 102); „А воденицата се виждаше на двеста-триста разкрача... сред *ракитаци*, шипки и диви круши" (Г. Караславов, Обикновени хора, ч. I, 162).

От посочените примери се вижда, че по употреба формите за единствено и множествено число са много близки и лесно могат да се заменят, без да се измени смисълът. Значението на формата за множествено число не се свързва и с лексико-семантични различия на тези имена. И двете форми се свързват с представата за събирателност, съвкупност.

Ние отбелязваме тези събирателни имена със суфикс *-ак* и тяхната употреба в множествено число, за да ги съпоставим с друга група събирателни на *-ак*, при която формата за множествено число е свързана с промяна в характера на тези съществителни и с известна промяна в тяхното значение. Във форма за множествено число тези събирателни изгубват събирателното си значение и видоизменят семантиката си.

Ще илюстрираме горното твърдение със съответни примери. Събирателните на *-ак*, които означават съвкупност от дървета, и то не ниски от рода на храстите, обикновено образуват форма за множествено число, която няма събирателно значение, а означава 'множество или няколко отделни дървета'. Освен това обикновено се разбира, че се отнася за 'големи дървета'. В това значение на множествената форма за разделно множество заедно с отсъствието на събирателност се видоизменя и значението на самото съществително, като получава оттенък на увеличителност. Напр. *дъбак* като събирателно име означава 'много дъ-

бови дървета на едно място, дъбова гора', напр. „Към залез слънце навлязоха в Коюндеренската кория, изчезнаха навътре в честия *дъбак*" (К. Петканов, Хайдути, 141). Същата дума във форма за множествено число означава 'големи дъбови дървета', напр. „Горите фучаха като бесни, високите борове и перестите *дъбаци* се огъваха, сякаш се кланяха на земята и търсеха от нея закрила" (М. Марчевски, Героите на Белица, стр. 138). Същото значение има формата за множествено число и при събирателните *букак, орешак, слизак,* напр. „Тук-там се белееха стеблата на вековните *букаци,* някъде меко лъщяха върховете им" (Ем. Станев, Януарско гнездо, 108—109); „Високите върби и *орешаци* край реката, всичко току-що събудено от новия ден, изглеждаше прясно, радостно" (Елин Пелин, Гераците, 36); „Зад селото се шириле надалече узрялото поле..., украсено с тъмни кичести круши и *сливаци*" (Елин Пелин, Гераците, 36—37).

Промяната в значението на съществителното име бихме могли да предположим, че е във връзка и с евентуално друго значение на наставката *-ак* във форма за множествено число, тъй като множествената форма в тези случаи показва известна увеличителност. За това предположение ни дава основание и особеният характер на наставката *-ак* в другите славянски езици. Ив. Леков[1], като разглежда славянските наставки, посочва наставката *-ак* и като наставка „за увеличителност" и дава съответни примери — чешки chlapák, словашки sedliak. Авторът не дава примери от български език, тъй като в съвременния български език наставката *-ак* не е разпространена с това значение. Ние смятаме обаче, че би могло да се предполага, че оттенъкът на увеличителност, който безспорно съществува в множествената форма на някои събирателни имена със суфикс *-ак,* е във връзка именно със значението за увеличителност на тази наставка. Когато множествената форма на някои събирателни имена на *-ак* означава множество от отделни големи дървета, то промяната в семантичното съдържание на съществителното произлиза както от преминаването на събирателното име в несъбирателно, така и от оттенъка на увеличителност. По-правдоподобно е тази промяна да се свърже с разлика в самото значение на наставката *-ак,* която в случая не е наставка със събирателно значение, а наставка за увеличителност, като остатък от увеличителното значение на славянската наставка *-ак,* откъдето с твърде произволно развитие на събирателното значение на наставката в увеличително значение.

В посочените по-горе думи *букак, дъбак, орешак, сливак* промяната в семантиката се свързва от една страна със загубата на събирателност във формата за множествено число, което показва разделно множество, и от друга страна с разлика в значението на наставка *-ак,* която във формата за множествено число има увеличително значение. Семантичното различие при събирателното име на *-ак* е тясно свързано с формата за множествено число. Тази форма е задължителна за това значение и представя негов формален белег.

[1] Вж. Ив. Леков, Словообразователни склонности на славянските езици, БАН, София, 1958, стр. 43.

*

От всичко казано дотук може да се направят следните изводи относно особеностите, свързани с категорията число при събирателните имена:

1. Събирателните имена се употребяват в повечето случаи във форма само за единствено число. Тази особеност по отношение на категорията число е във връзка с характера на събирателните имена, които означават една неделима съвкупност без разграничаване на отделните единици в нея. В случаите, когато събирателните имена имат форма и за множествено число, тя означава множество от отделни колективни единици.

2. Тази характерна черта на събирателните имена влияе и на други съществителни имена, на които само едно от значенията е събирателно, така че в това значение съответните съществителни се употребяват само във форма за единствено число. Значението на формата за единствено число на основното конкретно значение на думата, което показва единичност, е различно от значението на формата за единствено число на събирателното значение, което означава съвкупност.

Съответно на това, когато събирателно име има и друго значение, което не показва съвкупност, а конкретно понятие, в това значение съществителното има редовни форми за единствено и множествено число.

3. Лексико-семантично различие, свързано с категорията число, се наблюдава при събирателни с наставка *-ак*. Те са развили и несъбирателно значение, което се свързва с форма само за разделно множествено число и има оттенък на увеличителност. В единствено число тези събирателни означават 'гора от дървета', а в множествено число — 'отделни големи дървета' *(букак — букаци, дъб — дъбаци)*.

*

Лексико-семантичните различия, свързани с категорията число, найясно изпъкват при съществителни от посочените категории, които в основното си значение се употребяват само във форма за единствено число. Формата за единствено число при тях не означава единичност. Тя не се свързва с представата за брой, а означава понятието изобщо или понятието в неговата съвкупност, единство. Това са категориите на отвлечените съществителни, веществените съществителни и събирателните имена.

Семантичното съдържание на тези категории съществителни има такъв характер, че не се свързва с представата за число. Връзката между лексикалното значение на редица думи от посочените категории и значението за число се изразява в известно разширяване на семантиката им с допълнителни отсенки в посока на конкретизация, които поясно могат да се свържат с представата за брой, множество, количество. Конкретизираните значения, с които те се обогатяват, ги изравняват и по отношение на значението за число със самите конкретни съществителни в смисъл, че получават форми за множествено число. Така грама-

тическото значение за число най-тясно се свързва със семантичната промяна в тези думи. Употребата на такива съществителни във форма за множествено число свидетелствува за промяна в начина, по който се схваща едно понятие, тъй като формата за множествено число се свързва най-често с по-конкретни представи, които се съчетават по един или друг начин с отвлечените представи на отвлечените съществителни или с представата за единство, съвкупност при веществените и събирателните имена.

Дали разширяването в семантиката на тези съществителни е наложило употребата и на формата за множествено число, или употребата на формата за множествено число е обогатила семантичното съдържание на думата с такава отсянка, която по-лесно може да се свърже с представата за брой, не може с положителност да се каже. Вероятно те са вървели заедно, като според нас по-голямо влияние и преднина има промяната в семантиката, а това е довело след себе си до образуване на форми за множествено число и до тясна връзка на семантиката със значението за число. Най-важното обаче в посоченото явление е, че една страна от граматическата същност на редица съществителни от посочените категории става елемент, който тясно се свързва с промяна в семантичното съдържание на думата.

Лексико-семантичните различия, свързани с категорията число при посочените категории, са общи за много думи от съответната категория. Значението за число при редица съществителни от една категория се свързва с промяна в значението им в една посока, т. е. всички тези думи от една категория променят значението си по един и същ начин. Така отвлечените съществителни с образуването на множествено число конкретизират значението си за означаване на постъпка, проява, лице, конкретен предмет и т. н., веществените съществителни във форма за множествено число означават вид от това вещество, голямо количество от него и др., а събирателните имена на *-ак* във форма за множествено число се свързват с представата за увеличителност без отношение към значението за събирателност.

Следователно промяната в значението на съществителното във връзка с категорията число не се свързва поотделно само със семантичното съдържание на думата, а зависи в общи линии и от това, към коя от тези категории спада съответното съществително.

Промените, свързани с категорията число, при такива съществителни имена изпъкват преди всичко в съответен контекст, в който думата е употребена, тъй като главното в тези лексико-семантични промени е, че те не изменят основното значение на думата, а се свързват с нови семантични нюанси, в които се чувствува по-ясно връзката между семантиката на съществителното и значението на една от формите за число

Най-общият случай е, когато съществителните от посочените категории, които разширяват значението си, се употребяват в основното си значение във форма само за единствено число, а в конкретизираното си значение имат редовна форма за единствено число за посочване на единичност и форма за разделно множествено число *(глупост — глупости,*

духовитост — духовитости, запитване — запитвания, радост — радости, величие — величия, труд — трудове, височина — височини).

В някои случаи обаче за изразяване на семантичната отсянка множествената форма е задължителна и единствена форма за число — порядко при отвлечените съществителни и почти винаги при веществените имена. Множествената форма тогава няма характер на разделно множествено число, тъй като не се свързва с представата за множество от отделни единици, а до известна степен с представата за сложност, многосъставност, съвкупност, голямо количество (*средства, спестявания, власти, ценности, блага, красоти, снегове, далечини, глъбини, пясъци, води* и др.).

Рядко множествената форма, когато е единствена форма за число за съответното ново значение, посочва разделно множество *(букаци, дъбаци).*

II. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ОТДЕЛНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

Във втората глава на работата ще разгледаме връзката на формите за число с различните значения на отделни съществителни. В първата глава посочихме лексико-семантични различия, които засягат цели категории съществителни или по-точно редица думи от тези категории, а във втората глава ще посочим връзката на лексикалното значение на отделни съществителни имена със значението им за число.

Случаите, които ще разгледаме във втората глава, се различават от случаите, разгледани в първата глава. Връзката между лексикалното значение на съществителните и значението за число има по-друг характер. Докато при посочените категории съществителни в първата глава на работата новите значения, с които се обогатяват в семантично отношение съществителните от една категория, имат един общ семантичен белег (посочват постъпка, проява, лице, конкретен предмет, вид, голямо количество и т. н.), при разгледаните отделни съществителни във втората глава само различни страни от семантиката на думата са тясно свързани с различните значения на формите за число. На лице е обаче много тясна връзка на отделните значения на съответно съществително с една от формите за число и по-специално с формата за множествено число. По този начин лексикалното значение на съществителното намира отражение и в граматическото значение за число.

Трябва да се отбележи още, че лексико-семантичните различия, свързани с категорията число при отделни съществителни, се наблюдават особено при думи, между значенията на които съществуват твърде големи семантични различия, и при думи с повече значения. При тези съществителни някои от значенията им се свързват с една от формите за число — или с формата за единствено, или с формата за множествено число.

Случаите, когато някои от значенията на едно съществително се употребяват само във форма за единствено число, са почти изчерпани с посочените в първата глава. Това са главно случаите, когато се означава

отвлечено понятие или се посочва съвкупност, мислима като едно цяло, т. е. случаите с преносни и събирателни значения.

Във втората глава на работата се разглеждат случаите на лексико-семантични различия при отделни съществителни, свързани с формата за множествено число. В първата глава също разглеждаме предимно значения, които имат форми за множествено число. Обаче значението на формата за множествено число в посочените там случаи е обикновено равно на значението на формата за множествено число на конкретните съществителни, т. е. посочва разделно множество. При случаите, разглеждани във втората глава, значението на формата за множествено число не се свързва с представата за множество от отделни единици, а най-често с представата за известна съвкупност, изразена като сложност, повторителност или многосъставност на предмета, явлението или действието без отношение към брой, число. Затова при тези значения към формата за множествено число няма съответна форма за единствено число. Формата за множествено число е единствената форма за число на това значение и се явява като необходим елемент за него. Вследствие на това формата за число при тези съществителни представя и ясен формален белег за разграничаване на отделни значения. От друга страна, понеже множествената форма в тези случаи не означава разделно множество и е единствена форма за число, то по отношение на числото съществителните в тези значения са равни на съществителните pluralia tantum.

Също така фактът, че това явление е особено ясно изразено при думи със значения, между които съществува голяма семантична отдаленост, обяснява и близката връзка на това явление с въпроса за разпадането на една дума на две думи. Когато престане да се схваща семантичната връзка между значението с форма за единствено число и значението с форма само за множествено число и съотносителността между тях, идва се на границата, когато от една многозначна дума се образуват две. Значението, което се свързва с форма само за множествено число, се отделя или е на път да се отдели като самостоятелна дума. Както казва В. В. Виноградов, „различните оттенъци на събирателното значение на множественото число се явяват като жива опора за образуване на нови pluralia tantum“[1].

И тъй най-характерното за случаите, разгледани във втората глава, е, че лексико-семантичните различия се свързват с другото основно значение на формата за множествено число, а именно с нейното събирателно значение. Следователно и тука семантичните различия стават на базата на реалното значение на формата за множествено число. Това говори, че тези промени стават не в противоречие с характера на граматическата категория число, а, напротив, произлизат от нейната същност. В случая специфични промени в значението на редица съществителни намират точен формален изразител именно в тази форма за множествено число, която има различни оттенъци на събирателност.

Разглеждането на лексико-семантични различия при отделни съществителни в български език остава извън обсега на изследванията в на-

[1] В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 164.

шата езиковедска литература. В съветската литература В. В. Виноградов отбелязва тази страна от взаимодействието между лексикалното значение на думата и значението ѝ за число. Той посочва отделни думи в руски език: *атмосфера, красота, долг, мозг, излишек* и др., при които „формите за число се явяват като начин за граматическа диференциация между различните значения на думите“[1].

Разглеждането на лексико-семантичните различия, свързани с категорията число, при отделни съществителни имена допринася за по-пълно изясняване на сложното взаимодействие между лексикалното значение на съществителните имена и значението им за число.

Съществителни имена, едно от значенията на които се употребява само или обикновено във форма за множествено число

Конкретни съществителни

а) Ще посочим такива конкретни съществителни, които освен основното значение имат и друго значение, което се употребява само във форма за множествено число. Между двете значения съществува твърде голяма отдаленост в семантично отношение. Връзка обаче между значенията все пак се чувствува. Така че според нас в тези случаи не се е дошло до създаване на две думи. И с двете значения се означават конкретни понятия. Например конкретното съществително *дреболия* освен в основното значение 'малък, незначителен предмет' се употребява и в друго значение, за което формата за множествено число е задължителна и означава 'вътрешностите на агне, кокошка и др., които се употребяват като храна', напр. „Агнешки *дреболии*, пилешки *дреболии*“.

Съществителното *вътрешност* има сходно значение. В основното значение тази дума се употребява само в единствено число и има твърде общо значение: 'това, което се намира вътре в нещо, вътрешно пространство', напр. в единствено число: „*Вътрешността* на пещерата беше съвсем тъмна“; „*Вътрешността* на страната“. Второто значение на думата означава 'органи от гръдната и коремна кухина в тялото' с форма само за множествено число, напр. „*Вътрешности* на прасе, *вътрешности* на агне“.

Също и самите названия на вътрешности, които се използуват като храна, обикновено се употребяват във форма за множествено число, напр. *бъбреци, дробчета*: „*Бъбреци* соте“; „Поръча си за вечеря *дробчета*“. В руски език и съществителното *мозък*, когато се употребява като название на ядене, се употребява във форма само за множествено число, напр. „Телячьи *мозги*“.

Думата *жлеза*, която в основното си значение означава 'вътрешен телесен орган, който служи за отделяне на необходими за организма сокове или да изхвърля вредните за него вещества', напр. „Щитовидна

[1] В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 155.

жлеза; *жлези* с вътрешна секреция", се употребява предимно разговорно и в значение 'възпаление на белодробните жлези', напр. „Страда от *жлези*"; „Имам *жлези*". Подобно значение има съществителното *нерв,* с което се означава 'всяко едно разклонение, излизащо от централния или гръбначния мозък'. В множествено число *нерви* има значение и на 'нервно раздразнение или разстройство', напр. „Страда от *нерви*"; „Проявява *нерви*". За разграничаване на тези значения от основните значения служи и задължителната за тях форма за множествено число. Множествената форма е белег, с който ясно се разграничава второто значение на посочените съществителни. Семантичната отдаленост в случая е подкрепена и от различие във формата за число. Това явление се наблюдава и при редица други думи:

Думите *прах* и *капка* са развили вторични значения с форма само за множествено число за означаване на 'лекарство', което може да е във вид на течност или в твърдо състояние, напр. „Лекарят му предписа горчиви *прахове*"; „Взе си едни *капки,* от които му минаха болките". В това значение думата *прах* може да се употреби и в единствено число за означаване на еднократна доза от лекарството.

Съществителното *карта* също има значение, което има форма за множествено число и е твърде отдалечено по семантика от основното значение на думата, напр. „Играя на *карти*"; „Гледам на *карти*"; „*Карти* за игра". Формата за единствено число означава част от сборното понятие, напр. „Тази *карта* е деветка спатия".

Думата *колиба* във форма само за множествено число означава 'планинско село, разпръснато на махали', напр. „Габровските *колиби,* Троянските *колиби*".

В значение само за множествено число се употребява и съществителното *баня*: 'място с минерални извори за лекуване', напр. „В България има много минерални *бани*"; „Отиде да се лекува на *бани*". Среща се и в съчетание като местно название — „Карловските *бани,* Хисарските *бани*".

Съществителното *дъска* в разговорната реч се употребява само в множествено число в значение на 'дъсчен под', напр. „Измих *дъските*"; „*Дъските* са постлани с килим"; „Четка за *дъски*".

Трябва да се подчертае, че формата за множествено число, която е единствена форма за число на посочените значения, не е равна по значение с формата за множествено число на основното значение на думата. Тя не се свързва с представата за множество от отделни единици и докато в другите значения отбелязаните думи имат почти винаги редовни форми за множествено число, което показва разделно множество, и съответно на него форми за единствено число за посочване на единичност, в значението с форма само за множествено число тези съществителни имат характер на съществителните pluralia tantum. В множествената форма на тези значения се чувствува известен оттенък на събирателност.

б) По-ясно изпъква оттенъкът на събирателност на значението с форма само за множествено число в някои случаи, когато семантичната отдаленост не е така подчертана. Такива значения

имат напр. думите *записка, бележка, продукт, нота* и др. Така съществителното *продукт* в основното си значение с форми за единствено и множествено число означава изобщо 'произведение, предмет, който е резултат на човешката дейност'. В едно от своите значения това съществително е стеснило и уточнило семантичното си съдържание, означавайки само 'хранителни произведения', схванати като цяло в своята съвкупност, и се свързва само с форма за множествено число, напр. „Купих *продукти* за цялата седмица"; „Когато готви, хаби много *продукти*"; „Млечни *продукти*".

Съществителното *нота* означава 'графичен знак, с който се отбелязва музикален тон' („*нотата* до"), а във форма за множествено число — и самото 'музикално произведение, записано с тези знакове', както и 'лист, тетрадка, на която е записано музикално произведение', напр. „Купих си *нотите* на пета симфония от Бетовен".

Между думите *бележка* и *записка* съществува известно сходство в начина, по който те са разширили семантичното си съдържание, и във връзката на някои от значенията им с формата за множествено число. В основните си значения тези думи означават 'листче, на което е написано нещо'. И двете думи са обогатили семантиката си със значения, които имат форма само за множествено число: едното значение означава 'кратко, сбито записване на нещо чуто или прочетено': „Държа си *бележки (записки)*"; „Водя *бележки (записки)*"; „Уча по *записки (бележки)*", а другото значение означава 'литературно произведение, в което са изложени писмено мнения, впечатления, преживявания'. В това значение се употребява предимно думата *бележка,* напр. „Биографични *бележки,* пътни *бележки,* критични *бележки*"; „*Записки* по българските въстания от Зах. Стоянов". Тези значения са тясно свързани само с формата за множествено число, която не извиква представата за множество, число изобщо, а по-скоро се свързва с известна сложност, многосъставност на предмета. Значението, с което се означава литературно произведение, има и свои синоними в езика — *спомени, мемоари,* които също се употребяват във форма за множествено число.

От разгледаните примери се вижда, че значенията, които се характеризират с форма само за множествено число, нямат общ белег в семантиката си, както е случаят при отвлечените съществителни, събирателните и вещественитe имена. Тука ние посочихме такива значения на няколко конкретни съществителни, които са тясно свързани с формата за множествено число, без тези значения да имат една и съща промяна в семантиката по отношение на основното значение на думата. Ние подчертахме, че тези значения са твърде отдалечени по семантика от основното значение на думата, като тази отдалеченост намира поддръжка и в разликата във формата за число. Общото, което ги свързва, е до известна степен в оттенъка на сложност, който в по-слаба или в по-силна степен изпъква при тези значения.

Отвлечени съществителни

а) На първо място ще посочим такива отвлечени съществителни, които имат значения с форма обикновено само за множествено число, като тези значения, за разлика от разгледаните в първа глава, са с по-различ-

на употреба от основното значение на отвлечените съществителни. Освен това, макар в общи линии такива значения да са във връзка с общите тенденции, които се наблюдават при отвлечените съществителни във форма за множествено число, разглеждани в първа глава, те не изменят по един и същи начин семантичното си съдържание за означаване на постъпка, проява, лице и т. н. Характерно е обаче, че отвлечените съществителни в рамките на своето съдържание също така в известен смисъл конкретизират значението си. Конкретизацията е пак в рамките на отвлечените представи, тъй като значението с форма за множествено число означава пак отвлечено понятие. Множествената форма на това значение не се свързва с представата за брой и затова в повечето случаи към нея няма съответна форма за единствено число. В много случаи формата за множествено число извиква известна представа за сложност на понятието или действието, състоянието и т. н. Ще посочим няколко примера:

Съществителното *избор,* което означава 'отделяне, избиране', напр. „*Избор* на председател"; „Направих *избор*"; „Имам голям *избор*", във форма само за множествено число има по-специализирано значение: 'избиране на народни представители, депутати и др.', напр. „*Изборите* са насрочени за другия месец"; „Законодателни *избори*"; „Депутатски *избори*" и др. Това значение е конкретизирано в смисъл, че се посочва обектът на избора. Конкретизацията е изразена в уточняване.

Съществителното *зрелище* — 'нещо изключително, което привлича вниманието, погледа' — е синоним на съществителните *гледка, изглед.* Когато обаче съществителното означава 'публични представления, игри, устройвани за забавления на широките маси' като историческо понятие, се употребява във форма само за множествено число, напр. „Хляб и *зрелища*".

Също така отвлеченото съществително *пълномощие,* което означава изобщо 'дадено на някого право да действува от името на друго лице', конкретизира в известен смисъл семантиката си, като я стеснява и означава само 'права, дадени на длъжностно лице или учреждение от органи на властта', което значение има форма за множествено число, напр. „Извънредни *пълномощия,* широки *пълномощия*".

Посочените съществителни следователно в едно от значенията си обикновено се употребяват само във форма за множествено число. Тези значения, освен че имат само една форма за число, са по-ограничени и по употреба, тъй като значението им е свързано тясно с една област от живота. Не е такъв обаче случаят с думата *нрав,* която в значението, което се употребява само във форма за множествено число, не стеснява употребата си. Това значение е само по-определено по семантика, тъй като се отнася за 'обичаи, привички, установени в дадено общество, среда', напр. „Изучава старите *нрави* и обичаи", докато основното значение има по-отвлечен характер за означаване на 'съвкупност от душевни качества': „Беше избухлив по *нрав*".

Следователно в посочените по-горе примери конкретизацията е донякъде условна. Тя се изразява в известно уточняване и заедно с това и в известно стесняване в употребата и в семантичното съдържание на тези отвлечени съществителни.

б) Има и други случаи, в които отвлечени съществителни имат второ значение обикновено във форма за множествено число, където обратно на посочените по-горе значения преносността е засилена. При тези отвлечени съществителни съществува по-голяма семантична отдалеченост между основното значение на съществителното и значението с форма само за множествено число.

Така например съществителното *апетит,* което означава 'желание за ядене, охота' — „Детето няма апетит", разширява своето значение и се употребява в значение на 'стремеж за използуване или обсебване на нещо', напр. „*Апетитите* на големите държави"; „Той проявява големи *апетити* за власт и богатство". Това значение има форма само за множествено число, а по семантика е по-отвлечено от основното значение. Така и съществителното *вкус*, което означава едно от петте сетива във форма само за единствено число, разширява по преносен път значението си във форма както за единствено, така и за множествено число и означава 'усет, чувство към хубавото, красивото' или 'склонност към нещо', напр. „Има *вкус*"; „Облича се с *вкус*"; „*Вкусовете* им се различават"; „Изучи навиците и *вкусовете* на всички".

С форма само за множествено число се отделя и значението 'нарушение на обществения ред' на съществителното *безредица*, напр. „В страната избухнаха стачки, станаха *безредици*". В това значение се употребява и съществителното *смут* също в множествено число *смутове,* напр. „Политически *смутове*". Може да се отбележи, че в значението 'нарушение на обществения ред' по-употребима е думата *безредица,* докато в общото значение 'отсъствие на ред' по-често се употребява думата *безредие,* напр. „В стаята всичко беше в голямо *безредие*", а не „... в голяма *безредица*".

в) Подобна промяна в значението се наблюдава и при някои отглаголни съществителни като *виждане, търсене, вене, разбиране, схващане.* Освен като отглаголни съществителни тези отвлечени съществителни имат и други значения с форма обикновено за множествено число, в които преносността е засилена, напр. „Писателят се домогва до нови *виждания* в своето творчество"; „Творческите *търсения* на писателите трябва да се насочат към новия живот"; „Нови *веения* в литературата", т. е. 'нови направления, течения'; „Те имат различни *разбирания* и *схващания* за нещата", т. е. 'различни възгледи'.

Съществува известна близост в начина, по който съществителното *търкане* и неговите синоними *главоболие, горчивина* са изменили основното си значение. Вторите значения на тези съществителни се свързват обикновено с форма за множествено число и това формално ги отличава от основните значения, които имат форми само за единствено число. В тези значения посочените съществителни имат по-отвлечен характер и означават 'грижи, неприятности' (2 зн. на *главоболие*), 'огорчение, обида' (2 зн. на *горчивина*), 'спорове, недоразумение' (2 зн. на *търкане*), напр. „Това му създаде големи *главоболия*"; „Срещна стари познайници от детинство... другари от епоха на страдания, когато са заедно делили скърби и *горчивини*" (Ив. Вазов, Драски и шарки, IX, 184); „Между тях се явяваха все нови и нови недоразумения и *търкания*". Множествената

форма на тези значения също така не се свързва с представата за брой, а с известна сложност на понятието, многосъставност или повторителност. Второто значение на тези отвлечени съществителни се свързва с форма за множествено число може би и по аналогия на други няколко отвлечени съществителни в български език със синонимично значение, които се употребяват само или обикновено във форма за множествено число, напр. *сплетни, ежби, дрязги, раздори, пререкания* и др.

г) Някои отвлечени съществителни във форма за множествено число се употребяват и като названия на други понятия вследствие на някаква вътрешна връзка, сходство. Така например съществителното *известие* — 'съобщение за нещо; новина, вест' — във форма за множествено число се употребява като наименование на някои периодични издания, напр. „*Известия* на Института за български език". Подобна е употребата на съществителното *новина* като наименование на един от ежедневниците, напр. „Вечер си купувам *Новини*"[1]. Тази употреба на думата *новина* се схваща и като елипса: вместо „Купувам вестник *Новини*" казваме „Купувам *Новини*".

Отвлеченото съществително *дружба,* което означава 'проява на другарски, приятелски отношения', напр. „Свързва ги дългогодишна *дружба*", се употребява и като название с форма за единствено и множествено число на 'местна организация от членовете на БЗНС'.

Различието в значенията на съществителните *известие, новина, дружба* не е свързано с особености в семантичното развитие на думата, а поради това, че тези съществителни се използуват, вследствие на някакво сходство, и като наименования на други понятия.

Отвлечени съществителни, които са развили значения с форма само за множествено число с по-отвлечена семантика, не са много чести в езика. Обикновено значенията, които се свързват с формата за множествено число, се различават от основното значение по това, че са свързани с по-конкретни представи и са в близка семантична връзка с основното значение на отвлеченото съществително (случаите от първа глава).

Фразеологически свързани значения с форма само за множествено число

За да изпъкнат семантичните различия, свързани само с една форма за число, почти винаги е необходим съответен контекст. В някои случаи контекстът е точно определен, което ще рече, че някои значения с формата за множествено число са фразеологически свързани. Различията между отделните значения се подкрепят както от връзката на отделното значение само с формата за множествено число, така също и от фразеологичните връзки на думата. Така напр. съществителното *сила* в някои от своите значения се употребява във форма за множествено

---

[1] В чешки език съществителното novina в единствено число означава 'нещо ново', а във форма за мн. ч. noviny — 'вестник'. Множествената форма обаче не се употребява като название на отделен вестник, а означава изобщо 'вестник'. Следователно в чешки език двете форми са омоними.

число в съчетание с други думи. Когато думата *сила* означава 'обществена група с влияние', тя влиза в съчетание с определен кръг прилагателни, напр. *„Революционни сили, класови сили, реакционни сили, демократически сили"* и др. Ако формата за множествено число не е във връзка с прилагателно, не може да се изрази това значение. Същото се отнася и за значението на съществителното *сила*, с което се означават 'войска или различни родове войска': *„Морски сили, въздушни сили, сухопътни сили, бойни сили, въоръжени сили"*.

Съществителното *богатство* във форма за множествено число означава 'природни ценности'. В това значение думата се употребява винаги придружена с прилагателно също в множествено число, напр. *„Подземни богатства, минерални богатства, природни богатства"*.

В миналото съществителното *потреба* се е употребявало като отвлечено съществително в значение 'нужда, необходимост'. Днес това значение на думата е остаряло и почти не се употребява. В жива употреба е конкретизираното значение на думата, с което се означават 'нужни вещи, предмети'. То е тясно свързано само с формата за множествено число. Освен това туй значение се употребява в съчетание с прилагателно, за да се означи в коя област на живота са необходими съответните предмети, напр. *„Домашни потреби, кухненски потреби, военни потреби, канцеларски потреби, писалищни потреби, училищни потреби"* и др. Думата *потреба* има това значение следователно само в съчетание с прилагателни и във форма за множествено число.

Също така едно от значенията на съществителното *кръг* представя фразеологически свързано значение, което се употребява само във форма за множествено число и означава 'отделна обществена група от лица, обединени от общи професионални, идейни или други интереси', напр. *„Политически кръгове, литературни кръгове, висши кръгове, дворцови кръгове, управляващи кръгове, артистични кръгове"* и др.

Трябва да се отбележи още, че множествената форма на фразеологически свързаните значения също има известен оттенък на събирателност в значението. От посочените примери се вижда, че формата за множествено число в тези случаи не показва множество от отделни единици, а означава едно многосъставно, сложно понятие.

Съществителни имена, едно от значенията на които е специално, терминологично

Терминологичното значение на съществителните имена обикновено се употребява само в една от формите за число. Строгата установеност, конкретност в значението на термина довежда и до строга установеност на неговата форма. Могат да се посочат редица думи, които имат специални значения, и тези значения са фиксирани по форма — употребяват се само във форма за единствено число или само във форма за множествено число, или за разлика от другите значения, ако те се употребяват в една форма за число, терминологичното значение се употребява в двете форми за число. По този начин много често специалното значение се отделя от другите значения и по граматическото си значение

за число. Особеностите в граматическото значение за число служат като белег за разграничаване на това значение от другите значения. Терминологичните значения, които се употребяват само в множествено число, са равни на съществителните pluralia tantum. Другите значения на такива думи тогава обикновено се употребяват в единствено и съответно на него множествено число при запазване на чисто граматически отношения между двете форми. Така например някои думи от неутралната лексика се употребяват и като термини във физиката, химията, литературата, във военната практика, като технически термини и т. н.

Съществителното *захар* в основното си значение като вещественo съществително се употребява само във форма за единствено число, напр. „Яде много *захар*"; „Купих си няколко килограма *захар*". Същата дума има и терминологично значение, което се употребява в химията обикновено във форма за множествено число и означава 'въглехидрати със сладък вкус'. Когато в химията се означава групата органически вещества, съществителното се употребява във форма за множествено число *захари*, а за посочване на отделен вид се употребява и форма за единствено число, напр. „*Млечна захар, гроздова захар*". Същото може да се каже и за съществителното *сол*. Като вещественo съществително *сол* се употребява само във форма за единствено число, напр. „*Солта* е необходима за организма на човека". Като термин в химията се употребява обикновено в множествено число, напр. „*Соли* на сярната киселина, железни *соли*".

Като термин в химията се употребява и съществителното *киселина* и има форма за единствено и множествено число — „Сярна *киселина*, солна *киселина*". Във форма само за множествено число се употребява в значение 'увеличение на солната киселина в стомаха', напр. „Имам *киселини* в стомаха". Освен като термин думата *киселина* се употребява и като отвлечено съществително със значение 'качество на кисел' и има форма само за единствено число, напр. „*Киселината* на лимона е много приятна". Така че отвлеченото значение има форма само за единствено число, терминологичното значение има двете форми за число, а другото специално значение се употребява само в множествено число. По този начин формите за число подчертават и различията в семантиката.

Съществителното *атмосфера* се употребява само във форма за единствено число, напр. „Проучване на земната *атмосфера*"; „*Атмосферата* в стаята е душна"; „Разговорите се водеха в *атмосфера* на сърдечност и дружба". Когато обаче това съществително се употребява като термин във физиката — 'единица за измерване налягането на газообразни тела' — може да има форми за единствено и множествено число, напр. „Бактериите умират при налягане от много *атмосфери*"; „Налягане една *атмосфера*". Следователно терминологичното значение се отделя от другите значения и по възможността да се употребява и в двете форми за число.

Във военната практика се употребява съществителното *маневра* за означаване на 'мирновременни упражнения на войска' обикновено във форма за множествено число *маневри*, напр. „През лятото войската прави *маневри*". В другите значения думата се употребява в единствено

и множествено число, напр. „Влакът прави *маневра*“; „По железопътните линии влаковете правеха *маневри*“.

Съществителното *вариация*, което означава 'разновидност, видоизменение' се употребява както в единствено, така и в множествено число. Като термин в музиката обаче се употребява предимно във форма за множествено число: „*Вариации* върху тема от Хайдън“; „Тема с *вариации*“.

Съществителното *грис* като вещественo име се употребява само във форма за единствено число. Множествената форма *грисове* се употребява като термин за означаване междинен продукт при меленето на житни зърна на валцова машина — 'раздробено, но несмляно житно зърно'.

Следователно различни видове значения на съществителните имена обикновено се свързват по един и същи начин с отделните форми за число. Разнообразието в начините, по които се съчетават различните лексикални значения на съществителните със значението за число, най-ясно изпъква при многозначните думи, където между отделните значения се явяват различни видове отношения. При едни значения — конкретните, формите за число изразяват чисто граматически отношения и тези значения имат форми за единствено и множествено число. В други значения граматическото значение за число се свързва тясно с някои семантични промени в думата и в такива значения думата има ограничена употреба само в една форма за число. Така при многозначните думи някои значения се употребяват само във форма за единствено число, напр. преносните значения; значения, с които се означават единични понятия; които означават вещественi понятия или значения, в които съществителното е равно на събирателно име. Само в множествено число се употребяват тези значения, които означават сложност, многосъставност, повторителност, а често и фразеологично свързани значения, терминологични значения. Следователно в основни линии значенията, които се свързват с различните форми за число, са в най-тясна връзка с особеностите в значенията на формата за единствено и особеностите на формата за множествено число. При чисто граматическите отношения се изразяват количествени отношения на единичност и разделно множество; само с формата за единствено число се изразява единство без оглед на брой, а с формата за множествено число се свързва представата за сложност, многосъставност също без оглед на брой и т. н.

Твърде интересна в семантично отношение е думата *мярка*, при която различните значения са най-тясно свързани с една от формите за число. В основното си значение — 'определен размер' — думата се употребява както в единствено, така и в множествено число, напр. „Шивачът му взе *мерки* за новия костюм“; „*Мярката* за дължина на полата е 80 см“. От това значение се е развило второ номинативно значение, което има форма само за множествено число. В това значение думата има характер на съществително pluralе tantum и означава предмет, 'уред за мерене', който обикновено се състои от две еднакви части, две блюда, напр. „Срокът за проверка на всички видове *мерки* и измервателни уреди за голяма София е 30 април т. г.“ (в-к Отечествен фронт,

1950, бр. 1736). Думата *мярка* от друга страна е обогатила семантичното си съдържание и с преносни значения. Едно от значенията се употребява само във форма за единствено число и означава 'граница, предел на нещо', напр. „Няма *мярка* в пиенето"; „Няма *мярка* в хвалбите си". Другото преносно значение се свързва само с форма за множествено число — 'грижа за постигане, осъществяване на нещо', напр. „Взимам *мерки,* предпазни *мерки,* охранителни *мерки,* строги *мерки*". Множествената форма показва известна съвкупност, сложност.

Думата *движение* напр. има девет значения, от които само две се употребяват във форма за единствено и множествено число. До известна степен формата за множествено число при тях също се свързва с повторителност на действието — „Прави *движения* с ръце" — или със сложност, съвкупност — „Национално *движение,* съпротивителни *движения*".

Също така отделните значения на думата *дух* се свързват по различен начин с формите за число. Основното значение на думата е 'ум, разум' от философска гледна точка, схванат като 'висш продукт на материята у човек, изразен в способността да мисли, разсъждава'. От това значение се е развило друго значение, с което се означава 'нравствена сила, готовност за действие', напр. „В него има много *дух,* много желание за работа"; „Човек със силен *дух*". И двете значения се свързват само с формата за единствено число. Това се дължи преди всичко на факта, че с тези значения се изразяват отвлечени представи. Нюансът обаче, който пак е във връзка с тези значения, обикновено има форма за множествено число. С него се изразява 'психическо състояние в даден момент' обаче не на отделен човек, а на група лица, напр. „*Духовете* се вълнуват". Именно, за да се изрази, че се касае за много лица, това значение се употребява обикновено във форма за множествено число. Множествената форма не означава разделно множество, а има събирателен оттенък. С възможността да се образуват форми за единствено и множествено число, което означава множество от отделни единици, се отличава само значението на думата *дух,* което е свързано с религиозно-митически представи и означава 'безплътно, свръхестествено същество', напр. „Горски *духове,* зли *духове*". Изобщо може да се каже, че форма за множествено число имат тези значения на отвлеченото съществително *дух,* които или се свързват с известни индивидуализирани представи, или означават множество с оттенък на събирателност.

Образуване на две съществителни

Значенията, свързани с формата за множествено число, обикновено остават в пределите на смисловата система на едно или друго съществително. Редки са случаите на скъсване на семантичната връзка между отделните значения на една дума и образуване на две думи, една от които е с форма само за множествено число. В тези случаи престава да съществува съотносителност и между формите за единствено и множествено число.

За скъсване на семантичната връзка между отделните значения и създаване на две отделни думи може да се говори например при съще-

ствителните *мощ, покой, пола,* от които са се отделили съществителни pluralia tantum *мощи, покои, поли*[1].

Така напр. съществителното *мощ,* което има форма само за единствено число, означава 'сила, могъщество', напр. „Главата тегне изнурена,/ в гърдите нито капка *мощ*" (П. К. Яворов, Подир сенките на облаците, 21); „Отбранителна *мощ*". Във форма само за множествено число — *мощи* — думата означава 'изсъхнало тяло на светец', напр. „Между многото *мощи* там се пазят и останките на летописеца Нестора" (Ив. Вазов, Извън България, 127). Между значенията на тези две думи не се чувствува семантична връзка. А. А. Потебня обяснява, че двете думи първоначално са били една дума, като „*мощ* vis ['сила'] отначало е могла да получи значение corpus ['тяло'], а след това заедно с прехода в мн. ч. — значение на тяло на починал светец"[2].

Отвлеченото съществително *покой,* което се употребява само във форма за единствено число, има значение 'спокойствие, тишина', напр. „*Покоят* бе пълен". Само отвреме-навреме полъхваше вятър и от боровата гора се разнасяше тъжно свистене" (Дим. Димов, Тютюн, 428). Формата за множествено число *покои* има съвсем друго значение и се отделя като самостоятелна дума със значение 'място за почивка — спалня в дворец или замък', напр. „Рядко влизаше човек в *покоите* на княз Бенеамина" (Николай Райнов, Книга за царете, 29); „Княгинята се оттегли в *покоите* си". Едното съществително *покой* с форма само за единствено число е отвлечено съществително, а другото — *покои* е plurale tantum и означава конкретно понятие.

Конкретното съществително *пола* — 'женска дреха, която покрива тялото от кръста надолу' — във форма само за множествено число *поли* има значение 'подножие на планина или височина'. Между двете значения няма ясна връзка. Може до известна степен да се говори за близост въз основа на образ и затова в някои речници двете значения не се дават като отделни думи, а като две значения на една дума, едно от които има форма само за множествено число.

Също така може да се спори дали от съществителното *култура* са се образували две думи: $култура_1$, която има основно отвлечено значение 'съвкупност от материални и духовни придобивки', и $култура_2$ със значение, което е пряко свързано с основното значение на думата в древността и означава 'обработване, отглеждане на растения', а също и самите 'растения, които изискват отглеждане, обработване'. $Култура_1$ означава отвлечено понятие и се употребява само във форма за единствено число, напр. „Материална *култура,* духовна *култура*". $Култура_2$ е затвърдила употребата за означаване най-вече на самите растения, които се отглеждат, а в значение на обработване, отглеждане се среща твърде рядко, напр. „Проучват *културата* на житните растения". Освен това в конкретното значение думата се употребява най-често във форма за

[1] За възникване на някои съществителни pluralia tantum в немски език вж. у L. Tobler, Über den Begriff und besondere Bedeutungen des Plurals bei Substantiven, Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, Band XIV, 1882—3, 4 Heft, стр. 410—434.

[2] Вж. А. А. Потебня, цит. съч., стр. 14.

множествено число, напр. „Житни *култури*, пролетни *култури*, фуражни *култури*".

От съвременно гледище връзката между двете основни значения на думата *култура* е твърде неясна. Тя се изяснява само от етимологията на думата. Произходът на думата *култура* се свързва с латинския глагол colo, който има няколко значения: 'обработвам (обработвам ниви), обитавам, занимавам се, почитам, уважавам'. Латинската дума cultura, която е всъщност производна от същия глагол, означава също 'обработване, отглеждане', а също и 'образование, почитане'. Двете основни значения на тази дума са се запазили и при съвременната употреба на думата *култура*. Отвлеченото значение на думата е надделяло и се е разширило, а старото основно значение се е запазило почти само като конкретизирано за означаване на самите посаждения, растения, които се отглеждат.

Двете основни значения са доста различни по семантика, което дава отражение и в начина, по който те се свързват с формите за число — отвлеченото значение се употребява почти само във форма за единствено число, а конкретното значение обикновено във форма за множествено число с оттенък на събирателност.

Съществителни, отделните значения на които имат различни форми за множествено число

Някои съществителни в български език, не много на брой, имат две или повече форми за множествено число. Такива са думите напр. *клон, лист, дърво, труп, дядо, кълбо* и др.

Тази особеност във формата за множествено число и връзката ѝ със семантиката на някои съществителни в български език се отбелязва и подчертава в нашата граматическа литература — както в по-стари граматически съчинения, така също и в граматиките, излезли напоследък[1].

При тези думи лексико-семантичните различия, свързани с категорията число, имат по-друг характер от разгледаните по-горе. Тука различията в семантичното съдържание на думата не се свързват с една от формите за число — с формата за единствено или с формата за множествено число, — а с различни форми за множествено число за отделните значения. По този начин разликите в значенията се подчертават и от формалното разграничение на множественото число.

[1] Разликите в значенията на различните множествени форми са отбелязани още в някои от първите български граматики, напр. Н. Рилски, Българска граматика, Крагуевац, 1835, стр. 97; Ив. А. Богоров, Първичка българска граматика, Букурещ, 1844, стр. 8; Й. Груев, Основа за българска граматика, Бялград, I изд., 1858, стр. 19; Д. П. Войников, Кратка българска граматика с упражнения, Пловдив, 1864, стр. 23; И в. Н. Момчилов, Граматика за новобългарския език, I изд., Русчук, 1868, стр. 25; също и в излезлите по-късно граматики: Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 124, 125; Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, учебник за I курс на учителските институти, София, 1956, стр. 222; А. Т.-Балан, Нова българска граматика за всякого, дял първи, свезка II. Имена, София, 1955, стр. 159, 161 и др. (така и в предишните свои граматики). Същото се отбелязва и в други граматики, но твърде бегло.

Така например думата *клон* има няколко форми за множествено число — *клони, клоне, клонове, клонища.*

Формата *клони* е редовна книжовна форма за множествено число на думата *клон.* Тя е основната форма за множествено число на значението, с което се означава 'клон на дърво', напр. „От вчерашния дъжд гората беше като къпана,... дънерите и *клоните* на дърветата бяха още влажни и черни" (Йовков, Приключенията на Гороломов, 52). Формата за множествено число *клони* означава разделно множество.

Формата за множествено число *клоне* е народна форма, напр. „В градината дърветата преплитаха *клоне,* скърцаха и здраво забиваха нокти в земята" (К. Петканов, Старото време, 7). Тя е равна по граматическо значение на книжовната форма *клони* и се свързва само със значението 'клон на дърво'.

Множествената форма *клонища* също така е форма за множествено число на значението 'клон на дърво', но има събирателно значение. Напр. „Когато оряхме, не смеехме да отместим струпаните чукани и *клонища* от изкоренените храсти" (М. Вълев, Прах след стадата, 40).

Думата *клон* в значение 'отделен отрасъл, самостоен дял от нещо главно, общо' има форма за множествено число *клонове,* напр. „*Клонове* от индустрията, банкови *клонове,* пощенски *клонове*". В това значение думата има само една форма за множествено число и няма множествена форма със събирателно значение. Формата *клонове* е всъщност правилно образувана форма за множествено число за едносрична дума от мъжки род. Трябва да се отбележи още, че тази форма *клонове,* която е основната форма за множествено число на второто номинативно значение на думата *клон,* се употребява понякога и като множествена форма за първото значение на думата и се среща предимно у писатели от по-старото поколение, напр. „В градините между другите плодоносни дървета възвишаваха се и няколко дъбове, които със своите *клонове* покриваха почти цял дом" (В. Друмев, Нещастна фамилия, 85). Така употребена се среща формата *клонове* и у Ил. Блъсков, Л. Каравелов, Ал. Константинов, П. Р. Славейков, Хр. Ботев, Ив. Вазов. Формата *клонове* в съвременния книжовен български език почти не се употребява, когато думата *клон* е употребена в значение 'клон на дърво'. Тя днес е ограничила употребата си в случаите, когато думата е употребена в значение на 'отрасъл, самостоен дял'. Фактът обаче, че в миналото тази форма се е употребявала в първото значение на думата, ни дава основание да предполагаме, че след като второто значение на думата се е утвърдило в езика с форма за множествено число *клонове,* тогава употребата на тази форма за първото значение на думата е станала по-рядка, още повече, че в това значение *клон* има и други форми за множествено число.

Следователно двете основни значения на думата *клон* се свързват с различни форми за множествено число. Основното значение има няколко форми за множествено число: *клони* — книжовна форма за множествено число и *клоне* — народна, *клонища* — събирателна форма и *клонове* — рядка, остаряла форма. Второто значение, което е всъщност пре-

носно значение, развило се от основното значение, има само една форма за разделно множествено число — *клонове*.

Разнообразие по отношение на формите за множествено число съществува също така и при думите *лист* (м. р.) и *листо* (ср. р.).

Въпреки че в български език са се създали две думи с различни окончания, съществува известно смесване в употребата им. Даже може да се каже, че относно формите за множествено число двете думи не могат ясно да се разграничат. Както при думата *клон*, и тука има две основни форми за множествено число — *листа* и *листове*. По-употребима е формата *листа*. Тя е основната форма за множествено число на главното значение на думата — 'лист на растение', напр. „От дърветата се ронеха корави пожълтели *листа*" (П. Вежинов, Втора рота, 58); „Зелето има много *листа*"; „Лозови *листа*".

Формата *листа* е и форма за множествено число на значението кори за баница', напр. „Купих *листа* за баница".

Като рядка форма за множествено число *листа* се среща и в случаи, когато съществителното е употребено в значение 'къс от хартия или лист от тетрадка, книга и др.', напр. „Матеев изваждаше от папката си всевъзможни закончета, изрезки, изписани *листа*" (Д. Калфов, Избрани разкази, 361); също рядко се среща в значение 'тънък пласт от някаква материя, обикновено металически', напр. „*Листа* от ламарина, *листа* от бакър" и др. В тези значения редовна и по-употребима форма за множествено число е формата *листове*.

Формата *листове* е втората основна форма за множествено число Свързва се с разширените значения на думата *лист*: 'лист хартия, лист на книга, лист на тетрадка и др.', напр. „На масата мастилница с пера и моливи. До нея сложени *листове* бяла хартия и бележник" (Т. Г. Влайков, Съчинения, III, 45); „Нотни *листове*". Свързва се също и със значението 'лист от някаква материя, обикновено металически', напр. „Крадливо се промъкваше към тезгяха, дето работеха по-старите, опитните калфи и майсторите, които изкусно извиваха медни *листове*" (Д. Талев, Железният светилник, 86).

В съчетание с прилагателно думата *лист* се употребява за означаване на вид документ. И в това значение думата има форма за множествено число *листове*, напр. „Анкетни *листове*, изпълнителни *листове*, пътни *листове*, открити *листове*, преброителни *листове*, отчетни *листове*" и др.

Също така думата *лист* има форма за множествено число *листове* и когато е употребена в остарялото вече значение, равно на 'вестник', напр. „Нов вестник! Самоубийството на Карадидова! — разнесе се гласът на един хлапак... Публиката хвана да граби *листовете*" (Вазов, Нова земя, XXV, 100—101).

Единствената стара по образуване форма за множествено число е формата *листи*. Днес тази форма се употребява като поетична или стара форма и е равна по граматическото си значение на *листа* и *листове*. Употребява се във всички значения на думата. Най-често е употребата ѝ като поетична форма, когато думата *лист* е употребена в

значение 'лист на дърво', напр. „Чуй в гората смъртен звон, / лиха буря заигра, / *листи* свехнали разгони" (Н. Лилиев, Стихотворения, 56).

Формата *листе* се употребява като народна форма за множествено число, напр. „Шушнеха вече под утренния лъх дебелите дъбови *листе*" (А. Страшимиров, Антология, 528).

Думата *лист* има и събирателна форма за множествено число *листя*. Тя не се употребява много често. Среща се например в творчеството на Т. Г. Влайков: „Тих вечерник едвам, едвам повява и прави посърналите полупожълтели *листя* на дърветата да издават едно слабо шумтение" (Седянка, сп. Народен учител, III, 214).

Следователно най-много форми за множествено число има първото значение на думата 'лист на дърво, цвете или друго растение': основна форма *листа*, рядка *листове*, поетична *листи*, народна *листе*, събирателна *листя*. Другото значение 'лист от хартия или лист от някаква материя' има основна форма *листове*, рядка *листа* и *листи*. Значението на *лист* като 'документ' има множествена форма само *листове*; значението 'вестник' — също само *листове*, а значението 'кори за баница' — *листа*. Това показва, че не съществува рязко разграничение в употребата на множествените форми. Главното обаче е, че основното значение на думата *лист* има форма за множествено число *листа*, а другите значения — формата *листове*, но заедно с това, както се отбеляза, като редки форми за множествено число се употребяват за първото значение и формата *листове*, а за другите значения и формата *листа*. Все пак може да се каже, че съществува известно разграничение на формите за множествено число, тъй като двете основни форми *листа* и *листове* поотделно се свързват предимно с едно от значенията на думата.

Съществителното *дърво* също се употребява с няколко форми за множествено число — *дървета, дърва, дървеса, дървя*. Характерно за тази дума е, че отделните значения ясно се свързват с различните форми за множествено число. Почти не се среща смесване в употребата на различните форми за число за отделните значения.

Формата за множествено число *дървета* се употребява, когато думата *дърво* е употребена в значение на 'растение', напр. „Това е същинска тропическа гора. Исполински стари *дървета*" (Йор. Йовков, Разкази, 32); „Широколистни *дървета*". Когато обаче думата е употребена в значение 'дърво за горене', винаги се употребява формата за множествено число *дърва*, напр. „Буйни пламъци обгърнаха сухите *дърва* и се издигнаха високо" (Елин Пелин, Под манастирската лоза, 98); „Сека *дърва*". С тази форма за множествено число не се свързва друго значение на думата *дърво*. А също така и това значение има само тази форма за множествено число.

Значението, с което се означава самото растение, се употребява и в други форми за множествено число: *дървеса, дървя*. С формата *дър еса* не се разграничават отделните значения на думата, а тя служи за отбелязване на стилистична отсянка в нейната употреба. Употребява се почти само в поезията или като старинна форма, напр. „Ни лъх не дъхва над полени, / ни трепва лист по *дървеса*" (П. П. Славейков, Сън за щастие,

II, 5); „Повя горняка през полята, /залюшна *дървесата* — / и от настръхналите клони /листа увехнали орони“ (П. К. Яворов, Подир сенките на облаците, 26).

Формата *дървя* има събирателно значение. Среща се например в творчеството на Ив. Вазов, П. Р. Славейков, и др.: „Там Славейко е затрептял / между *дървя* листнати“ (П. Р. Славейков, Читалище, I, 1870, кн. 6, 184); „Ронят се в златната есен /лист подир лист от *дървята*“ (Ив. Вазов, Люляка ми замириса, 155); „Играят отражения, и клони/ *дървя* надвесват в морската градина“ (Ем. п. Димитров, В страната на розите, 102).

Ще посочим и някои други думи в съвременния книжовен български език, които с различни форми за множествено число разграничават отделните значения. Така напр. думата *труп* има две форми за множествено число — *трупове* и *трупи*. Всяка една от тези форми се свързва само с определени значения на думата. Формата *трупове* се употребява, когато думата е в значение на 'тяло на човек без крайниците и главата' или в значение на 'тялото на мъртъв човек или животно', напр. „Винаги, когато съм виждал кървави *трупове* по бойното поле, сърцето ми е плакало от скръб“ (Вазов, Борислав, 39).

Когато думата *труп* е употребена в значение 'дебелата част на отсечено дърво без клоните', множествената форма е *трупи*, напр. „Дървари карат *трупи*“. Двете значения на думата никога не се смесват във формата за множествено число. Тя служи като ясен белег в кое значение е употребена думата. Всъщност формата *трупи* е по-старата (стб. троупъ, мн. ч. по *о*-склонение троупи, а *трупове* е по-нова форма, образувана като при едносричните думи от мъжки род в съвременния български език. Двете значения са на път да се отделят в две самостоятелни думи — омоними, които имат различни форми за множествено число.

Думата *дядо* образува форми за множествено число *дядовци* и *деди*. Роднинските имена в български език най-често образуват множествено число с окончание *-овци*, напр.: *чичо*, мн. ч. *чичовци*; *вуйчо*, мн. ч. *вуйчовци*; *батьо*, мн. ч. *батьовци*. Така е образувана и множествената форма от *дядо* — *дядовци*, която се употребява в значение 'баща на майката или на бащата' и в значение 'изобщо стар човек, старец', напр. „Ей нагиздени невести /мяркат се по дворищата; /дремят бабите по вратни, / *дядовците* — в механата“ (К. Христов, Кръстопът, 55); „Имам двама *дядовци*“.

Формата *деди* се свързва със старобългарската дума дѣдъ, с множествена форма дѣдн. Следователно множествената форма *деди* е по-стара по произход и пряко наследена от множествената форма в старобългарски език. Тази форма за множествено число се употребява само в едно от значенията на думата, а именно в значение на 'далечни прародители; прадеди, предци', напр. „Четете да знайте, що в стари години / по тез земи славни вършили *деди* ни“ (Вазов, Лирика, I, 189); „Език свещен на моите *деди*“ (Вазов, Лирика, II, 47).

Освен това трябва да се подчертае, че посоченото значение се употребява само във форма за множествено число — *деди*. По-употребима в езика е производната *прадеди* или *предци*.

По този начин двете форми за множествено число — *дядовци* и *деди* — се свързват с отделните значения на думата *дядо* и от своя страна представят формален белег за разграничаване на значенията.

Думата *кълбо* има две форми за множествено число — *кълба* и *кълбета,* с които също се разграничават отделните значения на думата. По-употребимата форма за множествено число е *кълба.* Тя е правилно образувана форма за множествено число на дума от среден род с окончание *-о.* Употребява се, когато думата означава изобщо 'тяло с обла форма; сфера', напр. „*Кълба* дим, *кълба* прах, земни *кълба*". Когато обаче думата е употребена в стеснено значение 'прежда, конци, намотани във форма на кълбо', обикновената множествена форма е *кълбета,* напр. „*Кълбета* прежда, *кълбета* вълна, памучни *кълбета*". Формата на *-ета* е по образец на старите *т*-основи, с което окончание днес се образува форма за множествено число и на други думи от среден род.

Трябва да се подчертае, че при думата *кълбо* разграничението на двете значения по формата за множествено число не е съвсем строго. Срещат се случаи, когато формата *кълба* е употребена във второто значение на думата и обратно. Правилно е обаче двете значения да се разграничават и по формите за множествено число.

В български език, както се подчерта, не е много често явление отделните значения на думите да се свързват с различни форми за множествено число. В тези случаи обикновено се касае за запазване на стара форма за множествено число покрай нова форма, характерна за съвременния книжовен български език *(клони — клонове, листи — листове, трупи — трупове, кълба — кълбета),* или пък двете форми за множествено число се свързват с две думи *(дървета — дърва, дървеса; дядовци — деди).*

*

Лексико-семантичните различия, свързани с формата за множествено число, които се разглеждат във втората глава на работата, се отличават със следните характерни черти:

1. Лексико-семантичните различия, свързани с формата за множествено число при отделни думи, изпъкват най-ясно при думи, между значенията на които съществува по-голяма семантична отдалеченост. Посочихме такива примери от конкретни съществителни *(дреболия — дреболии, колиба — колиби, дъска — дъски, записка — записки)* и от отвлечени съществителни *(апетит — апетити, известие — известия, сила — сили, търкане — търкания).*

2. Връзката между граматическото значение за число на думата и лексикалното й значение не произхожда обаче само от характера на семантичното съдържание на отделната дума. Измененията в семантичната й структура, отразени и в граматическото значение за число, се извършват въз основа на по-общи тенденции, които от своя страна са тясно свързани с особеностите в значението на самата форма за множествено число. Формата за множествено число на разгледаните примери в повечето случаи се свързва с представата за известна сложност, съвкупност,

многосъставност на предмета или сложност, повторителност на явлението, действието. Именно с тези оттенъци на събирателност в значението на множествената форма по-точно се изразява семантичната същност на някои значения в редица съществителни.

3. По-редки са случаите, когато се загубва смисловата връзка и съотносителността между формата за единствено и множествено число, при което значението с форма за множествено число се е отделило като самостоятелна дума *(мощ — мощи, покой — покои, култура — култури, пола — поли).*

4. Случаите, когато лексикалните значения на една дума се свързват с различни форми за множествено число, не са много в български език. При тези думи се наблюдава смесване на стари и нови форми за множествено число; образуване на няколко множествени форми с различни окончания; книжовни и народни форми, или формите за множествено число са всъщност множествени форми на две отделни думи, една от които в съвременния български език не се е запазила във форма за единствено число.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разглеждането на лексико-семантичните отношения, свързани с категорията число при съществителните имена, спомага за по-задълбоченото и пълно изясняване характера на категорията число при тези имена от една страна и от друга — за по-пълното изследване на лексико-семантичната структура на съществителните. Посочването на различните случаи на лексико-семантични различия във връзка с формите за единствено или множествено число допринася за изясняване също така на една страна от сложното взаимодействие между граматичната и семантичната структура на думата. Като се водим от този основен принцип, нас ни интересуваше какви страни от лексикалното съдържание на съществителните и какви промени в тях пряко се свързват със значението за число и неговите форми.

Когато анализираме категорията число при съществителните имена, поставяйки този анализ във връзка със семантиката на съществителните имена, ние се сблъскваме с по-общите категории на конкретност, отвлеченост, вещественост, събирателност, единичност и др. При такова разглеждане на категорията число при съществителните имена се идва до извода, че основното при посочване на особеностите на категорията число във връзка с промените в семантиката на съществителните имена е, че значенията с отвлечен характер имат обикновено форма само за единствено число, а конкретните и конкретизираните значения — обикновено форми за единствено и множествено число. Това всъщност представя граматически изразено различието между категорията отвлеченост и конкретност (предметност) от една страна и от друга страна — различието между значението на формите за единствено и множествено число. Докато формата за единствено число е неопределената, обобщаваща форма,

за число, то формата за множествено число е силната форма за изразяване на брой, множество, като от една страна означава разделно множество, а от друга посочва множество с оттенък на съвкупност.

Ние посочихме кои семантични промени на съществителното се свързват и с различия във формата за число и защо именно тези промени намират отражение и имат връзка със значението за число. На първо място се поставят промените, които стават при съществителни, употребяващи се само във форма за единствено число, която форма при това има обща функция, тъй като не се свързва с представата за единичност. Това са промените при онези категории съществителни имена, при които лексикалното значение не може да се свърже с представата за брой, число — съществителните с отвлечено, вещественo или събирателно значение. Само конкретното значение е тясно свързано с представата за брой, число, множество и затова то почти винаги има форма за единствено и множествено число. Именно затова несъответствието между лексикалното значение на съществителните от съответната категория на отвлечени, вещественi или събирателни съществителни и граматическото значение за число намира разрешение или се премахва, като кръгът на лексикалните значения на редица думи от тези категории се обогатява с нови лексикални нюанси, които изменят или най-често разширяват представите, с които се свързва значението на думата. От невъзможността лексикалното съдържание на думите от тези категории да се съчетае с представата за число (затова тези съществителни се употребяват във форма за единствено число), се идва до такава промяна в семантиката им, че става възможна връзката на новото значение с представата за число. По този начин значението за число при редица съществителни от посочените категории става белег, по който могат да се разграничат някои значения и нюанси, които всъщност не представят най-характерните значения за тези думи, а са значения и нюанси, които са се развили от основните им значения и свързват съответните съществителни с друга категория думи — именно с категорията на конкретните съществителни. За нас е важен фактът, че именно това семантично сближаване с конкретните съществителни води след себе си и обогатяване на тези думи с форма за множествено число и често с форма за единствено число с друго значение (за посочване на единичност, тъй като формата за единствено число, която показва единичност, не се схожда с общата форма за единствено число на основното значение на тези думи). При някои съществителни имена от посочените категории се получава така, че с формата за единствено число се означава понятието изобщо без отношение към число, а също и един брой от съответното понятие. В случаите пък, когато конкретизираното значение не се употребява във форма за единствено число, то задължителната за него форма за множествено число се схваща без отношение към брой, число и съдържа оттенък на събирателност.

На второ място разгледахме лексико-семантични различия, свързани с категорията число при отделни думи. От посочените случаи става ясно, че разнообразието в лексикалните значения, които се свързват с формата за множествено число, се обяснява преди всичко с разнообразието

в значенията на множествената форма и особено във връзка с богатството от различни нюанси, които могат да се изразят със събирателното значение на формата за множествено число.

Общо взето, анализът на категорията число показва, че по-богатата на значения и, тъй да се каже, силната форма за число е формата за множествено число. Именно с тази форма са свързани повечето лексико-семантични различия при съществителните имена в български език и предимно промени в такива лексикални категории, които в основното си значение се употребяват само в единствено число. Различните оттенъци в значението на формата за множествено число са всъщност реалната основа, с която се свързват промените в лексикалните значения както на думите от посочените категории, така и в значенията с форма само за множествено число при отделни думи.

При случаите, разглеждани в първата глава на работата, семантичните различия, свързани с категорията число, не са несъответствени, т. е. значенията, свързани с форма за единствено число, могат семантично да се съпоставят със значенията, свързани с формата за множествено число. В тези случаи не се идва до скъсване на семантичната връзка между различните значения. Във втората глава на работата обаче значенията с различни форми за число са твърде отдалечени по семантика едно от друго и в някои случаи, макар и рядко, може да се дойде до скъсване на семантичната връзка между различните значения и отделяне на съществителни с форма само за множествено число *(покои, мощи, поли)*. Следователно при лексико-семантичните промени, свързани с различните форми за число при отделни думи, много по-ясно се поставя въпросът за голямото различие между значението на съществителните във форма за единствено число и значението им във форма за множествено число. Тука изпъква и въпросът за отделянето на омоними от една дума, като разликата в значението се подкрепя и от различие по отношение на формите за число.

От друга страна за лексико-семантичните промени, свързани с категорията число, при отделни думи (и особено при многозначните думи) характерно е това, че докато в едни значения различието във формата за число е чисто граматическо, т. е. изразява число, брой, в други значения изпъква тясната връзка обикновено на формата за множествено число с лексикалното значение на думата, така че тази форма представя ясен формален белег на това значение. Както казва А. И. Смирницки, „различието по число при съществителните се явява като различие граматическо", обаче „съществуват и случаи на по-пълно, устойчиво лексическо обособяване на формите за множествено число в определено значение — при запазване на чисто граматически отношения в другите значения"[1].

Трябва да се подчертае, че в лексико-семантичните различия, свързани с категорията число при отделни думи, не се наблюдават някакви общи тенденции, общ белег в лексикалното им съдържание. Тези промени стават в зависимост от характера на семантичното съдържание на

[1] Вж. А. И. Смирницкий, цит. съч., стр. 30.

отделната дума и от особеностите в значението на формата за множествено число, с която форма обикновено по-точно се свързва една страна от семантиката на думата. В това отношение съществува известна разлика от лексико-семантичните различия, свързани с категорията число, при цели категории думи (отвлечени съществителни, събирателни имена и веществени съществителни), където семантичните промени, свързани с различните форми за число, не са в зависимост само от семантичното съдържание на отделната дума, а имат общ белег и са еднакви за много думи от съответната категория. Така граматическото значение за число при редица думи от една категория се свързва по един и същ начин с лексикалното значение на тези думи. Не отделни значения, а някои видове значения се свързват с промяна във формата за число (по-точно с обогатяване с формата за множествено число): значенията за посочване на 'постъпка, проява, думи, лице, конкретен предмет' при отвлечените съществителни; за посочване на 'вид, голямо количество' и др. при веществените съществителни; за означаване на 'големи дървета' при събирателните имена. Тези няколко значения, които се явяват при редица думи от една лексикална категория, са подчинени на една и съща тенденция. Основното при думите singularia tantum е, че новите значения, които имат форма и за множествено число, се явяват благодарение на тенденцията да се разшири отвлеченото съдържание на абстрактните съществителни и с по-конкретни представи; при веществените съществителни и събирателните имена те произлизат от сблъскването на събирателното значение на формата за единствено число с представи, които са свързани с представата за разделно множество.

Именно фактът, че много думи от една категория променят значението си по един и същи начин, говори, че при тези думи граматическото значение за число е елемент, в който намира отражение една страна от семантичното съдържание на думата, и който се свързва не само с граматическото изменение на думата, но и с изменения лексически.

Семантичните различия, които посочихме при съществителните, и начините, по които лексикалното значение е съчетано със значението за число (значението на формата за единствено или на формата за множествено число), причините, поради които настъпват посочените семантични промени в съществителните имена, условията, при които те са възможни, — всички тези явления трябва да се охарактеризират като лексико-граматични. Те засягат както граматичната, така и лексикалната страна на съществителните. Цялото разнообразие на тези отношения между лексикалното значение на думата и граматическото значение за число произлиза и е в съгласие с характера на категорията число при съществителните имена. С оглед на това бихме могли да кажем, че категорията число при съществителните имена в български език не е чисто граматическа категория, а отчасти лексическа, т. е. тя е лексико-граматическа.

Разнообразието в лексико-семантичните отношения, свързани с категорията число, е доказателство за сложността на семантичните отношения при съществителните имена, а също така и за богатството на изразните възможности на езика, за стремежа в езика да се търсят начини за по-точно и разнообразно изказване на човешките мисли.

СПИСЪК НА ПРОИЗВЕДЕНИЯТА, ОТ КОИТО СА ВЗЕТИ ПРИМЕРИТЕ, ПОСОЧЕНИ В ТРУДА

Ангелов, Д., На живот и смърт, София, 1955.
Белев, Г., Какво видях в Америка, София, 1949.
Белев, Кр., Поема за загиналия борец, Пловдив, 1944.
Ботев, Хр., Знаме, г. I, Букурещ, 1874—1875.
Бурин, И., Пролетта и трактористa, София, 1950.
Вазов, Ив., Съчинения, изд. Ал. Паскалев, София, 1918—1922 (т. I—XXVIII). Лирика, т. I, II, V; Повести и разкази, т. VI, VII; Чичовци, т. VIII; Драски и шарки, т. IX; Пъстър свят, т. XI; Разкази, т. XII; Утро в Банки, т. XII; Иван Александър, т. XIII; Светослав Тертер, т. XIV; Великата Рилска пустиня, т. XV; В недрата на Родопите; Извън България, т. XVI; Пътни бележки, т. XVII; Борислав, т. XX; Под игото, т. XXII, XXIII; Нова земя, т. XXIV, XXV; Люляка ми замириса, т. XXVIII. Писма до Евгения Марс, София, 1947.
Вежинов, П., Втора рота, София, 1949.
Величков, К., Повести, разкази, спомени, I, под ред. на Ив. Вазов, София, 1911.
Влайков, Т. Г., Вестовой, сп. Мисъл, VI, 1896, кн. I—V; Седянка, сп. Народен учител, III, В. Търново, 1885; Съчинения, т. II, София, 1926; т. III, София, 1928.
Волен, Ил., Диви души, София, 1945.
Вълев, М., Прах след стадата, София, 1937.
Грубешлиева, М., Пред прага, София, 1955.
Димов, Дим., Тютюн, София, 1951.
Дичев, Ст., За свободата, ч. I, София, 1954, ч. II, София, 1956.
Димитров, Ем. п., В страната на розите, София, 1943.
Добревски, Д., Бунтът на крайцера „Надежда", София, 1952.
Друмев, В., Нещастна фамилия, Русе, 1873.
Елин Пелин, Съчинения, Гераците. Земя, т. III, София, 1943; Летен ден, т. I, София, 1943; Под манастирската лоза. Аз, ти, той, т. IV, София, 1942; Черни рози. Пижо и Пендо, т. V, София, 1942. Ян Бибиян, София, 1948.
Загорчинов, Ст., Ден последен, София, 1949; Легенда за света София, III изд., София, б. г.
Исаев, Мл., Пожари, София, 1932; Тревожна планета, София, 1938.
Йовков, Йор., Вечери в Антимовския хан, София, 1931; Женско сърце, София, 1943; Жетварят, София, 1945; Песента на колелетата, София, 1943; Приключенията на Гороломов, София, 1943; Разкази, т. II, София, 1932; Старопланински легенди, София, 1932.
Калфов, Д., Избрани разкази, София, 1957.
Каралийчев, А., Птичка от глина, София, 1946; Строители на републиката, София, 1950.
Караславов, Г., Обикновени хора, ч. I, II, София, 1953.
Коларов, В., Против хитлеризма и неговите български слуги, София, 1947.
Константинов, Ал., Бай Ганьо, София, 1895; До Чикаго и назад, сп. Български преглед, год. I, кн. 3, София, 1893; Съчинения, кн. I, Фейлетони, очерки и разкази, София, 1901.
Константинов, К., По земята, София, 1945.
Кремен, М., Брегалница, София, 1946.
Ламбрев, К., Средногорски партизани, София, 1954.
Лилиев, Н., Стихотворения, София, 1932.
Марчевски, М., Героите на Белица, София, 1952; Митко Палаузов, София, 1953
Миладинови, братя, Български народни песни, ред. М. Арнаудов, София, 1942
Минков, Св., Другата Америка, София, 1946.
Немиров, Д., Братя, II изд., София, б. г.
Пенев, Б., Начало на българското възраждане, София, 1919.
Петканов, К., Старото време, София, 1944; Хайдути. Избрани съчинения, София, 1945.
Райнов, Н., Книга за царете, София, 1918.
Райчев, Г., Избрани съчинения, кн. I, II, София, 1940.
Русев, Хар., По стръмнините, София, 1948.

Славейков, П. П., Събрани съчинения, Немски поети, т. V, ред. Б. Пенев, София, 1921; Сън за щастие, т. II, под ред. на Б. Пенев, София, 1921; Българска литература, т. VI (1), ред. Б. Пенев, София, 1922.
Славейков, П. Р., Избрани произведения, т. I, София, 1954; т. II, София, 1956; Читалище, I, 1870, кн. 6.
Станев, Ем., Януарско гнездо, София, 1954.
Стоянов, Зах., Записки по българските въстания, 1870—1876, т. III, Затвори, София, 1892.
Стоянов, Л., Повести. Сребърната сватба на полковник Матов, т. III, София, 1952; Холера, София, 1945.
Страшимиров, А., Антология, София, 1922; Съчинения, т. I, Смутно време, София, 1947.
Талев, Д., Железният светилник, София, 1952; Илинден, София, 1953; Преспанските камбани, София, 1954.
Фурнаджиев, Н., Между приятели, София, 1951.
Хрелков, Н., Дочакан ден, Стихотворения, София, 1952.
Церковски, Ц., Разкази, т. II, София, 1947; Разкази, т. III, София, 1948.
Яворов, П. К., т. I, Подир сенките на облаците, София, 1924.
Вестници: Вечерни новини, 1958, бр. 2051; Литературен фронт, 1956, бр. 2, 1958, бр. 8; Народна култура, 1958, бр. 4; Отечествен фронт, 1950, бр. 1736.

ПОКАЗАЛЕЦ НА РАЗГЛЕДАНИТЕ ДУМИ

авангард 258
авторитет 242, 243
адвокатура 271
акламации 256
алгебра 247
апетит 285, 297
атмосфера 288
бакла 266
баклава 264
балет 273
банан 268
баница 264
баня 282
батьо 296
башибозук 271, 272
беда 241, 242
бедността 271
безвкусие 251
безвкусица 251
бездарност 243
безличие 242, 243
безредие 285
безредица 285
бележка 283
бира 264
благо 245, 260, 279
богатство 287
боза 264
боровинка 268
брашно 263
буйност 250, 253, 260
буйство 250, 253, 260
букак 276, 277, 279
буренак 274, 275
бъбрек 281
варварство 237, 238
варварщина 237, 238
вариация 289
веене 285
величие 242, 243, 279
верига 259, 261
вероломство 237, 238
веселба 253
веселие 253
веселост 253
вземане 246, 247, 260
виждане 285
вино 262, 263, 264, 270
висина 249, 260
височина 249
височина 248, 249, 279
вкус 285
власт 244, 279
вода 262, 263, 265, 266, 279
войска 270
волност 235, 236
враг 271
връзка 259, 261
вуйчо 296
вълна 264
върбалак 275
вътрешност 281
вятър 265
география 247
главоболие 285
глупост 240, 278
глъбина 248, 249, 279

горест 242
горчивина 285
грапавина 252, 253, 260
грапавост 252, 260
грах 266
грижа 242
грис 289
грубост 235, 236
далечина 248, 249, 279
далнина 248, 249
дарование 243
движение 290
двусмисленост 251
двусмислица 251
дебати 256
деди 296, 297
десница 273
детинщина 238
дивеч 274
дивост 252, 260
дивота 252
дивотия 252, 253, 260
диня 269
добитък 274
добиче 274
добрина 251, 260
доброта 251, 260
домат 268, 269
драма 273
дреболия 281, 297
дребосък 272
дробче 281
дружба 286
дрязги 286
дух 290
духовитост 238, 239, 279
дъбак 276, 277, 279
дъжд 258, 265
дълбина 248, 249
дълбочина 248, 249
дълг 258
дърво 292, 295, 296, 297
дързост 240
дъска 282, 297
дяволитост 250
дяволия 250
дядо 292, 296, 297
дял 258
ежби 286
ексцентричност 237
еснаф 273, 274
еснафин 273, 274
ечемик 266, 267, 268
жестокост 235
жито 262, 266, 267, 268, 270
жлеза 281, 282
занаятчийство 271
запас 258
записка 283, 297
запитване 239, 240, 279
зародиш 258
захар 288
злина 237
знаменитост 242, 243
зрелище 284
избор 284
избухване 256
известие 286, 297
извинение 254, 255
извиняване 254
изобретение 255
изобретяване 255
изпарение 255
изпаряване 255
изпълнение 254
изпълняване 254
история 247
кайсия 268
камък 272
камънак 272
капка 282
карта 282
картоф 268, 270
кафе 264
киселина 288
клон 292, 293, 297
ключ 258
козунак 264
колиба 282, 297
коментарии 256
конфитюр 263
коприна 264
кормило 257, 258
кощунство 238
красота 247, 260
краставица 268
круша 268
кръг 287
култура 291, 292, 298
кълбо 292, 297
лаври 258, 261
лавър 258
лакомия 243, 444
лакомник 244
лакомство 244
левица 273
лед 265
леща 266
лист 292, 294, 295, 297
листак 274
листо 294
лудория 250, 253
лудост 250, 253
лукавство 237
любезност 240
малина 268, 270
маневра 288, 289
мармелад 263
масло 263, 270
мастило 264
мемоари 283

мизерия 238
миризма 245, 260
мляко 264
море 258
морков 268
мощ 291, 298
мощи 291, 298
мръсотия 240, 245
мъгла 265
мъдрост 239
мъка 242
мярка 289, 290
народ 270
нежност 240, 241
нерв 282
несправедливост 235, 236
нечистотия 245
нечистота 245
низост 236
нищожество 242, 243
новина 286
нота 283
нрав 284
овации 256
овес 266, 267, 268
окови 259
опера 273
опора 258
орех 268, 269
орешак 276
ориз 266, 270
основа 258
острота 239
печат 273
плащане 246, 247, 260
повторение 240
подлост 235, 236
подмятане 239
подпитване 239
подсвиркване 256
покои 291, 298
покой 291, 298
пола 291, 298
поли 291, 298
помощ 246
поток 258
потреба 287
прадеди 296
празнина 251, 252
празнота 251
праскова 268
прах 262, 282
преваляване 256
преговори 256
предсказание 254
предсказване 254
предци 296
пререкание 256, 286
признаване 254, 261
признание 254, 261
прилив 258
приспособление 255, 261
приспособяване 255, 261
провикване 256, 259
продукт 283
просо 266
проучване 256, 257
пшеница 266, 267
пълномощие 284
пътуване 256, 259
пясък 265, 270, 279
работа 246
радост 241, 242, 279
разбиране 285
раздори 286
разискване 256, 257
разкопки 256
разсъждаване 255, 261
разсъждение 255, 261
разтакаване 256
ракитак 275
ракия 262, 264
раняване 256
репички 268
ръж 266
ръкоплескане 256, 257
самота 248
сила 286, 287, 297
скара 273
скръб 241
слива 268
сливак 276
словоизлияние 240
слух 239
слънчоглед 267, 270
смут 285
сняг 265, 270, 279
сол 262, 288
спестяване 246, 247, 260, 279
сплетни 286
спомен 283
сприхавост 237
сравнение 240
средство 246, 279
страх 242
студ 265
схващане 285
създаване 255
създание 255
тиквичка 268, 270
труд 246, 279
труп 292, 296, 297
трънак 274, 275
тютюн 267
тъга 241, 242
търкане 285, 297
търсене 285
учтивост 239
фасул 266
хляб 264

ход 246
храсталак 271, 274, 275
хубост 247, 248
царевица 266, 267, 268, 270
ценност 245, 260, 279
цинизъм 239
чай 264
черешa 268, 269
чиновничество 271
чичо 296
чушка 268, 269
шир 249
ширина 248, 249
широта 249
широчина 249
шубрак 274, 275
шумак 274
ябълка 268, 269
ягода 268, 270
яд 242
ято 270

ЛИЧНИ И ФАМИЛНИ ИМЕНА В БОТЕВГРАДСКО

Стефан Илчев

Увод

Поселища и население

В Ботевградска околия влизат градовете Бо̀тевград и Ѐтрополе и селата Бо̀женица, Врачѐш, Гу̀рково, Калу̀герово, Кра̀ево, Лѝпница, Лита̀ко̀во, Лопя̀н, Нов^ачене, Осѝковица, Осѝковска Лъка̀вица, Пр^авец, Правѐшка Лъка̀вица, Р^адотина, Р^азлива, Ра̀шково, Сво̀де, Скравѐна и Тру̀довец.[1] Според предварителните резултати от преброяването на населението на 1 декември 1956 г. Ботевградска околия има 46,296 жители. Населението е българско, с неголям брой цигани и единични лица от други народности; в Ѐтрополе има малко повече стари заселници каракачани. Българското население на околията в основната си част е старо местно. През последните 3-4 поколения не са ставали значителни преселнически движения, пък и в миналото са били сравнително малко. Като не смятаме временно пребиваващите служебни и други лица, „външни хора“ в отделните поселища са главно снахи и зетьове от околните села, а в административния център Ботевград има няколко десетки заселили се там бивши и сегашни държавни служители от други области на страната.

Фонетични особености на говора

Във фонетично отношение говорът на околията е доста единен. С оглед на разглеждания материал заслужава да се посочат следните особености:

1) Ударено или неударено **ъ** (от ѫ или ъ) се изговаря като съответно **а**: *Са̀ба, Саботѝнов, Са̀йко, Га̀лаба.* (Това не засяга **ъ** в съчетанията **ръ** и **лъ**, за които става дума по-долу.)

---

[1] Напоследък станаха следните административни промени: махалите Лъга и Равна са обособени като отделни села към община Етрополе, Еленов дол (Елов дол) — към Липница, Ямна — към Лопян.

По-нататък в азбучния списък на личните и фамилни имена се споменават някои махали и колиби като Дръвница, Темуша, Церица, които спадат към посочените пред скобите общини.

2) Подвижно **я** (от ѣ) се изговаря винаги като **е**: *Блѐско, Невѐна, Цвѐта, Цвѐтко.* При някои имена старият ѣ е минал в **а**, т. е. съгласната пред него е затвърдяла: *Бàлчо, Цàло.*

3) Силно смекчени **д** и **т** преминават в **г′** и **к′**: *Грòзгьо, Рȕгьов, Гяволòвски, Вàкьо, Кръ̀скьов, Пàкьо.*

4) Съчетанията **ръ—ър** и **лъ—ъл** са винаги **ръ** и **лъ** (по-точно нещо средно между р̥, л̥ и **ръ, лъ**): *Връ̀бàн, Пръ̀вàн, Срънòвски, Влъ̀ко, Влъ̀кàнов.*

5) В началото на думи и вътре между гласни **х** не се изговаря: *Рȉсто, Убѐн, Кожуàра.*

6) Редукцията на неударените гласни е средна, почти слаба, все пак при редица имена и местни названия сближените гласни се смесват: *Желàнов* и *Жилàнски, Кàленски* и *Кàлински, Лесȉчков* и *Лисȉчков, Màргенски* и *Màргински, Мензȉлски* и *Минзȉлски, Мошȉковски* и *Мушȉковски, Отешàнски* и *Утешàнски.*

Изключение от първите три точки правят най-източните села на околията — Лопян, Осиковска Лъкавица и по-голямата част от Осиковица (махалите на север от главния път), където се среща изговор *Блѝско, Недѝлко, Цвѝта, Цвѝтко, Съ̀ба, Съ̀йко, Съ̀ков, Рàдьо, Грòздьов, Вȉтьо, Вȕтьо.*

Под влияние на училището, на книги, вестници, радио и др. книжовният общобългарски изговор все повече си пробива път и при имената, ето защо покрай *Рȉсто, Рȉстов, Анджȉйски* се чува и *Хрȉсто, Хрȉстов, Ханджȉйски,* покрай *Сàбко — Съ̀бко,* покрай *Кръ̀скьо, Кръ̀скьов — Кръ̀стьо, Кръ̀стев* и т. н.

Източници

Основен източник на разглежданите тук лични и фамилни имена и прякори са избирателните списъци от 1952 г., в които са посочени всички живи лица от 18-годишна възраст нагоре. Събраният материал бе проверен, уточнен и допълнен по указания на местни хора в самите селища. Но докато за някои по-редки имена информаторите знаят точно от кои други имена произлизат, дори посочват конкретни случаи как са възникнали, кой на кого е кръстен, за редица други имена нямат никаква представа и не могат да кажат нищо. Освен тия източници от названията на местности, махали, реки, кладенци и под. са изведени голям брой вече изчезнали от употреба лични имена и прякори, с каквито изобилствува топонимията на Ботевградско.

Форми на имената

Лични мъжки

Личните мъжки имена завършват на съгласна, на **о** (или **йо**), **а** (или **я**), **и** и **й**. Някои от имената на **о** имат втора форма на **е**, която в именителен или косвен падеж винаги се членува: *Гѐно* или *Гѐнето, Гòчо — Гòчето, Кòло — Кòлето, Мȉлчо — Мȉлчето, Пѐло — Пѐлето, Тàро —*

Тàрето, Цàно — Цàнето и др. Втората форма се употребява за познато на говорителите лице и съдържа известна умалителност.

В звателен падеж имената на съгласна окончават на **е**: *Ивàне, Пѐтре, Стойне, Цветàне* (но: *Аспарýх*). Имената на **а, я, и, й** нямат отделна звателна форма: *Никòла, Илйя, Геòрги, Николàй*. Имената на **о** в звателен падеж завършват пак на **о**, но голяма част от тях имат и второ звателно окончание, което изразява по-голяма интимност: *Вýто* или *Вýте, Йòто — Йòте, Кòцо — Кòце, Мйто — Мйте, Цàно — Цàне, Цѐно — Цѐне, Цòло — Цòле*.

Формата за родително-винителен или косвен падеж е напълно изчезнала.

В разговорната реч се срещат форми за множ. число с окончание **-вци** или **-овци**, които могат да се членуват: „В наше село има много *Никòловци* и *Вýтовци*“; „*Рйстовците* празнуват на Коледа, а *Йордàновците* — на Водици“.

Лични женски

Личните женски имена окончават на **а** или **я**.

В звателен падеж имената със завършек **-га, -ка, -ца** и **-ша** окончават на **е**: *Òлге, Ивàнке, Пѐнке, Гàце, Мàце, Цòце, Бòше, Дòше, Тòше* (но: *Велйко*). Имената на **-ия** покрай по-употребимото окончание **о** могат да получат и **е**: *Марйо* и *Марйе, Анастасйо — Анастасйе, Софранйо — Софранйе*. Останалите имена в звателен падеж окончават на **о**: *Гѐно, Пѐно, Рàдо, Цвѐто*.

Двусрични имена с **о** или **у** в корена получават звателно окончание **е**: *Вýне, Дòйне, Дòне, Дòре, Йòне, Кòйне, Кýле, Стòйне, Тòте, Цòне*.

Двусрични имена на **-ца** и **-ша** с **е** в корена получават звателно окончание **о**: *Вѐшо, Дѐшо, Нѐцо, Вѐцо, Нѐшо, Пѐцо, Пѐшо*.

Множ. число се образува със завършек **-ини** и може да се членува: „Дошле са две *Марйини* и две *Рàдини* — а познай кои са!“; „*Цвѐтините* посрещат на Цветница“.

Прякори

Прякорите биват лични и родови.

Като вид думи личните прякори най-често са членувани съществителни или прилагателни. Когато лицето е доста известно, такива прякори се употребяват и самостоятелно, но обикновено те се прилагат след името: *Байча* или Стоян *Байча*, Иван *Блàгия*, Васил *Бичѐто*, Никола *Згòдния*, Ричин *Кòкаля*, Георги *Кýпения*, Димитър *Месàля*, Иван *Синйгера*, Петко *Сйтния, Тòпката* или Цано *Тòпката*, Георги *Чепйша*, Стоян *Шестàка*. От съществителните-прякори за мъж могат да се образуват форми за жена или дете, а също и за мн. число: Цона *Месàлката*, Яна *Платнйчката*, Тодор *Синйгерчето*, Йона *Чепишлѐто, Гургурýшките, Платнйците*.

Прякори, които по форма напомнят лично име, се употребяват самостоятелно и не се членуват: *Бйчо, Глýшко, Гýрльо, Кратýнкьо, Мѐшко, Мрѣньо, Плàчко, Шàньо, Шйшко*.

За основна форма на родовите прякори се смята множ. число. Те имат завършек **-(в)ци**: *Àрбовци, Бèлковци, Вòйкинци, Гологлàвци, Диванòвци, Злàнковци, Лйсовци, Цàгарци, Чàгавци, Йцинци,* или **е (ете)**: *Балйнете, Венчàрете, Виднярете, Могилàрете, Суклйнете.* Първият вид родови прякори се употребяват повече нечленувани, а вторият — винаги членувани.

Фамилни имена

По форма и окончание фамилните имена могат да се разделят на няколко групи:

1) Със завършек **-ов**, пред който стои бащино или дядово име: *Андрèов, Бòйов, Бòнчов, Гьòргьов, Гòцов, Дйшов, Ивàнов, Пèтков, Пètров,* или личен прякор: *Баячов, Бръмбаров, Врàчов, Гòльов, Дйвчов, Мръньов, Попòв, Потàйников, Пръчов, Сираков, Чорбàнов, Шарàнов.*

Под влияние на книжовния език **о** от завършек **-йов (-ьов), -цов, -чов, -шов** все по-често преминава в **е**: *Бòев, Вèлчев, Георгйев, Гòцев, Кòцев, Мйлев, Пèев* (дори *Цènев, Васйлев*). Пак под външно влияние ударението понякога отива на края: *Димитрòв, Иванòв, Петкòв, Петрòв.*

2) Със завършек **-ин**, пред който стои името на майката или бабата, а понякога и на съпругата: *Гènин, Дòнин, Йòнин.* Тоя вид фамилни имена са значително по-малко и имат ограничена по място и време употреба — в махалата и през детските години на лицето. Устояват и изместват бащинското презиме ония от тях, които съдържат по-типично женско име: *Àрмин, Дèлин, Дйшин, Звèздин, Калйнкин, Кйтин, Кйцин.*

3) Със завършек **-(в)ски**, пред който стои някое от посочените погоре фамилни имена: *Бòйовски, Дйлчовски, Тòдоровски; Дйнински, Кỳлински, Пènински; Гяволòвски, Късмèтски, Рогàчовски;* родов прякор: *Балйнски, Бèлковски, Венчàрски, Вòйкински, Драмлййски, Цàгарски,* или название на местност, махала, село: *Орленскй, Падинярски, Палàнковски, Осйковски, Правчàнски.* При тоя вид имена вътрешното съчетание **-йов (-ьов), -чов, -шов** обикновено се запазва, не става **-ев, -чев, -шев,** и ударението рядко отива към края.

4) Със завършек **-шки**, пред който има видоизменен прякор: *Беляшки, Близнàшки, Бръсàшки, Войнйшки, Герàшки, Грàматнишки, Левàшки, Лютàшки, Храненишки,* или местно название: *Бàнишки, Дрънйшки.* Едва ли е нужно да се изтъква, че причината да се яви **-шки** вместо по-употребимото **-ски** е чисто фонетична, тъй като основните думи завършват на **к** или **-ца** — *близнак, герак, левак, лютак,* с. *Баница,* махала *Дрънница.*

5) Със завършек **-èто**: *Владèто, Йовèто.* Тия съвсем редки официални фамилни имена представят членувани умалителни от *Влад* и *Йово.* По начин на образуване напомнят също така непродуктивните вече и неизвестни в околията форми на **-ич.** Освен тях има още няколко, вече неофициални имена на **-ето,** които днес се схващат като умалителен прякор: *Бизèто, Глиджèто, Дỳрèто, Иванèто, Кюнèто, Лозèто, Чулèто* и др.

Из живота на имената

Фамилни имена на -ов и -ски

В домашна обстановка презимената на **-ов** и **-ин** означават преди всичко 'син (дъщеря) на еди кой си', а същинското фамилно име обикновено завършва на **-ски**: *Стоян Гергов Маринковски = Стоян,* син на *Герго,* от рода *Маринковци* (понеже в селото има и друг Стоян Гергов). Но когато някой напусне родното си място и се засели другаде, често пъти съкращава и видоизменя името си. Така единият брат живее в с. Новачене и по старому се казва *Цокановски,* а другият в Ботевград се пише *Цоканов; Уменковски* от Боженица в града става *Уменков;* в Литаково има *Черговски,* а преселеният в Гурково негов братовчед е *Чергов; Топалски* от Правец в Ботевград става *Топалов* и т. н. Завършек **-ски** може да отпадне и без промяна на местожителството — бащата се казвал *Анджийски,* синът — *Ханджиев;* бащата пази тетевенското си фамилно име *Влайковски,* а синовете в Ботевград го съкратили на *Влайков;* едните братовчеди са *Стамболийски,* другите — *Стамболиеви.*

От тези и редица други примери се вижда засилената тенденция за избягване на завършек **-ски,** който вече не е така типичен за Ботевградско, както е за някои други околии, напр. Белослатинска, Троянска.

Умалителни имена

Умалителните имена са жива и жизнена категория в езика, но днес те са свързани с детските години на лицето, с домашната и свойска среда, а в напреднала възраст на човека обикновено отстъпват място на нормалните форми, дори когато официалното кръщелно име е умалително. В миналото обаче е имало много повече възрастни хора с умалителни имена на **-ка, -ца, -ко, -чо,** което личи от оцелелите презимена, родови прякори и местни названия. Днес в околията не се срещат официално лично име *Бенка, Василко, Вунко, Вутешко, Вушко, Гетка, Гетко, Гешко, Данко, Дилко, Дочко, Драганчо, Иванко, Иванчо, Иличка, Йовко, Йошко, Калинка, Катеринка, Колчо, Лалчо, Лилка, Лилко, Лишко, Макавейчо, Маринко, Маринчо, Младенчо, Нанчо, Николачко, Пешко, Симонко, Стоянчо, Тодорчо, Цоцко, Чинко, Янчо, Яца* (срещу които и сега съществуват съответни неумалителни форми *Бена, Васил, Вуно, Вуто, Вушо, Гета, Гето, Гешо* и т. н.), но има фамилни имена *Бенкин, Василков, Вунков, Вушков, Геткин, Гетков, Гешков, Данков, Дилков, Дилковски, Дочков, Драганчов, Иванчов, Иличкин, Йошковски, Калинкин, Катеринкин, Колчов, Лалчов, Лилкин, Лилков, Маринковски, Маринчев, Николачков, Пешков, Стоянчовски, Цоцков, Янчовски, Яцински;* родови прякори *Вутешковци, Младенчовци, Яцинци;* местни названия *Иванков рът, Иванчовец, Йовков рът, Лишковото, Макавейчовото, Нанчов рът, Симонковското, Тодорчовото, Цоцковското, Чинков дол.* Освен тях се срещат доста презимена, родови прякори и местни названия, образувани от умалителни лични имена, срещу които не са оцелели неумалителни форми, напр. *Братенковица, Войчов, Войчовец, Гайчовец, Герчов, Гюрчов,*

Десковица, Джурков, Добрешково, Добричковци, Киричков, Малинчев, Милчин брег, Пейчинковец, Серчовица, Серчово, Чочков рът и др.

Устойчивост на женските имена

Някои от по-редките мъжки имена са вече изчезнали, а образуваните от същата основа женски лични имена проявяват по-голяма устойчивост. Все още са живи, в отделни поселища и много разпространени имената *Анастаса, Анастасия, Бана, Боша, Века, Вунка, Вушка, Гаца, Грозда, Дарка, Дица, Добра, Дойка, Зана, Йона, Кута, Лата, Лита, Маца, Мила, Митра, Мона, Пена, Руска* и много други, а съответните мъжки форми са запазени само в производни: *Анастасов, Бановски, Банов дол, Бошов, Веков, Вековски, Вунков, Вушков, Гацов, Гроздев, Гроздьов гроб, Дарков рът, Дицов, Добревски, Добров рът* (името *Добри* е ново и само в Етрополе), *Дойков плат; Занов, Йоновски, Кутовско, Латов, Литов, Мацов, Мацовски, Миловски, Миловци, Миловското, Митров, Митровски, Монов, Пенов, Пенова могила, Русково ливаде, Рускова чукла.*

Затвърдяване на съгласни

В миналото е имало значително повече лични имена с мека съгласна в завършека (най-вече **к'**, **л'**, **н'**). Сега техният брой е твърде намалял, а за изчезналите съдим по образуваните от тях фамилни имена, родови прякори и местни названия: *Балкьова страна, Бальов свин, Бральов камик, Браньовски рът, Буньовец, Василкьов, Василкьовски, Гарньов дол, Гуньов* и *Гунев, Джиньов дол, Драгньов* и *Драгнев, Драгньовец, Кокьовци, Ракьов.* Срещу имена с мека съгласна, засвидетелствувани само в техни производни, днес има живи форми с твърда съгласна: *Дакьов — Дако, Икьов — Ико, Илкьов рът — Илко, Каньовски — Кано, Милкьовица — Милко, Миньовски, Миньовци, Миньов градеж — Мино, Райкьовец — Райко, Стайкьова полена, Стайкьов дол — Стайко, Стойкьовец — Стойко, Тиньова лака — Тино.* Името *Тико* се среща в презиме *Тиков,* а *Тикьо* — в значително по-старо местно название *Тикьовица.*

Отмиране на имена и прякори

Добилите широка известност прякори обикновено преминават от родители у деца, напр. бащата бил *близнак* и цялото поколение след него е *Близнашки.* Но ако прякорът се дължи на телесен недостатък, отличителни качества и под., той може да умре наскоро след своя носител, напр. *Гладния, Кьоравия, Шестака.* Същото става и когато човек няма синове, а внуците от дъщерите му унаследят по бащина си линия други имена или прякор.

Втора причина за отмиране или намаляване на отделни имена е възникналото убеждение, че са остарели, демодирани. Явяват се нови, „модерни“ имена и старите намаляват или изчезват. Преди години това ставаше само в градските и интелигентски семейства, а днес е общо явление. Ако родителите държат донейде на традицията, дават на децата си

имена, които започват със същата сричка или съгласна като дядовите (бабините), напр. *Боян* от *Бойо, Васил* от *Велчо, Вуто* или *Вуцо, Гаврил* от *Гато, Яна* от *Яца*. В други случаи просто възстановяват истинската или мнима календарска форма: от *Дило, Дико, Дишо, Митър* правят *Димитър*, от *Ико, Ило, Илко, Илчо — Илия* и т. н.

Част от защитните имена отмират, когато е забравено тяхното старинно предназначение — да осигурят дълъг живот *(Дабко, Искър)*, да предпазват от зли очи *(Блеско, Гарньо, Черньо)*, да не будят завист *(Грознат, Гръд, Пижо, Сурко, Тръньо, Трънчо)* и под.

Причина да изчезнат имената *Сера, Серо, Серчо* (по-старо *Сяра, Сяро, Сярчо)* е не толкова избледняването на някогашния техен защитен смисъл (*сър* 'сив, който не прави впечатление'), колкото прегласът на **ѣ** в **е** и сближаването на имената с неприлични думи.

Преосмислени местни названия

В редица местни названия се крият изчезнали или непознати в говора лични имена. Ако името по звуков състав напомня някоя днешна дума, хората „откриват" и друга, външна прилика с характера на местността и преосмислят названието, без да ги смущават звуковите й словообразователни несъответствия. Така *Власов рът* (от старо име *Влас*) е обрасъл с едра папрат и някои обясняват названието му от прилагателното „власат"; *Душньово ливаде* било на „задушно" място; *Зарина могила* била наречена така, защото рано я „озàра" слънцето; по *Калев рът* няма камъни, та земята „се разкалва"; *Мошин лаг* има плодородна, „мошна" земя; *Пѐковец* бил на припек, на слънчев „пек"; в местността *Сърчовица* има извор с лоша вода, от която се разстройва стомах; в *Тиньова лака* има много „тиня"; по *Трънчова полена* — „тръне"; по *Щирковото* расте много „щир"; *Ярков дол* и *Ярковец* са изложени на „яркото" слънце.

Прякор от лично име

Обикновено от прякорите възникват фамилни и родови имена *(Гарваня → Гарвански, Кривошията → Кривошийците, Кривошийски, Кривошиев)*, но срещат се и обратни случаи — от лично име да възникне прякор. Това става, когато личното име е рядко или вече забравено. Образуваното от него презиме няма здрава опора и лесно може да се превърне на прякор. Така от рядкото име *Благо* покрай редовното презиме *Благов* има и прякор *Благовеца;* от изчезналото име *Данго* (от *Данко*) — *Дангов* и *Дангата;* от *Звезда* или *Дзвезда — Звѐздин* и *Дзвездàка;* от *Зланко* (навярно видоизменение на *Златко) — Зланков, Зланковски* и много по-жив прякор *Зланката* от *Пацирко* (а то от *Пастирко) — Пацирков* и *Пацирката;* от *Угрен — Угренов* и *Угреня*; от *Чанго — Чангов, Чанговски* и *Чангата.* Възникването на някои прякорни форми е било улеснено и от старите членувани фамилни имена на **-ето**, които днес се схващат повече като прякори за мъж или за жена: *Бѝзо — Бизѐто, Бѝзовски, Бизàка; Глѝджо* (от *Глигор*) *— Глиджѐто, Глѝджов,*

Глйджовски, Глиджа̀ка; Чу̀льо — Чулѐто, Чу̀льовски, Чу̀лията; Шу̀нто — Шунтѐто, Шу̀нтов, Шу̀нтовски, Шу̀нтата, Шунта̀ка.

Най-нови и външни имена

През последните 10-15 години покрай старите традиционни имена зачестиха и нови за околията като *Анелия, Валентина, Валери, Валерия, Емил, Красимир, Красимира, Мариана, Нели, Пламен, Румяна, Сергей, Снежана* и др. Понеже те стават модни из цялата страна, тук не ги посочвам в азбучния списък. Не посочвам също и имената на временно пребиваващите в околията външни лица като *Августинов, Аладин, Бадев, Бергов, Бирлинов, Блиндов, Блъсков, Бозуков, Гигов, Захънов, Икиликиев, Прокопиев, Черноков, Чомаков, Янкулов* и мн. др.

Лични и фамилни имена в Ботевградско

Означените с * имена днес не се срещат у живи хора, а са изведени по морфологичен път от техни производни — фамилни или родови имена и названия на местности, поселища, кладенци, реки и под.

Съкращения

Бж — Боженица
Бт — Ботевград
В — Врачеш
Г — Гурково
Е — Етрополе
Кл — Калугерово
Кр — Краево
Лип — Липница
Лит — Литаково
Лоп — Лопян
Н — Новачене
О — Осиковица
ОЛ — Осиковска Лъкавица
П — Правец
ПЛ — Правешка Лъкавица
Рд — Радотина
Рз — Разлива
Рш — Рашково
Св — Своде
Ск — Скравена
Т — Трудовец
м — лично мъжко име
ж — женско лично име
ф — фамилно име
м. назв. — местно название

Абаджи́ев ф, Е.
Аба́зов ф, Т.
Авксе́нтия м, старо, рядко; Авксе́нтиев ф, Св.
***Авра́м** м — в презиме Авра́мов, род Авра́мци, Е (отдавна покръстени евреи).
Аго́вски ф, Ск.
Аджи́йски ф, В, Лит, Лоп (вм. Хаджийски).
Адрия́на ж, Бт, Е, ново, рядко.
Айду́ковски ф, Бж (вм. Хайдуковски).
Аймана́та прякор, род Айманите, Т (вм. Хаймана).
Айнали́йски ф, Т.
Акша́мов ф, Бт, преселник от Ловеч.
Алама́нов ф, Е, стар род, потомци на саксонски рудари.
Алао́йдата прякор, род Алаойдовци, Бт (в говора *алаойда* 'несериозен човек, развей-прах').
А́лата прякор, **А́ловски** ф, Бт, В (вм. Халата).
Алба́тски ф, Лоп (в говора *албатин* 'налбантин, подковач').
Алва́нците род, Бж.
Алекса́ндра ж, Бт, Г, Е, Лит, Рш, Ск, рядко и сравнително ново.
Алекса́ндър м, почти цялата околия — главно възрастни, родени наскоро след Освобождението; Александров ф.
Але́кси м, В, Е, Лип, Рд, Ск, рядко; Але́ксиев ф, Бт, Кл, Лип, Рд, Рш.

Али́пи, по-старо **Али́пия** м, Лит, Ск, Т, рядко; Али́пиев ф, Г, Лит, Ск, Т; Али́пов ф, (син на преселник от Стъргел, Пирдопско).

А́мповски ф, В.

А́на ж, Бж, Бт, Е, Кл, Лоп, О, П, Т; А́нин ф, Рд.
Ана́ни м, О, ново, на свещеник.
***Анаста́с** м — в презиме Анаста́сов, Бж, Бт, Лип, Т, рядко, навярно от стари преселници.
Анаста́са ж, Т, старо, рядко.
Анастаси́я ж, Бт, В, Г, Е, Кл, Лип, Лит, Н, О, П, Ск, рядко.

А́нгел м, почти цялата околия — сравнително рядко; А́нгелов ф.
Ангели́н м, Лоп, П, единични случаи — стари преселници; Ангели́нов ф, Лоп, П.
Ангели́на ж, цялата околия, среща се повече от мъжкото Ангел.
Ангьо́зов ф, Е.
Анджи́йски, по-ново Анджи́ев ф, Бт (вм. Ханджийски, Ханджиев).
Андре́й, по-старо Андре́а м, Бж, Бт, В, Е, Лоп, Н, ОЛ, РШ, сравнително рядко; Андре́ев, по-старо Андре́ов ф.

А́ндро м, Г, Кл, Лит, Св; А́ндров ф.
Ане́та ж, Бт, ново, рядко.

А́нка ж, Бт, В, Е, Кл, Лип, Лоп, Н, Рд, Рш, Св, Ск, Т.

***А́нко** м — в презиме А́нков, Г, Лит (покръстени цигани).

А́нта ж, Кл, Св, рядко.

Анти́м м, О, Св, рядко.

***Анто** м — презиме А́нтов, Рш и А́нтовски, Ск.
Антоане́та ж, Бт, Е, ново, рядко.

Анто́н м, Бт, Г, Е, Кл, Лит, Н, Рд, Рш, типично за Литаково и донейде за съседните села; изглежда привнесено от Врачанско; Анто́нов ф.
Антони́я ж, Рш, рядко.

А́нчо м, Кл, Св, рядко; А́нчов ф.

А́рбов, по-старо А́рбовски, още по-старо А́рбаловски ф, като прякор А́рбата, Бт.
Арала́мпия ж, Е (единичен случай).

Ардан́ м, Лоп (вм. Йордан).

***А́рма** ж — в презиме А́рмин, Лоп (единичен случай).
Арнау́дов ф, Е (стари преселници от Кратово), В (преселници от Етрополе).
Асе́н м, Бт, В, Е, Рд, Св, Ск, рядко, сравнително ново; Асе́нов ф.
Асе́на ж, Бт (единичен случай).
Аспару́х м, Бт, О, рядко.
Атана́с м, цялата околия; Атана́сов ф.
Атана́са ж, Бт, Г, Лит, Н, Рд, Рз, Рш, Ск, значително по-рядко от мъжкото Атанас.
Атана́ска ж, Бж, Бт, Е, Кл.

А́чко м; **А́чков** ф, В.

А́чо м, Бт (галено от Иван или редовно име на цигани).
Ашла́ка и **Ашла́чката** прякор, Бт (вм. Хъшлака).
***Баба́л** или ***Баба́ла** — в презиме Баба́лов, Е, м. назв. Баба́лин пре́слап, Лит.
***Баба́н** м — в м. назв. Баба́нова кори́я, Лит.
Багеле́йски ф, род **Багеле́йците,** Рз, П.
Ба́йко м, Лоп; Ба́йков ф.
***Ба́йо** м — в м. назв. Ба́йов дол или Ба́ев дол, Рз.
***Ба́йчо** м — в презиме Ба́йчов, Бж, м. назв. Ба́йчово о́рниче, В, Ба́йчови ни́вища, Лит.
***Ба́ко** м — в презиме Ба́ков, Е (от Тетевенско), м. назв. Ба́кова моги́ла, Кл.
Бакърджи́ев ф, Н.
***Бали́н** м — в презиме Бали́нски, род Бали́нете, О и Бали́нците, Лит; м. назв. Бали́новец, Г; среща се и като лично име на циганин.

*Бали́ца ж — в м. назв. Бали́чини пади́ни, Лит. [Може би вм. *Балчини* от **Балча*, женска форма срещу Балчо].
Балка́нски ф, Лит.
*Ба́лкьо м — в м. назв. Ба́лкьова страна, ПЛ.
Ба́лов ф, Е (стари преселници от Пирдопско).
*Балчи́н м — в м. назв. Балчи́новото, Св.
Ба́лчо м, Лит, рядко; Ба́лчов и Ба́лчовски ф, Лит; род Ба́лчовци, Рд; м. назв. Ба́лчов ръ́т, Н.
*Ба́льо м — в м. назв. Ба́льов свин, Н, Ба́льовото, О.
Ба́лята, прякор на преселник от Битолско; сем. Ба́льовци, презиме Ба́лев, Бт.
Бамба́лски ф, Г.
Ба́мбарски ф, Н, Ск, род Ба́мбарците, Н.
Ба́на ж — Кл, Лоп, О, ОЛ, типично за Лопян; Ба́нински ф, Бж, Г; м. назв. Ба́нинското, Лип.
Баничарски ф, Ск, Ба́нишки ф, Лип; род Банича́рете или Ба́ниците, Лип (стари преселници от с. Баница, Врачанско).
Ба́нко, м Ба́нков ф, О, рядко.
*Ба́но м — в презиме Ба́новски, Н, м. назв. Ба́нов дол, В.
Ба́нчо м, Ск, Т, старо, рядко; Ба́нчов ф, Ск, Т, Е, Кл; Ба́нчовски, Бж; м. назв. Ба́нчовец, П.
Бара́шки ф, В.
*Ба́рбол м — в име на изчезнал род Ба́рболовци и м. назв. Ба́рболовото или Ба́рболовското, Лип.
*Барбу́ш м — в презиме Барбу́шов, род Барбу́шовци, Бж.
*Ба́рзата прякор — в м. назв. Ба́рзовец, Ск.
Ба́толата прякор, Бж.
Ба́тьо м, Св, Ск, Кал; Ба́тьов, по-ново Ба́тев ф, Кл, ОЛ, Св, Ск; м. назв. Ба́тьовското, О.
Бахчова́нски ф, Г.
*Ба́цо м — в презиме Ба́цов, Е, Ба́цовски, П.
Ба́чо м, Ба́чов ф, Бж.
Ба́ша ж, Е.
Ба́шо м, Е (от Благо).
Баяча прякор, Баячов ф, Бт.
*Бе́ко м — в презиме Бе́ков, Бе́ковски, род Бе́ковци, ПЛ (от Бенчо).
Бекя́рски ф, П.
Бекя́ров ф, Е, Т; прякор Бекя́ра, род Бекя́рците, Т; м. назв. Бекя́рското, Лип.
Бе́лката прякор, род Бе́лковци, Бт (хитър и лукав като белка).
Бе́лкин ф, Лит (презиме на покръстен циганин).
Бе́ло м, Бе́лов ф, О; м. назв. Бе́лово бря́це, Т.
Беловеждов ф, В.
Белта́ка прякор, Т.
*Белчо м — в презиме Бе́лчов, род и махала Бе́лчовци, О; м. назв. Бе́лчово или Бе́лчова махла́, Бе́лчов ръ́т и Бе́лчовска река́, Рш.
*Бе́льо — в презиме Бе́льов, по-ново Бе́лев, В, Г, Лит; Бе́льовски и Бе́левски, Лит; родово име Бе́льовци, В, Лит; м. назв. Беле́в дел, Лит, Бе́льова о́рница, П, Бе́льово ори́ще, Лип.
*Белю́к м — в м. назв. Белюковото, Бт.
Белята прякор, Бт; Беля́шки ф, Ск; род Бельо́вци, Бт, Ск.
Бембе́ра прякор, Т.
Бе́на ж, Бт, П.
Бенду́рски ф, Е.
*Бенка ж — в презиме Бе́нкин, Бт.
Бенко́вски псевдоним и прякор, Лит.
Бе́но м, Бе́нов ф, Кр, ОЛ; м назв. Бе́новски дол, Кр.
Бе́нчо м, Бт, Г, Н, Рз, Ск, Т, типично най-вече за Трудовец; Бе́нчов, по-ново Бе́нчев, Бт, Г, Е, Н, П, Рз, Св, Ск, Т.
Бере́ма или Бере́меца прякор, род Бере́мете Ск; Бере́мски ф, Г, Н.

***Бе́ро** м — в презиме Бе́ров, Г, Н и Бе́ровски, Н; (среща се и като лично име на цигани).
Бе́тулски ф, род Бе́тулците, Е. (Стари преселници от с. Батулци, Тетевенско).
***Бе́цо** м — в презиме Бе́цов, ПЛ (срв. Беко, Бенчо).
***Би́зо** м — в презиме Би́зовски, Бт, В, род Би́зовци и прякор Бизе́то, Бт.
Би́лкя ж, Бт, рядко, старо.
Би́льо м, Би́льов или Би́лев, Е (преселник от Варненско).
***Биро** м — в м. назв. Бирóв вир, жителите му бировúрци, Рш.
Бúсера ж, Н, ново рядко.
Бита́нски ф, род Бита́нците, Ск.
Би́чо или **Бичéто** прякор, Бт.
Бла́га ж, Е.
Бла́гия прякор, Бт.
Бла́го м, Е, Т, рядко; Бла́гов ф, Е, П, Рз, Т; Бла́говеца прякор, Т.
Благóй м. Лит, рядко; Благóев ф.
***Блеско** м — в презиме Бле́сков, Е (срв. *Бляско*).
Близна́ка прякор, Рз, Т; Близна́ковски ф, Бж и Близна́шки ф, Бж, Лит, Ск, Т.
***Бля́ско** м — в м. назв. Бля́скови лъки, О.
***Бóбол** м — в м. назв. Бóболов кръст, Рш.
Бóгдан, по-старо **Богда́н** м — Бт, В, Лоп, Рш, Т, рядко; Бóгданов и Богда́нов ф, Бт, В, Лип, Лоп; Богда́нски ф, Т.
Богда́на ж, В, Г, рядко; Богда́нин ф, Рд.
Божа́на ж, Бж, Бт, В, Е, Лит, О, рядко, старо.
Божа́нка ж, Бт, рядко; Божа́нкин ф, В.
Бóжанчанина прякор; Бóжански ф, Бт (стари преселници от с. Боженица).
Божида́рка ж, Н, ново, единично.
Божúл м, Бт, В, Рш, старо, рядко; Божúлов ф, Бт, В, Е, Рш; Божúловски ф, Бт; Божúлски ф, П.
***Божúн** м — в м. назв. Божúнова óрница, Г.
Бóжко м Бт, Е, О, ОЛ, П, Т; Бóжков ф, Бт, Е, Кл, О, ОЛ, П, Св, Т.
Боз джúйски ф, Т.
Боза́неца прякор, Т.
Боза́ров ф, П.
Бозмóв ф, Бт.
Бóйка ж, Бт, Е, Кл, Лоп, Н, О, ОЛ, П, Св, Ск; Бойкински ф, Бт (от Врачеш).
Бóйко м, Бóйков ф, Лоп; м. назв. Бóйковец, Е.
***Бойно** м — в м. назв. Бóйнова могúла, О.
***Бóйо** м — в презиме Бóйов, Бóев, В, Бóйовски, Бóевски, Бт; м. назв. Бóйовото, ПЛ, Бóйовска връбá, П.
Бóйчо м, Бт, ново, единично.
Бóко м, Бóков ф, Бт, (вм. Божко, Божков).
Бóна ж, Бт, В, Е, Лит, Лоп, Н, О, ОЛ, П, Рз, Рш, Св, Ск; Бóнин ф, Бт, Лоп, Н; Бóнински, Лит, Т.
Бóнка ж, Бт, В.
Бóно м, В, Св; Бóнов ф, Св; Бóновски ф, В, П, Рз; род и махала Бóновци, ОЛ.
Бóнчо м, Бт, Е, Кл, ОЛ, П, Рз, Ск, Т; Бóнчов и Бóнчев ф, Бт, Е, ОЛ, П, Т; Бóнчовски ф, В, П.
Борúс м, из цялата околия; Борúсов ф.
Борúска ж, Рш, единичен случай.
Борисла́в м, Бт, О, рядко.
Борова́нски ф, Рд (бащата преселник от Борован, Белослатинско).
Боровúна ж, Рш, единичен случай (род. 1934 г.)
Бóрци — съкратено от Бохорци, Е.
Борúна ж, Бт, рядко.
***Бóсно** м — в м. назв. Бóсновото, Бóснов рът, Св.
Бóсовски ф, В.
Бостанджúев ф, Е.
Бóта ж, Св.
Бóто м, Св; Бóтов ф, В, Св; Бóтовски ф, В; м. назв. Ботово торúще, Н.

Бо́тьо м, Кл, Лоп, О; Бо́тьов и Бо́тев ф, Кл, Лоп, О, ОЛ, Ск.
***Бохо́р** м — в презиме Бохо́ров, род Бохо́рци, Е (отдавна покръстени евреи).
Бо́цо м, Боцов ф, ОЛ; м. назв. Де́довото Бо́цово, Е.
Бо́чо м, Бо́чов и Бо́чев ф, Кл, О, Св.
Бо́ша ж, Е, О, ОЛ, П [женска форма от Божко].
***Бошня́ка** прякор — в м. назв. Бошня́ковец, Лип.
***Бошо** м — в презиме Бо́шов, В [от Боша или Божко].
***Бошу́ля** ж — в м. назв. Бошу́линото, Рш.
Бояджи́ев ф, Бт, О, Рд.
Боя́н м, Бт, Кл, П, ново, рядко; Боя́нов ф, Бт; Боя́нски ф, П (мнозина).
Боя́на ж, Бт, В, Е (по-старо и по-разпространено от Боян).
***Бра́льо** м — в м. назв. Бра́льов ка́мик, Т.
***Бра́ндо** м — в презиме Бра́ндов, прякор Бра́ндата, Бт.
***Бра́но** м — в м. назв. Бра́новски брод, Бра́новски дол, Кл.
***Бра́ньо** м — в м. назв. Бра́ньовски рът, Рш.
***Братя́н** м — в презиме Братя́нов, Лоп; м. назв. Братя́нова лака, Рш, Братя́нов рът, О, Братя́новец и Братя́нски кру́ши, Лип.
***Братє́нко** м — в м. назв. Братє́нковица, Рш.
***Братя́й** м — в м. назв. Братя́нова усо́йна, ПЛ.
***Братю́й** или ***Братю́я** м — в м. назв. Братю́йовското, ОЛ и Братю́евското, Св.
***Братю́йко** м — в м. назв. Братю́йковското, Св.
***Братю́ш** м — в м. назв. Братю́шово усо́е, Бж.
***Брашни́ка** прякор — в м. назв. Брашни́кови поле́ни, Лит.
***Бре́нко** м — м. назв. Бре́нковец, ПЛ.
Брусара́ прякор, Брусарски ф, Бж.
Бръборáня прякор, Рз.
Бръдаров ф, Е, О.
***Бръдника** прякор — в м. назв. Бръ́дникова пади́на, Рд.
Бръзáка прякор, Т; Бръзáков, Е; род Бръзáците, Т; Бръзáшки ф, Ск.
***Бръзáн** или ***Брезáн** м — в м. назв. Бръзáнов (Брезáнов) вир, Е.
Бръзи́ля прякор, Бръзи́лски ф, В.
Бръзовски ф, В.
Бръмбаров ф, Е.
***Бръ́нчо** м — в презиме Бръ́нчов или Бръ́нчев, Бт, Лит.
***Бръсáшки** ф — в м. назв. Бръсáшкото, ПЛ.
Бу́джáшки ф, Г, Лит, Рш (срв. Бучашки).
***Бу́дио** м — в м. назв. Бу́диовград, В.
***Букáла** ж — в м. назв. Букáлин дол, Бт.
Букáн м — в м. назв. Букáнов дол, Г.
***Буковáн** м — в презиме Буковáнски, род Буковáнци, Лит; м. назв. Буковáновец, Лит.
Бундáшки ф, род и махала Бундáците, Бж.
Буне́лски ф, Н.
Бу́новски ф, Бт, П (бащата преселник от с. Буново, Пирдопско).
***Бу́ньо** м — в м. назв. Бу́ньовски дол и Бу́ньовец, ПЛ.
***Бу́рньо** м — в м. назв. Бу́рньовица, Св.
***Буро** м — в презиме Бу́ровски, П.
Буцарански ф, род Буцарáнци, Е.
***Бу́цо** м — в презиме Бу́цов, Е и м. назв. Бу́цовото, Рз.
Бучáка прякор, Бучáшки ф, Н.
Бъкличáрски ф, род Бъкличáрете, Т.
Бърдáров — вж. Бръдаров.
Бързáков, Бързáшки — вж. Бръзака.
Бързи́лски — вж. Бръзиля.
Бързовски вж. Бръзовски.
Вáйка ж, Св, рядко.
Вáко м, Вáков ф, Св (от Иван).
***Вакýл** м — в презиме Вакýлев, Лоп.
Вáкьо м, Е (от Ватьо).
Валенти́н м, Бт, ново.

*Вале́р м — в презиме Вале́ров, Е (каракачанин).
Вампо́рски ф, род Вампо́рете, Ск. (Срв. Пампора, Пампорски).
Ва́на ж, Бт, рядко (от Ивана); Ва́нински ф, Ск; м. назв. Ва́нинско лице́, Рш.
Ва́нко м, Бт, рядко (от Иван).
Ва́нчо м, Бт, рядко (от Иванчо или Пръванчо); Ва́нчов ф, Рш; Ва́нчовски ф, Бт.
Варва́ра ж, Н, рядко.
Варджи́йски ф, Лип.
*Ва́рчо м — в презиме Варчов и м. назв. Варчов дол, ОЛ.
*Ва́са ж — в презиме Васински, Ск.
Васи́л м — много разпространено в цялата околия, типично най-вече за Ботевград и Трудовец, където старите Вуто, Вушо, Велчо, Вълко се модернизират на Васил; Васи́лов (и Васи́лев) ф, цялата околия; Васи́ловски ф, В.
Васи́ла ж — из цялата околия редом с Василка.
Васили́я ж, Бт, Бж, Г, Кл, Лип, Лит, Н, Рд, Рш, сравнително рядко и старо.
Васи́лка ж — из цялата околия като по-ново от Васила.
*Васи́лко м — в презиме Васи́лков, Рд.
Васи́лкьо м — в презиме Васи́лкьов и Васи́лкьовски, П.
Васи́ля ж, Е, Рд, рядко.
Ва́ска ж, Е, Н.
Ва́та ж, Бт, Кл, О, Св, рядко (от Иванка).
Вата́шки (още Вата́хски и Вата́фски) ф, Лип.
Ва́тицата прякор, Рз.
Ва́тко м, Бт (единичен случай — от Васил).
Ва́то м, Бт, Е, рядко (от Иван); Ва́тов ф, Бт, Е, О, Ск, Т.
Вату́на ж, О.
Ватьков ф, В (преселник от Торос).
Ва́ца ж, Бт, Лип, Лит, Рд, Рш, Ск (от Иванка)
Ва́цо м, Ва́цов ф, Г (от Иван).
*Ва́чо м — в презиме Ва́чов, Бж (от Иван).
Ве́ка ж, Е (вм. Велка).
*Ве́ко м — в презиме Ве́ков, Бт, Т и Ве́ковски, Бт, Лит (навярно от Велко).
Ве́ла ж — цялата околия (модернизират го на Василка); Ве́лин ф, В, Е, Ск; Ве́лински ф, Ск.
Вели́ка ж — почти цялата околия, сравнително рядко и старо; Вели́кин ф, ОЛ, Вели́кински р, П, Ск.
Вели́н м, Бт, единичен случай (от Вела); Вели́нов ф, Лоп.
Вели́чка ж, Бт, Е, Лит, рядко и сравнително ново.
Вели́чко м, Бт, Е, Лип, Рш, рядко; Вели́чков ф, В, Лип.
Ве́лка ж, Бт, Е, Н, Рд, Ск, Т, рядко; м. назв. Ве́лкинска ба́ра, Ве́лкинска чу́кла, Н.
Ве́лко м, Бт, Е, О, Т, рядко; Ве́лков ф, Н; м. назв. Ве́лковото, П и Ве́лковска моги́ла, ПЛ.
Ве́лчо м, Бж, Бт, Г, Е, Лип, Лит, Н, П, Рз, Рш, Ск, сравнително старо, заменят го с Васил или Величко; Велчов, (и Ве́лчев) ф, Бж, Бт, В, Г, Е, Лип, Лит, Н, П, О, Рз, Рш, Ск.
Ве́льо м, Бт, Г, Лип, Лоп, О, ОЛ, Рд, Св, Ск, Т, старо; Ве́льов и Ве́лев ф, Бт, Г, Е, Кл, Лоп, О, ОЛ. Рд, Св, Ск; м. назв. Ве́льовското, Рш.
Ве́на ж, Бт, Рз, рядко (от Невена).
Венели́н м, Бт, В, Лит, единични случаи, нови.
Вене́та ж, Бт, Е, Н, Рш, ново, рядко.
Ве́нка ж, Бт, Лит (от Невена), Е (от Велика).
Ве́нко м, О, Лип, Лоп, рядко; Ве́нков ф, Лоп, О.
Венча́рски ф, Кл, Св; род Венча́рете, жители на махала Венеца.
Ве́ра ж, Бт, В, Е, Лит, Лоп, О, рядко, ново,
Верги́ния ж, Бт, Е, единично, ново.
Ве́рка ж, Бт, Лит, Лоп, Н, Рд, Рш, Ск, Т, ново.
Ве́са ж, Бт, Е, Кл, Лит, О, П, Ск, ново, модернизирано от Василка, Вела, Вуна и др.
Веселин м, Бт, Е, Рш, Т, рядко, ново.
Весели́на ж, Бт, В, Е, Лоп, О, ОЛ, П, Рш, рядко, ново.
Весели́я ж, Е, Рш, старо.

Ве́ска ж, Е, Лоп, рядко, ново.
Ве́та ж, Бж, Бт, Е, Св, СК, Т (от Елисавета).
Ве́тка ж, Бт, Лит, Ск.
Ве́то м, О, рядко, старо; Ве́тов ф, О, ОЛ; Ве́товски ф, Н; м. назв. Ве́товското, Ск.
***Ветьо** м — в м. назв. Ве́тьовичиното, О.
Ве́ца ж, Бт, Лит, рядко (от Вела).
Ве́ша ж, Е (от Велика).
Ве́шко м, О; Ве́шков ф, Е, О.
Ве́шо м, Е, О (от Величко); Ве́шов ф, В, Е, Кл, О; Ве́шовски ф, В; м. назв. Ве́шовото, О.
Вигня́рски ф, Кл (срв. Виднярски).
Ви́да ж, В, Е, Кл, Кр, Лип, Лит, Лоп, О, Рш, Ск, старо; Ви́дин ф, Лит, Рш; Ви́дински ф, Лит, Ск; род Ви́динци, О; м. назв. Ви́динска махла́, ОЛ.
Вида́на ж, Лоп, единичен случай (от Вида).
Ви́ден (Ви́дин) м, Бт, старо, рядко; Ви́денов (Ви́динов) ф, Бт, Лип (от Рш), П; м. назв. Ви́денов лаг, Св.
Виднярски ф, род Видня́рете, Ск.
Ви́ктор м, Бт, ново, рядко.
Викто́рия ж, Бт, Е, ново, рядко.
Ви́кьо м, Е (от Витьо); Ви́кьов ф, Е (преселник от Лопян).
Виоле́та ж, Бт, Е, Лоп, Рш, Ск, ново.
Вирийски, Вирийте — вж. Вихрийски.
Виргла́вски ф, В.
Ви́та ж, Кл, О, ОЛ, старо.
***Вита́н** м — в м. назв. Вита́ница, Бт.
Вита́на ж, Бж (от Кл).
Ви́тка ж, Н.
Ви́тко м, Бт, О, Ол, Т, старо, рядко; Ви́тков, Бт, Кл, Н, О, ОЛ, П, Св, Ск, Т; род Ви́тковци, Бт.
***Вито́мир** или ***Вито́мер** м — в име на река Вито́мерица, П.
Ви́тьо м, Лоп, О, старо; Ви́тьов ф, Е, Лоп.
Вихри́йски ф, род и махала Вихри́йте или Вири́йте, Лип.
Ви́ца ж, Е, рядко.
***Ви́ша** ж, — в м. назв. Ви́шина пади́на, Рш.
Влад м, Е, О, ОЛ, старо; Вла́дов ф, Е, Лип, Лит, О, ОЛ; Вла́довски ф, Лит, О; Владе́то ф, Е; род и махала Вла́довци, О; м. назв. Вла́дово, Бт, Вла́дов дол, В, Вла́дов требе́ж, Е.
Вла́да ж, Е, Лоп, рядко, старо; м. назв. Вла́дин рът, Рз.
Владими́р м, Бт, Е, П, рядко, ново; Владими́ров ф, Бт.
Владисла́в м, Бт, (единичен случай — на дядо си Славчо от Пирдоп).
Владисла́ва ж, Ск, единичен случай, ново.
Вла́дка ж, Е, О, ОЛ, старо.
Вла́евски ф, Рд (вм. Влаховски).
Вла́йков (синовете), **Вла́йковски** (бащата) ф, Бт (преселник от Тетевен).
***Вла́йкьо** м — в м. назв. Вла́йкьов дол, Е.
Вла́йкя ж, Ск, старо.
Вла́ов — вж. Влаха, Влахов.
***Влас** м — в м. назв. Вла́сов рът, Вла́сов дол, Бт.
Вла́ха (Вла́а) прякор на човек, ходил и стоял по-дълго време из Влашко; Вла́хов ф, В; род Вла́ховци (Вла́овци), В, Лип; м. назв. Вла́ов дол, В, П.
Влъка ж, Е, рядко, остаряло.
Влъка́н м, П; Влъка́нов ф, Бт, Е, Лип, П; Влъка́нски ф, В; род Влъка́нци, В и Влъка́новци, Лип; м. назв. Влъка́ница, Лит.
Влъка́на ж, Бт, Кл, Лит. Рз, Св, Т, старо, рядко.
Влъкна ж, Лип, Лит, Н, Рш, Ск, старо, рядко.
Влъко м, Е, Лит, Н, О, П, Св, Ск; Влъков ф, Бт, В, Е, Кл, Лип, Лит, Лоп, П, Рд, Рз, Рш, Св, Ск, Т; Влъковски ф, Ск.
Влъча́ра прякор, Бт, Лип; род Влъча́рете; м. назв. Влъча́рското, Лип.

Влъчи́н м, Лип, Рд; Влъчи́нов ф, В, Е, П, Рз, Т; род Влъчи́нците, Т; м. назв. Влъчи́новото, Ск.
***Влъчи́нко** м — в презиме Влъчи́нков (Вълчи́нков), Е, Лип, Лоп, О, Ск; м. назв. Влъчи́нково пра́дище, Рз и Влъчи́нковски трап, О.
Влъ́чко м, Лип, Лит, Н; Влъ́чков ф, Лит, Н, П, Рд, Рз, Рш.
Влъ́чо м, Бт, Лип, Рш, Ск; Влъ́чов ф, Бт, Г, Кл, Лип, Ск; род Влъ́човци, Лит.
Воденча́рски ф, Н, Рз; род Воденча́рците, Н; м. назв. Воденча́рското, Бж.
***Воисла́в** м — в презиме Воисла́вов, Рд, Воисла́вски, Г (преселник) и м. назв Воисла́вовска лива́да, Рд.
Во́йка и **Во́йкя** ж, Е, Лоп, старо, рядко; Во́йкински ф, Бт, П; м. назв. Во́йкин кла́денец, Лит и Во́йкинското, Бт.
Войни́шки ф, Бт (преселен от с. Стъргел), Рш.
Во́йно м, Е, Н, Рш, старо, рядко; Во́йнов ф, Е, О, Рш; род Во́йновци, О; м. назв. Во́йнова река́, Рш.
***Во́йо** м — в м. назв. Во́йово те́ме, Г, Во́ов или Во́ев дол, Св.
***Во́йчо** м — в презиме Во́йчов, Кл, Кр, Лоп, О, Во́йчовски, Ск; м. назв. Во́йчова лива́да, П, Во́йчовец, Св, Во́йчова чукла, Во́йчов яз, Во́йчовското, Ск.
Воловáров ф, Е.
Вра́джата прякор, Вра́джев ф, Т.
***Вра́по** м — в м. назв. Вра́пов дел, Лит.
Вратня́ците род, Ск.
***Вратня́шки** ф — в м. назв. Вратня́шкото, Лип.
Врачежли́йците бивш род в Боженица, преселници от Врачеш.
Врачéшки ф, Т (преселник от Врачеш).
Вра́чов ф, Г, Е, Лит; Вра́човски ф, Г, Лит.
Вре́сков ф, Е; род Вре́сковци, Т.
Вретена́ров ф, Е.
Връ́ба ж, Бт, В, Кл, Лип, Лоп, О, Св, Ск, рядко, старо; Връ́бин и Връ́бински ф, род Връ́бинци, В; м. назв. Връ́бина моги́ла, ОЛ.
Връба́н м, Бт, В, Е, Кл, П, Св, рядко; Връба́нов ф, В, Кл, П, Рш, Ск.
Връ́бка ж, Бж. П, рядко.
***Връ́бчо** м — в презиме Връ́бчов, Кл; род и махала Връ́бчовци, Кл.
Връ́товски ф, Бт; род Връ́товци, Бт, В.
***Връ́целски** ф — в м. назв. Връ́целското, Рз.
***Ву́йо** м — в м. назв. Ву́ешки връх, Кл.
***Вука́н** м — в м. назв. Вука́новото, Лоп.
Ву́ковци род в Лоп (в говора *вук* = вълк).
***Ву́ло** м — в презиме Ву́лов, Кл, О, ОЛ, П; м. назв. Ву́ловото, ПЛ.
Ву́льо м, Е, старо и рядко, типично повече за Видраре; Ву́льов и Ву́лев ф, Е, Лоп, Н; род Ву́льовци или Вуля́ците, Н; м. назв. Ву́льовски гради́ж, Н.
Ву́на ж, доста разпространено и типично за цялата околия; Ву́нин ф, Н, П.
Ву́нка ж, Бж, Бт, Е, Н, ОЛ, П, Рд, Св; Ву́нкин ф, Г.
***Ву́нко** м — в презиме Ву́нков, Лит.
Ву́но м, В, Н, рядко и старо; Ву́нов ф, В, Г, Н, Ск; Ву́новски ф, Бт, В, Лит.
Ву́нчо м, Лип, рядко и старо; Ву́нчов ф, Г, Кр, Лип, Лит.
Ву́рдовски ф, В.
Ву́та ж, почти из цялата околия, типично най-вече за Трудовец; Ву́тин ф, Е; Ву́тински ф, Лип.
***Ву́тешко** м — в родово име Ву́тешковци и м. назв. Ву́тешков дол, ОЛ.
Ву́тка ж, П, Св, рядко; Ву́ткин ф, Лит.
Ву́тко м, Бж, рядко; Ву́тков ф, О, Т; Ву́тковски ф, Бж.
Ву́то м, почти из цялата околия, но от отдавна го избягват и заместват с Васил; Ву́тов ф, из цялата околия.
Ву́тьо м, Лоп, Св, рядко и по-старо от Вуто; Ву́тьов ф, Лоп, ОЛ, Св.
***Ву́цо** м — в презиме Ву́цов, Бт, Кл, Лип, ОЛ, П, ПЛ, Св.
***Ву́чо** м — в презиме Ву́чов, О, ОЛ.
Ву́ша ж, В, Лит, Н, ОЛ, П, Ск, рядко и старо.
Ву́шка ж, Ск, Т, рядко.

***Ву́шко** м — в презиме Ву́шков, В, Е, П, Рз, Т.
Ву́шо м, Г, Е, Н, Св, старо; Ву́шов (Ву́шев) ф, Бт, В, Г, Е, Н, П, ПЛ, Рз, Ск, Т.
Въжа́ров ф, Е.
Възкреси́я ж, Г, ново.
Вълка, Вълка́н, Вълка́на, Вълко — вж. Влъка, Влъкан, Влъкана, Влъко.
Вълло м, Лоп; Вълов ф, Лоп, Е, Т.
Вълча́ра — вж. Влъчара.
Вълчи́н, Вълчо — вж. Влъчин, Влъчо.
Вълъо м, Лоп.
Вълнев ф, В (преселник от Бреница, Белослатинско).
Върба, Върба́н — вж. Връба, Връбан.
Въртовски — вж. Врътовски.
Гаври́л м, Бт, В, Е, Кл, Лит, О, Рз, Т, рядко; Гаври́лов ф, Бт, Е, Лит, Рз.
Гаври́ла ж, Е, рядко.
Гаври́лка ж, Е, рядко.
Га́гата прякор; м. назв. Га́говец, Н и Га́говското, Рз.
Га́дата и **Га́довеца** прякор, Т.
Га́джо м, Бж Га́джов ф, Н, Ск; род Га́джовци, Бж; м. назв. Га́джово се́лище, Лит. (от Гаврил);
Газиба́рете род; м. назв. Газиба́рска махла́, Кл.
Газя́нете някогашен род; м. назв. Газя́нското, ОЛ.
Гайда́ров ф, Е Гайда́рски ф, Бт, ПЛ, Ск, Т; род Гайда́рците, ПЛ, Ск.
Гайта́на ж, Н (единичен случай).
***Га́йчо** м — в м. назв. Га́йчовец, Ск.
Га́лаба прякор, род Галаба́вци, В (вм. Гълъба).
***Гало** м — в м. назв. Гало́в, Св.
***Га́лчо** м — в презиме Га́лчов, ОЛ.
***Га́льо** м — в презиме Га́льов или Га́лев, В, Н; род Га́льовци, Н; прякор Га́льовеца или Га́лята, Т.
Ган м, Н, рядко, неотдавна изчезнало.
Га́на ж, почти из цялата околия, старо; Га́нин ф, Бт, В; Га́нински ф, Бж, Бт, Г, Рд.
***Га́нджол** — вж. Ганчол.
Га́нка ж, Бт, Лит; Га́нкин ф, Лоп.
Га́но м, Лип, Н, Св, рядко; Га́нов ф, Г, Лип, Н, Св; м. назв. Га́новска кори́я, Лит.
Га́нчо м, Бт, В, Г, Е, Лит, Лоп, П, Рз, Т; Га́нчов (Га́нчев) ф, Бт, В, Е, Лит, Лоп, Рш, Т; Га́нчовски ф, Лит.
***Га́нчол** или ***Га́нджол** м — в м. назв. Га́нджоловското или Га́нчоловското, Бт.
***Га́ньо** м — в м. назв. Га́ньовец, Кл, Св и Га́ньовския рът, П.
Гапо́н и **Гапо́ня** прякор, Бт (от руския поп Гапон).
Га́рваня прякор, Т; Га́рвански ф, Лип, Н, Т; род Га́рванете, Лип; м. назв. Га́рванското, Лип.
***Га́рньо** м — в м. назв. Га́рньов дол, Бж, Ск.
***Га́рчо** м — в родово име Га́рчовци, В и м. назв. Га́рчова чу́кла, В, Лит.
Гаса́рски ф, Лит (вм. Гъсарски).
Гаса́шки ф, Г, Н (вм. Гъсашки).
***Га́то** м — в презиме Га́тов, Рш (от Гаврил).
Га́ца ж, Лип, Н, старо; Га́цин ф, Бт; Га́цински ф, Бт, Лит.
***Га́цо** м — в презиме Га́цов, В.
***Га́чо** м — в презиме Га́чов (Га́чев), Е, Га́човски, Т, прякор Га́човеца, Т; м. назв. Га́човското, Рз.
***Ге́ло** м — в презиме Ге́лов, Лоп.
Ге́на ж, доста разпространено и типично за цялата околия, Ге́нин ф, Бж.
***Гене́й** или ***Гене́а** м — в м. назв. Гене́ов трап, Лип.
***Гене́к** м — в родово име Гене́ковци и м. назв. Гене́ковското, Кр.
Ге́нка ж, Бт, Лит, Лоп.
Ге́но м, Бт, В, Г, Лоп, Рд, Св, рядко; Ге́нов ф, Г, Е, Кл, Лип, Лоп, О, Ск, Св; Ге́новски ф. В.
Ге́нчо м, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лит, Лоп, Н, П, Рз, Ск, Т; Ге́нчов и Ге́нчев ф, Бт, Е, Кал, Лип, Лоп, Рд, Рз, Ск, Т; Ге́нчовски ф, Н, П.

Геóрги (Гьóрги) м, в цялата околия, много разпространено; Г е о р г и́ е в и Г ь о́ р г ь о в (старо, домашно) ф, цялата околия.
Георги́на (Гьорги́на) ж, В, Н, Рш, Ск, Т, рядко.
Георги́ца (Гьорги́ца) ж, Бт, Лип, рядко.
***Гéра** ж — в презиме Г е́ р и н с к и, ПЛ, Ск и м. назв. Г е́ р и н д о л, Лоп.
Геранджи́йски ф, Кал.
***Гераси́м** м — в презиме Г е р а́ с и м о в, Е.
Гера́шки ф, род Г е р а ц и т е, В.
Герга́на ж, Е, О, ОЛ, рядко.
Гергѝн м, Кал, Св, старо, рядко; Г е р г и́ н о в ф, Кал, Лип, Св; м. назв. Г е р г и́ н о в е ц, Бж.
Гергѝна ж, Бт, рядко.
Гéрго м, Бж, Бт, В, Е, Лип, Лит, Лоп, О, ОЛ, П, Рд, Св. старо; Г е́ р г о в ф, почти из цялата околия; Г е́ р г о в с к и ф, В, Рд; род и махала Г е́ р г о в ц и, Рз.
***Геркѝнски** ф — в м. назв. Г е р к и́ н с к о т о, В.
***Гéрман** м — в презиме Г е́ р м а н с к и. ОЛ, род Г е́ р м а н ц и, ОЛ; м. назв. Г е́ р м а н с к о т о, О, Г е́ р м а н о в к л а́ д е н е ц, В.
***Гéро** м — в презиме Г е́ р о в, Ск, Т и м. назв. Г е́ р о в к а́ м и к, Бж, Г е́ р о в а ч у́ к л а, Лит, Г е́ р о в б р о д, Г е́ р о в д о л, Г е́ р о в и н и́ в и, Рз, Г е́ р о в с к а м а х л а́, Т.
Геро́я прякор, Бт.
***Гéрчо** м — в презиме Г е́ р ч о в и Г е́ р ч е в, Е, Г е́ р ч о в с к и, Ск.
Гершóн прякор, Бт.
Гéта ж, Лип, Св, рядко; Г е́ т и н с к и ф, Н.
***Гетáн** м — в презиме Г е т а́ н о в с к и, Бж, род и махала Г е т а́ н о в ц и, Бж, м. назв. Г е т а́ н о в о к л а́ д е н ч е, Св. и Г е т а́ н о в с к о т о к л а́ д е н ч е, Бж.
***Гéтка** ж — в презиме Г е́ т к и н, Лоп.
***Гéтко** м — в презиме Г е́ т к о в с к и, В.
Гéто м, Бж, Лип, Лоп, Н, Св, старо; Г е́ т о в ф, Бж, В, Е, Кал, Лип, Лит, Св, Т; Г е́ т о в с к и ф, Бж, В, О; род Г е́ т о в ц и, Е; м. назв. Г е́ т о в а п а д и́ н а, Рд, Г е́ т о в с к о т о, Бт, Г е́ т о в с к и к о з а́ р н и к Е, Г е́ т о в а й з л а к, В.
Гéца ж, Е, Ск, рядко; м. назв. Г е́ ц и н с к о т о, Ск.
Гéчо м, В, Е; Г е́ ч о в и Г е́ ч е в ф, В, Е, Лоп.
Гéша ж, Е, доста разпространено.
***Гéшко** м — в презиме Г е́ ш к о в, Н.
Гéшо м, В, Н, рядко, старо; Г е́ ш о в ф, В. Св; Г е́ ш о в с к и ф, В, Е, О; род Г е́ ш о в ц и, О; м. назв. Г е́ ш о в ч у к а́ р, Ск, Г е́ ш о в к а́ м и к, Е.
Гизда́вски ф, Ск.
Гизда́ка прякор; бивш род Г и з д а́ к о в ц и, м. назв. Г и з д а́ к о в с к о т о, Бж.
Гѝздата прякор, Т.
Гѝна ж, В, Е, Лип, Лит, Рз, Ск, ново, рядко (умалит. от Гена или от Ангелина).
Гѝта ж, Рз (единичен случай).
Гѝца ж, Бт, Е, Н, рядко (от Георгица).
Гѝчка ж, Бт, рядко.
Главеня́ков ф, Е; род Г л а в е н я́ ц и или Г л а в е н я́ к о в ц и, Е.
Главѝнски ф, род Г л а в и́ н ц и, Е (=Главеняци).
***Главу́ркьо** прякор — в м. назв. Г л а в у́ р к ь о в е ц, Рш.
***Гла́вчо** м — в презиме Г л а́ в ч о в и Г л а́ в ч е в, Лип, Ск; м. назв. Г л а́ в ч о в о т о, Бт.
Гла́дния прякор, Бт.
Глигóр и **Глигóрия** м — вм. Г р и г о р.
***Гли́джо** м — в презиме Г л и́ д ж о в и Г л и́ д ж о в с к и, прякор Г л и д ж а́ к а, Г л и д ж е́ т о, Бт (от Глигор — Григор).
Глогѝнко м, Е, старо, рядко; Г л о г и́ н к о в ф, Е.
Глóгов ф, Е (лекувал с глог).
Глуа́рците (Глуха́рците) род, Т; м. назв. Г л у́ о в е ц (Г л у́ х о в е ц), Св; прякор Г л у́ и я (Г л у́ х и я), Бт.
Глу́хчо прякор; Г л у́ х ч о в и Г л у́ х ч о в с к и ф, В; род Г л у́ х ч о в ц и, Ск; м. назв. Г л у́ х ч о в с к о т о, Ск.
***Глу́шко** прякор; м. назв. Г л у́ ш к о в а п а д и́ н а, Лип.
Говеда́рски ф, Бж, Бт, Лоп, П, Рз.
Голе́мия прякор, О.
Гологла́вски ф, род Г о л о г л а́ в ц и или Л и́ с о в ц и, Лип (с *гола, лиса* глава).

Го́льов ф, Лип.
Го́но м, Г; Го́нов ф, Г; род Го́новци, Г; м. назв. Го́нов ръ́т, Н.
Гора́н м; Гора́нов ф, Лип (типично само за това село от околията).
Гора́на ж, Н, рядко.
***Горба́н** м — в м. назв. Горба́ница, Т.
Го́рка ж, Е, рядко.
***Горне́й** м — в м. назв. Горне́ев ръ́т, О.
Горола́нски ф — в м. назв. Горола́нски ръ́т, В.
Го́рския прякор, В (=горски стражар).
Горуга́ня прякор, Рз.
Го́рчо м, рядко; Го́рчов ф, Лип.
Горя́на ж, Е, рядко (може би циганка).
Господа́рски ф, Т; род и махала Господа́рете, О.
Господи́на ж, Лип.
Го́цо м, О, ОЛ, П, ПЛ; Го́цов ф, Г, ОЛ, П, ПЛ.
Го́чо м, Бж, Бт, Кал, Лит; Го́чов и Го́чев, ф, Бж, Кал, Лит; Го́човски ф, Бж. (от Григор)
***Го́шо** м — в презиме Го́шов, П.
***Гра́бчо** м — в презиме Гра́бчов, род Гра́бчовци, Лит (вм. Грамчо?).
***Гра́гьо** м — в м. назв. Гра́гьовица, В [от Градьо].
Гра́матнишки ф, Лип.
Гра́мчо м, Ск, старо, рядко; Гра́мчов ф, Ск.
Гребена́ров ф, Е.
***Гре́джо** м — в м. назв. Гре́джовец, Ск.
Григо́р м, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лит, Лоп, Н, ОЛ, П, Рд, Рз, Рш, Св, Т, сравнително рядко; Григо́ров ф, В, Г, Лип, Лит, Лоп, Рд, Рз, Рш, Св.
Григо́ри м, Г.
Григори́на ж, Е, рядко.
Григори́ца ж, Е, рядко.
Григо́рка ж, Е, рядко.
***Гроза́й** м — в презиме Гроза́йовски или Гроза́евски, Лит; м. назв. Гроза́ева или Гроздава падина, Рд.
Гро́згьо м. Л; Гро́згьов, ф, Ск, Гро́згьовски ф, Бт; м. назв. Гро́згьова бара, В (вм. Гроздьо).
Гро́зда ж, Лип, рядко; Гро́здин ф, Ск [от Гроздана].
Гроздан м, Бт, рядко; Гроздано́в ф, Бт.
Гроздана ж, Е, Лип, Лит, ОЛ, рядко.
***Гро́здьо** м — в презиме Гро́здев, Е, Лит; м. назв. Гро́здьов гроб, О, Гроздене́нска махла́, ОЛ, Гроздя́лов ръ́т, О.
***Грозна́товци** род — в м. назв. Грозна́товец, Ск.
Гро́зьо м, ОЛ, рядко; Гро́зев ф, О.
Гро́йо м, Рз; Гро́ев и Гро́евски (Гро́йов, Гро́йовски) ф, Рз; род Гро́йовци, Рз; м. назв. Гро́йовото, ПЛ [модернизират го на Груйо, Груев].
***Гру́йо** м — в презиме Гру́йов и Гру́ев, Е, Гру́йовски, Рд; м. назв. Гру́йова моги́ла, Кал.
Грухла́нски ф, В.
***Гръ́бльо** прякор — в презиме Гръ́бльов, по-ново Гръ́блев, В.
***Гръ́бчо** прякор — в презиме Гръ́бчов и Гръ́бчев, род Гръ́бчовци, м. назв. Гръ́бчови ло́кви, Е.
***Гръгара́н** прякор — в презиме Гръгара́нов, род Гръгара́нете, м. назв. Гръгара́нското, Лип.
***Гръд** или ***Гръдо** м — в презиме Гръ́довски, Бж.
Гръковци род, Кр, Рз; м. назв. Гръкова моги́ла, Рз, Гръко́вец, Кр.
***Гръ́льо** м — в презиме Гръ́льов, род Гръ́льовци; м. назв. Гръ́льов дол, Гръ́льово ни́ве, Рш.
Грънча́ра прякор, Бт; Грънча́ров ф, Бт, Г, Е; Грънча́рски ф, Лит; махала Грънча́рете, Лип.
***Гръ́ньо** м — в презиме Гръ́ньов (модернизирано Гъ́рнев), Бж, Н; род Гръ́ньовци, Н; м. назв. Гръ́ньова пади́на, Н.
***Гу́го** м — в презиме Гу́говски, П.

*Гу́йо м — в м. назв. Гу́йов дол, О.
*Гу́на ж — в презиме Гу́нински, П.
*Гу́нка ж — в м. назв. Гу́нка, О.
*Гу́ньо м — в презиме Гу́ньов или Гу́нев, Н.
Гу́рбов ф; прякор Гу́рбата, Бт.
Гургуру́шката прякор, Бт.
*Гу́рльо прякор — в родово име Гу́рльовци, м. назв. Гу́рльов кла́денец, Н [от гурелив?]
Гу́та ж, О, старо, рядко.
Гу́ца ж, Лип, старо, на изчезване.
Гу́цата прякор, Бт.
*Гу́шльо прякор — в презиме Гу́шльов, род Гу́шльовци, м. назв. Гу́шльовското, Ск.
Гу́шо м, Бт, преселник от Битолско; Гу́шов и Гу́шев ф, Бт; м. назв. Гу́шовец, Лоп [от Георги].
Гу́щера прякор; род Гу́щерците, Бт.
Гълъбов ф, В, Н (нов изговор и форма, вж. Галаба).
Гъргара́нов ф, Лип (вж. Гръгаран).
Гърльов и Гъ́рлев ф, Рш (вж. Грълъо).
Гърнев ф, Бж, Н (вж. Грънъо).
*Гьо́ро м — в презиме Гьо́ров, Н.
Гьо́шо м, Бт; презиме Гьо́шов, Лип, Н, Рш.
Гю́лев ф, Бт, преселник.
Гю́ра ж, Е; м. назв. Гю́риното, О.
Гюри́лете род, О.
Гюри́ца ж, Бт (единичен случай — от Етрополе).
*Гю́ро м — в м. назв. Гю́ров мека́ш, Н и Гю́ровица, Лит.
*Гю́рчо м — в презиме Гю́рчов, Т.
Гя́вола прякор, род Гяволо́вци, Бт.
*Да́бко м — в презиме Да́бковски, род Да́бковци, м. назв. Да́бков дол, Да́бков ръ́т, Ск.
Дави́д м, Е, Кал, Рш, Св, старо, рядко; Давидов ф, Е, Н, О, Т; м. назв. Дави́дов ръ́т, О.
Даву́лев ф, Е.
*Да́йчо м — в м. назв. Да́йчов дол, Лит (сега има цигани на име Дайчо).
Да́ка ж, Св, Ск, Т, рядко, старо.
Да́ко м, Бж, Бт, Е, Лоп, Н, О, ОЛ, Ск, Т, старо рядко; Да́ков ф, Бж, Бт, Е, Н, О, ОЛ, П, Рз, Св, Ск, Т; Да́ковски ф, Лип; м. назв. Да́ковец, ПЛ.
*Да́кьо м — в презиме Да́кьов, Т.
Далакчи́ев ф, Ск (дядото лекувал от „далак" — синя пъпка, антракс).
*Да́льо м — в м. назв. Да́льовица, Рз.
Дамня́н м, Кр, Ск; Дамня́нски ф, Ск.
Дамя́н м, Бт, Е, П, Рш, Т, рядко; Дамя́нов ф, Бт, П, Рш.
Дамя́на ж, Бт, Е, Т, рядко.
Дамя́нка ж, Бт.
Да́на ж, Бж, Е, Лоп, ОЛ, П, Рд, Рз, Ск; Да́нин ф, Ск.
Данаи́л м, Е, рядко.
*Да́нго м — в презиме Да́нгов, прякор Да́нгата, Бт.
Да́нка ж, Бт, Е, Н, О, Ск; Да́нкин ф, Лит, Да́нкински ф, Лит.
*Да́нко м — в презиме Да́нков, Е.
Да́но м, Е, Лип, Кал, Рш, рядко; Да́нов ф, Е, Н, О, Рш; м. назв. Да́нови поле́ни, Кр, Да́нов ръ́т, Лоп, Н.
Да́нчо м, Бт, Е, П, Рз, Т; Да́нчов ф, Бт, В, Е, Лоп, Т; Да́нчовски ф, Рд.
*Да́ньо м — в презиме Да́ньов и Да́нев, Е; м. назв. Да́ньовец, Рш.
Даракчи́йски ф, Лит.
Да́рка ж, Е, рядко.
*Да́рко м — в м. назв. Да́рков ръ́т, Бж.
Да́скалов ф, Н; Даскало́в ф, О, Рз.
Дафи́на ж, Бт, В, Н, Рш, рядко.
Дафи́нка ж, Бт, Е, рядко.

Да́фка ж, Бт, рядко.
Да́фурски ф, Рд.
Да́ца ж, Бт, В, Лит, Лоп, Н, Ск, рядко; Да́цински ф, Ск.
Да́цо м, Лит, старо, рядко; Да́цов ф, Бт, Рд, Ск.
Да́чка ж, Бт, рядко.
***Да́чко** м — в родово име Да́чковци, О.
Да́чо м, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лоп, О, Ск; Да́чов и Да́чев ф, Бт, Лип, Лоп, Кал, О, Ск; род Да́човци, Кал, О; м. назв. Да́чов пат, Бж [от Йордан].
Да́ша ж, Бж, Е, Н, О, рядко [от Драгана].
Да́шка ж, Е, рядко.
Да́шко м, В, рядко; Да́шков ф, В.
Да́що м, Н, старо, рядко; Да́шов ф, Н; Да́шовски ф, Бт, В, Лит.
Да́яков ф; род Да́яковци, м. назв. Да́яковото бачи́ище, Е.
Де́ко м, В, старо, рядко; Де́ков, ф, Бж, В, Ск.
Де́ла ж, Бт (от Панагюрище), В, рядко; Де́лин, ф, Бт.
Делва́нов ф, Е (вм. Деливанов, Деливанов).
Делиба́шев ф, В, Е, (стари преселници от Панагюрище).
Деливанов ф, Г (вм. Деливанов).
Дели́ев ф, прякор Дели́ята, Ск; Дели́йски ф, Лоп, Бт (от Байлово), Лит (от Огоя); род Дели́йците, ПЛ; м. назв. Дели́йско трѐне, ПЛ.
Делипе́трово — м. назв. Е.
***Де́лчо** м — в презиме Де́лчов, Т.
***Демя́н** м — в презиме Демя́нов, Рд.
***Демя́на** ж — в презиме Демя́нински, Рд.
Де́на ж, Бт, Лит, О, старо, рядко; Де́нински ф, Е; м. назв. Де́нина лива́да, ПЛ.
Дендийски ф, прякор Дендия́та, Т.
Де́нка ж, Бт, рядко; Де́нкински ф, В.
***Де́нчо** м — в презиме Де́нчов, П; м. назв. Де́нчовски и́злак, Бт.
Дерибаши́ите род: — в м. назв. Дерибаши́йски ръ̀т, П.
***Деса́н** м — в м. назв. Деса́нов ръ̀т, ОЛ.
***Де́ско** м — в м. назв. Де́сковица, Ск.
Деспи́на ж, Бт (единич. случай).
***Де́ста** ж — в м. назв. Де́стин дол, Ск.
***Де́тко** м — в м. назв. Де́тковица, Лит.
Де́чо м. Бт, В, Ск, рядко; Де́чов и Де́чев ф, Бт, Е.
Де́ша ж, Лит (единич. случай).
***Дея́н** м — в презиме Дея́нов, Лоп.
***Джа́бльо** м — в презиме Джа́бльов, Лит.
Джамба́зки ф, Лит (от Рд), Кр, О.
Джа́мбов ф, Рз.
***Джа́нко** м — в презиме Джа́нковски, В.
***Джа́но** м — в презиме Джа́новски, Лит, Рз; м. назв. Джа́нов гроб, Св, Джа́новски уку́ш, П, Джа́нски шума́к, Ск (има циганин Джано, Ск).
***Джа́ньо** м — в име на изчезнал род Джа́ньовци, Бж.
Джапу́нов ф, прякор Джапу́ня, м. назв. Джапу́нски дол, Т.
Джеко́товски ф, Кр.
Джеле́пов ф, Е.
Джидже́лковци род и махала, Кал; м. назв. Джидже́лковец, Кал (срв. Цицелков).
***Джи́ко** м — в презиме Джи́ков, род Джи́ковци, м. назв. Джи́ков граде́ж, Ск (срв. Цико).
***Джи́ньо** м — в м. назв. Джи́ньов дол, Рд.
***Джо́ро** м — в м. назв. Джо́ров дол, О.
***Джу́джо** прякор — в презиме Джу́джовски, м. назв. Джу́джовски гръсте́лник, Джу́джовско, П.
***Джу́лко** м — в м. назв. Джу́лковец, П.
Джу́ндров ф, В.
***Джу́нко** м — в м. назв. Джу́нковец, Кал.
***Джу́ньо** м — в м. назв. Джу́ньова о́рница, Г.
***Джу́ра** ж — в м. назв. Джу́рина ръ̀т, Рз.
***Джура́н** м — в презиме Джура́нов, Т.

***Джу́рко** м — в презиме Джу́рков, род Джу́рковци, м. назв. Джу́рковска поле́на, Джу́рковски дол, Т.
***Джурло́вски** ф — в м. назв. Джурло́вски дол и Джурло́вец, Ск.
***Джу́ро** м — в м. назв. Джу́ров дол, Е.
***Джу́то** или ***Джу́та** м — в презиме Джу́товски, Ск (в Ботевград имаше циганин дедо Джута).
***Дза́ка** ж — в презиме Дза́кин и Дза́кински, В (вм. Зака или Цака).
Дзвезда́ка прякор, В.
***Дзи́рко** м — в м. назв. Дзи́рков дол, П.
***Дзу́рльо** прякор — в презиме Дзу́рльов или Дзу́рлев, Лит.
Дзу́рпалски ф, В.
Диа́на ж, Бт, ново.
Диано́вски ф, род Диано́вци, Бт.
***Ди́вчо** прякор — в презиме Ди́вчов и Ди́вчев, Е, Ди́вчовски, П; м. назв. Ди́вчовски рът, П.
Ди́ка ж, Бж, Г, Лит, О, Рш, старо; Ди́кин ф, Бт, Рш.
Ди́ко м, Бж, Бт, Лип, Кал, Лоп, Н, Св, Ск, старо, подновяват го на *Димитър*; Ди́ков ф, Бт, Е, Лип, Кал, Лоп, Н, ОЛ, Рд, Св, Ск; Ди́ковски ф, Лип, Рд.
Ди́ла ж, Бт, Лит, Н, Рд, Рз, Ск, Т, старо; Ди́лин ф, Св; Ди́лински ф, Бт, П, Св; род Ди́линци, Бт; м. назв. Ди́лински рът, Ск.
Ди́лка ж, Лит, Н, Св, Ск, рядко.
***Ди́лко** м — в презиме Ди́лков, В, Н и Ди́лковски, В, Ск; род Ди́лковци, Ск; м. назв. Ди́лковска махла, Лип.
Ди́ло м, Бт (вече на изчезване), Бж, Лит, Н, П, Рд, Рш, Ск, старо, подновяват го на *Димитър*; Ди́лов ф, Бж, Бт, В, Е, Кал, Лит, Н, ОЛ, П, Рз, Рш, Ск, Т; Ди́ловски ф, Бт, стари преселници от Яна.
Ди́лчо м, Г, Лит, Н, Рд, Рш, старо, подновяват го на *Димитър*; Ди́лчов и Ди́лчев ф, Бж, Г, Лит, Рд, Рш; Ди́лчовски ф, Бж, Лит, Ск.
Ди́льо м, Лоп.
Диля́на ж, Лит, ново, подновено от Дила.
Диля́шки ф, Рш; м. назв. Диля́шкото, Лип.
Дима́на ж, Е, Т, рядко, старо.
Ими́тра ж, в цялата околия; Ими́тринski ф, Ск.
Димитри́на ж, Бт, Е, ново, рядко.
Ими́тър м, в цялата околия; Ими́тров (домашно) и Димитро́в ф, в цялата околия; Ими́тровски ф, Бж.
Ди́мка ж, Бт, Е, рядко.
***Ди́мко** м — в м. назв. Ди́мковец, П.
Ди́мо м, Бт, Е, Рз, Т, рядко; Ди́мов ф, Бт, Рш; Ди́мовски ф, Бт; м. назв. Ди́мов дол, ОЛ, Ди́мовото, Св.
Ди́на ж, Бт, Г, Е, Кал, Лип, Лит, Лоп, Н, О, ОЛ, Рш, Св, Ск, Т, рядко Ди́нин ф, Бж, О, Св; Ди́нински ф, Бт, Св; род Ди́нинци, Бт [от Костадина].
Ди́нка ж, Бт, Е, Лип, Кал, Рш, рядко; Ди́нкин ф, Н.
***Ди́нко** м — в м. назв. Ди́нков дол, ОЛ, Ди́нковото, Лип.
***Ди́но** м — в презиме Ди́нов, Рш, Ди́новски, Лит; м. назв. Ди́нов дол, Св.
***Ди́нчо** м — в презиме Ди́нчов и Ди́нчев, Бж; м. назв. Ди́нчов рът, Лоп.
***Ди́о** м — в презиме Ди́овски или Ди́евски, Н.
***Дири́нко** м — в презиме Дири́нков, Лит; м. назв. Дири́нков (Дери́нков) дол, В.
***Дири́нчо** м — в м. назв. Дири́нчов (Дри́нчов) ка́мик, Е.
Ди́ца ж, О, старо, рядко.
***Ди́цо** м — в презиме Ди́цов, Е.
Ди́чо ф, Лоп; Ди́чов и Ди́чев ф, В, Лоп, Т; Ди́човски ф, В; род Ди́човци, В, Т; м. назв. Ди́човското, Св, Ди́чов трап, В.
Ди́ша ж, Бт, В, Г, Лип, Кал, Н, О, ОЛ, Рд, Ск, старо; Ди́шин ф, Бт, Ск.
Диша́на ж, Н, единичен случай.
Ди́шка ж, Бт, Лит. Н. Т, старо.
Ди́шко м, Ск.
Ди́шо м, Бт, Лит, Рд. старо; Ди́шов, Бт, В, Лит, Рд, Т; Ди́шовски ф, Ск [от Димитър].
Длуге́рски ф, Ск (вж. Дулгерски).

***Дóбо** или ***Добош** м — в м. назв. Дóбóшко пóле, Лоп.
Дóбра ж, Лип, Н, съвсем рядко, на изчезване; Дóбрин ф, Н, Дóбрински ф, В; м. назв. Дóбрина чýкла, Н.
Добрáна ж, В (една баба и внучката ѝ).
***Дóбре** м — в презиме Дóбревски, Бж.
***Дóбрен** м — в м. назв. Дóбреновото, В.
Добрéца прякор, Бт.
***Дóбрешко** м — в м. назв. Дóбрешково и Дóбрешковица, Бж.
Дóбри м, Е, ново, рядко.
***Добрúл** м — в м. назв. Добрúлското, Лип.
***Добрúчко** м — в родово име Добрúчковци, О.
Дóбрия прякор, Т.
***Дóбро** м — в м. назв. Дóбров рът, Н.
***Дóда** ж — в презиме Дóдински, Бж.
***Дóдон** м — в м. назв. Дóдонов рът, Рд [до *Доков* рът ?].
Дóйка ж, В, Г, Лит, Н, ОЛ, Рд, Рш, типично за Литаково, инак рядко.
***Дойко** м — в м. назв. Дóйков плат, Г.
Дóйна ж, Лоп; м. назв. Дóйнината, О.
Дóйно м, Г, Лоп, Н, старо, много рядко; Дóйнов, Г, Е, Н, Ск; Дóйновски ф, Н; прякор Дóйновеца, Т; м. назв. Дóйновото, Е.
***Дойчúн** м — в презиме Дойчúнов и Дойчúнски, Н; м. назв. Дойчúнското, Лип.
Дóйчо м, В, Г, Лит, типично за Литаково, инак рядко; Дóйчов и Дóйчев ф, В, Лит.
Дóка ж, Бт, Ск, старо, рядко.
Дóко м, Бт, Лоп, Н, Рш, старо; Дóков ф, Бт, В, Лоп, Н, Рш, Ск; м. назв. Дóковица, Св.
Докулéнски ф, Лит.
Дóкя ж, Ск (по-стара форма от Дока или Дойка).
Долапчúев ф, Кал (Чекотина) [„живеял в дупка като долап"].
Долутáров ф, Е.
***Дóльо** м — в м. название Дóльовото, О.
Домишлярски ф, Кр.
Доминúка ж, Е (калугерка).
Домнúка ж, Бт (майката от Самоков).
Дóна ж, из цялата околия, доста разпространено; Дóнин ф, Бт.
Дóнка ж, Бж, Бт, В, Г, Е, ОЛ, П, Св, Т.
Дóнко м, Бж, Бт, Е, Рз, Ск, рядко; Дóнков ф, Бт, Е, ОЛ, П, Рз; м. назв. Дóнково гарúще, В.
Дóно м, Бт, Г, Е, Лит, Лоп, О, ОЛ, П, Рд, Рш, Ск, рядко; Дóнов ф, Бт, Г, Е, Лит, О, ОЛ, Рд, Рш, Ск; Дóновски ф, Бт; м. назв. Дóновица, Рз, Дóновски дол, Ск.
Дóнчо м, Бж, В, Е, Лип, Лоп, Кал, П, Рз, старо; Дóнчов и Дóнчев ф, Бт, Бж, Е, Кал, Лип, Лоп, П, Рз, Св, Т; Дóнчовски ф, Бж, Рз; м. назв. Дóнчовото, О и Дóнчовското, Бж.
Дóра ж, Бт, Е, ново [от Тодора].
Дормúшов ф, Е.
***Дóсо** м — в презиме Дóсов, Рд [от Теодоси].
***Дóтко** м — в м. назв. Дóтковото, О.
Дóца ж, Ск, старо, рядко; Дóцински ф, В.
Дóцо м, Бж, Кр, Лит, Н, старо; Дóцов ф, Бж, Лип, Лит, Лоп; Дóцовски ф, Н; м. назв. Дóцов рáздол, В.
***Дóчко** м — в презиме Дóчков, Н; род Дóчковци, О.
Дóчо м, О, Рз, рядко; Дóчов и Дóчев ф, Бт, Е, О, П; Дóчовски ф, Вж, П; м. назв. Дóчовското, Бж.
Дóша ж, Е, Н, Т, типично за Етрополе.
Дóшо м, Г, Т, съвсем рядко; Лóшов ф, Г, ОЛ, Т; м. назв. Дóшов лаг, Лип, Дóшовец, Ск.
Дóшол м, В, рядко; Дóшолов ф, В; м. назв. Дóшолов дол, В.
Дрáга ж, *Лит* (единичен случай).

Драга́н м, Бт, В, Г, Е, Лип, Лит, Кал, Н, П, Рд, Рш, Ск, Т; **Драга́нов** ф, Бт, Г, Е, Кал, Лип, Лит, Н, О, Рд, Рз, Рш, Св, Т; **Драга́новски** ф, Бж, Рз; **Драга́нски** ф, Е, П; м. назв. Драга́нското, Драга́нския ръ́т, Драга́нската пи́шура, П.

Драга́на ж, Бт, В, Г, Е, Лит, Н, Рд, Рз, Рш, Св, Ск, Т; м. назв. Драга́нина мо́ги́ла, Лит.

***Драга́нчо** м — в презиме Драга́нчов, Ск, род Драга́нчовци, Бт.

***Драгаш** м — в м. назв. Драгаше́вица, Рш.

***Драги́я** м — в м. назв. Драги́ов (Драги́ев) ръ́т, О.

***Дра́гньо** м — в презиме Дра́гньов или Дра́гнев, П; м. назв. Дра́гньовска махла, П, Дра́гньовец, Лип, Дра́гньово ниве, Дра́гньово лива́де, Лип.

***Драго́й** или ***Драго́я** м — в презиме Драго́ев, Н; род Драго́евци, Н; м. назв. Драго́вица (от *Драго́евица*) Т, Драго́вец, Бж, Драго́ва кру́ша, Св, Драго́ва о́рница. Лит.

***Драгома́н** м — в м. назв. Драгома́нов треб е́ж, Рд.

Драгоми́р м, Бт, ново, рядко.

***Драгоси́н** м — в м. назв. Драгоси́н, Е.

***Драгоши́н** м — в презиме Драгоши́нов, Лит, Н; м. назв. Драгоши́новото, Св, Драгоши́новското, Лип; поговорка *Като Вля́ко и Драгоши́н* (неразделни другари), Бт.

***Драгу́ль** м — в м. назв. Драгу́льова стран и Драгу́льовица, Бж.

***Драгу́н** м — в м. назв. Драгу́нски дол, Кал.

***Дра́йка** ж — в м. назв. Дра́йкина стран, Лип.

Дра́йчо м, Драйчов ф; м. назв. Дра́йчовския дол, ОЛ.

***Дра́ло** м — в м. назв. Дра́лов плат, Рш Дра́ловото, Лип.

***Дра́лчо** м — в м. назв. Дра́лчовица, Бж, Бт.

Драма́нски ф, П (преселник от с. Драманци, Врачанско).

Драмли́ев ф, Рд; **Драмли́йски** ф, Бт, В, прякор Драмли́ята, Бт, (продавал кожа за цървули и я мерел на драмове).

***Дра́нчо** м — в презиме Дра́нчов и Дра́нчовски, В.

***Дра́ско** м — в име на бивш род Дра́сковци, м. назв. Дра́сковското, Лип.

Дре́нски ф, О.

Дриска́ра стар прякор, В.

Дръвни́шки ф, Бт (преселник от колиби Дръвница, Правешко).

Дрънда́ров ф, Кал; **Дрънда́рски** ф, П, Рш; прякор Дръида́ра, Бт.

Дуа́лците изселил се род, П; м. назв. Дуа́лското, П, Рз;

Ду́да ж, Кал, рядко; Ду́дин ф, Рш.

Ду́довски ф, Лит.

Дуду́шки ф, род Дуду́ците, В.

Ду́ко м, ПЛ, рядко, на изчезване; Ду́ков, ф, Е, Ду́ковски ф, П; м. назв. Ду́ковото, П, Ду́ковичиното, ПЛ.

Дулге́рски ф, В, Н, Рз; м. назв. Дулге́рска чу́кла, Рд.

***Ду́на** или ***Ду́ня** ж — в име на род Ду́нинци; м. назв. Ду́нина кре́ж и Ду́нин дол, Лип.

Ду́но м, Лип, единичен прякор, името му е *Вуто*.

Дупля́нски ф, Рш.

Ду́пчовски ф, Бж.

***Дура́ч** м — в м. назв. Дура́чов ръ́т, Лоп.

***Ду́ре** м — в прякор Ду́рето (преминал от тъст на зет), Бт.

***Душа́н** м — в м. назв. Душа́нска пади́на, Рз.

***Ду́шко** м — в м. назв. Ду́шкова река́, Рш, Ду́шковец, П, Рз.

***Ду́шньо** м — в м. назв. Ду́шньово лива́де, Лип.

Дя́волов, по-старо Гя́волов ф, Е (срв. *Гявола*).

Евге́ни м, Е, Лоп, ново, рядко.

Евге́ния ж, Бт, В, Е, Н, Рд, Рш, Св, Т, ново, модернизирано от Гена.

Евдоки́я ж, Бт, Е, Кал, Лоп, ОЛ, Рд, Рш, Св, Ск, рядко.

Евламби́я ж, Е (единичен случай).

Евло́ги м, Рд, Св, рядко.

Евре́йски ф, Ск (били необщителни, саможиви хора).

Евти́м м, Лип, О, Рд, Рш, рядко; Евти́мов, Бт, В, Лип.
Евти́мия ж, Кр, рядко.
***Езеки́я** м — в презиме Езеки́ев, В.
Ек«терйна ж, В, Г, Е, Лип, Рд, Ск, Т.
Ела́та прякор, В (може би от м. назв. Ела́та).
Еле́на ж, из цялата околия.
Еле́нка ж, Бт, Св.
Еле́нко м, Лип, Рш; Еле́нков ф, В, Лип; Еле́нковски ф, В; м. назв. Еле́нков рът, П, Еле́нковска пади́на, Лит.
Еле́шка ж, Бт (единичен случай).
Елисаве́та ж, Бт, В, Е, рядко.
Ели́ца ж, Бт (от Т), Е, Рз, Ск, рядко.
Е́лка ж, Бт, Рш, ново, рядко.
Еми́лия ж, Е, ново.
Е́нка ж, Лит (от Ябланица, Софийско), Св, рядко.
Е́нчо м, Е, рядко; Е́нчов и Е́нчев ф, Е, О; м. назв. Е́нчовото О, (сега казват *Янчо, Янко).*
***Еремя́** м — в презиме Еремя́ев, Г.
***Ермéн** м — в м. назв. Ермéнова пади́на, Рш.
Ерме́нко м, В, Лит, Н, рядко; Ерме́нков ф, В, Лит, Н.
Еротей м — в презиме Еротеев, Рш (от с. Игнатица, Врачанско).
Ефроси́на ж, Бт, Лит, Рш, рядко.
Жаба́ра прякор, род Жаба́рете, Лит.
***Жа́лко** м — в презиме Жа́лковски, Рз.
Жегла́рски ф, В.
Жела́нов ф, Е (срв. *Жиланси).*
Железа́ра прякор, Бж; Железа́рски ф, Бт (от Бж).
Же́лка ж, Бт (от Е, единичен случай).
***Же́льо** м — в презиме Же́лев, Е.
Жи́вка ж, Бт, Рш, рядко.
***Жи́вко** м — в презиме Жи́вков, Бт, П, Жи́вковски, П; м. назв. Жи́вкова о́рница, Рд.
***Жила́нски** ф — в м. назв. Жила́нска моги́ла П, Рз (срв. *Желанов).*
***Жи́льо** м — в презиме Жи́льов и Жи́льовски, Лит.
***Жлъ́тко** м — в име на род Жлъ́тковци; м. назв. Жлъ́тковското, Лип.
***Жу́до** м — в м. назв. Жу́дов треб е́ж, Рд.
***Зааме́тски** ф — в м. назв. Зааме́тско, Г.
***За́енски** ф — в м. назв. За́енското и За́енска махла́, ПЛ.
За́ка ж, Бж, Бт, Кал, О, рядко, старо.
За́ко м, Бт, О, рядко [от *Злат, Златко*].
За́на ж, Бт (единичен случай, от Ск).
***За́но** м — в презиме Занов, ОЛ.
***За́ра** ж — в м. назв. За́рина моги́ла, Рш.
За(х)а́ри и **За(х)а́рия** м, Бж, В, Г, Е, Кал, Кр, Лит, старо, рядко; За(х)а́риев ф, В, Г, Кал.
За(х)ари́на ж, Бж, рядко.
***Зве́зда** ж — в презиме Зве́здин, В — един старец, наричан още *Дзвездака.*
Зго́дния прякор, Бт.
Здра́вка ж, Бт, Е, Лит, Рш, Ск, Т, ново, рядко.
Здра́вко м, Бт, Е, Лоп, ново, рядко; Здра́вков ф, Бт, Е.
Зеле́нков ф, Е, Ск.
***Зе́ньо** м — в м. название Зе́ньовец Рз, Зе́ньов рът, Пл.
Зет прякор и фамилно име, Г.
Зи́нка ж, Кал (единичен случай).
Зла́кьо м, Бт, В, Лит, Н, Рз, Ск, Т, старо; Зла́кьов (подновено Зла́тев) ф, Бт, В, Лит, П, Рз, Ск; Зла́кьовски ф, П, Рз [от Златьо].
Зла́нков ф, род Зла́нковци, прякор Зла́нката, Бт.
Злат м, Бт, В, Св, старо, рядко; Зла́тов ф, Бт, Св; род Зла́товци, Бт, Кал.
Зла́та ж, Бт, В, Лит, Н, О, П, Ск, Т, типично за Скравена.

Злата́н м, Бт, Е, рядко; Злата́нов ф, П.
Злата́ра прякор, Бт; Злата́ров ф, Е; м. назв. Злата́рска моги́ла и Злата́рска пи́шура, ОЛ, Злата́рица, О, Златари́шка чу́кла, Лит.
Зла́тка ж, Бт, Е, рядко.
Зла́тко м, Лит.
***Зла́тьо** м — в презиме Зла́тьов и Зла́тев, Кал, О, ОЛ; м. назв. Зла́тьов трап, О.
***Зо́льо** м — в м. назв. Зо́льовец, Е и подигравателно прозвище на етрополци — зо́льовци.
Зо́рка ж, Кал, Лит, рядко.
***Зо́рчо** м — презиме Зо́рчов, род Зо́рчовци, Лит.
***Зосим** м — в презиме Зосимов, Е, стар преселник от гръцко потекло.
Зо́я ж, Е, стара преселница от Македония.
***Зу́рльо** прякор — в м. назв. Зу́рльов ва́лог, О (срв. *Дзурльо*).
Ива́йло м, Бт, ново, рядко.
Ива́н м, из цялата околия, най-много разпространено; Ива́нов (домашно) и Ивано́в ф; Ива́новски ф, Бт, В.
Ива́на ж, из цялата околия, по-рядко от Иванка.
Иване́то прякор, Бт (поради дребния ръст).
Ива́нка ж, из цялата околия; Ива́нкин ф, Е, Ск.
***Ива́нко** м — в м. назв. Ива́нков рът, Бж.
***Ива́нчо** м — в презиме Ива́нчов и Ива́нчев, Бт, Рз; род Ива́нчовци, Т; м. наз. Ива́нчовец, Т, Ива́нчов рът, Лит.

И́вко м, Бж, Лип, рядко; И́вков р, Бж, Е, Лип; м. назв. И́вковото, Е.

***И́во** м — в м. назв. И́вов рът, Лоп.
Игна́т м, Бт, Г. Кал, Лит, Рд, Рш, старо, рядко; Игна́тов ф, Г, Кал, Лип, Лит, Рд Игна́товски ф, Лит; м. назв. Игна́това лива́да, О, Игна́тски кла́денец, Н.

***И́гньо** м — в м. назв. И́гньовското, О.
Ики́мски ф, Т.

И́ко м, Лоп, Ск, старо, рядко; И́ков ф, Бт, Ск, Т; И́ковски ф, В, Лит, Ск. [от Илия].

***И́кьо** м — в презиме И́кьов, Е.
Илариóн м, Н, съвсем рядко; Илариóнов ф, Н.
Или́йка ж, Е, рядко.
Или́на ж. Бж, Лип, Н, Ск.
Или́нка ж, Бт, В, Г, Е, Лип, Кр, Рд, Рш, Ск.

И́лип м, Лоп; И́липов ф, Лоп. [вм Филип]
Или́ца ж, Бж, Лип, Т.
***Или́чка** ж — в презиме Или́чкин, Лит.
Или́я м, из цялата околия; Или́ов (домашно) и Или́ев; Или́овски ф, Бт, Лит, Или́енски ф, Ск.
Илия́на ж, Бт, рядко.

И́лко м, Е, О, ОЛ; И́лков ф, Кр, О, ОЛ; м. назв. И́лковското, О.

***И́лкьо** м — в м. назв. И́лкьов рът, Кал.

***И́ло** м - в презиме И́ловски, род И́ловци, В.

И́лчо м, Бт, В, Е, П, Рз, Ск, Т, старо; И́лчов и И́лчев ф, Бт, В, Г, Е, Лит, Н, О, П, Рз, Ск, Т; м. назв. И́лчовец, Бт, И́лчов дол, П, И́лчова лива́да, Рд, И́лчовското, О.

***И́льо** м — в м. назв. И́льова чу́кла, Е, И́льова гради́на, Лоп.
***Ингили́за** прякор — в презиме Ингили́зов, Бт.

И́нджов ф, Е.

***И́на** ж — в презиме И́нински, В.

Ири́на ж, Бт, В, Г, Кал, Лит, Рд, Ск.
Иса́й или **Иса́я** м, Лит, рядко.

*Ѝскър м — в м. назв. Ѝскърова лива́да, ОЛ.
Ѝта ж, Рз, рядко.
Ѝца ж, Бт, рядко.
Ѝцо м, Бт, О, ОЛ; Ѝцов ф, Е, Кр, О, ОЛ, ПЛ, Рд; Ѝцовски ф, В [от Христо].
*Ѝчко м — в презиме Ѝчков, Бт [от Илия].
Ѝчо м, Бт; м. назв. Ѝчовското, ПЛ [от Илия].
Ѝша ж, Г (рядко).
Йоа́на ж, Бт, В, ново, рядко.
Йо́ва ж, Бт, В, Е, Лип, Лоп, Ск, старо.
Йо́вка ж, Бт, рядко.
*Йо́вко м — в м. назв. Йо́вков ръ́т, Ск.
Йо́во м, Лип, старо; Йове́то и Йо́вовски ф, П; м. назв. Йо́вов ръ́т, Лоп.
Йо́ка ж, Бт, В, старо, рядко [от Йотка].
Йо́ло м, Лоп, старо; Йолов ф, Бт, Лоп, Йо́ловски ф, В, ОЛ, Ск, Т; род и махала Йо́ловци, ОЛ, Ск, Т; м. назв. Йо́ловото, Е, Йо́ловското, Кал, Ск, Т, Йо́ловец, Св.
*Йо́лчо м — в м. назв. Йо́лчовското, Лип.
Йо́на ж, из цялата околия, старо; Йо́нин ф, Н [от *Йована].
Йо́нка ж, Бж, Бт, Е, Лип, Лит, Н, П, Св, Ск, Т.
*Йо́но м — в презиме Йо́новски, Т.
Йо́нчо м, Бт, В, рядко; Йо́нчов и Йо́нчев ф, Бт, Г, Е, Т; м. назв. Йо́нчовец, В, Йо́нчова чу́кла, В, Йо́нчовския ра́здол, В, Йо́нчова лива́да, Кр.
Йо́ра ж, Бт, рядко [от Йордана].
Йо́рда ж, Бт, рядко [от Йордана].
Йорда́н м, из цялата околия; Йорда́нов ф; Йорда́новски ф, Лит.
Йорда́на ж, из цялата околия.
Йорда́нка ж, Бт, Г, Е, Кал, Н, О, Ск.
Йо́сиф м, Кал, Лоп, рядко; Йо́сифов ф, Кал, Лоп.
Йо́та ж, В, Г, Кал, Лип, Н, О, ОЛ, Рд, Св, Ск; Йо́тин ф, Лит; м. назв. Йота́ското, ПЛ.
Йо́тка ж, Бт, Кал, Лип, Св; Йо́ткин ф, Бт.
Йо́то м, почти из цялата околия, старо; Йо́тов ф, из цялата околия; Йо́товски ф, Ск.
*Йо́чко м — в име на род и махала Йо́чковци, Лип.
Йо́ша ж, Е; м. назв. Йо́шенското, О, ОЛ [от Иванка].
Йо́шка ж, Е, Лоп.
*Йо́шко м — в презиме Йо́шковски, Ск; м. назв. Йо́шков о́блег, Кал.
Йо́шо м, Лоп, старо; Йо́шов ф, Бт, Ск; Йо́шковски ф, Бт, В; м. назв. Йо́шовски трап, Бт.
*Кабакчи́ята прякор — в презиме Кабакчи́ев, Е.
Кадиовци стар род; м. назв. Кади́овец, Лит.
Кадурин ф, Е (стари преселници от Македония).
*Каза́ка прякор — в презиме Каза́ков, Бт (бил доброволец в Освободителната война).
*Ка́кьо м — в презиме Ка́кьов, Н [от *Катьо].
*Каладжи́ята прякор — в презиме Кала(й)джи́йски, Е.
*Калдармаджи́ята прякор в — презиме Калдармаджи́ев, Е.
Календа́ра прякор, Кал.
Кали́н м, Е, рядко, на изчезване.
Кали́на ж, В, Ск, рядко; м. назв. Кали́нино гу́вно, Лип.
*Кали́нка ж — в презиме Кали́нкин и Кали́нкински, В, П.

Ка́лински или **Ка́ленски ф**, Ск (преселници от с. Ка́лен, Врачанско).
Кали́ца ж, Рш, рядко.
***Калоя́н** м — в м. назв. Калоя́н и Калоя́нски ръ́т, В.
Калу́герски ф, Бт (преселник от с. Калу́герово).
***Ка́лчо** м — в м. назв. Ка́лчов ва́лог, ОЛ.
***Ка́льо** м — в м. назв. Ка́лев ръ́т, П.
Кама́рски ф, Е; **Кама́рчанина** прякор, Бт (преселник от с. Камарци, Пирдопско).
Камбе́ров ф, род Камбе́рци, м. назв. Камбе́рското, Е.
Ка́мен м, Бт, Г, Лит, Н, Рд, Рш, Ск, изобщо северозападната част на околията, която е по-близка до Врачанско; Ка́менов ф, Бт, Г, Лип, Лит, Н, Рш, Ск.
Ка́мена ж, Бт, В, Г, Лип, Лит, Н, ОЛ, Рд, Рш, типично за Радотина и Рашково, инак рядко.
Камнишла́рски ф, В.
Канадзи́рски ф, П.
Канджа́ков ф, Е.
Канзо́в ф, Ск.
Ка́но м, Лип (от Игнатица, Врачанско); Ка́нов ф. Лип, Бж.
Кантарджи́ята прякор — в презиме Кантарджи́йски, Лит.
***Ка́ньо** м — в родово име Ка́ньовски, Н.
***Капита́на** стар прякор — в име на род Капита́новци и м. назв. Капита́нския оре́х, Бт.
Ка́пка ж, Бт, ново.
Карабу́нов ф, Бж, Бт (преселник от Хвойна, Асеновградско).
***Кара́ Богдан** прякор — в м. назв. Кара́богданов дол, П.
***Караджа́та** прякор — в презиме Караджо́в, Лип, Лит, Т; м. назв. Караджо́ва лива́да, Бж и Караджо́вец, ПЛ.
Кара́илански ф, Рз, Т; м. назв. Карала́нска ру́па, Рз.
Карамфи́ла ж, В, рядко.
Карда́ша прякор, Кардашев ф; м. назв. Ка́рдашица, Бж.
Карпу́ски ф, род Карпу́сците, В.
Ка́рчо м, Лип; Ка́рчов и Ка́рчовски ф, П.
Касабали́йски ф, Ск (преселник от „касабата“ — Ботевград).
Каса́пски ф, Лит, Г (от Лит).
Ка́та ж, Бж, Бт, Кал, Лип, Н, Рд, Рш, Св [от Катерина].
Катери́на ж, Бт, В, Н, Рд, Рш.
***Катери́нка** ж — в презиме Катери́нкин, В.
***Катинча́рете** родов прякор — в м. назв. Катинча́рско, Е.
Ка́тка ж, Бт, рядко.
***Катранджи́ята** прякор — в презиме Катранджи́ев, В.
Катра́ча прякор, Г, Кал; род Катра́чете, Кал; м. назв. Катра́чковец, ПЛ, Катра́шки дол, Катра́шки лива́ди, Кал.
Ка́тя ж, Бт, Кал, ново, рядко.
Кафта́нски ф, Ск.
***Кацара́** прякор — в презиме Кацаро́в, Е, О, ОЛ и Кацарски, В, Г, Лип, ПЛ, Ск.
***Ка́шо** м — в м. назв. Ка́шова моги́ла, Рз.
Кеба́ров ф, Лит (вж. Кибаров).
Келе́жа прякор, Т (вм. Келеша).
***Ке́лчо** прякор — в м. назв. Ке́лчовски дол, Т.
Ке́на ж, Рш, Ск, старо, рядко; Ке́нин ф, Кр.
***Ке́нда** ж — в презиме Ке́ндин, Рш.
Керемиди́ата прякор, Бт; Керемиди́ов ф, Ск; Керемиди́ски ф, Бт, Е, Н, П, Ск; род Керемиди́ци, Е (червендалест като керемида).
Керке́за и **Керке́зина** прякор, П, Т; Керке́зов ф, П [в говора *керкезин*=черкезин].
Кеса́рски ф, Бт.
***Ке́со** м — в м. назв. Ке́сова трап, Бж.
Ке́та ж, Бт, Е (от Параскева).
***Ке́чо** м — в презиме Ке́чов и Ке́човски, Бт.
Киба́ров ф, Бт, Лит (преселници от Самоков).
Ки́на ж, Св; Ки́нин ф, Бж, Кал; м. назв. Ки́нинското, Св.
Ки́но м, Бж, Кал; Ки́нов ф, Г, Св, Т; Ки́новски ф, Г.

***Кио** м — в презиме Кио́в, прякор Кия́та, Н; м. назв. Кьо́връ̀т, ПЛ.
Ки́ра ж, Лит, рядко.
Ки́рил м, Бт, Г, Е, Кал, Лип, О, ОЛ, Рд, Т, ново, рядко; Ки́рилов ф, Н.
***Кири́чко** м — в презиме Кири́чков, Ск.
Ки́рка ж, О.
Ки́рко м, Е, Лип, Рд, Св, рядко; Ки́рков ф, Г, Кал, Лип, Лоп, Рд, Св; м. назв. Ки́рковец, Кал.
Ки́ро м, Бт, В, Е, Кал, Лит, рядко; Ки́ров ф, Бт, Г, Кал, Св; м. назв. Ки́ровското, Лип.
Ки́рчо м, Ск, рядко.
Кирья́к м, Кал, старо, рядко; Кирья́ков ф, Е, Кал.
Кирья́на ж, Г, Лит, Н, рядко.
Ки́сев и **Ки́сов** ф; м. назв. Ки́севото, Е.
Ки́та ж, Бж, Лип, О, ОЛ, Св; Ки́тин и Ки́тински ф, В; м. назв. Ки́тинска пади́на, В.
Ки́тката прякор, Бт.
Ки́то м, Кал, Лип; Ки́тов ф, Кал, Лип (смятат, че е видоизменение от *Кръстьо*).
Ки́ца ж, Бт, Е, старо, рядко; Ки́цин ф, Бт.
Клементи́н м, Лит (единичен случай, род. 922 г.)
Клементи́на ж, Ск (единичен случай, род. 923 г.)
***Кле́пчо** прякор — в м. назв. Кле́пчовото, Бж.
Кле́чков и **Кле́чковски** ф, род Кле́чковци, Бт.
Кли́мент м, Г, П, Св, ново, рядко; Кли́ментов, Св.
Кли́нтов ф, Е [вм. Климентов?]
Клису́рски ф, В, Лит [местност Клисурата].
Клю́нков ф, род Клю́нковци, Бт.
Клюса́нски ф, Ск.
Кне́зовски ф, Бж (стар преселник от Врачанско).
Кова́чев ф, Бт (от Панагюрище), Кал; м. назв. Кова́чов брег и Кова́човица, В; Кова́чова лака́, Лоп, Кова́чова моги́ла, О, Кова́чеви ори́ща, П.
Кожла́шки ф, Рз (Церица).
Кожуа́ра прякор, Бт; Кожуа́ров (Кожухаров) ф, Бт, Св.
***Койда́н** м — в м. назв. Койда́новец, Ск.
***Ко́йка** ж — в м. назв. Ко́йкина ба́ра, Лип и Ко́йкини ни́ви, ОЛ.
Ко́йна ж, Бж, Бт, В, Лип, Лоп, Н, П, Рд, Ск, Т; Ко́йнин ф, Кал.
***Ко́йо** м — в презиме Ко́евски и м. назв. Ко́евски йзлак, П.
Ко́йчо м, Бт, Е, Лит, Лоп, Н, старо, типично за Етрополе; Ко́йчов и Ко́йчев ф, Лип, Лит, Лоп, Н, О, Т; Ко́йчовски ф, Бж, Бт, Лит, О, Рз; м. назв. Ко́йчов ток, Св, Ко́йчови падини, Г, Ко́йчова моги́ла, Бж, Ко́йчов дол, Т, Ко́йчовското, Лип.
Ко́ка ж, Бт (единичен случай — от Койна).
Ко́каля прякор, Бт, Ск; род Ко́калете, Ск и Ко́калците, Е.
Кокóнски ф, прякор Кокóня, Т.
Кокоша́ра прякор, Н.
***Кокоша́рко** прякор — в м. назв. Кокоша́рково, Ск.
***Ко́кьо** м — в родово име Ко́кьовци, м. назв. Ко́кьовското, Лип.
Ко́ла м, Лит (от Огоя, Свогенско).
Кола́ров ф, Е, **Кола́рски** ф, Бт, В, Лип, П, Рз, род Кола́рците, Бт; м. назв. Кола́рското, Лип, Т.
Колди́овци изчезнал род; м. назв. Колди́овото, Бж.
Коле́скеровски ф, род Коле́скеровци, В.
Ко́лецов ф, род Ко́лецовци, м. назв. Ко́лецовска пади́на, Рд.
Колеши́нковски ф, род Колеши́нковци, м. назв. Колеши́нковското, Бт.
Колеши́нски ф, прякор Колеши́ня, Рз.
Ко́ло м, Бт, В, Лип, Ск, Т, старо; Ко́лов ф, из цялата околия; Ко́ловски ф, Бж, В, О, Рз; Коловичи́нски, Лит.
Колча́ка прякор, Колча́шки ф, Рз.
***Ко́лчо** м — в презиме Ко́лчов. Рш.
Ко́льо м, старо и типично за Лопян; другаде из околията рядко и ново; Ко́лев ф, Лоп.
Ко́мара прякор, Ко́марски ф, Т.

Коми́тски ф, В, Г, Н, Рз, Ск; Лит (от Врачанско); м. назв. Коми́тското, Бж.
Кона́ра прякор, Кона́рски ф, Лит.
***Ко́но** м — в презиме Ко́нов, Т (голям род).
Константи́н м, Бт, ново; Константи́нов ф, Бт, В, рядко, ново.
Ко́нсулов ф, Н.
Корде́лски ф, прякор Корде́ля, В.
***Корми́нски** ф — в м. назв. Корми́нското, Е.
Коса́рски ф, Н.
***Коса́шки** ф — в м. назв. Коса́шка махла́, ПЛ.
Космара́нски ф, м. назв. Космара́нска махла́ и Космара́нското, Лип.
Ко́сов ф, Е; м. назв. Ко́сова моги́ла и Ко́совица, Рз, Косове́ц, Бт.
Костади́н м, Бж, Бт, В, Е, Лит, Лоп, Н, П, Рш, Ск, Т; Костади́нов ф, Бж, Бт, Лоп, П.
Костади́на ж, Бт, В, Г, Е, Кал, Н, О, Рд, Рш, Т.
Костади́нка ж, Бт, Ск.
Косте́на ж, Бж (единичен случай).
Ко́стенов ф, В.
Ко́сто м, Бт, В, Е, Лип, Лит, П, Рд, Рз, Ск, Т; Ко́стов ф, Г, Лип, Лит, П, Рд, Ск.
***Ко́та** ж — в презиме Ко́тински, Т.
Кота́ка и **Котара́ка** прякор, Бт.
Котара́нски ф, Н.
Ко́таров ф, Е.
Котла́ра прякор, Котла́рски ф, Бж, Лит.
***Котли́к** м — в м. назв. Котли́ков дол, В.
Ко́то м, Бж, Кал, Лип; Ко́тов ф, Бт, Бж, Е, Лип, Лит, Св, Т [от Никола].
Ко́ца м, Г, Лит, Рш, характерно за Литаково, дето се среща наред с *Коцо*.
Ко́цо м, Бж, Бт, Лит, Лоп, Н, ОЛ, Рд, Рш, Ск, Т, старо, доста разпространено; Ко́цов ф, Бт, В, Г, Е, Кал, Лит, Лоп, Н, ОЛ, Рд, Рз, Рш, Ск, Т (модернизират го на *Косто* и *Костадин*).
Кочано́в ф, Е.
***Ко́чо** м — в презиме Ко́чов, Бт (преселници от Битолско); м. назв. Ко́човска махла́, Е.
Коши́нски ф, П, Рз; м. назв. Коши́нска ту́рла, П.
Кра́йка ж, О, рядко.
***Кра́йо** м — в м. назв. Кра́йов слог, В, Кра́йова поди́на, Н, Кра́йов дол, Кра́йов рът, Кра́йово ле́ще, П, Кра́ев гроб, О, Кра́евска махла́, ОЛ.
***Кра́йча** ж или м — в м. назв. Кра́йчин брег, Лит.
Кра́йчо м, Бт, ОЛ, старо, рядко; Кра́йчов ф, Бт, О, ОЛ, Ск; Кра́йчовски ф, Бт, В; м. назв. Кра́йчови гари́ща, В, Кра́йчовец, Кал.
Кракаци́ла прякор, Бж; м. назв. Кракаци́лското, Н.
Кра́нтов ф, Лип.
***Кратýнкьо** прякор — в м. назв. Кратýнкьовец, Рш.
Кратýнски ф, род Кратýнете, О.
Крачýн м, Е, Лип, Лоп, О, Г, старо, рядко; Крачýнов ф, Е, Лоп, О, ОЛ, Т; м. назв. Крачýновец, Г и Крачýница, Г, Рд.
***Кривоши́ята** прякор — в презиме Кривоши́ев, Бт (от В) и Кривоши́йски, Лип, род Кривоши́йците, Лип.
Крила́тски ф, В (стар род).
Кри́нчев ф, Е.
Кругóвски ф, Лип.
Крум м, Бт, Е, Лит, О, Рш, ново, рядко.
Крушáрски ф, Рш, Ск; м. назв. Крушáрска махла́, О.
Кръжи́ловци род от Врачеш, изселил се в Смолско, Пирдопско.
Кръки́жа прякор, Бж; Кръки́жов ф, Н, Кръки́шковски ф, Бж.
***Кръ́кльо** прякор — в м. назв. Кръ́кльовица, Рз.
Кръ́ло м; м. назв. Кръ́ловото и Кръ́ловското, Св [от Кръстьо].
***Кръ́льо** м — в презиме Кръ́лев, род Кръ́левци, Рд [от Кръстьо].
Кръ́нкьовски ф, Ск.
***Кръ́нчо** м — в презиме Кръ́нчов, род Кръ́нчовци, м. назв. Кръ́нчовското, Лит.
Кръста́н м, Г, рядко.
Кръста́на ж, из цялата околия, старо.

Кръскьо м, из цялата околия (модернизират го на *Кръстьо*); Кръскьов (и Кръстев) ф, из цялата околия.
Кръстеня́ка прякор на покръстен циганин, Ск.
Кръсто м, Рд.
***Кръцо** м — в м. назв. Кръцова кория, Рш.
***Кръчи́н** м — в м. назв. Кръчи́н, Е.
Кубе́тски ф, Е.
Ку́зман м, Е, Лип, Н, О, Т, старо, рядко; Ку́зманов ф, Г, Лип, О, Т; м. назв. Ку́зманов дол, П.
***Ку́зо** м — в презиме Ку́зов, Т.
***Ку́йо** м — в презиме Ку́йовски и Ку́евски, м. назв. Ку́йовски дол, Рз.
***Ку́керски** ф — в м. назв. Ку́керски ръти Ку́керското, Кр.
Ку́клата прякор, м. назв. Ку́кльовото, Св.
***Ку́клеш** м — в м. назв. Ку́клешов дол, П.
Ку́ковски ф, Бж, Лип; род Ку́ковци, П; м. назв. Ку́ковското, П.
Ку́ла ж, из цялата околия, старо, типично за Врачеш; Ку́лин ф, В, Ск; Ку́лински ф, Бт.
Кулда́нски ф, Лит.
***Ку́ман** м — в м. назв. Ку́маница, Лип.
Ку́на ж, Бт, Е, Кал, ОЛ, старо, рядко; Ку́нин ф, Бт, Лоп; Ку́нински ф, Т.
***Ку́нда** ж — в презиме Ку́ндин, Рш.
***Ку́ндьо** м — в презиме Ку́ндев, Лоп.
***Ку́нка** ж, Е, рядко.
Ку́но м Е, Лоп, Т, старо, рядко; Ку́нов ф, Е, Лоп.
***Ку́нчо** м — в презиме Ку́нчов, П, Рз, Ск, Т; Ку́нчовски, П, Т; род Ку́нчовци, Т; м. назв. Ку́нчовските ръ́тища, Бт.
***Ку́пен** м — в презиме Ку́пенов, Бт.
Ку́пения прякор, Бт.
Ку́пенкьовски ф, Бт.
Куриéрски ф, Н.
Курта́нов ф, Е.
Курта́ша прякор, род и махала Курта́шете, О.
***Ку́со** м — в м. назв. Ку́сова пади́на и Ку́сова са́дина, Т.
Ку́сьо м, Лоп, рядко; Ку́сев ф, Лоп.
Ку́та ж, Бт, Кал, Лоп, Св, Ск, старо, рядко.
***Ку́то** м — в м. назв. Ку́товско, Рз.
***Кутя́н** м — в м. назв. Кутя́нов дол, ОЛ.
Кучка́рете род; м. назв. Кучка́рското, Св.
Ку́ша ж, Е [от Кръстана]. (В Боженица име на циганка).
***Куша́ш** м — в м. назв. Куша́шов рът, Лоп.
***Ку́шльо** м — в м. назв. Ку́шльов дол, ОЛ.
***Къ́но** или ***Къ́н** м — в презиме Къ́нов, Лоп.
Къ́нчо м, Бт, Лит; Къ́нчов ф, В [от Кръстьо].
Къ́ркев ф, Бт (преселник от Пловдив).
Къ́рпи́шов ф, Е (стар преселник албанец).
Късме́тски ф, Ск.
***Къ́то** м — в презиме Къ́тов, Е [от Кръстьо].
Кьо́нтов ф, Ск.
***Кьо́пчо** прякор — в презиме Кьо́пчов, Ск.
Кьо́равия прякор, Бт.
***Кьо́р Коло** — в родово име Кьо́рколовци, м. назв. Кьо́рколовското, Лип.
Кьо́са прякор, Бт, Т; Кьо́сов ф, Лит, Н, Рш; Кьо́совски ф, Бж, Бт, Лит; род Кьо́совци, Лит, Н; м. назв. Кьо́совското, Лип.
Кю́нето, Бт и **Кюне́то**, Т — прякор.
Кю́рпанов ф, Бт (от Етрополе).
Кютли́йски ф, Рш.
Кючу́ков ф, Е.
Кю́шовски ф, Бж.
Кя́товски ф, Бж.
***Ла́буш** м — в м. назв. Ла́бушов рът, ОЛ.

Ладжо́в ф, Е.
***Ла́до** или ***Лад** м — в м. назв. Ла́дова пади́на, Бж.
Лажéца прякор, П.
***Ла́жо** прякор — в м. назв. Ла́жова пади́на, П, Рш.
Ла́зар м, Ла́заров ф, из цялата околия; Ла́зарски ф, П.
Лазари́на ж, Св, рядко.
Ла́ка ж, Бж, Г, Лип, Н, П, Ск, Т, старо, типично за Скравена [женска форма срещу Лако, а в Боженица — от Рада].
Лака́вски ф, **Лавка́вчанина** прякор, Бт (преселник от Лъкавица).
Лака́та прякор, Кр, Рд [от м. назв. Лака́та].
Ла́ко м, Бт, Г, Кал, Лит, Лоп, Н, О, ОЛ, П, Св, Ск, старо; Ла́ков и Ла́ковски ф, Бж, Лит [от Лазар].
Ла́ла ж, Бж, Г, Лип, Лит, Н, Рд, рядко; Ла́лин ф, Е, Ла́лински ф, Бт, Лит, П, Ск.
***Лали́ш** м — в м. назв. Лали́шов дол, Бж.
Ла́лка ж, Кал, Лит, Лоп, Н, О, Ск, Т, старо, рядко; Ла́лкин ф, Рш; м. назв. Ла́лкин и́злак, Ск.
***Ла́лко** м — в презиме Ла́лков и Ла́лковски, Лит; м. назв. Ла́лкова чу́кла, Рш, Ла́лковски пади́ни, Н.
Ла́ло м, Бж, Бт, Лип, Лоп, Рз, Рш, рядко; Ла́лов ф, почти из цялата околия; Ла́ловски ф, Бт, Рш.
***Ла́лчо** м — в презиме Ла́лчов, Рш и Ла́лчовски, П.
Ла́льо м, Лоп; Ла́лев ф, Е, Лоп.
Ламба́шки ф, Бт, Ск (от Темуша).
***Ла́мбо** м — в м. назв. Ла́мбов трап, О.
Ланджа́ра прякор, Ланджа́рски ф, род Ланджа́рете, В.
***Ла́нджо** м — в м. назв. Ла́нджовица, Бт.
***Ла́ско** м — в презиме Ла́сковски, м. назв. Ла́сковски коли́би, Бж.
Ла́та ж, Бж, старо.
Лати́на ж, Н, П, Рш, ново, рядко.
Лати́нка ж, ОЛ, рядко.
***Ла́то** м — в презиме Ла́тов, Н.
***Ла́цо** м — в презиме Ла́цов, Лоп [от Лазар].
***Ла́чо** м — в презиме Ла́чов, Г, Кр, Лип, Св [от Лало, Лалчо].
Ла́шко м, Лип; м. назв. Ла́шковото, Св [от Лало].
Ла́шо м, О, старо; Ла́шов ф, Е, Ла́шовски, Бж, Ск; род Ла́шовци, Лип; м. назв. Ла́шовска лива́да, Св.
***Лева́ка** прякор — в презиме Лева́шки, Лит; м. назв. Лева́шкото, Лит, Св.
***Ле́вчо** м — в презиме Ле́вчев, Е.
Ле́кия прякор, Т.
Ле́ко м, Лит, Рд, старо, рядко; Ле́ков ф, Г, Кр, Лит, Рд, Рш; м. назв. Ле́ковото, Рш.
Леóнти м, рядко; Леóнтиев ф, Кал.
Лещáрски ф, В, род Лещáрци, В; м. назв. Лещáрския дол, В и Лещáрския рът, Г.
Ли́гаровци род; м. назв. Ли́гаровското, Лит.
Ли́гата, Ли́гльо прякор; Ли́гльовци род, Бт.
Ли́ко м, Св; **Ли́ков** ф, К, Св, род Ли́ковци, Кал; м. назв. Ли́ков дол, В, Ли́ковската долчи́на, Кал [от Илия].
Ли́ла ж, Лит, рядко.
***Ли́лка** ж — в презиме Ли́лкин, Бт.
***Ли́лко** м — в презиме Ли́лков, Св.
Ли́ло м, Бж, Лип, О, ОЛ, П, Св; Ли́лов ф, Бж, Е, Лип, О, ОЛ, П, Св [от Илия].
Лиля́на ж, Бт, Е, Кал, Рш, Ск, ново.
Липа́на ж, Г, (единичен случай).
Лиса́ндра ж, Ск [вм. Александра].
Лисича́рски (Лесича́рски) ф, род Лесича́рете, П.
Лиси́чков (Леси́чков) ф, ПЛ, Ск; м. назв. Леси́чкова пади́на, Ск, Лиси́чков пре́слап, П.
Ли́совци род, Лип (същите се казват и Гологлáвци).

Ли́та ж, Бт, рядко.
Лита́рски ф, В.
Лита́шки ф, Лит (рядко вм. *Люташки*).
***Ли́то** м — в презиме Ли́тов, Бж.
Лиша́тов ф, Е, Лиша́товски ф, П.
Ли́шки ф, Лип (преселник от с. Лик, Врачанско).
***Ли́шко** м — в м. назв. Ли́шковото, Рз.
Ли́шо м, Лип, рядко (от Лило).
***Ло́гош** м — в м. назв. Ло́гошов рът, О.
Лоза́рски ф, Рш.
Лозе́то прякор, Бт.
***Ло́на** ж — в м. назв. Ло́нина креш, Лип.
Лопе́нски ф, Е, П (преселник от с. Лопян).
Лука́ м, Бт, Е (единични преселници).
Лука́н м, Г, Кал, Лит, ОЛ, Рш, Св, старо, рядко; Лука́нов ф, Г, Кал, ОЛ, Рш, Св.
Лука́на ж, Св, рядко.
Лукя́н м, рядко; Лукя́нов ф, Св.
Лу́ла ж, В, старо, рядко.
Лула́ров ф, Е.
Лъжански (Ла́жански) ф, Бт, В (преселници от с. Лъжане = Трудовец).
Люба ж, Бт. В, Г, Е, Лип, Лит, Лоп, Н, П, Ск, Т, ново (освен в Етрополе) и рядко (освен в Ботевград).
Лю́бен м, Бт, Е, Лоп, Рд, Рш, Т, рядко; м. назв. Лю́бенов рът, ОЛ, Лю́беново о́рниче, П, Лю́бенец, Ск. [От миналото е запазено в Етрополе и Лопян, в другите заселища е ново].
Лю́бица ж, Е, старо.
Лю́бка ж, Бт, ново.
Любоми́р м, Бт, В, Лип, Ск, ново, рядко.
Людми́ла ж, В (единичен случай).
Люля́на ж, Бж (единичен случай — от *Яна*).
Люта́ка прякор, Е, Т; Люта́ков ф, Е, Люта́шки, ф, Лит; м. назв. Люта́шки дол, Люта́шкия дол, Лит.
***Лю́то** м — в презиме Лю́товски, П; м. назв. Лю́тов мека́ш, Рз.
***Ма́вро** м — в презиме Ма́вров, род Ма́вровци, м. назв. Ма́врова кори́я, Н.
Ма́гда ж, Лит, ново.
Магдале́на ж, В, ОЛ, Т, ново, рядко.
Магдали́н м, Лит (единичен случай).
Магдали́на ж, ОЛ, рядко.
Маджа́ра прякор, Бт, Т; м. назв. Маджа́ров рът, Лоп.
Мазни́ка прякор; Мазни́ков ф, Е.
***Ма́йо** м — вж. Мальо.
Макаве́й (и Макаве́а) м, Ск, рядко; Макаве́ев ф, В, Кал; м. назв. Макаве́ев дол, В, Макаве́йското, Кал.
***Макаве́йчо** м — в м. назв. Макаве́йчовското, Ск.
Макали́ле прякор, Бт.
Македо́неца прякор; Македо́нски ф, Бт, Е.
***Макиза́н** м — в м. назв. Макиза́новото, П.
Ма́ксим м, Ск (единичен случай).
Ма́ксима ж, Св (единичен случай).
Мала́ев ф, Е.
***Ма́лама** ж — в м. назв. Ма́лама и Ма́ламска чу́кла, Н.
Малачи́ната прякор, Малачи́нски ф, Бж.
***Мале́а** м — в м. назв. Мале́ев рът, О.
***Мале́чко** м — в презиме Мале́чков, Е.
***Мали́нчо** м — в презиме Мали́нчев, В.
***Ма́лко** м — в презиме Ма́лков (преселник от Крушево, Македония).
***Малу́ш** м — в м. назв. Малу́шов дол, Е.
***Ма́лчо** м — в м. назв. Ма́лчов рът, Рд.
***Ма́льо (и *Ма́йо)** м — в м. назв. Ма́льовото, ОЛ, Ма́льов дол или Ма́йов дол, В, Ма́йовица, Т.

Манáфски ф, Бт.
***Мáнго** м — **Мáнгов** ф, Е, Мáнговски ф, О.
Мандáта прякор, Мандóвски ф, Бт.
***Мане** м — в м. назв. Манéвица, Ск, Т.
***Манéчко** м — в име на изселил се род Манéчковци и м. назв. Манéчковото, Бж.
Манúковски ф, Бт, Ск.
***Мáно** м — в презиме Мáновски, В, П, род Мáновци, Лип; м. назв. Мáновското, ПЛ и Мáновска кръш, Лип.
Манóл м, Е (стари преселници от Македония), Рш; Манóлов ф, Рш.
***Мáнто** м — в презиме Мáнтовски, Рз.
Манýшка ж, Бт, рядко.
Мáнчо м, Бт, В, Е, Н, П, Рз, Рш, Т, старо; Мáнчов и Мáнчев ф, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лит, П, Рз, Рш, Т.
Мáньо м, Бт (изчезнало); Мáньовски, Ск.
***Маняк** м — в м. назв. Манякóв дол и Манякóв кáмик, Е, Т.
Мáра ж, из цялата околия; Мáрински ф, Лит, Т.
***Мáрга** ж — в презиме Мáргински (Мáргенски), Рз, Т; м. назв. Мáргински дол, П, Рз, Мáргинското, Бт.
Маргарúта ж, Бт, Е, Лоп, О, П, Рд, Рш, ново, най-вече в Ботевград.
Мардéнков ф, Е.
***Мáрджо** м — в презиме Мáрджов и Мáрджовски, Бт; м. назв. Мáрджовото, Е, Мáрджовец, Кал.
Марúйка (и **Марúйкя**) ж, Е, Кал, Ск; Марúйкин ф, Бт; м. назв. Марúйкина ливáда, Н.
Марúн м, Марúнов ф, из цялата околия.
Марúнка ж, Кал, рядко.
***Марúнко** м — в презиме Марúнковски, Ск; м. назв. Марúнковец, Лип.
***Марúнчо** м — в презиме Марúнчев, Лоп.
Марúя ж, из цялата околия, най-разпространено.
Мáрко м; Мáрков ф, почти из цялата околия, типично за Новачене; Мáрковски ф, Бж, Г.
***Мартúн** м — в м. назв. Мартúновец, ПЛ.
Марýца (по-старо **Мариúца**) ж, Е, П, рядко.
***Мáрчо** м — в презиме Мáрчов, Мáрчовски, В.
Мáта ж, Бт, Кал, Лоп, О, ОЛ, П, Рз, Св, Ск [от Мария].
***Матарджáка** прякор — в м. назв. Матарджáковото, П.
Матéй (и **Матéа**) м, Бт, В, Е, Лоп, много рядко; Матéев ф, Е, Кал, Матéйски ф, прякор Матéата, В.
Мáто м, Бж; Мáтов ф, Лит, Н, Мáтовски ф, Бж; м. назв. Мáтовското, Бж. [Днес в Боженица го смятат за видоизменение на *Иван*].
Матóрски ф, Т.
Матрóна ж, Ск (калугерка).
Мáтьо м, Лоп, рядко; Мáтьов и Мáтев ф, Е. Лоп,
Мáца ж, Бт, Ск, старо; Мáцин ф, Ск; м. назв. Мáцинското, Ск [от Мария].
Мацáрката прякор, Бж; м. назв. Мацáрка, Бт
***Мáцо** м — в презиме Мáцов, Бт и Мáцовски, В [от Матей].
***Мáчо** м — в презиме Мáчов, Лип; м. назв. Мáчово брéдо, Г.
Мачуклúйски ф, Бт.
***Мачýшко** м — в м. назв. Мачýшковско, Лип.
Машиньóвски ф, Рш.
***Мáшо** м — в презиме Мáшовски, П; м. назв. Мáшова пещ, Бж.
Медáра прякор, Бж; Медáров ф, Е и Медáрски ф, Бж, Лит; м. назв. Медáрското, Лип.
Мезáров ф, Е.
Менджúйски — вж. Механджийски.
Мендúзов ф, Е.
Мéнко м, Бт, рядко; Мéнков ф, Бж, Бт; м. назв. Мéнковото, Бж.
Мергьóмски ф, род Мергьóмци, м. назв. Мергьóмското, Ск.
***Мéрджо** м — в презиме Мéрджов, Лип.
Мерковлúйски ф, Ск.

***Ме́рльо** м — в м. назв. Ме́рльовото, О.
Меса́ля прякор, Месáлски ф, род Месáлците, Бт.
Метóди м, Бт, В, Г, Лип, Лоп, Н, Рд, ново, рядко; Метóдиев ф, Г, Н.
Метóдка ж, Бт (единичен случай).
Мéторски ф, Ск.
Механджи́йски (Менджи́йски) ф, Г, Рш; м. назв. Менджи́йска чу́кла, В.
Мéховски (Мéовски) ф, Г.
Мечашу́мски ф, род Мечашу́мете, Лип [от м. назв. Меча шума].
Мечка́рски ф, Лит; м. назв. Мечка́рска кори́я, Г.
***Мéчо** прякор — в презиме Мéчовски Лит.
***Мéшко** прякор — в презиме Мéшков, Е.
Миа́л — вж. Михал.
***Ми́жор** прякор — в м. назв. Ми́жоров трап, Лоп.
Ми́лски — вж. Михайлски.
Ми́ка ж, почти из цялата околия; Ми́кин ф, Е [от Мария].
Ми́ко м, Ми́ков ф, почти из цялата околия, най-вече в Скравена; Ми́ковски ф, Бж [от Михал].
Ми́ла ж, Бт, Св, Т, рядко; Ми́лин ф, Лип; м. назв. Ми́лин рът, Рд, Ми́лина креш и Ми́лин кла́денец, Лип.
Мила́на ж, Рд (единичен случай).
***Ми́лен** м — в презиме Ми́ленов, Кал, Ми́ленски, П, Рз; прякор Ми́леня, Рз; м. назв. Ми́леница, Рз.
Миле́на ж, Е.
Мили́ца ж, Бт, В, Е, рядко.
Ми́лка ж, почти из цялата околия; Ми́лкин ф, Бж, Бт.
Ми́лко м, Бт, Лит, рядко; Ми́лков и Ми́лковски ф, Рш; м. назв. Ми́лково лице́, Лит, Ми́лковска махла́, Т.
***Ми́лкьо** м — в м. назв. Ми́лкьовица, Г, Кр.
***Милкя́н** м — в м. назв Милкя́ница, Рд.
***Ми́ло** м — в презиме Ми́ловски, Лит; изселил се род Ми́ловци, Бж; м. назв. Ми́ловското, Бж.
***Ми́лош** м — м. назв. Ми́лошов рът, Г и Ми́лошевица, Бт.
***Ми́лча** ж — в м. назв. Ми́лчин брег, Н и Ми́лчиния дол, П.
Ми́лчо м, Бт, Е, Лит, рядко [от Михал].
***Ми́льо** м — в презиме Ми́льов, Н, Т и Ми́лев, Е; м. назв. Ми́льов дол, П, Рз, Ми́льова моги́ла, О, Ми́льова чу́кла, Н, Ми́льовото, Бт.
Ми́мински ф, Е.
Ми́на ж, Бж, Бт, Кал, Н, ОЛ, П, Рд; Ми́нин ф, Бж и Ми́нински ф, Кр [от Мария].
Минда́ка прякор, Минда́шки ф, Т; м. назв. Минда́шкото, Лип.
Минзи́ля (Мензи́ля) прякор, ПЛ, Т; Минзи́лски (и Миндзи́лски) ф, Бт, Ск (потекло от Темуша).
Минзу(х)а́рски ф, Рд [махала Минзуара или Мензивара в Краево].
Ми́нка ж, Бт, В, Е, Лип, Н, О, Ск; Ми́нкин ф, Т [от Мария].
Ми́нко м, Бт, Лип, Рш, рядко; Ми́нков ф, Лип, Ми́нковски ф, В [от Михал].
Ми́но м, Бт, В, Лип, Лоп, Н, Рш, Ск, старо; Ми́нов ф, Бт, В, Е, Лип, Рд, Рш [от Михал].
Ми́нчо м, Бт, Е, О [от Михал].
***Ми́ньо** м — в презиме Ми́ньовски, род Ми́ньовци, м. назв. Ми́ньов граде́ж Ск.
Ми́о м — вж. Михо.
Ми́рка ж, Ск, рядко.
***Ми́рко** м — в презиме Ми́рковски, Бж.
Ми́рчо м, Бт (от Темуша), Лоп, П, Ск, рядко, типично за Скравена; Мирчов ф, В, Е, Лит, Лоп, Рш, Ск, Т; Ми́рчовски ф, В, П, Ск; м. назв. Ми́рчова моги́ла, О, Ми́рчовото, Кал, ПЛ.
Ми́та ж, Бж, Бт, Лит, Лоп, Н, Рд, Рш, Св, Ск, Т, старо; Ми́тин ф, Рд, Ми́тински ф, В [от Димитра].
Мита́на ж, Н, рядко.
Ми́тка ж, Бт, Кал, рядко.
Ми́тко м, Ми́тков ф, Бж.

Ми́то м, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лит, Рш, Т; Ми́тов ф, Г, Кал, Лип, Рд, Рз, Рш, Т.
Митóн м, В (един старец и внуци); Митóнов ф, В.
Ми́тра ж, Ск, старо; Ми́трински (Ми́тренски) ф, Е, П.
Митродóра ж, Кал (единичен случай).
Митрофáн м, Св, Кал, рядко; Митрофáнов ф, Св.
***Ми́тър** м — в презиме Ми́тров, Бт, Т и Ми́тровски, Бт.
Михаи́л м, Рш, Ск, ново; Михаи́лов ф, Е, Кал, Лип, Лоп, Н, Рд, Ск, Т (вм. по-старо Миáлов); Ми́йлски, (Михаи́лски), В.
Михáл (Миáл) м, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лоп, Н, О, П, Рд, Рз, Т, старо.
Ми́хо (Ми́о) м, Бт, ОЛ, Св, ПЛ, Ск; Ми́хов (Ми́ов) ф, Бт, Кал, ОЛ, Рз, Св, Ск, Т; Ми́ховски (Ми́овски) ф, Бт; м. назв. Ми́ов рът, Бт, Ми́овец, О.
Ми́ца ж, Бт, Н, Ск, старо; Ми́цин ф, Бт, В, Лит; Ми́цински ф, Бт [от Мария].
Ми́цо м, Бт, Лит, Ск, рядко; Ми́цов ф, Бт, Лип, Лит, Лоп, Рд, Рш, Ск, Т; Мицúев ф, Бт [от Михал].
Ми́чка ж, Бт (единичен случай — от Мария).
Ми́ша ж, Бт (единичен случай).
Ми́шо м, Г, Е, Лоп, Н, Рш, Т, старо; Ми́шов и Ми́шев ф, Бт, В, Г, Е, Кр, Лип, Лоп, Н, П, Рш, Ск, Т; Ми́шовски ф, Бж Бт, Лит; м. назв. Ми́шов кáмик, Г, Ми́шова падúна, Рш, Ми́шовото, Т, Ми́шовското, Св.
Мишóнов ф, Рш (преселник от Врачанско).
***Мла́гьо** м — в м. назв. Мла́гьов брег, В.
Младéн м, В, Г, Е, Кр, Лип, Лит, Н, Рш, типично за Литаково, другаде рядко; Младéнов ф, Г, Лип, Лит, Н, Рш; Младéнски ф, Бт, ПЛ; м. назв. Младéновското, Лип.
Младéна ж, Г, Лип, Рд, рядко.
***Младéнчо** м — в име на род Младéнчовци, м. назв. Младéнчови ливáди, Младéнчовска кошáра, Н.
Млáдия прякор, Г, Лит.
Могилáрете род и махала; м. назв. Могилáрското, Св.
***Мóйка** ж — в презиме Мóйкин, м. назв. Мóйкина падúна, В.
***Мóйна** ж — в презиме Мóйнин, Мóйнински, род Мóйнинци, Бж.
Мóлата прякор, Лит.
***Момчúл** м — в м. назв. Момчúлово брéдо, П.
***Мóмчо** м — в м. назв. Мóмчова долчúна, Е.
Мóна ж, Бт, Е, Н, ОЛ, П, Рз, рядко; Мóнински, ф, П [от Симона].
Мóнка ж, Бт, Лип, Н, Ск рядко; Мóнкин и Мóнкински, П [от Симонка].
***Мóно** м — в презиме Мóнов, Бт, Г, Лит; м. назв. Мóнова клáденец, Бт [от Симон].
***Мóнчо** м — в презиме Мóнчов, Лит, Н; Мóнчовски, Лит.
Моравски ф; м. назв. Моравския дол, Ск.
***Моровáнски** ф — в м. назв. Моровáнска могúла, Рз.
Мóсьо м, Лоп, рядко [от Симон].
Мóрското пúле прякор, Бт.
Мóто м, Лоп, Бж, рядко; Мóтов ф, Бж, Кал.
***Мóтьо** м — в презиме Мóтьов, Лоп.
Мóцо м, Е, старо; м. назв. Мóцова могúла, Е [от Симон].
***Мóчо** м — в презиме Мóчов, Лип [от Симон].
***Мóша** ж — в м. назв. Мóшин лаг, Т.
Мошúковски — вж. Мýшиковски.
***Мрéньо** прякор — в презиме Мрéньов, ПЛ; род Мрéньовци, ПЛ; м. назв. Мрéньова падúна, ПЛ, Мрéньовец, Кал.
Мръчáка прякор, Т.
Мукáнски ф, род Мукáнете, м. назв. Мукáнски градéж, Ск.
***Мýкьо** м — в м. назв. Мýкьовица, Е [от Мутьо].
Мýлев ф, Лоп.
***Мýнгьо** м — в м. назв. Мýнгьов дол, Е [от Мундьо].
***Мýндьо** м — в презиме Мýндьов, Мýндев, Лоп.
***Мýно** м — в м. назв. Мýнова вир, Бж, Мýновец, П (в Боженица има циганско род Мунови).
Мýргински ф, Т.

***Му́рджо** м — в име на изчезнал род Му́рджовски, Бж; м. назв. Му́рджовото, Бж, Му́рджовица, П.
***Му́рто** м — в м. назв. Му́ртов дол и Му́ртовец, Кал, ОЛ.
Муста́ка прякор; м. назв. Муста́ковото, Лип.
Мустаке́ра прякор, В; Мустаке́рски ф, Бт, В.
Мута́фа прякор, П.
Мутафчи́ев ф, Е; **Мутафчи́йски** ф, В, П.
***Му́тко** м — в м. назв. Му́тковец, Бж.
***Му́то** м — в презиме Му́тов, Т; м. назв. Му́тов ка́мик, ПЛ, Му́товското, Ск (сега има само цигани на име Муто).
Муши́ковци (или **Моши́ковски**) ф, Ск.
***Му́шко** м — в м. назв. Му́шков ръ́т, Ск.
Мъжа́ прякор, Ск.
Навуща́рски ф; м, назв. Навуща́рското, Лип.
На́да ж, ОЛ, рядко, ново.
Наде́жда ж, Бт, Г, Е, Кал, Лип, Лит, Н, ОЛ, П, Рд, Рш, Ск, ново.
На́дка ж, Бт, Е, Лит, Лоп, Н, Рд, Рш, Ск, ново.
На́дко м, Рш (единичен случай — от Найден).
На́йда, ж, из цялата околия; род На́йдинци, Лип.
На́йден м, На́йденов ф, из цялата околия; На́йденовски ф, Ск.
На́йка ж, П, рядко,
На́ка ж, Е, Лип Лит, О, Ол, старо, рядко.
На́ко м, Бж, Бт, В, Кал, Лип, Лит, Лоп, Н, ОЛ, Ск, Т; На́ков ф, Бж, Бт, Кал, Лип, Н, Ск, Т [от Найден].
На́кьо м, Бт; На́кьов ф, Т [в Ботевград — от Янаки].
Налба́тски ф, Бт, В, Е, Лит, П, Ск; род Налба́тците, Е; м. назв. Налба́тски ръ́т, Г, Налба́тския дол, Е.
***На́на** ж — в м. назв. На́нин дол, Рз.
На́нко м, Лип, рядко; На́нков ф, Бж. Лип, Н; На́нковски ф, Бж, ОЛ.
На́но м, О, рядко; На́нов ф, Бт (от Осиковица), Е.
***На́нчо** м — в м. назв. На́нчов ръ́т, Лит.
На́ньо м, Кал, рядко.
На́сев ф, Бт (стар преселник от Битолско).
На́ска ж, Лит, рядко.
Ната́лия ж, Бт, Е, ново, рядко.
На́то м, Лип, рядко.
Нау́м м, На́у́мов ф, Бт (преселници от Битолско).
На́ца ж, Бт, Лоп, ОЛ, рядко.
На́чо м, Бт, Е, Кал, Лоп, О, ОЛ, П, Ск, Т; На́чов и На́чев ф, Бт, В, Г, Е, Лоп, Н, Т; На́човски ф, Лип, Рд [от Найден].
Невена́ ж, из цялата околия, сравнително ново.
Невенка ж, Бт, Е.
Негуше́вски ф, В (преселник от с. Негушево, Елинпелинско).
Не́да ж, почти из цялата околия, най-вече в Лопян; Не́дин ф, Бт, Рд; Не́дински ф, Лит.
Неде́лка ж, Бт, Е, рядко.
Неде́лко м, Е, Рд, Рш, рядко; Неде́лков ф, Бж, Е, Рд, Рш; м. назв. Неде́лковец, О.
Неде́льо м, Е; Неде́льов и Неде́лев ф, Бт, Ск (от Пирдоп), Кр, ПЛ.
Неде́ля ж, В, Е, Лоп, О, Рд, Рш, старо, рядко.; Неде́лин ф, Рш.
Не́дка ж, Бт, Е, Св.
Не́дко м, Бт, В, Г, Е, Лит, Лоп, О, Св, Т; Не́дков ф, Бт, В, Е, Лит, Лоп, Св; Не́дковски ф, В, О.
Недя́лко м, Лоп, ново.
***Не́дьо** м — в презиме Не́девски, П.
Не́йко м, Бж, Бт, рядко.
Не́йкьо м, Н, старо, рядко; Не́йкьов ф, Лип, Н; м назв. Не́йкьов ръ́т, П.
***Нейо** м — в презиме Не́йов (Не́ев), Лоп (от Черни Вит, Тетевенско).
Не́йчо м, В, Е, старо, рядко; Не́йчов ф, В.
Не́кьо м, Е, рядко; Не́кьов ф, Ск.

Не́мия прякор, Г; Не́мин ф, Г; м. назв. Немѝтска кори́я, Н.
Не́на ж, Бж, Бт, В, Е, Кал, Лип, Рз, Св, Т, старо; Не́нин ф, Бт.
Не́нка ж, Бт, В, Е, Кал, Н, О, П, Рз, Рш, Ск, Т, старо; Не́нкин ф, Лит.
Не́нко м, Бт, Лоп, О, рядко; Не́нков ф, Рш.
Не́но м, Бт, Е, Лоп, старо, рядко; Не́нов ф, Бж, Бт, Е, Лоп, ОЛ, Рш; Не́новски ф, Лит, Ск; м. назв. Не́нов брод, Не́нов дол, Не́нов ръ́т, В, Не́ново тръ́не, Бж.
Не́нчо м, Бт, В, Е, Кал, Лит, П, Рш, Св, Ск; Не́нчов и Не́нчев ф, Бт, Е, Лип, Лит, Св, Ск; Не́нчовски ф, Бж, Лит.
*__Не́ньо__ м — в презиме Не́ньов, Лоп.
*__Не́о__ м — в м. назв. Не́ов дол, Не́ов ръ́т, Не́ово усое, Бж [от Нейо].
Не́ца ж, Е, Лип, Рш, старо, рядко; Не́цин ф, Лит.
Не́цо м, Бж, Бт, Г, Лип, Лит, старо, рядко; Не́цов ф, Бж, Бт, Е, Лип, Лоп, Н, Рд; Не́цовски ф, Бт, В, П.
Не́чко м, рядко; Не́чков ф, Лип.
Не́ша ж, О, ОЛ, старо, рядко.
Не́шка ж, Св, рядко.
Не́шо м, Бж, Бт, ПЛ, Св, Ск, старо, рядко; Не́шов ф, Бж, Лип, Н, О, ОЛ, Рш, Св; м. назв. Не́шов ва́лог, Лоп.
Низа́мски ф, Лит.
Никифо́р м, В, Лит, ново, рядко.
Ни́ко м, Лоп, О, П, рядко; Ни́ков ф, П; Ни́ковски ф, Е.
Нико́ла м, Нико́лов ф, из цялата околия, най-вече в Трудовец.
Никола́й м, Бт, Е, Лит, Т, ново, рядко.
Никола́чко м — в презиме Никола́чков, Е.
Николи́на ж, почти из цялата околия, значително по-рядко от Никола.
Николи́ца ж, Е, Лит, Рд, Рз, Рш, рядко.
*__Нико́лко__ и *__Нико́лката__ м — в м. назв. Нико́лковото, Лип, Нико́лкова ади́на, Бж.
Нико́лчо м, Е, старо; Нико́лчов и Нико́лчев ф, Е, Лип, Лит, Т; Нико́лчовски ф, Бж, Бт, Лип, Лит, Ск.
Ни́на ж, Бт, ново, рядко [от Николина].
Ни́нко м, Е, рядко.
Ни́но м, Бж, Бт, Г, Е, Кал, Лоп, О, ОЛ, Рз, Ск, Т, старо; Ни́нов ф, Бж, Бт, Г, Е, Кал, Лип, Лоп, О, ОЛ, П, Рз, Ск, Т [от Никола].
Ни́нчо м, Лоп, старо; Ни́нчов ф, Е, Лоп.
Ни́стор м, Кал, Е, старо, рядко; Ни́сторов ф, Е, Кал.
Ни́то м, Бж, Кал, Св; Ни́тов ф, Бж, Кал, Св; м. назв. Ни́товското, О [от Нистор].
*__Ничо__ м — в презиме Ни́чов и Ни́човски, Бт.
Ни́шковци цинцарски род, Бт.
*__Ни́шо__ м — в презиме Ни́шов, Е, прякор Ни́шовеца, Т.
Но́вия прякор на покръстен циганин, Лип, и на българин, Т.
Ножа́ра прякор, Ножа́ров ф, Е.
*__Но́на__ ж — в презиме Но́нински, Бт, Т.
*__Но́но__ м — в презиме Но́нов, Т, и Но́новски, Ск, Т.
Но́чо м, рядко; Но́чов ф, Лоп.
Ну́ца ж, Лит, П, старо, рядко.
*__Обре́тен__ м — в презиме Обре́тенов, Кр, род Обре́теновци, Рш; м назв. Обре́теновското, Рш.
Овча́ра прякор, Ск; Овча́ров ф, Е, Ск.
*__Огоре́лко__ прякор — в м. назв. Огоре́лков ръ́т, ОЛ.
Озаджи́йски ф, Лит.
Оделе́нов ф, Рш.
*__О́йкьо__ м — в м. назв. О́йкьовото, П.
О́лга ж, Бт, Е, Кал, Лит, П, рядко, сравнително ново.
*__Орешарски__ ф — в м. назв. Орешарското, Лип.
Орленски ф, род Орленци́те, В [река и местност Орля].
Орма́ня прякор, Орма́нски ф, Бж.
Осеновеца прякор, Рш; О́сенски ф, Бт.

Оси́ковски ф, Бт, Е (преселник от с. Осиковица).
***Оцеда́ра** прякор — в презиме Оцеда́рски, П.
Па́вел м, Па́влов ф, из цялата околия; Па́вловски ф, Бж, Лип, Лит, Ск.
Павли́на ж, Бт, Г, Е, Лит, Н, Рд, Рз, Св, Ск, рядко.
***Пади́л** м — в м. назв. Пади́ловския дол, В.
Падиня́рски ф, Рш.
Паи́с м, Св (единичен случай).
Па́ко м, Лоп, рядко; Па́ков ф, Лоп, Св.
Па́кьо — вж. Патьо.
Палáнковски ф, П (преселник от Паланката при Скравена).
Паликáра прякор, В; Паликáров ф, Е.
Паля́ка прякор, Т.
Пампóра прякор, Пампóрски, В (срв. Вампорски).
Панайóт м, Бт, Лоп, съвсем рядко; Панайóтов ф, Бт
***Пáндзо** м — в м. назв. Пáндзовския завóй,
Пандýрски ф, В, П.
Пáнежа прякор, Т.
Пáнка ж, Бт, Е, рядко [от Стефанка]
Пáнко м, Е, рядко; Пáнков ф, В, Ск.
Пáно м, Е, О, ОЛ; Пáнов ф, О, Ск; род Пановци, Лип; Пáновска махлá, Лип, Пáновата дýпка, Бт.
Панталéй м, Лип, Лит, П, Рд, рядко; Панталéев ф, Бж, Лип, Лит, П; м. назв. Панталéица, Е.
Панталéна ж, Бт (от Ск — единичен случай).
***Панчúл** м — в презиме Панчúлов, Е.
Пáнчо м, Бж, Бт, В, Г, Е, Лоп, П, Ск, Т; Пáнчов и Пáнчев ф, Бт, Г, Е, Лоп, Рд, Т.
Папацúковски ф, род Папацúковци, Бт.
***Парадáнски** ф — в м. назв. Парадáнското Бт.
Парапáнов ф, Бт (от Е); м. назв. Парапáнов дол, Е.
Параскéва ж, почти из цялата околия, старо.
Параскевúца ж, Е, рядко.
Пáска ж, Св, рядко.
Патáка прякор, Патáшки ф, Бт, В.
Патерáга прякор, Т.
***Пáто** м — в презиме Пáтовски, Ск.
Пáтьо и **Пáкьо** м, Е, Кал; Пáтьов, Пáтев и Пáкьов ф, Бт (от Видраре), Кал, Лоп.
Паýлка ж, Е (единичен случай).
Паýн м, старо, рядко; Паýнов и Паýновски ф, Лип.
Паýна ж, Бт, Г, Е, Лип, Лит, П, Ск, Т, старо, рядко.
Паунúца ж, Е, типично за града.
Паýнка ж, Е.
Пахóми м, Кал (калугер).
***Пацúрко** м — в презиме Пацúрков, прякор Пацúрката, Бт.
Пáцо м, Бт, Лоп, старо, рядко; Пáцов ф, Бт, Лоп [от Павел].
***Пачúл** м — в презиме Пачúлов, Бт.
Пашóв ф, Е, Лип; род Пашóвци, Лип.
***Пáяка** прякор — в презиме Пáяков, Е.
Пéйо м, Бт, В, Е, Лит, Лоп, Рд, Св, Ск, Т, старо; Пéйов (домашно) и Пéев ф, Бт, В, Г, Е, Кал, Лип, Лит, Лоп, О, Рд, Св, Ск, Т; Пéйовски ф, Ск.
***Пейчúн** м — в презиме Пейчúнов, В.
***Пейчúнко** м — в м. назв. Пейчúнковец, В.
Пéйчо м, Бж; Пéйчов ф, Бж. Бт, Пéйчовски ф, Бж; м, назв. Пéйчов дол, Пéйчова усóйна, Е.
Пéка ж, Бж, Бт, Е, О, П, рядко; род Пéкинци, Лип [от Параскева, Пенка или Петка].
Пéко м, Кал, Н, О, старо, рядко; Пéков ф, Кал, Лоп, Н, О; м. назв. Пéковите óрници, Пéковото клáденче, Кал, Пéковска махлá, ОЛ, Пéковец, Рш.
Пéла ж, Св, старо, рядко.
Пéло домашно умалително от Петко или Петър, Бт; Пéлов ф, О, Св.

Пелта́шки ф, Т.
Пелте́шки ф, Ск.
***Пе́льо** м — в име на изселил се род Пе́льовци и м. назв. Пе́льовското, Бж.
Пе́на ж, из цялата околия, много разпространено; Пе́нин, Лит, Пе́нински ф, Бт.
Пенге́лски ф, род Пенге́лете, Лит.
Пе́нка ж, почти из цялата околия; Пе́нкински ф, Ск.
Пе́нко м, Е, Лоп, Т, типично за Лопян; Пе́нков ф, Бт, Лоп.
***Пе́но** м — в презиме Пе́нов, Лип, Ск; м. назв. Пе́нова моги́ла, Св, Пе́нов мека́ш, П, Пе́новското, Лип.
Пе́нчо м, Бж, Бт, Е, Лип, Т, старо, рядко; Пе́нчов и Пе́нчев ф, Г, Лип, Рз; Пенчовски ф, Бт, Рд; м. назв. Пе́нчовското, Бж.
***Пе́о** м — в презиме Пе́ов, м. назв. Пе́овото, Бж [вм. Пейо].
***Перги́ша** прякор — в презиме Перги́шов, Рд.
Перо́то прякор, Рз.
Пе́рчовци род и махала, Лип.
Перя́нски ф, Н, Ск.
Петеля прякор, Бж, Т; Пе́тльовеца прякор, Т.
Пе́тка ж, і, Кал, О, ОЛ, Св, Т, старо, рядко.
Петка́на ж, почти из цялата околия, старо; Петка́нин ф, Бт.
Пе́тко м, Пе́тков (домашно) и Петко́в ф, из цялата околия, доста разпространено; Пе́тковски ф, Лит.
Пе́тра ж, из цялата околия освен Лопян; Пе́трин ф, Бж, Лип, Ск, Пе́трински ф, Е, Лит, Ск.
***Петра́ки** м — в презиме Петра́киев, Бж (близнаци Петър и Петраки).
Петра́на ж, Бж, В, Лоп, О, рядко.
***Петру́ша** ж — в название на местност Петру́ша, Ск.
Пе́тър м, Пе́тров (домашно) и Петро́в ф, из цялата околия, доста разпространено; Пе́тровски ф, В.
Пе́ца ж, Бж, Ск, старо, рядко; Пе́цински ф, Бт, Г, Н и Пеца́нски ф, Г.
Пе́цо м, Пе́цов ф, Лит [от Петър].
***Пе́чо** м — в презиме Пе́чов, Лоп, Ти Пе́човски, П.
Пе́ша ж, Бж, Г, О, ОЛ, Рд, старо; Пе́шин и Пе́шински ф, В.
Пеша́на ж, Рш, рядко.
***Пе́шко** м — в презиме Пе́шков, Е.
Пе́шо м, Бт, Е, Лип, Н, О, ОЛ, П, Рд, Рш, Св; Пе́шов ф, Бт, Е, Кал, ОЛ, Рд, Рш, Св, Т; Пе́шовски ф, П [от Петко или Петър].
***Пешу́н** м — в презиме Пешу́нов, В; м. назв. Пешу́новото, род Пешу́новци, Лип.
***Пи́жо** м — в м. назв. Пи́жовец, Н.
Пипе́рков ф, ПЛ, Т; род Пипе́рците, ПЛ, прякор Пипе́рковеца, Т; м. назв. Пипе́рска моги́ла, ПЛ.
***Пи́рко** м — в презиме Пи́рков, Н, м. назв. Пи́рковец, Бж.
Пи́ротски ф, Лит (отдавнашен преселник).
Писа́ка прякор, Писа́шки ф, Т.
Пи́сара прякор, Пи́сарски ф, В.
Пискали́йски ф, Е.
***Пи́ско** прякор — в презиме Пи́сков, Ск, Пи́сковски, В; м. назв. Пи́сков ра́здол, В.
***Пи́тропов** ф — в м. назв. Пи́троповски трап, Бт.
Пишма́нов ф, Е.
Платни́ка прякор, Бт.
Пища́лски ф, Лит.
***Пла́чко** прякор — в презиме Пла́чков, род и махала Пла́чковци, м. назв. Пла́чков дол, Е.
***Пльо́ско** прякор — в презиме Пльо́сков, Н.
Пльоча́ра прякор, Пльоча́рски ф, Н.
Пля́тов ф, Н.
***По́йкьо** м — в м. назв. По́йкьовец, Бж.
Пома́шки ф, В.
***По́нгьо** м — в м. назв. По́нгьово по́ле, Г.

Попади́нски ф, Лит, Рд.
Попо́в ф, Бт, Лип, Лоп, Н, П, Рд, Ск; Попо́вски ф, В, Лип.
Попчо́вски ф. Бт.
Поревáлски ф, В.
Постáлков и Постáлски ф, Кал.
Потáйника прякор, Потáйников и Потáйнишки ф, Рз.
Правчáнов ф, Е, Правчáнски ф, Бт, Г, Ск (преселник от с. Правец).
Преслáв м, Бт (от П — единичен случай, ново).
***Прúнчо** м — в м. назв. Прúнчово брéдо, Бж.
***Прóгьо** м — в м. назв. Прóгива могúла, Рш.
***Прóда** ж — в презиме Прóдински, В.
Прóдан м, Е, Лит, Рз, старо, рядко; Прóданов ф, Бт (от П, Рз), Г (от Лит), Е, Кал, Лит, П, Рз.
***Прóдка** ж — в презиме Прóдкин и Прóдкински, В.
Пръва ж, В, Лит, старо, рядко; Прéвински, ф, Бт.
Пръвáн м, Бж, В, Е, Лит, Ск, рядко; Пръвáнов ф, Г, Лит, Ск, Т; Пръвáновски ф, Бт, Лит; м. назв. Пръвáнов рът, Е, П, Пръвáнова корúя, Г, Пръвáнска чýкла, Ск.
Прéвка ж, В, рядко.
***Прéдльо** прякор — в родово име Прéдльовци, Е.
***Прéча** прякор — в презиме Прéчов, Е.
Птúчката и Птúчковеца прякор, Т.
***Пуканичáра** прякор — в презиме Пуканúчаров, П, Т.
***Пýльо (*Пýхльо, *Пýйо)** м — в презиме Пýльов (Пýхльов), В; м. назв. Пýйов (Пýхльов) дол, Ск. [Както **л′** преминава в **й**, така понякога и **й** преминава в **л′**, а формите с **х** навярно са престараване].
Пýнка ж, Е [от Паунка].
***Пýпчо** прякор — в презиме Пýпчов, род Пупчалúите, м. назв. Пýпчово, Е.
***Пýхто** прякор — в м. назв. Пýхтово, Е.
***Пýчко** прякор — в м. назв. Пýчков рът, Н.
Пушкáров ф, Е, Пушкáрски ф, П; род Пушкáрците, П; м. назв. Пушкáрска могúла, ОЛ, Пушкáрски дол, П.
***Пъндьо** м — в м. назв. Пъндевица, Е.
Първа — вж. Пръва; Първáн — вж. Пръван.
Пърчов — вж. Пръча.
Рабохúйски ф, Бт.
***Рáбро** м — в м. назв. Рáброва корúя, Рáбров рът, Н.
Рáгьо м, Бт, вече изчезнало; род Рáгьовци Бт; прякор Рáгьовеца, Т; м. назв. Рáгьова óрница, Рщ, Рáгьовска кошáра, Г, Рáгьовското, ПЛ.
Рад м, В, съвсем рядко; Рáдов ф, В; м. назв. Рáдов рът, Лит, Н, Рáдово нúве, Рш, Рáдово óрниче, В.
Рáда ж, из цялата околия, много разпространено; Рáдин ф, Бт, Лит.
***Радáна** ж — в презиме Радáнински, Лит.
Рáдев ф, Т (вм. Рагьов).
***Радúвой** м — в презиме Радивóев (от сръбско потекло) и м. назв. Радúвой, Е.
***Радúн** м — в м. назв. Радúнов рът, Т.
Рáдка ж, Бт, Г, Е, Кал, Лит, Н, Рд, Т.
Рáдко м, Бт, Е, Лит, П, Т; Рáдков ф, Бт, П, Рз; Рáдковски ф, Бт, Рз; м. назв. Рáдков рът, Лоп, Рáдковото, Бт.
Радослáв м, Е, ново; Радослáвски ф, Рз; м. назв. Радослáвова полéна, Бж.
***Радота** м — в м. назв. Радóтина бачúя, В; село Рáдотина.
Радотúнеца прякор, Лит (преселник от Радотина).
***Радошúн** м — в м. назв. Радошúновец, П.
***Радбя** ж — в м. назв. Радóина стран, Ск.
Радýл м, Г, Н, П, Ск, рядко; Радýлов ф, Г, Е, Лит, Ск; Радýлски ф, П; м. назв. Радýля Лит.
Рáдьо м, Лоп; Рáдьов и Рáдев ф, Е, Лоп, ОЛ; м. назв. Рáдьова полúна, Рáдьови гарúща, Лоп, Рáдьовото, Св.
Рáйка ж, Лоп, О, Св, старо; Рáйкин ф. П.

Ра́йко м, Кал, О, рядко; Ра́йков ф, Бж, О, Ра́йковски ф, Бж; м. назв. Ра́йкова моги́ла, Е, Ра́йковото, Св, Ра́йковското, Бж.
***Ра́йкьо** м — в м. назв. Ра́йкьовец, Е.
Ра́йна ж, почти цялата околия, сравнително ново.
Ра́йно м, Бт, Ск, старо, рядко; Ра́йнов ф, Бт, В; Ра́йновски ф, Бт; м. назв. Ра́йнов дол, Кал, Ра́йнов гроб, Лоп, Ра́йновец, Рз, Ра́йновска Бе́ла, В.
***Ра́йо** м — в презиме Ра́йов и Ра́ев, Кал, Св; м. назв. Ра́йовица, Т.
Райчи́н м — Бт, Г, Е, Лит, П, Рз, Рш, Т, старо, рядко; Райчи́нов ф, Бт, В, Е, Лит, ОЛ, П, Рз, Рш, Ск, Т; Райчи́новски ф, В.
Ра́йчо м, Е, старо, рядко; Ра́йчов и Ра́йчев, ф, Бт, Лит, Св; род Ра́йчовци, Лип; м. назв. Ра́йчов дол, Рз, Ра́йчов ка́мик, Ра́йчов ръ́т, Т, Ра́йчов пре́слап, Рш, Ра́йчовското, Лип, Ра́йчовица, Рд.
Ра́ковски ф, В.
***Ра́кьо** м — в презиме Ра́кьов, Е.
***Рале́шко** м — в м. назв. Рале́шковец, Е, П.
***Рали́н** м — в м. назв. Рали́нски дол, Рз, Т, Рали́ня, Т.
***Ра́ло** м — в м. назв. Ра́лово ме́сто, ПЛ.
Ра́лчо м, Лип, Н, О, старо, рядко; Ра́лчов и Ра́лчев ф, Бт, В, Г, Е (от В), Кр, Лип, Лоп, Н, О, ОЛ, Св; м. назв. Ра́лчовото, О, Ра́лчовското Лип.
***Ра́льо** м — в м. назв. Ра́льова моги́ла, Е, Лоп, Ра́льов (Ра́йов) до́л, В.
Рамджу́ля прякор, Рамджу́лски ф, В.
***Ра́нко** м — в м. назв. Ра́нков дел, Бж, Кал.
***Ра́но** м — в м. назв. Ра́нова пади́на и Ра́новец, Бж.
***Ра́нцо** м — в м. назв. Ра́нцово бръ́до, Ра́нцовски дол, Лоп.
Рапо́ня прякор, Бт, Рапо́ньов ф, Е. Рапо́нски ф, Бт, род Рапо́нкьовски, Бт.
***Рапчи́ка** прякор — в м. назв. Рапчи́ков круша́к, Г.
***Распо́па** прякор — в м. назв. Распо́пица, Г.
***Рафаи́л** м — в м. назв. Рафаи́л, Бж.
Рахи́лка ж, Лоп (единичен случай, род. 933 г.)
Ра́чо м, Е, ОЛ, П, Рз, рядко; Ра́чов и Ра́чев ф, В, Г, Е, ОЛ, Рз; Ра́човски ф, П.
***Ра́чол** м — в презиме Ра́чольов и м. назв. Ра́чолски трап, Е.
Ра́ша ж, Е, старо, рядко.
Ра́шка ж, Бт, П, Ск, рядко; Ра́шкин ф, Кал [от Рада, Радка].
***Ра́шко** м — в името на с. Ра́шково.
Ра́шо м, Е, Рз, рядко; Ра́шов и Ра́шев ф, Е, П, Рд, Рз.
***Рашу́на** ж — в родово име Рашу́нински, Бт.
***Раян** м — в м. назв. Райница, Лит.
Реда́ка прякор, Реда́шки ф, Бт.
Ре́дински ф, Г (преселник от с. Ре́дина, Свогенско).
Ре́дкия прякор, Бт.
Редо́вски ф, Бт.
Реза́шки ф, Т.
Ре́на ж, Лоп (единичен случай, род. 1934 г. — модернизирано от *Рада*).
Рендаков ф, Е.
***Ре́чко** м — в презиме Ре́чков, Н.
Риба́рски ф, Бж.
Риджа́ка прякор, Бт, Ри́джов ф, Лит.
Ри́ждия прякор, Рз, Рижда́шки ф, Ск.
Ри́ла ж, Кал (единичен случай, род. 1890 г.)
Ричи́н м, Ричи́нов ф, Бт; м. назв. Ричи́нковец, Рз [вм. Райчин].
Ро́ба прякор, Лип (от с. Лик); Ро́бев ф, Лип; м. назв. Ро́бовица, О, Лоп; презиме Ро́бовешки, Е. О.
Рога́рски ф, Рш (откъм с. Бов).
Рога́ча прякор, Бт, Лит; Рога́чов, Бт, Рога́шки, Лит, род Рога́човци Бт, Т; м. назв. Рогаче́ва река́, В, Рогаче́вица, П.
***Ро́гльо** прякор — в м. назв. Ро́гльовото, В.
Ро́за ж, Бт, Е, Лоп, Рш, ново, рядко.
***Ро́ло** м — в м. назв. Ро́лов дол, П.
***Ро́ман** м — в м. назв. Ро́манов ръ́т, Рд.
Ро́мански ф, Бт [стари преселници от с. Роман, Врачанско].

Роса́на ж, В (единичен случай, род. 1914 г.)
Роси́ца ж, Т, ново, рядко.
*__Ро́шко__ прякор — в презиме Ро́шков, Рш; м. назв. Ро́шково, Е.
*__Ру́гьо__ м — в м. назв. Ру́гьова пади́на, Лип, Н.
Ру́жа ж, Бт, ново, рядко.
*__Ру́жо__ м — в презиме Ру́жов, Н.
Рукма́нски ф, В.
Ру́мен м, Бт, ново.
*__Ру́нкьо__ м — в м. назв. Ру́нкьовица, Рд.
*__Ру́ньо__ м — в презиме Ру́ньовски, В, род Ру́ньовци, Бж, В; м. назв. Ру́ньово́то, Кал.
Рупа́нски ф, Рш.
Ру́са ж, Лип, Рш, съвсем рядко.
*__Ру́сен__ м — в м. назв. Ру́сенова пади́на, Рш.
Ру́син м, Ру́синов ф, Лоп, рядко.
Ру́ска ж, Бт, Рш, рядко.
*__Ру́ско__ м — в м. назв. Ру́сково ливàде или Ру́шковица, Рд, Ру́скова чу́кла, Кр.
Руста́ма прякор на българин, Рз [от циганско име Рустем].
*__Ру́хо__ (*__Ру́о__) м — в м. назв. Ру́(х)овото и Ру́(х)овец, Лип.
*__Ру́шко__ м — в презиме Ру́шков, Лит, Т; прякор Ру́шковеца, Т и Рушка́ра, В м. назв. Ру́шковски трап, Т, Ру́шковица, Рд.
Са́ба ж, Бж, Бт, В, Е, Лип, Лит, О, ОЛ, Рз, Св, Ск, Т, старо; Са́бин ф, Кал, Са́бински ф, Лит. [Вм. Съба].
Са́бко м, Бт, В, Е, Лит, Ск, старо; Са́бков ф, Бт, В, Е, Лип, Лит, Ск [вм. Събко].
Са́бо м, Бж, рядко; Са̀бов ф, Бж, Рж.
*__Саботи́н__ м — в презиме Саботи́нов, Лип.
Са́ва ж, Бт, Е, Лоп, Н, Рш, Св, Ск, рядко.
Саве́на ж, Е (единичен случай).
Са́вка ж, Бж, Бт, Е, Св, рядко.
Са́во м, Бж, Бт, Е, Кал, Лит, О, ОЛ, П, Рд, Св, Ск, Т; Са́вов ф, Бт, Е, Кал, Лит, ОЛ, П, Св; м. назв. С.а́вовското, Лип.
Са́йко м, Бт, Е, старо, рядко; Са́йков ф, Бт, Е.
*__Са́йо__ м — в презиме Са́ев (Са́йов), Е.
Са́йчо м, Е, рядко.
*__Са́ко__ м — в м. назв. Сако́вската кори́я, Бт [срв. Съко].
Салтарийците род, м. назв. Салтари́йското, Т.
Самунджи́ев ф, Ск.
Са́нка ж, Лит, Рш, рядко [от Александра].
*__Са́нкьо__ м — в м. назв. Са́нкьов дол, Рш.
*__Сапа́шки__ ф — в м. назв. Сапа́шки дол, Рш.
Сари́ев ф, Бт (стар преселник от Калофер).
Са́ша ж, В (единичен случай).
Са́шка ж, Ск (единичен случай).
Све́тла ж, В (единичен случай).
Светосла́в м, Лоп (единичен случай).
Свеща́ров ф, Е.
Свина́рски ф, П.
*__Све́кьо__ м — в м. назв. Све́кьовица, Рш.
*__Свлъча́н__ м — в м. назв. Свлъча́нов лаг, Н.
Свободолю́б м, Лип (единичен случай).
Севасти́я ж, Бт (от Самоков).
Се́вда ж, Рш, рядко.
Севдали́на ж, Ск (единичен случай).
Секиме́нски ф, Ск.
Се́ма ж, ОЛ, П, рядко; м. назв. Се́миното, Бт.
Се́мко м, Бж, Бт, Г, Кал, О, П, Ск, Т, старо, рядко; Се́мков ф, Бж, Бт, Е, Кал, О, П, Ск, Т; Се́мковски ф, О; м. назв. Се́мковец, Лип.
*__Семя́н__ м — в м. назв. Семя́нска поле́на, Семя́нски дол, Семя́нски ка́мик, В.

***Се́ра** ж — в м. назв. Се́рин слог, Св, Се́рина шу́ма (по-ново Це́рина шу́ма), Рш.
Серафи́м м, Рш (единичен случай).
***Се́ро** м — в м. назв. Се́ровото, ПЛ.
***Се́рчо** м — в м. назв. Се́рчово, ПЛ, Се́рчовица, Рд.
***Се́чко** м — в родово име Се́чковци, Кал; м. назв. Се́чкова гла́ва, В, Лит, Се́чков дол, В, Лит, Се́чкова поле́на, Лит, Се́чковец, Кал.
Си́вчев ф, Бт (башата от Стара Загора).
Си́йка ж, Бт, В, Е, Кал, Лит, Лоп, Ск, сравнително ново, рядко.
Симео́н м, Симео́нов ф, Симео́на ж — модернизирано вм. Симон, Симонов, Симона.
Симида́рски ф, П.
***Си́мо** м — в презиме Си́мов, Лит; м. назв. Си́мова чу́кла, Бт, Си́мовското, Кр.
Симо́н м, Бж, Бт, В, Е, Кал, Лит, Лоп, Н, П, Рш, Ск; Симо́нов ф, Бт, Г, Е, Кал, Лоп, Н, Рз, Рш, Ск, Т; Симо́новски ф, Бт, Ск.
Симо́на ж, Бт, Е, Лип, Н, О, П, Рз, Рш, Св, Ск, Т.
Симо́нка ж, Бт, Е.
***Симо́нко** м — в м. назв. Симо́нковското, Бж.
Сини́гера прякор, Бт; м. назв. Сини́герски дол, В.
Си́ния прякор, Бт.
Си́ньовеца прякор, Т; Си́ньовски ф, Бт (от Т).
Сира́ка прякор, Е, Т; Сира́ков ф, Бт, П, Рз и Сира́шки ф, Т, Сира́ковски ф, П, Рз; м. назв. Сира́ковския дол, П, Рз.
Си́тния прякор, Бт.
Скраве́нски ф, Т (преселник от с. Скравена).
Сла́ва ж, Бт, рядко.
Славе́йка ж, Бт, рядко.
***Сла́вен** м — в м. назв. Сла́венец, ПЛ.
Славе́на ж, В, Рш, рядко.
Сла́вка ж, Бж, Бт, Г, Е, Кал, Лит, Рд, Рш, ново, рядко.
Сла́вко м, Лип, рядко; Сла́вков ф, В, Лип, О, ОЛ; Сла́вковци род и махала; м. назв. Сла́вковото, Лип.
Сла́во м, Лит, рядко; Сла́вов ф, В, Лит; Сла́вовски ф, В.
Славу́на ж, В (единичен случай).
Сла́вчо м, Бт, Е, ОЛ, Рш, рядко; Сла́вчов и Сла́вчев ф, Бт; м. назв. Сла́вчово тори́ще, Лит.
***Сми́льо** или ***Смиль** м — в м. назв. Сми́льов рът, Бж.
Сму́чко м (преди 3—4 поколения), Смучков ф, Лип.
Сола́ра стар прякор; Сола́рски ф, Н, Ск.
Со́са ж, Кал, рядко.
Сотир м, Сотиров ф, Ск (преселник грък).
Софи́йка ж, Е, рядко.
Софи́я ж, Лип.
Софрани́я ж, Бт, Лип, старо, рядко.
Спас м, Бт, В, Е, Лип, ОЛ, ПЛ, Рш, Св, рядко; Спа́сов ф, Лит.
Спа́са ж, Бт, В, Е, Лоп, Св, старо, рядко.
Спасе́на ж, Лит, Рд, Рз, Рш, рядко.
Спа́ска ж, Е, Бт, Рд, Т, рядко.
Спа́ско м, Т, рядко; Спа́сковски ф, Ск.
Спасу́на ж, Ск (единичен случай).
Спиридо́н или **Спи́ро** м, Бт (единичен случай — кръстник македонец).
Сръбина прякор, Бт, В; Сръбски ф, Рш; м. назв. Сръбиновата коли́ба, Сръбина поле́на, В.
***Сръньо** м — в презиме Сръньовски, В и Сръновски, Бт (от В).
***Сръцан** м — в презиме Сръца́нов, Е.
Ста́йка ж, Лит, Лоп, Т, старо, рядко; м. назв. Ста́йкино бла́то, П.
Ста́йко м, Кал, П, Т, рядко; Ста́йков ф, Кал, П; род и махала Ста́йковци, Кал, О; м. назв. Ста́йковица, Т.
***Ста́йкьо** м — в м. назв. Ста́йкьова поле́на, Рд, Ста́йкьов дол, Кр, Рд, Ста́йкьова чу́кла, Кр, Ста́йкьово тре́не, Н.
***Ста́йно** м — в м. назв. Ста́йновското, О.

Ста́йо м, Лоп, старо, рядко; Ста́йов и Ста́ев ф, Бт, Лоп; м. назв. Ста́евско, ОЛ.
Сталия́н м, Бт, В, П; Сталия́нов ф, Бт, В [типично за Врачеш, инак рядко].
Сталия́на ж, Бт, Н, П, Рз, Ск, старо.
***Стама́т** м — в м. назв. Стама́тица, Лоп.
Стамболи́йски ф, Бт, **Стамболи́ев** ф, Бт, ПЛ, **Стамболски** ф, Бт, П.
Стамболи́йка ж, Ск (единичен случай).
Ста́мен м, Бт, В, Е, Лип, Лит, Н, О, П, Рд, Рз, Рш, Ск, Т, старо (заменят го със *Стефан*); Ста́менов ф, Бт, В, Е, Лип, Лит, Н, О, Рд, Рз, Рш, Ск, Т.
Ста́мена ж, Бт, Е, Лип, П, Рз, Рш, Ск, Т, старо, типично за Трудовец.
Ста́менка ж, Бт, В, О, Ск, старо.
Стаменя́гата прякор, Т.
***Стами́ненски** ф — в м. назв. Стами́ненски дол, Лоп.
Ста́на ж, почти из цялата околия, старо, рядко; Ста́нин ф, Н.
Станими́р м, Рш (единичен случай).
Станисла́в м, Е (единичен случай).
***Стани́слов** м — в м. назв. Стани́словски дол и Стани́словица, В.
***Стани́ш** м — в м. назв. Стани́шовото, ПЛ.
Ста́нка ж, Бж, Г, Е, Лит, ОЛ, Рз, Ск, старо, рядко; Ста́нкин и Ста́нкински ф, Ск.
Ста́нко м, Бт, В, Г, Лип, старо, рядко; Ста́нков ф, Бт, В, Лип, О, ОЛ, Рд; Ста́нковски, В.
***Ста́но** или ***Стан** м — в презиме Ста́нов, Е.
Ста́нчо м, Лоп, рядко; Ста́нчов и Ста́нчев ф, В, Е, Лоп, Рд, Рш.
Ста́ньо м, Бж, Бт, Е, Кал, Лит, Лоп, П, Рз, Ск, Т, старо; Ста́ньов и Ста́нев ф, Бж, Бт, Е, Кал, Лип, Лит, Лоп, П, Рз.
Ста́рев ф, Бт (отдавнашни преселници).
Ста́рия прякор, Лип [срв. Младия].
Старосе́лски ф, Св.
Стеля́на ж, Е, рядко [вм. Сталияна].
***Сте́пан** м — в м. назв. Сте́пановото, ПЛ.
Сте́фан м, из цялата околия (така модернизират някои „стари" имена с начално *Ст-* като *Стамен, Станьо, Сталиян, Стойна*); Сте́фанов ф, Бж, Бт, Е, Лип, Рш, Т; Сте́фановски ф, Лип.
Стефа́на ж, почти из цялата околия, сравнително ново.
Стефани́я ж, Бт (единичен случай).
Стефа́нка ж, Бт, Е; Стефа́нкин ф, В.
Сте́фка ж, Бж, В, Е, Лит, П, Рз, Рш, рядко.
Стилия́н м, Стилия́нов ф, Стилия́на ж — модернизирано вм. говоримото Сталиян, Сталияна.
Сти́пцата прякор, Бт; Сти́пцов ф, Е (от Лоп), Лоп, Рш.
***Сти́пчо** прякор — в родово име Сти́пчовци и м. назв. Сти́пчова поля́на, Лоп.
***Стича́ка** прякор — в м. назв. Стича́кова лива́да, Н.
***Стойлко** м — в презиме Стойлков и Стойлковски, м. назв. Стойлковския рът, П.
Стойме́н м, Е (преселник); Стойменов ф, Бт (от Кюстендилско), Лит.
Сто́йка (и **Сто́йкя**) ж, Бж, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лоп, Св, Ск, старо, рядко.
Сто́йко м, Бт, Е, Лоп, ОЛ, старо, рядко; Сто́йков ф, Лоп, ОЛ; м. назв. Сто́йково кра́йще, Рш.
***Сто́йкьо** м — в м. назв. Сто́йкьовец, Н.
Сто́йкя — вж. Стойка.
Стойна ж, почти из цялата околия, старо.
Сто́йно м, Ск, старо, рядко; Сто́йнов ф, В, Ск; Сто́йновски ф, Ск; м. назв. Сто́йновец, Бт, Ск, Сто́йнова чу́кла; Н, Сто́йновото, Лип.
Сто́йо м, Бт, Г, Н, О, ОЛ, Св, старо, рядко; Сто́йов и Сто́ев ф, Бт, Г, Е, Лоп, О, ОЛ, П, Св, Ск; Сто́йовски ф, Г, Н, род и махала Сто́йовци, Лип; м. назв. Сто́йовото, Св, Сто́йовска воденица, Н, Сто́йовски дол, Лип, Сто́йовския ру́пак, Г.
Сто́йчо м, В, Г, Рш, старо, рядко; Сто́йчов и Сто́йчев ф, Бт, В, Лоп, Рш; м. назв. Сто́йчовото, П.
***Сто́льо** м — в презиме Сто́льов, Сто́лев, м. назв. Сто́льовото, Бж [л' вм. й ?].
Стоя́н м, Стоя́нов ф, из цялата околия; Стоя́новски, Т.

Стоя́на ж, Бж, Г, Е, Лип, Лит, Лоп, Н, О, П, Рд, Рз, Рш, Св, старо; Стоя́нин ф, Лип.
Стоя́нка ж, Бт, В, Е, Кал, Лит, Н, Рд, Рш, Св, Ск, Т, старо, рядко; Стоя́кин ф, Н.
***Стоя́нчо** м — в презиме Стоя́нчовски, Рд.
Страйн** (Страхи́н**) м — в м. назв. Страйньовото, ПЛ.
***Стре́зо** м — в м. назв. Стре́зовец, ПЛ.
Стръгленски́ и **Стрънгленски́** ф, Е (преселник от с. Стъргел, Пирдопско).
Стръшеля прякор, Бт.
Студе́нков и **Студе́нковски** ф, Ск.
Суклийски ф, род Суклийнете, м. назв. Суклийнското, О.
***Су́рек** м — в м. назв. Су́реков рът, ОЛ.
***Су́рко** м — в име на род и махала Су́рковци, О.
Суровáнски ф, род Суровáнете, м. назв. Суровáнското, Св.
Суроджи́йски ф, Ск.
Съ́ба, Съ́бка, Съ́бко, Съ́бо, Съботи́н — нов „градски" изговор вм. Саба, Сабка, Сабко, Сабо, Саботин.
Съ́йко м, Съ́йков ф, О, ОЛ [типично за Осиковска Лакавица, срв. *Сайко*].
***Съ́ко** м — в презиме Съ́ков, род Съ́ковци, м. назв. Съ́ковски зъб, Лоп.
Съ́льо м, О, старо; Съ́льов и Съ́лев ф, О, Лоп.
Сърбе́зов ф, Е [вм. Сербезов].
Сърновски и **Сърньовски** — вж. Сръновски и Сръньовски.
Сърцáнов — вж. Сръцанов.
***Таáр** — вж. Тахар.
Табáков ф, П, Табáшки ф, В, роди махала Табáците, О.
Тáко м, Бт, рядко [от Ташо и Атанас].
***Тáкьо** м — в презиме Такьов (Такев), Т.
Тáна ж, В, Лип, Лит, Н, П, Рд, рядко; Тáнин ф, Лит [от Атанас].
Тáнка ж, Тáнкински ф, род Тáнкинци, В.
Тáнко м, Бт, рядко; Тáнков ф, В; м. назв. Тáнкова падúна, Т [от Атанас].
Тáно м, В, Лип, Св, Ск, Кал, типично за Своде, инак рядко; Тáнов ф, Бт, В, Лип, Св, Ск; Тáновски ф, В.
Тáнчо м, Бж, Бт, Лит, Ск, Т, рядко; Тáнчов ф, Бт, Рш, Ск, Т; Тáнчовски ф, Бж, Ск [от Атанас].
Тáня ж, Бт (единичен случай, род. 1917 г.)
Тараláнски ф, В.
Таранджýка прякор Т.
Тарáта прякор, Бт.
Тáро и **Тáрето** м, Бт [от Атанас].
Тáса ж, Бж, Лит, Рш, старо, рядко [от Атанас].
Тасé м, Бт (преселник от Горно Уйно, Кюстендилско); Тáсев ф, Бт.
Тáсо м, Лип, Лит, рядко [от Атанас].
Татáров и **Татáрски** ф; род Татáрете, Лоп.
Татя́на ж, Бт, Св, ново, рядко.
***Та(х)áр** м — в м. назв. Таáрова чýкла, Рш.
Тáца ж, Е, рядко.
Тáцо м, Лип, рядко; Тáцов (Тáцев) ф, Е (стар преселник от Битолско).
Тáша ж, Бт, В, О, старо, рядко.
Тáшко м, Бт, О; Тáшков ф, В.
Тáшо м, Бт, Г, Кал, Лит, Лоп, О, Рд, старо; Тáшов и Тáшев ф, Бт, Г, Кал, Лит, Лоп, Рд; Тáшовски ф, Лит [от Атанас].
Тегли́чов ф, Ск.
***Телби́йски** ф — в м. назв. Телби́йското, ОЛ.
Темни́лски ф, м. назв. Темни́лското, Лип.
Тенекеджи́ята прякор — в презиме Тенекеджи́ев, Е.
Тéнка ж, Бт, рядко [от Христена].
***Теохáр** м — в презиме Теохáров, Е.
***Тепавичáра** прякор — в презиме Тепавичáров, Е.
Терзи́ев ф, В, Е; Терзи́йски ф, Бт, В, Н, Рд, Св, Т; род Терзи́йците, Бт, В, Н.
Тетевéнски ф, прякор Тетéвеня, Ск.
***Ти́ко** м — в презиме Ти́ков, Рд.
***Ти́кьо** м — в м. назв. Ти́кьовица, Лит.

Тила́шки ф, Т.
Ти́ло м — в м. назв. Ти́ловски брег, О, Ти́лова моги́ла, Г.
Ти́на ж, В, Е, Ск, рядко; м. назв. Ти́нински дол, В.
Ти́нка ж, Бт, Г, Е, П, Рд, Рш, Св, Ск, сравнително ново.
Ти́но м, Бт (единичен случай).
Тинча́рете бивш род; м. назв. Тинча́рското, Рз.
Ти́нчо м, Кр, П, рядко; Ти́нчов ф, Кр, Рш, Ск; Ти́нчовски ф, Ск; м. назв. Ти́нчовото, Ск.
***Ти́ньо** м — в м. назв. Ти́ньова лака́, Рш.
***Ти́о (*Ти́йо)** м — в м. назв. Ти́ова моги́ла, Г, Лит.
***Ти́ха** ж — в презиме Ти́хин (Ти́ин) и Ти́хински (Ти́ински), В.
***Ти́цо** м — в презиме Ти́цов, В (преселник); м. назв. Ти́цов дол, П.
Ти́шка ж, Бт, вече изчезнало; Ти́шкин ф, Бт [от Тиха].
***Ти́шо** м — в презиме Ти́шов, В, Кал, Ти́шовски, П; м. назв. Ти́щовски дол, П [от Тихо]
Тла́ченски ф, род Тла́ченете, Св (стари преселници от с. Тлачене, Белослатинско).
Това́рков ф, В, Лит.
То́дор м, То́доров ф, из цялата околия, То́доровски ф, Бт.
Тодо́ра ж, из цялата околия.
Тодо́рка ж, Е, Кал, Лип, Ск.
***То́дорчо** м — в м. назв. То́дорчовото, Лит.
***То́йно** м — в м. назв. То́йнова моги́ла, Лип.
То́ка ж, Бт (единичен случай, род. 1864 г.), Лип (от Н).
***То́ло** м — в име на бивш род То́ловци, м. назв. То́ловски рът, То́ловски слог, То́ловско лива́де, Бж.
Тома́ м, Е, Лит, Ск [вм. по-употребимото Томо].
Тома́йка ж, Е (единичен случай, преселница от Петрич).
Тома́на ж, Е (каракачанка).
Томи́н м, Кал, рядко; Томи́нов ф, Бт, Кал, Ск.
Томи́на ж, Бт, старо, рядко.
Томи́ца ж, Лип (от Типченица, Врачанско).
То́мо м, Бт, Е, Кал, Лип, Лит, Лоп, ОЛ, Св, рядко; То́мов ф, Бж, Бт, Е, Кал, Лип, Лит, Лоп, Н, О, ОЛ, Рз, Рш, Ск, Т; То́мовски ф, Бж, Лип.
То́мчо м, То́мчов, Е.
То́не м, Лит (единичен случай).
То́нка ж, Лип [от Антон].
***То́но** м — в презиме То́нов, Лип, Т, То́новски, Бж; м. назв. То́новското, Бж.
То́нчо м, Рз, рядко; То́нчов ф, Н, Рд, Рз; м. назв. То́нчовското, Бж.
То́ньо м, Е, рядко.
Топа́лски ф, П, Т, Топа́лов ф, Бт (от П), Е.
То́пката прякор, Бт.
***Топузли́йски** ф — в м. назв. Топузли́йското, Рш.
***Топчи́ите** отдавна изселил се род — в м. назв. Топчи́йското, Лип.
***То́рньо** м — в презиме То́рньовски, Ск, род То́рньовци, П; м. назв. То́рньов ка́мик, Кр, То́рньовец, Бж, То́рньовица, П.
Торолейски ф, някогашен род Торолейци, м. назв. Торолейски гьол, ПЛ.
***То́ско** м — в презиме То́сков, род То́сковци, м. назв. То́сковските лива́ди, Н.
То́та ж, почти из цялата околия; То́тински ф, Ск [от Тодора].
То́тка ж, Е, Лип, Н, О, Св, рядко.
То́то м, Лит, ОЛ, Ск, рядко; То́тов ф, Лип, ОЛ, Ск.
То́тьо м, Кал, О, Св; То́тьов и То́тев ф, Е, Кал, Св.
То́ша ж, Бт, Лит, Н, Рш, Ск; То́шински ф, Бт, П; м. назв. То́шинското, Рз.
***Тоша́н** м — в презиме Тоша́нов, Н.
То́шка ж, Бт, В, Е, Лип, Лит, Лоп, Н П, Рд, Т.
То́шко м, Лип, Ск; То́шков ф, ОЛ, Ск.
То́шо м, Бт, Кал, Лит, Лоп, Н, О, Рд, Т; То́шов ф, Бт, Лип, Лит, О, Т; То́шовски ф, Лит.
Тра́йко м, Лит, Рш, старо, рядко; Тра́йков ф, Лит.

*Тра́нчо м — в презиме Тра́нчов, род Тра́нчовци, м. назв. Тра́нчов дол, Тра́нчовото или Тра́нчовица, Е.
Тра́пешки ф, ОЛ.
Трая́нка ж, В (единичен случай — от с. Стъргел, Пирдопско).
Трендафи́ла ж, В (единичен случай — снаха от другаде).
*Три́зло м — в м. назв. Три́злови паду́ни, Г.
Три́ло м, В, старо, рядко; Три́лов и Три́ловски ф, род Три́ловци, м. назв. Три́лов ръ́т, В.
Три́фон м, Г, Е, Кр, Лит, О, Рд, Рз, Рш, Св; Три́фонов ф, Бт, Г, Е, Кал, Кр, Лит, О, П, Рд, Рз, Рш, Св; Три́фонски ф, В.
*Три́чко м — в презиме Три́чков, Г, Лит, Ск, Три́чковски, Ск; м. назв. Три́чковски при́саде, Ск.
Тро́пчо прякор — в презиме Тро́пчев, Е.
Троя́н м, Т, рядко; Троя́нов ф, Н.
Троя́на ж, Лип, Лит, Н, Т, рядко.
Троя́нка ж, Бт, рядко.
Тръна́рски ф, Лип.
*Тръни́чко м — в презиме Тръни́чков, П.
*Тръни́чо м — в м. назв. Тръни́чова моги́ла, Рш.
Трънка́ра прякор, Трънка́ров ф, Т.
*Тръ́но м — в м. назв. Тръ́нова поле́на, Лит, Тръ́новица, Г, Кр.
*Тръ́нчо м — в м. назв. Тръ́нчова поле́на, Тръ́нчово би́ло, Ск.
*Тръ́ньо м — в м. назв. Тръ́ньов ка́мик, В.
Тръстеничара прякор, Ск.
Тръта́нците бивш род, м назв. Тръта́нското, ПЛ.
Туджа́ров ф, Е.
*Ту́йо м — в презиме Ту́йовски и Ту́евски, П; м. назв. Ту́йски дол, В.
*Ту́нджо — в презиме Ту́нджов, род Ту́нджовци, м. назв. Ту́нджовско, Е.
*Ту́нчо м — в м. назв. Ту́нчов ва́лог, ПЛ.
Ту́палата прякор, Бт; Ту́палски ф, Бт, Ск (от Темуша).
Тупа́нкьо прякор, Тупа́нкьов ф, Н.
Тупа́ня прякор, Бт; Тупа́нски ф, ОЛ.
*Тутю́нкьо прякор — в презиме Тутю́нкьовски, Т.
Убе́н м, Убе́нов ф, Лоп.
У́грен м, Рд (отдавнашен преселник), У́гренов ф, Рд, прякор У́греня, Кр (от Рд); м. назв. У́гренското, Рд.
Уда́вника родов прякор, ПЛ.
Узу́нов ф, В, Н; Узу́нски ф, В, Е, прякор Узу́ня, Н, Т; м. назв. Узу́нското, О Св, Узу́нска река́, О.
У́кьо прякор, Бт.
У́менков ф, Бт (от Бж), У́менковски ф, Бж.
У́нчо м, Бт, У́нчовски ф, Бт, В [от Наум].
У́ргенски ф, Г (от Рд) [вм. Угренски].
Уруча́нски ф, Ск (преселник от Уруците=Гурково).
Уру́шев ф, Н.
*У́рчо м — в презиме У́рчов, Е.
Утеша́нски ф, м. назв. Утеша́нска махла́, Утеша́нски дол, ОЛ.
*У́шо м — в презиме У́шовски, Лит.
Фа́мпарата прякор, Фа́мпарски ф, Бт.
Фердина́н м, Лоп (единичен случай).
Фердина́нд м, Бт, Лит, О, съвсем рядко.
*Фе́рдо м — в презиме Фе́рдов, Лоп.
Фи́лип м, Бт, Г, Е, О, Ск, рядко; Фи́липов ф, Бт, Г, Е, Лип, Лоп, Н, О, Ск.
Фи́лка ж, Е, рядко.
Фи́лко м, Рш, рядко; Филков ф, Е, Рш.
*Фи́ло м — в презиме Филов, Рш.
Фи́льо м, Кал, О, рядко; Фи́льов ф, Св.

***Фи́нко** м — в презиме Фи́нков, Ск.
***Фра́но** м — в м. назв. Фра́нов лаг и Фра́нов плат, Рш.
***Фрѣ́ско** м — в м. назв. Фрѣ́сковското, Св, махала Фръсколи́те, Кал.
Фръта́шки ф, Н.
Фръту́ната прякор, Бт.
Хаджи́йски — вж. Аджийски.
Хайду́ковски — вж. Айдуковски.
Ханджи́ев, Ханджи́йски — вж. Анджиев, Анджийски.
Харала́мпи м, Бт, Е, Лит, рядко; Харала́мпиев ф, Лит.
***Хи́ко** м — в презиме Хи́ков, Е, Лип [срв. Ико].
Хи́но м, рядко; Хи́нов ф, Е [от Христо].
Хи́ца ж, Бт [вм. Иица].
Хлеба́ров ф, Бт, Е.
Хо́джов ф, Кал.
***Хра́неника** прякор — в презиме Хра́нешки, Лит, Рд, Кр (от Рд), Г (от Лит).
Хра́нешки ф, Рд.
Хриса́нда или **Лиса́ндра** ж, Ск (единичен случай).
Христа́на ж, Лип (по-ново), Н, Рш.
Христе́н м, Лип (единичен случай).
Христе́на ж, Бт, В, Г, Е, Лип, Лит, Н, О, ОЛ, П, Рд, Рз, Ск, Т, старо.
Христи́на ж, Бж, Кал, Лоп, ОЛ, Св.
Христи́нка ж, Бж.
Хри́сто м, Хри́стов ф, из цялата околия, доста разпространено; Хри́стовски, ф, Рд.
Христофо́р м, Бж, Бт, Ск, рядко.
Ца́гарски ф, Бт (стари преселници от с. Яна, Елинпелинско).
***Ца́йко** м — в презиме Ца́йков, Бт, ОЛ, О (потекло от Осиковска Лакавица).
***Ца́йо** м — в презиме Ца́йов, Кал.
Ца́ка ж, Бт, Кал, Лоп, Св, старо.
Ца́ко м, Бт, Е, Кал, Лип, Лоп, О, Св, Т, старо; Ца́ков ф, Бт, Кал, Лит, Лоп, Св; Ца́ковски ф, Ск.
Ца́ло м, Ца́лов ф, Лоп.
Ца́льо м, О (вече изчезнало); презиме Ца́льов, Е (от Лоп); м. назв. Ца́льовото, О, Ца́льовска махла́, Е.
Ца́на ж, из цялата околия.
Ца́нка ж, Бж, Бт, Е, Лит, Лоп, ОЛ, Св, Ск; род Ца́нкинци, Бт.
Ца́нко м, Бт, Е, ОЛ, Св, рядко; Ца́нков (домашно) и Цанко́в ф, Е, Лип, Св; Ца́нковски ф, Лип.
Ца́но м, Ца́нов ф, почти из цялата околия; Ца́новски ф, В.
***Ца́ро** м — в презиме Ца́ровски, П.
Цафтиня́шки ф, Ск.
Ца́ца ж, Бт, Н, П, Т, рядко; Ца́цински ф, Лит [от Цвета].
Ца́цка ж, Т.
Ца́цо м, О, ОЛ, старо, рядко; Ца́цов ф, Е, Кал, О, ОЛ [от Стамен].
Ца́чо м, Е, О, рядко; Ца́чов и Ца́чев ф, О, Ск.
Цве́та ж, из цялата околия, много разпространено.
Цвета́н м, Цвета́нов ф, из цялата околия.
Цвета́на ж, из цялата околия, малко по-ново наспроти *Цвета*.
Цве́тко м, Цве́тков ф, из цялата околия, малко остаряло наспроти *Цветан*.
Цврѣ́кала прякор, род Цврѣ́кальовци, Лит.
Цвя́та ж, Лоп (има и *Цве́та*).
Цвя́тко м, Цвя́тков ф, Лоп (има и *Цве́тко*).
Це́ка ж, Бт, Е, Лип, Лит, Н, старо.
Це́ко м, Це́ков ф, почти из цялата околия; типично за Радотина, другаде по-рядко; Це́ковски ф, В.
Це́на ж, В, Г, Е, Н, О, Св, рядко.
Це́нка ж, Бт, Е, Н; Це́нкин ф, Рш.
Це́нко м, Е, Лит, Н, Рз, Ск; Це́нков ф, В, Е, Кал, Лит, Рш; Це́нковски ф, В, Лит, Рд.
Це́но м, Це́нов ф, почти из цялата околия.
Це́ца ж, Бт, Е, Лит [от Цвета или Цветана].

Цикéрски ф, Лит.
Цúко м, Бт, Рд, на изчезване.
Цúнковски ф, Лит, Г (от Лит); м. назв. Цúнковското, Лит.
Цúнцарски ф, ПЛ (не са цинцари).
Цóка ж, Бт, В, Е, О, ОЛ, старо, рядко.
Цóканя прякор, Цóкански ф, Н, Цóканов ф, Бт (от Н).
Цóко м, Бт, В, Лоп, О, Т, старо, рядко; Цóков ф, Бт, Е, Н, О, ОЛ, Св, Ск.
Цóконов и **Цóконовски** ф, Лит.
Цóличката прякор, Цóличков ф, Бт.
Цóло м, Цóлов ф, из цялата източна половина на околията и част от западната; Цóловски ф, Бт.
Цóльо м, Цóльов ф, Лоп (има и *Цоло*).
Цóмпарски ф, В.
Цóна ж, из цялата околия, старо (подменят го с Цветана).
Цóнка ж, Бт, В, Е, Кал, Лип, Лоп, Н, О, ОЛ, Т; Цóнкин ф, Лип.
Цóнко м, Бж, Кал, Лип, П, Ск; Цóнков ф, Кал, Лип, Ск; махала Цóнковци, Св; м. назв. Цóнкова падúна, Рд, Цóнковец, Бж, Цóнковското, Ск.
Цóно м, Г, Рз, рядко; Цóнов ф, В, Рд; м. назв. Цóнова могúла, Рз, П, ПЛ.
Цóнчо м, Бт, Е, рядко; Цóнчов и Цóпчев, ф, Бт, Н.
Цóца ж, из цялата околия, старо, типично за Трудовец.
***Цóцко** м — в презиме Цóцков, м. назв. Цóцковското, Лип.
Цóцо м, Лип, Т, старо, рядко; Цóцов ф, Бт, В, Е, Лип, Лит, Т.
Цоцомáня прякор, Цоцомáнски ф, Т.
Чавдáра прякор, Чавдáров ф, Бт; м назв. Чавдáровец, В.
Чáгавци родов прякор, м. назв. Чáгльовото, Лип.
Чáмов ф, Рз, Т.
***Чáнг** м, О — в презиме Чáнгов, Бт, В, и Чáнговски, Бт, прякор Чáнгата, Бт.
***Чáньо** м — в презиме Чáнев, П.
Чáпаня прякор, Чáпанов ф, Бт (цинцари от Епир).
***Чапáра** прякор — в м. назв. Чапáров гьол и Чапáровото, Г.
Чекърски ф, В.
Чепúша прякор, Чепúшев ф, Бт.
Червéнков ф, Бт (външ.), В; Червéнковски ф, Бж; м. назв. Червéнковото, Рз.
Червéнски ф, Бж, В, род Червéнците, В; м. назв. Червéнското, Св.
Червеняков ф, Е, Червеняшки ф, Т, род Червеняците, м. назв. Червеняшкото, Т.
Чергáрски ф, Ск.
Чéргата прякор, Бт; Чéрговски ф, Лит, Чéргов ф, Г (от Лит).
Чéрковски ф, О.
***Чéрньо** м — в м. назв. Чéрньова добрáва, Бж.
Черняка прякор, Т; м. назв. Черняковото, Кал.
Четрафúля прякор, Четрафúлски ф, В.
Чефрълúна прякор, Чефрълúнски ф, Лит.
Чешúрков ф, м. назв. Чешúрковската воденúца, Ск.
***Чéчко** м — в м. назв. Чéчковец, Бт.
Чéчо м, Бт (умалително от Стефан).
***Чéшко** м — в м. назв. Чешкóв град и Чешкóвица, В.
Чúко м, Бт, Т; Чúков ф, Бт, В, Е, Т; Чúковски ф, В; м. назв. Чúков трап, Рз, Чúковото, Т, Чúковското, В, Чúковски колúби, Е [от Райчин].
Чилингúра прякор, Т.
***Чúнко** м — в м. назв. Чúнков дол, Лоп.
Чúно м, Чúнов ф, Т; Чúновски, ф, Рз; м. назв. Чúновското, Т, Чúновска бáра, П [от Райчин].
***Чипúля** прякор — в името на някогашен род Чипúлците, ПЛ; м. назв. Чипúлов дол, П, Чипúлските áнчета, П, Чипúлското, ПЛ.
***Чúпо** прякор — в презиме Чúпов, м. назв. Чúповска махлá, Е.
Чúрена и **Чúреня** прякор, Рш.
Читкýшев ф, Бт (преселник от Македония).
Чифýтина стар прякор; м. назв. Чифýтска корúя, Рш.
Чúчето прякор, В.

*Чо́бо м — в презиме Чо́бов, род Чо́бовци, Н; м. назв. Чо́бова падина, Н, Чобова страна́ и Чо́бовица, О.
*Чо́йо м — в презиме Чо́йовски и Чо́евски, м. назв. Чо́йовото, Чо́евска махла́, П.
Чола́ков ф, Бт, Лит, Чола́шки ф, Рш.
Чопраза́нски ф, Ск.
Чорбаджи́йски ф, Лит, Н, род Чорбаджи́йци, Н; м. назв. Чорбаджи́йска кру́ша, Н.
Чорба́ня прякор, Чорба́нов ф, П, Рз; Чорба́нски ф, Лип; м. назв. Чорба́нова падина, Лит.
Чорта́ка прякор, Т.
*Чо́чко м — в м. назв. Чо́чков рът, Лип.
*Чо́чо м — в презиме Чо́човски, В.
*Чу́кльо м — в презиме Чу́кльов, Св, род Чу́кльовци, Кал, Св; м. назв. Чу́кльовото, Кал, Чу́кльовски слог, Св.
*Чу́лка ж — в презиме Чу́лкин, м. назв. Чу́лкиното, О.
*Чу́ло м — в м. назв. Чу́лова (или Чу́ова) падина, Н.
*Чу́льо м — в име на род Чу́льовци, прякор Чу́лията и Чуле́то, Бт.
Чурича́нски ф, В (стар преселник от с. Чурек).
*Чу́ро м — в м. назв. Чу́рова могила, Рш.
*Чуроле́й м. — в м. назв. Чуроле́ово или Чуроле́ево и Чуроле́овец, Св.
Чучури́говеца прякор, Т.
*Шаба́н (турско име), Шаба́нски ф, Ск, род Шаба́нците, Лит, Ск; м. назв. Шаба́нов дол, ПЛ, Т, Шаба́нова поле́на, Т, Шаба́нска кория, Лит.
Шавни́ка прякор, Т.
Шайта́нски ф, род и махала Шайта́нете, Лип.
Шаламан́ов ф, Е (преселник от Македония).
Шанту́рски ф, Т.
*Ша́ньо прякор — в презиме Ша́ньов, Е, род Ша́ньовци, ПЛ; м. назв. Ша́ньовското, ПЛ.
Шапка́ра прякор, В; Шапка́ров ф, Е.
*Шарале́й м — в м. назв. Шарале́овото, Е.
Шара́на прякор, Шара́нов ф, Е.
*Ша́рко м — в презиме Ша́рков, Лит; м. назв. Ша́рков за́вой, В, Ша́ркова лива́да, Н, Ша́рковото, Е, Лоп, Ша́рковското, Бж, Ша́рковец, Бж.
Ша́хов ф, Лип (покръстен циганин).
*Ше́йно м — в презиме Ше́йнов, Лип.
*Шербетчи́ята прякор — в презиме Шербетчи́йски и м. назв. Шербетчи́йското, Е.
Шеста́ка прякор, Бт; Шеста́шки ф, Лит, Г (от Лит), Рд (от Лит).
Шехе́ров ф, Е.
*Шико м — в презиме Ши́ков, род Ши́ковци, Лип.
Шинда́ра прякор, м. назв. Шинда́рова чу́кла, Лип; шинда́ре, прозвище на врачежани.
*Ши́но м — в м. назв. Ши́нов рът, Бж.
*Ши́о м — в м. назв. Ши́ева ба́ра, Н.
*Ши́рка ж — в родово име Ши́ркинци, О.
*Ши́рко м — в презиме Ши́рков, Ск.
*Ши́тко м — в м. назв. Ши́тково, Рд.
*Ши́шко прякор — в презиме Ши́шков, Н, П, Ск, род Ши́шковци, Н.
Шка́мно ф, Е (каракачанин).
Шкодров ф, Е (каракачанин).
Шоко́ра прякор, Н, Лип; м. назв. Шоко́рското, Лип.
*Шоломан́ м — в м. назв. Шоломан́ица, Т.
Шо́па прякор на преселник откъм Софийско или Свогенско; Шо́пов ф, Бт, Е, Лип, Лит, Лоп; Шо́повски ф, Лит, Шо́пски ф, Лип; м. назв. Шо́пов дол, Е, Шо́повото, Е.
*Шо́шо м — в м. назв. Шо́шовец, Св.
*Шу́кльо прякор — в м. назв. Шу́кльовското, Бж и Шу́кльовец, Лип.
Шуми́рски ф, Т.

***Шу́нто** м — в презиме Шу́нтов, Бт, В; прякор Шу́нтата, Шунта́ка, Шунте́то, Бт; м. назв. Шу́нтовския дол, Бт, В.
Шу́тов ф, Е (отдавнашен преселник шоп).
Ща́палски ф; м. назв. Ща́палска ба́ра, Ща́палска махла́, Рз.
***Щи́рко** м — в м. назв. Щи́рковото, Бж.
Щръба́ня прякор, Бт; Щръба́нов, ф Лит, Щръба́шки, ф В, Ск.

Щръка прякор, Н, Ск; Щръ́ков ф, Н, Г (от Н); Щръ́ковски ф, Бж.

Ю́лия ж, Ск (единичен случай).

Я́ким м, Е, Кал, рядко, Я́кимов ф, В, Е, Кол, Лип (от Кал); Я́кимовски ф, В.

Я́ко м, Кал, Лит, старо, рядко; Я́ков ф, Кал, Лит; м. назв. Я́ково бу́че, Н, Я́ковото, О.

Я́кол м, Кал, старо, рядко; Я́колов ф, Кал; м. назв. Я́коловото, Св.

***Я́мбол** м — в м. назв. Я́мболов дол, Я́мболово равни́ще, В.

Я́на ж, из пялата околия; Я́нин ф, П, Рд; Я́нийски ф, Е, П.
Яна́ки м, Бт, Лит, Лоп, рядко; Яна́киев ф, Бт, Е [характерно за цинцари].

Я́не м, Я́нев ф, Е (каракачани).

Я́нев — вж. Яньов.

Я́нка ж, Бт, Е, Кал, Лит, Лоп, Н, О, Рд, Рш, Св, Ск, Т; Я́нкин ф, Бж, Лип.

Я́нко м, Бж, В, Г, Е, Лип, Лит, Лоп, Н, О, Рш, Ск; Я́ков ф, Лоп, Рш, Т, В; Я́нковски ф, Ск.

Я́нтрата прякор; Я́нтровски ф, Бт (преселник от Панагюрище).
Яну́ла ж, Е (каракачанка).

***Я́нчо** м — в презиме Я́нчов и Я́нчев, Лип; Я́нчовски ф, Бж, Рз; м. назв. Я́нчов ръ́т, Рд.

Я́ньо м, Бт, Н, старо, рядко; Я́ньов и Я́нев ф, Бт, Н, Я́ньовски ф, П, Т; м. назв. Я́ньовото, ПЛ, Я́ньовското, Т.

***Я́рко** м — в м. назв. Я́рков дол, О, Я́рковец, Лип, П.

***Я́ро** м — в м. назв. Я́ровец, Рд, Ск.

***Я́та** ж — в презиме Я́тин и Я́тински, Н.

***Я́ца** ж — в презиме Я́цински, род Я́цинци, Бт.

Я́чко м, Я́чков ф, Лоп.

СЪДЪРЖАНИЕ

Р. Бернар — Някои бележки върху аориста на *-ох* и върху глаголната система на съвременния български книжовен език 3
В. В. Бородич — Об общих принципах употребления членных форм и глагольных времен в болгарском языке 49
Е. Кошмидер — Групите *tərt* || *trət* и т. н. в български език 81
К. Кърджиев — Строеж на българската реч [продължение от кн. V] 95
Р. Мутафчиев — Наблюдения над езика и стила на Вапцаровата поезия . . . 137
С. Спасова-Михайлова — Лексико-семантични различия при съществителните имена в българския книжовен език с оглед към категорията число 225
С. Илчев — Лични и фамилни имена в Ботевградско 307

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Кн. VII

*

Художествен редактор *М. Кънева*
Техн. редактор *М. Зайчарова*
Коректор *Ю. Острикова*

*

Дадена за набор на 12. IX. 1960 г. Подписана за печат на 1. II. 1961 г.
Формат 71/100/16 Тираж 800
ЛГ III—8—1960
Печатни коли 22,50. Издателски коли 26,78
Книжно тяло 30,80 лв. Подвързия 0,50
Цена 31,30 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, ул. „Ив. Вазов" № 13
Поръчка № 10